

Novruz Bayramı

ENSİKLOPEDİYASI

LÜĞET VE ENSİKLOPEDİYALAR

LÜGƏT VƏ ENSİKLOPEDIYALAR

Novruz Bayramı

ENSİKLOPEDIYASI

XALQ BAYRAMI

“Böyük mənəvi gücə malik olan Novruz bayramı ulu əcdadlarımızın bizə verdiyi ən gözəl yadigar olub, Azərbaycan xalqının milli ruhunu və yaddaşını, onun daxili aləmini bütün zənginliyi ilə yaşadır. Təbiətin oyanışının, varlığın yenidən canlanmasının müjdəsini verən Novruz bayramı, ən qədim zamanlardan bəri həyat və məişətimizə daxil olmuş, insanlara aydın və işıqlı sabaha, xoşbəxt gələcəyə inam duyğusu bəxş etmişdir...

Novruz bizim ümummilli bayramımızdır. Mən hesab edirəm ki, indi artıq müstəqil Azərbaycan üçün bu bayramdan əziz bayram ola bilməz. Ona görə də bu, bizim xalqımızın hamısını eyni dərəcədə həm sevindirməlidir, həm həvəsləndirməlidir, həm də birləşdirməlidir”.

HEYDƏR ƏLİYEV

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

BAKİ 2008

ŞƏRQ-QƏRB

NOVRUZ – AZƏRBAYCAN XALQININ MİLLİ BAYRAMIDIR

Tərtib edənlər: **Bəhlül Abdulla
Təfiq Babayev**

Elmi redaktoru: **Məhərrəm Qasımlı**

ISBN 978-9952-34-117-1

394.26'03-dc22

Bayramlar – Novruz – Ensiklopediya

Novruz bayramı ensiklopediyası.

Bakı. "Şərç-Qərb", 2008, 208 səh.

İlk dəfə çap olunan "Novruz bayramı ensiklopediyası"nda təbiətin oyanması, canlanması, bununla da yaz fəstinin başlanması münasibəti ilə Azərbaycan xalqı tərəfindən qeyd olunan Novruz bayramının mahiyyəti, tarixi kökləri, eski qaynaqlarda yeri, bayramla bağlı adət-ənənələr, ayin-mərasimlər, oyun-tamaşalar, xalqımızın minilliklər boyu təcrübə əsasında formalaşmış iqtisadi həyatı, el sənətinin inkişaf yolları, mütəxəssislərin söylədikləri fikirlər, şifahi xalq ədəbiyyatından, eləcə də bədii yaradıcılıq müəlliflərinin əsərlərindən nümunələr daxil edilmişdir.

Qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqının eski çağlardan daşığıb gətirdiyi mənəvi dəyərlər sisteminə Novruz bayramının da özünəməxsus yeri vardır. İbtidai çağlara məxsus ilkin dünyaduyumu və arxaik mifoloji inanışlardan qaynaqlanan yazı – yeni günü qarşılama mərasimi yüzillikləri çevrələyən tarixi təkamül prosesi nəticəsində zəngin mədəni-mənəvi keyfiyyətlər qazanaraq geniş miqyasda malik xalq bayramına – Novruza çevrilmişdir. Bu baxımdan Novruz təkcə bir neçə günü əhatə edən bayram deyil, həm də uzun bir təqvim müddətini öz ətrafında cəmləşdirən irimiqyaslı mərasim kompleksidir. Uzun sürən qış dönməsinin çətinlik və məşəqqətlərindən (soyuq, qaralıq, qida sığıntısı və s.) qurtulub yaşayışa müsbət təsir edən işıq, istilik, qida imkanları açan yaz dönməsinə başlamaq arzusu əcdadlarımızı bu mürəkkəb və zəngin mərasim kompleksini yaratmağa təşviq etmişdir. Bilindiyi kimi, ilkin – ibtidai sivilizasiyanın digər üzvləri kimi qədim azərbaycanlılar da öz ətraflarında baş verən kosmoloji prosesləri, xüsusən də təbiət hadisələrini yaşayışa, güzəranına necə təsir etməsinə görə çeşidli bölümlərə ayırır və həmin dəyişiklikləri özünün ilkin bədii təxəyyülündə ibtidai şəkildə olmuş olsa da, obrazlaşdırmağa çalışırdı. Həyatı çətinliyə salan, qida, istilik çatışmazlığı və başqa bu kimi sığıntılarla imtahana çəkmək qışın obrazı əcdadlarımızın təsəvvüründə qorxulu, qara cizgilərlə canlanırdı. Elə buna görə də canlı danışmada gənşər yer alan "Qara qış", "Böyük çillə", "Kiçik çillə" kimi adlar təbiətin sert iqliminin tarixi-semantik məzmun daşıyıcısı kimi ortaya çıxmışdır. Bir çox hallarda "qış"ın əvəzedicisi kimi işləyən "Çillə" sözü dərd-bəla, ağrı-acı, çətinlik, müşkül anlamındadır. Xalq arasında "çillə çəkmək", "çillə tökmək", "çillə-dəğ eləmək", "çillə kəsmək" deyimləri də vardır ki, həmin ifadələr, əslində, əzab-əziyyət çəkmək, dərd-bəlanı tökmək, ağrı-acını, xəstəliyi, müşkülü kəsmək, yox etmək anlamları daşıyır. Qış dərd-bəla, müşkül, çətinlik kimi qəbul etdiklərindən qədim azərbaycanlılar onu iki yərə bölərək "Böyük çillə" (böyük çətinlik – dekabrın iyirmisindən yanvarın otuzunadək olan qırx günlük dönmə) və "Kiçik çillə" (kiçik çətinlik – fevralın birindən iyirmisində olan iyirmi günlük dönmə) adlandırmışlar. Qış yerini yaz təhvil verən zaman yandırılan tonqala el arasında "çillə qovan tonqal" deyilməsi və Novruzqabağı keçirilən mərasimlərə (qulaq falı, üzüksalma, oddan, sudan atlanma və s.) "çillə çıxartma", "çilləkəsmə" adı verilməsi də qışın ağrı-acı, dərd-bəla, sığıntı kimi "çillə" obrazında folklor biçimi qazandığını göstərir.

Qışı – çilləni yola salmaq, yazı – yeni günü qarşılamaq məqsədi ilə keçirilən "Novruz çərşənbələri" adlı ritualarda da qədim azərbaycanlıların təbiətə təsir etmək, onu mülayimləşdirmək, işığı, günəşi çağırmaq arzu-niyyəti öz əksini tapanmışdır. "Oğru çərşənbələr" və "Doğru çərşənbələr" adıyla iki qismə ayrılan "Novruz çərşənbələri"nin ümumi sayı yeddidir. "Doğru çərşənbələr"ə qədərki üç çərşənbə el arasında "oğru çərşənbələr" ("oğru üskülər, oğru buğlar") adlanır və Kiçik çilləyə düşür. İnaama görə, oğru çərşənbələrdə yazın nəfəsi oğrunca yer üzünə – havaya, suya, torpağa, ağac-lara toxunub geri qayıdır. Oğru çərşənbələrdən sonra gələn və Bozayı çevrələyən əsas çərşənbələr "doğru çərşənbələr" ("doğru üskülər", "doğru buğlar", "çilləbəçələr", "cəmlələr") adıyla tanınır. Doğru çərşənbələrdə yazın nəfəsi növbəylə havanın – suyun, ağacların, torpağın canına hopub onları oyadır. Yazın nəfəsi öncə hava və suya toxunur və bununla da, el arasında deyildiyi kimi, "sulara ixtiyar verilir", "sular çillədən çıxır". Sulara ixtiyar verilməsi, daha doğrusu, suların ixtiyarının özünə qaytarılması o deməkdir ki, həmin gündən başlayaraq daha sular donmur, şaxta-qış onu dondurub ixtiyarını əlindən ala bilmir. İkinci çərşənbədə, "əkinlər çillədən çıxır", torpaq qatını-buzunu ərilib, nəfəsinin buğuyla toxumu cücərdir, əkini dikəldir. Doğru çərşənbənin üçüncüsündə ağaclara ixtiyar verilir, "ağaclər çillədən çıxır". Həmin çərşənbədə ağaclər qış yuxusundan oyanır və tumurcuğa dolmağa başlayır. Ən sonda – axır çərşənbədə yazın nəfəsi canı-qanı olanları tərpədir – heyvanların, qışların, adamların qanı yerindən oynayır. Beləcə, yaşayış, varlıq yeni bir axara düşür.

Doğru çərşənbələrin el arasında çeşidli adları vardır. Bu sıradan olan birinci çərşənbə "Əzəl çərşənbə"dir. "Əzəl çərşənbə"yə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində "Sular novruzunu", "Kiçik çərşənbə" və "Yalan çərşənbə" də deyilir. İkinci çərşənbə "Müjdəverən", "Muştuluqçu", "Külo", "Kul", "Xəbərci" adlarıyla tanınır. Üçüncü "Gül çərşənbə"dir. Bu çərşənbədə rəhmətə gedənlərin ruhu xatırlanıb qəbir üstünə gəldiyindən ona "Ata-baba günü" də deyilir. Sonuncu, ən təmərəzli, təntənəli qeyd olunan "Axır çərşənbə"dir. Ona el arasında "Böyük çərşənbə" də deyilir.

Çərşənbələrdə (və Novruz axşamında) tonqal qalanması, göyə yanar fişənglər, tarixən üskü – lopa atılması, bayram süfrəsi düzəldilməsi Azərbaycanda qədim el adətidir. Tonqal qalamaq, oddan atılmaq, başı üzərində lopa-üskü fırlayıb göyə atmaq əski mifik dünyagörüşlə bağlı bir məsələdir. Işığın, günəşin gücünə inanan qədim insan odun-alovun köməyi ilə yad-yabançı ruhları, soyuq, qaralıq, xəstəlik gətirən, yaşayışa sığıntı verən pis – şər qüvvələri qovub

uzaqlaşdırmanın mümkünlüyünə inanırdı. Burada bütün meqamlarda od – Günəşin rəmzi kimi düşünülürdü. Çillədən – qışdan çıxmaq üçün tonqal, od yandırılması əslində dolayısı ilə həm də Günəşin – yazın çağırılması mərasimidir. Bu aktın icrası zamanı tonqal üstündən atılarkən:

Ağırlığım, uğurluğum
Tökülsün, bu odda yansın, –

söylənməsi də əski təsəvvürlə, çillədən, qışın ağır-acısından qurtulmaq üçün oda – mikrogünəşə bir xilaskar kimi yanaşılması qənaəti ilə bağlıdır.

Çərşənbələrdə, xüsusən də ilaxır çərşənbədə icra olunan bütün mərasim, oyun və əyləndirici vasitələr bütövlükdə bir tam halında yüngülləndiricilik, saflaşdırıcı funksiyası daşıyır və həmin funksiya yeni ovqatın, yeni ruhun – yaz ovqatının, yaz ruhunun, yaz gününün gəlişi və qəbulu üçün psixoloji-estetik zəmin hazırlayır.

Yaz mərasimi daha çox Şimal yarımkürəsində yaşayan xalqlar arasında qeyd olunur. Cənub yarımkürəsində (Afrika, Hindistan, Cənubi Asiya və başqa bu kimi ərazilərdə) qış demək olar ki, duyulmadığından belə bir mərasimin keçirilməsinə ehtiyac olmamışdır. Bunun əksinə, Şimal yarımkürəsində yaz-qış əvəzlənməsi qabarıq görüntü yaratdığından bu yarımkürədə yaşayan bütün xalqlar qışın gedişini və yazın gəlişini bir-birinə bənzər mərasimlərlə qeyd edirlər. Sadəcə olaraq, Şimal yarımkürəsinin müxtəlif qurşaqlarında iqlim dəyişməsi fərqli zamanlara düşdüyündən ayrı-ayrı ərazilərdə yazın qarşılınması münasibəti ilə keçirilən mərasimlər müxtəlif (əslində o qədər də aralı olmayan!) vaxtlarda baş verir. Məsələn, yazın bayram kimi Çində fevral, Azərbaycanda mart, Rusiyada aprel aylarında qarşılınması bu səbəbdendir.

Yaz mərasimi insanlığın ilkin çağlarından kök alıb gəldiyindən etnik fərqlərdən asılı olmayaraq müxtəlif xalqların çeşidli adlar altında keçirdiyi bu bayramın tərkibində əski mifik təsəvvürlərə bağlı çox sayda oxşar ünsürlər müşahidə edilə bilər ki, onların böyük əksəriyyəti tipoloji seçiyə daşıyır. Türk Novruzunu ilə slavyan Pasxası, yaxud yunan Dionisi arasındakı bənzərsiz və paralellər bu baxımdan təsir amili kimi yox, ilkin – ibtidai çağların mifik dünyaduyumundan gələn tipoloji oxşarlıq kimi dəyərləndirilməlidir. Eyni tipoloji bənzərsiz (tonqal qalanması, yumurta boyanması, şirniyyat hazırlanması, süfrə bəzənməsi, musiqi, rəqs, oyun, maskarad tamaşalar göstərmək, mahnı oxumaq və s. digər xalqların yaz mərasimlərində də müşahidə edilə bilər. Şimal yarımkürəsi insanı sadalanan mərasim ünsürləri ilə təbiətə təsir etmək, xoş ovqat, bayram əhvalı yaradaraq havanı mülayimləşdirmək, yaz, işıq, xeyir ruhlarını çağırmaq gətirmək inamını simvollaşdırmışdır.

Novruz süfrəsinə bol nemətlərin düzülməsi də yeni ildən xeyir-bərəkət, bolluq-firavan həyat diləmək arzu-istəyinin rəmzi ifadəsidir. Süfrəyə yeddi cür nemət qoyulması müqəddəs sayılan yeddi rəqəminin uğur gətirəcəyinə inamla bağlıdır. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində (Ordubad, Təbriz, Urmiya və s.) ilaxır çərşənbənin “Yeddi ləvin bayramı”, “Yeddi löyün günü” adı ilə tanınması da bu səbəbdendir. Zərdüştilik dönməndə süfrəyə “şin” (ş) hərfi ilə başlanan yeddi cür nemət qoyulmuş: şərbət, şəkər, şam, şorab, şəkərbura və s. Sonralar islam dönməndə “şorab” yasaq olunduğu üçün “şin” (ş) hərfi “sin” (s) hərfi ilə başlanan yeddi cür nemət qoyulması məqsədyönlü bilinmişdir: su, süd, səməni, səbzə (göyortı), sumaq və s. Yuxarıda qeyd etdik ki, yeddiilik sistemi çərşənbələrin sayında da qorunmuşdur.

Yazın gəlişinin daha yaxın iqlim qurşağında olan xalqlar tərəfindən eyni zamanda bayram edilməsi tamamilə təbiiidir. Novruzun qurğuz-qazax-tacik, yaxud özək-əfqan, eləcə də Azərbaycan-Anadolu-Iran-İraq oxşarlıqları bu baxımdan bir çox başqa cəhətlərlə yanaşı, coğrafi şərait və iqlim uyğunluğundan irəli gəlir. Bununla belə, hər bir etnosun və bölgənin başqasında təkrarı olmayan bənzərsiz yaz mərasim və ayinləri mövcuddur. Məsələn, “Sayacı”, “Təkəçi”, “Kosa-Kosa” (əslində “kosa” da “təko” deməkdir), “Xanbəzəmə”, “Kilimarasi”, “Üzüksalma”, “Maral oyunu”, “Cangülüm” və başqa bu kimi sırf elat həyat tərzindən gələn mərasim-tamaşalar təbiətin oyanış, ilin yenilənməsi, güzəranın, yaşayışın canlanıb qaynaması ilə bağlı yaranmışdır və istisnasız olaraq hamısı Azərbaycan-türk bədii təxəyyülünün möhsullarıdır. Məsələn, Azərbaycan novruzunun mühüm atributu olan “Kosa-Kosa” mərasimində “Kosa” – köhnə ilin təmsilçisi olan qocalmış keçi obrazında çıxış edir və mərasimin sonunda oyun – tamaşaya daxil olan yeni, gənc keçiyə tərifləndirilməklə və ya öldürülür. Burada yeni, gənc keçiyə yeni ilin simvolu kimi düşünülür. Yaxud, “Xanbəzəmə” mərasimində qaraqabaq xanı əyləncəli oyun və hərəkətlərlə güldürmək və bundan sonra suya basmaq zəhmli, qorxulu qışı güllər günlə – yağışlı, günəşli yazla əvəzləmək istəyinin rəmzi ifadəsidir.

Novruz bir mövsüm mərasimi kimi irimiqyaslı coğrafi hədudlara yayıldığından və hər il istisnasız olaraq uyğun təqvim meqamında böyük coşuqla keçirildiyindən müxtəlif tarixi mərhələlərdə hakim ideoloji sistemlərə ondan siyasi məqsədlər üçün istifadə etməyə cəhd etmişlər. Belə ki, atəspərəstlər Novruzunu zərdüştiliklə əlaqələndirməyə çalışmış (guya Zərdüştbə bu gün peyğəmbərlik vermişdir) və hətta böyük nüfuz sahibi olduqları zamanlarda bu bayrama özlərinin bir sıra cizgilərini (səməni, şam yandırmaq və s.) daxil də edibmişlər. Türk folklor mədəniyyətində qədim türklərin Örgənəkəndən çıxışı – qurtuluş gününün bu gün olduğu barədə çoxsaylı rəvayətlər mövcuddur. İranda Novruz sifir İran hədisəsi anlamı vermək məqsədli onu ədalət – xilaskarlıq simvolu olan mifik qəhrəman Firidunun zəfər-istibdad qüvvə

sayılan Zöhhaki (Dehhaki) məğlub etdiyi gün və ya mifik Cəmşid xaqanın taxta oturduğu gün sayaraq bu yəndə çoxsaylı rəvayətlər yaradılmışdır. Daha sonra Novruzunu islama bağlamaq üçün çeşidli rəvayətlər düzəldilmişdir. İslamla əlaqəli rəvayətlərdə Novruz gah Həzrət Əlinin anadan olduğu gün, gah da taxta oturduğu gün, gah Fatiməyi-Zəhra ilə kəbin kəsirdiyi gün, gah da onların övladlarının dünyaya gəldiyi gün hesab edilir. Bu yəndəki təbliğat bayrama məzhəbi don geydirmək kimi aşırı mövqeyə qədər gedib çıxırdı. Əlbəttə, bütün bunlar xalqın mənaviyyətinə daha güclü şəkildə nüfuz etmək, öz siyasi-ideoloji məqsədlərini bu bayram mərasimi daxilinə yeridərək xalqın uzunmüddətli dəstəyini qazanmaq niyyəti ilə edilmişdir.

Beləliklə, indiki halda tarixin dərin qatlarından yol alıb gələn Novruz bayramının tərkibi aşağıdakı iki əsas qatdan ibarətdir:

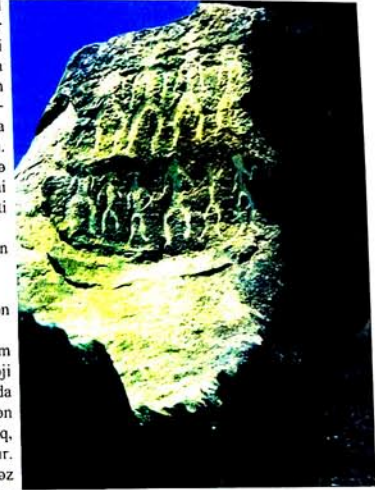
- təbiətin oyanmasını əks etdirən əski mifoloji qat;
- müxtəlif tarixi dövrlərin ovqatını ifadə və inikas edən siyasi-ideoloji qat.

Birinci qat əsas və aparıcı axarı təşkil edir. Burada mövsüm mərasiminin genetik başlanğıcı, təkamül prosesi, tarixi-tipoloji mənzərəsi və humanist-bəşəri səciyyəsi öz əksini tapır. İkinci qatda isə ayrı-ayrı epoxalara məxsus hakim sistemlərin mərasiməndə məqsədli şəkildə faydalanmaq, onu öz ideoloji qəlibinə salmaq, siyasi mənafeyin icraçısına çevirmək niyyəti qərarlaşmışdır.

Yüzlərlə aşib keçmiş, siyasi-ideoloji sistemlərin biri digərini əvəz etmiş, hər yeni gələn sistem Novruzunu özününkü etməyə çalışmış, ancaq buna nail ola bilməmişdir. Təbiətin oyanışını, insanın ruh və ovqatının yenilənməsini inikas edən ilkin mifoloji qat xalqın etnoqrafik həyatına qovuşaraq əsil xalq bayramını ortaya gətirmişdir. Bu gün Azərbaycanda keçirilən Novruz, sözün həqiqi mənasında, ilkin qatla – təbiətin oyanış, yazın gəlişi ilə bağlı insanın işığa, həyata, yeni günə, xoş güzəranə, aydın sabahlara inamını ifadə edən saf və duru bir təqvim mərasiminə çevrilmişdir. Humanizim, quruculuq, xeyirxahlıq, xoş ünsiyyət və səmimi münasibət, insanı ucaldan, kamilləşdirən mənavi dəyərlərə ehtiram və sayğıyla yanaşmaq tarixi qatda özünü göstərir.

Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin böyük müdrikliklə söylədiyi kimi, “İnsanları baharın gəlməsi, təbiətin oyanması, həyatın canlanması ilə müjdələyən Novruz bayramı tariximizin müxtəlif dövrlərində bəzi təzyiqlərə, süni maneələrə məruz qalmasına baxmayaraq, bu günə qədər gəlib çatmışdır. Bu milli bayramımızın indi dövlət səviyyəsində geniş qeyd olunması Azərbaycanın müstəqilliyinin bəhrələndiricidir”. Ulu öndərin tarixi sərəncamıyla Azərbaycan Respublikasının milli bayramları sırasında önəmli yer alan Novruz bayramının tarixi köklərini, bu irimiqyaslı mərasim kompleksinə bağlı olan qədim adət-ənənələrimizi, süfrə-mətbəx mədəniyyətimizi, bayramlaşma etiketlərinin ortaq və regional özünəməxsusluğunu, bir sözlə, Novruzun dolğun və mükəmməl mənzərəsinə elmi əsaslar və etnoqrafik təsvir planları ilə geniş oxucu auditoriyasına çatdırmaq üçün həmin istiqamətin elmi-tarixi təcrübəsi əsasında ayrıca “Novruz bayramı ensiklopediyası” yaratmaq məqsədyönlü sayılmışdır. Bu yəndə zəhmətli keçən, elmi və mədəni fəaliyyətdən faydalandığımız hər kəsə dərin təşəkkürümüzü və minnətdarlığımızı bildiririk.

Məhərrəm Qasimli

XALQ BAYRAMI

Ulu əcdadlarımız ilkin-ibtidai çağlarda gündüzlə gecənin bərabərləşməsinə, göy gurultusunu, ildırımın çaxmasını, yağışın, qarın yağmasını, birdən-birə hər yanın dumana bürünməsinə, havaların gah isti, gah soyuq, şaxtılı olmasını və s. təbiətdəki bu cür dəyişmələri, baş vermələri möcüzə hesab etmişlər. Onlar təbiətdə baş verən hadisələri öz isteklərinə uyğunlaşdırmaq, hətta tabe etmək naminə cürbəcür tədbirlərə əl atmışlar. Bu tədbirlər zamanı görülən işlər və bu işlərin ahənginə, ritminə uyğun olaraq avazlanan səslər – nəğmələr vəhdətdə get-gədə stabiləşməyə, bütöv halda ayinə, mərasimə, nəhayət, bayrama çevrilməyə başlayır.

Bu səbəbdən də bilavasitə işlə, əməklə, ümumi şəkildə xalqın təsərrüfat həyatı ilə bağlı yaranan və mənəvi mədəniyyətin tərkib hissələrindən olan, eyni zamanda, tarixin əski çağlarından dövrümüzə cılalana-cılalana gələn ayin, mərasim və bayramlara adı məişət aktı kimi yox, daha çox sosial-mədəni, əxlaqi-estetik ideyalar ifadə edən fakt kimi baxılmalıdır. Bayram və bu bayramın mərasimləri, ayinləri, eləcə də burada ifa olunan nəğmələr, icra edilən oyun-əyləncələr, göstərilən tamaşalar ümumi şəkildə xalqın sosial durumunu, adət-ənənəsini, həyata fəlsəfi-estetik münasibətlərini ifadə edir.

Bəlli olduğu üzrə, hər bir xalqın həyatında, məişətində çoxlu bayramlar vardır. Bununla belə, bu bayramların arasında biri öz mərasimlərinin, ayinlərinin, oyun-əyləncə, tamaşalarının zənginliyi ilə seçilir, sevilir, məşhur olur. Sözsüz ki, Azərbaycan xalqının da elliklə keçirdiyi belə bir bayram Novruz bayramıdır.

Bilavasitə baharın, yazın, bununla həm də yeni təsərrüfat ilinin başlanması şərfinə böyük təntənə ilə hər il keçirilən Novruz bayramı, sözsüz ki, birdən-birə başlanmır. Belə ki, qədim əcdadlarımız çevrəsindəki digər hadisə və proseslər kimi ilin fəsil, ay, günlərinin məzmunundakı mahiyyəti ayrıca dəyərləndirmiş, əlamətlərinə, kəsb etdikləri xüsusiyyətlərə görə onlara adlar da vermişdir. Məsəl üçün, fevralın son və martın ilk iki günlüyü Boz ay, aprel – leysan, may – ağlar-gülər, iyun – vaynəne, iyul – qorabişirən, avqust – quyruqdoğan, elqovan, sentyabr – solyan, oktyabr – elköçdü, noyabr – qırovduşən və s. adlanır. Yaxud nə üçün avqust ayına həm quyruqdonan, həm də quyruqdoğan ay deyilir. Danılmaz həqiqətdir ki, nəinki qədimdə, elə indinin özündə də Azərbaycan kəndlisinin təsərrüfat həyatında əkinçiliklə, maldarlıqla

yanaşı, qoyunçuluq da mühüm yer tutur. Qoyunçunun öz qoyun təsərrüfatını qışda aranda, yayda yaylaqda saxlaması da məqbul sayılan haldır. Amma bu da var ki, avqust ayının beşi ilə onu arasında yaylaq otuna gözəl görünməyəcək dərəcədə nem, şəh döyür. Bu otları otlayan quzuların dodaqları həmin nomdön, şəhdən yara tökir. Sözsüz ki, qədim qoyunçunun ixtiyarında indiki təqvim yox idi və o, deyilən vaxtı bilməsi üçün zaman-zaman sınaqdan keçirdiyi təcrübəsinə arxalanırdı. O, kəsilmiş qoyunun quyruğundan bir parça alıb sininin içində axsamdan ayaza qoyur. Səhər durub baxır. Əgər sinidəki quyruqda donma əlaməti varsa, deməli, yerə quzuların ağızına yara salan şəh gəlib. Quzuları yaylaqdan arana endirmək vaxtıdır. Bu səbəbdən də avqusta "quyruqdonan ay" deyilir. Ayın quyruqdoğan adlanması isə ulduzlarla bağlıdır. Belə ki, avqust ayında göy, səma cəmlər çox aydın, açıq olduğundan quyruqlu ulduzlar da görünür. Buna görə, avqust ayı həm də "quyruqdoğan ay" adlanır.

İlin fəsilərinə də münasibət elə belədir. Bu münasibət öz əksini bir el söylənməsində də qorumuşdur:

Üçü bizə yağdı,
Üçü cənət bağdı,
Üçü yığıb gətirdi,
Üçü vurub dağıdı.

İlin dörd fəsilini səciyyələndirən bu nümunədə, görüldüyüçək, yay bolluq, firavanlıq, var-dövlət yığıb gətirən fəsil, yəni "cənət bağı", payız olan-olmazlı seldürüb soluşdurən, dağıdan, qış isə "yağı", yəni dşşmən adlandırılır və həm də animist təsəvvürlə bağlı olaraq canlı sayılırlar.

Çox əski çağların məhsulu olan xeyir-şər (dualist) dünyagörüş adamlarda qışa şər, demonoloji qüvvələrin əməli kimi baxmaq hissələri aşılıbmış. Odu ki, bu "yağı" nı – qışı saymamaq, ona qarşı mübarizə aparmaq cəhdi hələ qış fəsilinin başlanmasına bir ay qalmış icra olunan xüsusi bir mərasimə də açıq-aydın görünməkdədir. "Kövşec" adı ilə tanınan bu mərasim çox-çox qedimlərdə "Azər" adlanan bayramın mərasimlərindən biridir. İndi "Azər" bayramı və onun digər mərasimləri, ayinləri unudulsa da, "Kövşec" mənbələrdə qoruna-qoruna yaşayıb gəlir.

"Kövşec" mərasimi, adətən, noyabrda – qırovduşən ayda icra edilmişdir. Mərasim iştirakçıları, əsasən, bədəndə istilik verən yeməklər, misal üçün, yağlı ət, istiot qatılmış xörəklər yeyərmişlər. Özüni gülməli vəziyyətə salmış, paltarının cıncındırı tökülən bir nəfər qatıra minib meydana çıxar və əlində də tükü tökülmiş qarğa müqəvvası tutmuş. Yan-yörədəkilərin onun üstünə soyuq su səpmələrinə baxmayaraq, o, çox saymazayana "İstidir! İstidir!" – deyər bağırarmış (Y.V.Çəmənözminli).

Bu mərasimin bilavasitə qış fəsilə ilə bağlı olması ayində istifadə olunan vasitələrdən də bəlli olur. Burada üst-başı cıncındırı kimsə obəs yerə əlində tükü tökülmiş qarğa müqəvvası tutmur. Bilindiyüçək el arasında qarğanın "qarr-qart"

oxuması onun qarı – qışı çağırması kimi yozulur. Bundan savayı, qış ilin barsız-bəhərsiz fəslə sayıldığı üçün doğub törət-məyən, nəsil artırmayan qatırın onun simvolu olaraq alınması, nohayot, noxtalanıb minilməsi də təbii təsir başlayır.

Elo çox qədim zamanlarda keçirilmiş "Səddə" bayramı da insanların qışa qarşı münasibətlerini, qışdan qorxmadıqlarını nümayiş etdirən bir bayramdır. Novruzla nə az, nə çox, düz əlli gün qaldığını bildirmək üçün icra olunan "Səddə" bayramında insanlar axın-axın gəlib təyin olunmuş meydana toplaşır. Meydanda böyük bir tonqal yandırılır. Toplaşanlar əl-ələ tutub tonqalın çevrəsinə dolanırlar, şənlik keçirir, rəqs edib oyləncəli tamaşalar göstərirlər. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi "İskəndərnamə" poemasında Novruzla bərabər "Səddə" bayramını da belə təsvir etmişdir:

Novruz ilə Səddə bayramlarında
Ayinlər yenidən olurdu bərpa,
Ər üzü görməmiş nəvrəstə qızlar
Evindən sevinclə dışarı çıxar.
Əllər al xınalı, üzlər bəzəkli,
Hər yandan gəlirdi coşqun üroklü.
...Hər bir qıvrım saçlı, gəlişi gözəl
Ayaq yera döyər, şəppildadər əl.
Hərə bir sərvi idi, əldə güldəstə,
Sərvəndəmlə bənzər çiçəkporəstə.
Hər il qızlar bu gün axır hər yandan,
Ürək arzusuna açılır meydan.

Qış fəslinə belə münasibət yalnız "Kəvsəc" və "Səddə" ilə qurtarmır. Bu baxımdan "Kosa-Kosa" mərasimi daha maraqlı və düşündürücüdür. İlin axır çərşənbəsində, eləcə də Novruz bayramı günündə Azərbaycanın, demək olar ki, hər yerində keçirilən bu mərasim-təməşanın ayın və nəğmələri zəngindir.

İlin "yağı" fəslə sayılan qış fəslə təsəvvür və etiqadlardan başlanğıc götürməklə indinin özündə də üç xüsusi çilləyə bölünür. Birinci çillə qışın başlanğıc günündən, yəni dekabrın iyirmi ikisindən fevralın əvvəlində olan qırxdan günlük vaxtdır. Böyük çillənin yarısı qədr – iyirmi gün olan və el arasında "qışın oğlan çağı" da adlanan Kiçik çillənin ömrü fevralın iyirmi ikisinə qədərdir. Fevralın iyirmi ikisindən, ilin uzun-qısalığından asılı olaraq, martın iyirmi, iyirmi bir, iyirmi ikisinə qədər olan və "Boz ay" adı ilə tanınan müddət isə hər biri yeddi gündən ibarət dörd balaca çilləyə, başqa sözlə, çilləbeçəyə bölünür.

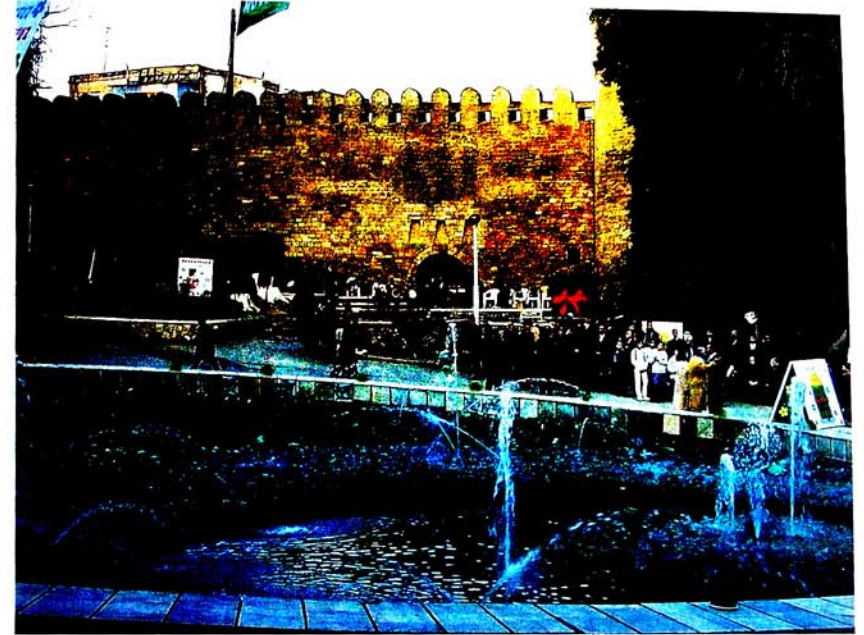
Əvvəla bunu deyək ki, fəslin bu cür bölgüsü və onların "çillə" adlandırılması yenə el əski təsəvvürlərlə bağlıdır. "Çillə" əslində "çehl" sözündən olub qırxdan sayını bildirir və el arasında çoxluq, ağırlıq, çətinlik mənasında başa düşülür. Əbəs yərdə deyil ki, adamlar bir ağır dər-dələ ilə üzleşdikdə, xəstələndikdə bunlardan xilas olmaq, yaxa qurtarmaq üçün xüsusi ayın icra edirlər ki, elə bu da "çillə kəsmək" adlanır.

İnsanlar qış fəslinin çillələrindən qorxmadıqlarını, onlara qarşı mübarizəyə hazır olduqlarını bildirmək üçün dünyagörüşləri səviyyəsində, müxtəlif tədbirlərə əl atmış, ayın icra etmişlər.

Qış fəslinin ən uzun sürən Böyük çilləsi öz qartufanına, soyuq və dondurucu şaxtasına görə el arasında "qaraqış" da adlanır. Amma adamlar heç bu "qaraqış"dan da çəkinməyib iş-güclərini görürlər. Ömür-gününü torpağa bağlayan əkinçi torpağını arata qoyur. Arxları, kanalları təmizləyir. O, torpağı qırxdan çıxaran bu Böyük çillədə bağ-bağatı, bostan-tərəvəz yerlərini suvarır. El arasında "çillə suyu" adlanan bu suvarma torpağın nəmliyinə kömək edir, soqlaşmanın qarşısını alır, torpağı dondurmaqla ziyanverici heşəratları qırır.

Böyük çillənin başladığı günü, yəni 22 dekabrı bəzən "Çillə bayramı" da adlandırmışlar. Həmin günün gecəsi ilin ən uzun gecəsi olduğundan buna "Çillə gecəsi" də deyilmişdir. "Çillə gecəsi"nin

axşamı adamlar qışdan qorxmadıqlarını nümayiş etdirmək üçün tonqallar yandırır, odun üstündən hoppamır, tonqalın ətrafında rəqs edir, oyləncəli oyunlar, tamaşalar göstərirlər. Böyük çillənin şərifinə hər evdə açılmış süfrəyə cana istilik gətirən dadlı, ləzzətli yeməklər qoyulur. Böyük çillə süfrəsinin ən sayılıb-seçilən, yaddan möhüz bu gün üçün saxlanılan "çillə qarpızı"dır. Xalq bu qarpızın şəninə söz də qoşub:

Bu qarpız – çillə qarpızı,
Düşübdü dilə qarpızı.
Yığılıb xurcunlara
Gedir yarığa qarpızı.

Çillə qarpızını, adətən, evin böyüyü kəsir. O, əvvəlcə qarpızın zoğu olan tərəfini dairəvi kəsib qabığı dörd hissəyə bölür. Özü və digər ailə üzvləri üroklərində niyyət tuturlar. O, həmin qabıqları yerə atır. Qabıqların necə düşməsinə hər kəs üroyində tutduğu niyyəti ilə yozur. Qarpızı kəsən onu dilimləyir. Ailənin hər bir üzvü bu qarpızdan yeyir. Qonşulara da pay göndərilir. Çillə qarpızın tumları yığılıb saxlanılır. İnamə görə çillə qarpızının tumları atılsa, onda qarşıdağı ildə məhsul bolluğu olmaz.

Böyük çillənin ən məşhur ayını, sözsüz ki, səməni göyörtmək və ondan halva bişirməkdir. Və bilməliyə ki, bu, bir vaxt doğrudan-doğruya "Səməni bayramı" adlanan bayramın çoxsaylı mərasim ayınlarından biridir. Baharı çağırmaq, bununla da təbiəti yaşıl görmək, öz əkdüyü taxılın göyörməsi arzusunu sünə simvolunu yaratmaq toşobüsündən irəli gələn səməni göyörtməyin tarixi əcdadlarımızın ilkin əmək, təsərrüfat həyatı ilə bağlıdır. Yaşayışını, dolanacağını təsərrüfat ilinin – baharın, yazın başlanmasında görün ulu əcdadlarımız taxılı sünə şəkildə, yəni ev şəraitində göyörtməklə yazın tez gəlməsini, bununla torpağın oynanmasını, məhsulun cücərib böyüməsi arzusunun ifadə etmişlər. Sözsüz ki, burada təqlidi sehr aktı aparıcıdır. Bu təqlidi sehrin başa düşülən mənası belədir: Məhsulum, səni evdə göyörtməyim kimi, əkin sahəmdə, torpağımda da beləcə göyər, böyür.

Soməni halvası bişirmək üçün Böyük çillənin övəllərindən başlayaraq təqribən bir santimetr hündürlüyündə göyördilmiş səməni taxta çanaq, yaxud taxta tabaqda daşla özür, döyüb suyunu sıxırlar. Həmin suda yeddi evdən alınmış buğda unundan sıyq xəmır yoğrulur.

Halva hasilə gəldikdə daha çox bədənə istilik gətirən, bununla da qışdan, soyuqdan qorxmamaq təsəvvürü yaradan, əsasən, bu döyülmüş ədvaları öləkdən keçirib ona qatırlar: qara istiot, darçın, mixək, razıyana, ceviz, quluncan, bədyan, qulsa-kömər, zəncəfil, hil. Bundan sonra halvanı doşabda qarışdırır və qoğal, yaxud kündə formasında yumrulayıb evlərə paylayırlar. Çalışılır ki, hər bir payda halvaya salınmış badam, yaxud fındıq ləpəsindən olsun. Həm də payın içindəki bu ləpə yeyilmir. O, ta gələnlə il səməni göyördilənə qədər qorunub saxlanılır. Çünki, inama görə, həmin ləpə evə xeyir-bərəkət gətirən sayılır.

Fevral ayının övəllərindən başlayaraq iyirmi gün davam edən Kiçik çillə qışın oğlan çağı sayılır. Kiçik çillə soyuqluğu, boran-tufanı, şaxta-sazağı ilə özümdən əvvəlki çillələrdən seçilir. Kiçik çillənin "Xıdır Nəbi" adlanan birinci öngünlüyü isə, ümumiyyətlə qış fəslinin ən sərt, çovğunlu, dondurucu vaxtı sayılır və buna hətta elə bu xüsusiyyətinə görə "yal-quzaq zamanı" da deyilir. El arasında qış fəslə elə bu "Xıdır Nəbi" ilə söciyyəlinir. Əbəs yerə deyil ki, bir Azərbaycan atalar sözündə də "Xıdır girdi, qış girdi, Xıdır çıxdı, qış çıxdı" deyilir. Qeyd olunan sayının "Xıdır Nəbi" (Nəbi – peyğəmbər) adlanması və bu şərəfo icra olunan ayınlar Xıdırın yaşıllıq, bahar hamisi də sayılan Xızır və əksər xalqlarda olduğu kimi su, yağış, çay, dəniz hamisi bilinən İlyasla da əlaqəsindən xəbər verir. Bunu "Dəryada nə işim var ki, Xıdır İlyası da köməyo çağırım", yaxud

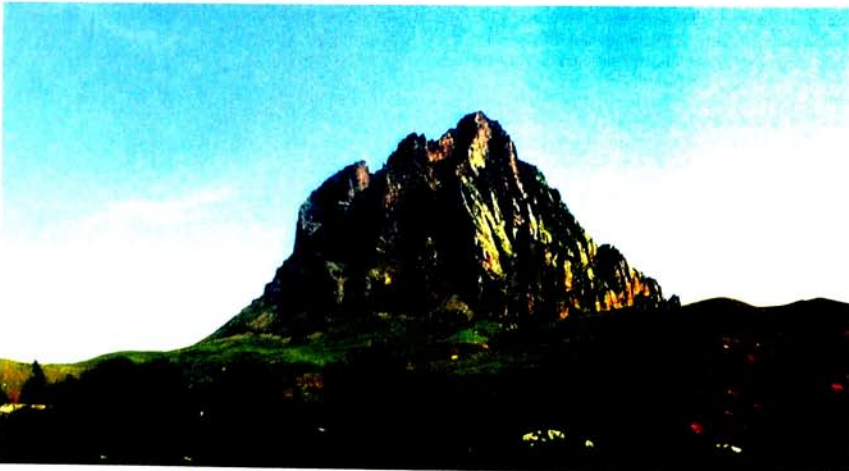
Xıdırə Xıdır deyörlər,
Xıdırə çırao qoyarlar –

nümunəsinin bozon

Xıdırə Xıdır deyörlər,
Yoluna çırao qoyarlar.
Xıdırə saymayan
Gözlerini oyarlar –

şəklində deyilməsi və yaxud:

Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas,
Bətdi çiçək, oldu yaz –

kimi ömökler də sübut edə bilər. Amma əslində bunların bir-biri ilə heç bağlılığı yoxdur. Belə ki, Xıdır Nəbi bilavasitə Kiçik çillənin ilk öngünlüyündə keçirilən xüsusi mərasimlə bağlı olduğu halda, Xıdır, dediyimiz kimi, yaşıllıqda, bahara bağlıdır. Bunun belə olmasını mənəblər də təsdiq etməkdədir. Məsəl üçün, böyük türkoloq alim V.V.Radlov öz lüğətində "ruzi-Xızır"ı "Xızır günü" tək açıqlayır və bu günün yazın ilk günü olduğunu xüsusi şəkildə nəzərə çatdırır. Professor M.H.Təhməsinin Xızır ilə ilgili "Qamusı-Firuzabadi" və Şəm-səddin Saminin "Qamusı-ələm"indən verdiyi xəbərlər də maraqlıdır. Bunlardan birincisində deyilir ki, seyr olunan yerlərin çəmənzar olması Xızırın işidir. İkincisində isə baharın ilk günü haqqında belə deyilir: "Əslən yaşıllıq günü mənəsi ilə ruzi-xızır olsa görəkdir. Zira ağacların yarpaqlandıqları və ortaqların yaşıllaşdığı gündür".

Adı çəkilən qaynaqlarda elə İlyas haqqında da bu şəkildə dəyərli məlumatlar vardır. O, bütün hallarda su ilə bağlı təsvir, təqdim olunur. Bəzi hallarda hətta Nuhun qardaşı oğlu, Xızırın əmisi olmaqla Xəzər dənizinin padşahı da sayılır. Bu da maraqlıdır ki, Azərbaycanın Siyəzən ərazisində Xəzər dənizinə yaxın "Xıdırzində" adlı pır var. Elo indinin özündə də bu pıro niyyətlərin hasil olması istəyi ilə ziyarətə gəlirlər. Amma, təkrar qeyd edirik ki, Xıdır Nəbi qışın dondurucu, şaxtalı, hətta "yalquzaq" adlanan çağında çağırılır və bu şərəfo mərasim keçirilir. Bu mərasimə görə hər ev, ailə hazırlaşsın, onu tontənəli şəkildə qeyd etsin. Mərasimin hamı tərəfindən qeyd olunması naminə əlaşığı olanlara, kasıblara kömək, yardım edilmiş. Çünki bayram axşamı, yəni Kiçik çillənin onuncu gününün axşamı hətta bir ev belə azuqonun yoxluğu səbəbindən süfrə açmazmışsa, onda elə zənn edilmiş ki, guya Xıdır Nəbi bunu özünün sayılmaması kimi başa düşəcək, küsüb gedəcək və bununla da baharın gəlməsi yubanacaq. Fikir verilirə, bu mərasim Azərbaycanda ruhların qarışılması ilə əlaqədar keçirilən "Ata-baba günü" mərasimini də yada salır, xatırladır.

"Xıdır Nəbi" mərasiminə, bir qayda olaraq, çillənin ilk günündən hazırlıq başlanır. Buğda qovrulub olduqda (kirkirədə) üyüdülərək qovut çəkilir. Qaynadılmış yumurtalar daha çox Günəşin və yazın simvolu sayılan sarı, qırmızı, yaşıl rənglərlə boyanılır. İstilik verən xörəklər bişirmək üçün todarək görülür. Çəkilmiş qovutdan bir qab "Xıdır Nəbi"nin sonuncu gecəsi, adətən, yük dolablarının altına, divar taxçalarının ol doymemiş küncələrinə qoyulur. Etiaqda görə, həmin gecə Xıdır Nəbi gəlib qovutun üstünə əl basır və bununla evdə bolluq, bərəkət yaranır.

Çox qədim zamanlarda, hətə şamın olmadığı vaxtlarda Azərbaycanın bəzi bölgələrində Xıdır Nəbi mərasimi günü bağ-bağatdan alma çubuqları qırılıb evə gətirilmiş. Bu çubuqların uclarına pambıq sarnaraq yağ sürtülür və süfrəyə qoyulmuş qovut üstə sancılaraq yandırılmış. Həmin çubuqların hərosi bir niyyəti üçün imiş: yurdun abadlığı, ailənin salamatlığı, bağ-bostanda barın çoxluğu, mal-qaranın artması, toy-düyün və s.

Süfrədəki üstündə şamlar yanan qovutdan ailə üzvləri lap sonda yeyirlər. İnanırlar ki, şamlar yanan vaxtda ata-baba ruhları kimi, Xıdır Nəbi də gözə görünmədən gəlib bu qovutdan dadır. Həmçinin, həmin axşam qarantlı düşəndən sonra dəstə ilə qapı-qapı gözən uşaqlar da:

Xanım, ayağa dursana,
Yük dibinə varsana,
Boşqabı doldursana,
Xıdır yola salsana.
Qısa-qısa gəlonin
Qısnacaq dərs olsun,
Basa-basa gəlonin
Basmacaq var olsun –

nəğməsinə oxumaqla ilk növbədə məhz elə həmin qovutdan pay istəmişlər. Evdəkilər də gəlonləri olibəş qaytarmamış, qablarına qovutla yanaşı, boyadılmış yumurta və digər çörəzlər qoymuşlar. Əgər bir kimsə gəlonlərə pay verməmişsə, onda dəstənin səsi ələmi basarmış.

Çatma, çatma, çatmaya,
Çatma yero batmaya,
Xıdır payın kosonin
Ayağı yero çatmaya,
Geco evindo yatmaya.

Burada çox incə şəkildə sezilən bir mətləbi də nəzərə çatdırmaq istəyirik. Uşaqların ayrı vaxtda yox, məhz şər qovuşandan sonra, göz gözü görməyəndə, daha aydın desək, onların tanınması qeyri-mümkün olduğu vaxtda pay almağa gəlmələri səbəbsiz deyil. İnana görə, elə Xıdır Nəbi də onların arasında olur. Odur ki, hər bir ev tərəddüd etmədən uşaqların simasında guya elə Xıdır Nəbinin özünə pay verir.

Kiçik çillənin qurtardığı vaxtdan yazın ilk gününə, yəni Novruz bayramına qədər olan çağ "Alaçalpo", "Ağlar-gülər" "Boz ay" adlanır. Ayın belə-bələ adlarla adlanması onun buludlu, yağışlı, küləkli, isti, soyuq – bir sözlə, dəyişkən olması ilə bağlıdır.

Əbəs yero deyil ki, xalq bu adlardan "Boz aya" münasibətini "Boz ay bozara-bozara keçər" – şəklində bildirmişdir. Buradakı "bozara-bozara"nın həm müstəqim, həm də məcazi mənası vardır. Bölli olduğu üzrə, "boz" dilimizdə bir sıra anlamlarla yanaşı, həmçinin hom rəngi (boz paltar, qorxudan, yaxud soyuqdan insan üzünün boz rəng alması), həm də xasiyyəti, sortliyi, kobudluğu (boz adam, üzə bozarmaq) bildirir. "Boz ay bozara-bozara keçər" deyəndə də daha çox onun sortliyi nəzərdə tutulur. Bunu örnək olaraq gətirdiyimiz aşağıdakı el söyləməsindən də görmək mümkündür.

Martda mörək,
Yarı görək.

Martda havalar soyuq, qarlı-şaxtılı ola bilər. Odur ki, elə "Xıdır Nəbi" üçün deyildiyi kimi bu ay üçün də:

Mart girdi, qış girdi,
Mart çıxdı, qış çıxdı –

deyilir. Buna görə də təsərrüfatçı mal-qarası, qoyun-quzusu üçün tədarük etdiyi ot-ələfin, bəlim-samanın müəyyən hissəsinə bu ay üçün mörəkdə (samanlıqda) ehtiyat saxlamalıdır.

Deyilənə görə, bir qarının Boz aya qədər mörəkdəki – samanlıqdakı yem ehtiyatlı qurtarır. Boz ay başlayır və havalar azca da olsa istiləşir. Bunu gören qarı oğlaqlarını çölə buraxır və nəğməsinə oxuya-oxuya tez-tez də:

Mart gözünə barmağım,
Yaza çıxdı oğlağım –

sözlərini təkrar edir. Qarının sözlərindən açıqlanan, hətta qəzəblənən Boz ay yaza yalvarır ki, ona üç gününü borc versin. Yaz razı olur. Boz ay elə bir boran, tufan qoparır ki, qarının oğlaqları tələf olur. Azərbaycanın oksər yerlərində Boz ayın yazdan aldığı bu üç gün "Qarı borcu" da adlanır. Elə daha çox Qarabəkdə Novruz bayramından sonrakı günlərdə keçirilən "Dəhluzə" mərasimində də bu keyfiyyətlər qorunmuşdur.

Boz ay, arxada da bildirdiyimiz kimi, hər biri yeddi gündən ibarət "cəmlələr" də adlanan dörd həftəyə – *çillabəçəyə* bölünür. Etiqadla görə, bu həftələrin dördündə, eləcə də Kiçik çillənin üç çərşənbəsində təbiətdə canlanma, oyanma, dirilmə prosesi gedir. Dediymiz yeddi çərşənbədən üçü "oğru çərşənbə", "oğru buğ", "oğru üskü", dördü isə "doğru çərşənbə", "doğru buğ", "doğru üskü", "cəmlələr" adlanır.

Əvvəlcə onu deyək ki, çərşənbələrin sayının yeddi olması səbəbsiz deyil. Bu, bilavasitə say simvolikası ilə bağlıdır. Belə ki, simvolikada hər sayın özünə görə mənası, bilinen funksiyası vardır. Bu sayların sırasında cütlik bildiren saylar daha çox geosimvolika

ilə – istiqamətgöstərmə ilə bağlıdır, təklik sayları, ümumiyyətlə kainatın durumunu seçiyələndirir. Qaynaqların verdiyi xəbərə görə yeddi sayı əski şümlərdə kainatın işarəsi imiş. Onların ucaltdıqları yeddipilləli çülle əslində yeddi səyyarənin, həftənin yeddi gününün, yeddi küləyin, yeraltı dünyanın yeddi qapısının simvoludur. Yeddi sayı, mənbələrdə deyildiyi kimi, zamanla, kosmosla, insanın maddi və mənəvi həyatı ilə sıx bağlıdır.

Xatırladığımız yeddi çərşənbənin hər birinin məxsusi cizgiləri, ayın, mərasimləri vardır. Düzdür, "oğru çərşənbə", "oğru buğ", "oğru üskü" də adlanan üç ilk çərşənbənin dörd ilaxır çərşənbələr qədər rolu böyük deyil. Amma, inana görə, həmin çərşənbələrdə də az-çox torpağa buğ – istilik gəlir. Bu çərşənbələrin hər üçündə adamlar yandırdıqları tonqalların üstündən hoppanmaqla bərabər, bu tonqalda yandırdıqları lopanı üç kərə ev-əşiyin dövrəsinə dolandırır:

Qaçın, qaçın, şeytanlar,
Sizi oda qalaram –

deyə-deyə ovsun edirlər. Ayında şər, demonoloji qüvvələrin qorxub qaçması, bir daha həmin evə yaxın düşməyəcəyi inamı ifadə olunubdur.

Sözsüz ki, Novruzqabağı qeyd olunan dörd ilaxır çərşənbə mərasimlərinin, ayınlərinin zənginliyi ilə daha məşhurdur. Eldə-obada, kənddə-kəşəkdə həminin, hər evin tənətonu ilə qeyd etdiyi bu çərşənbələrin hər birinin ayrı-ayrılıqda müxtəlif adları da vardır. Məsələn, dörd ilaxır çərşənbənin birincisi müxtəlif bölgələrdə müxtəlif adlarla tanınır: "Əzəl çərşənbə", "Müjdəçi çərşənbə", "Mustuluqçu çərşənbə", "Toz çərşənbə", "Yel çərşənbə" və s.

Çərşənbəyə belə adların verilməsi elə onun öz məzmunu ilə bağlıdır. Bu ilk çərşənbədir. Yazın yaxınlaşmasını xəbər verir. Həmin çərşənbədə ev-əşik his-təzdan təmizlənir. Pal-paltarın, xalça-palazın tozu tökülür. Bu üzəndə də həmin çərşənbə "Toz çərşənbə" də adlanır. Sözü gedən çərşənbənin "Yel çərşənbə" adlanması da səbəbsiz deyil. Çünki ilaxır çərşənbənin birincisi bilavasitə kainatın astronomik durumu, təbiətşünaslıq və fizika qanunlarına uyğun bir hadisədir. Bu deyilənlərə əsasən istilik ilk olaraq havaya gəlir. Sözsüz ki, əgər hava (yel) qızmaybsa, onda suların donu açılmaz. Havaya isti gəlməlidir ki, torpağın canındakı su donu ərisin, torpaq yumşalsın və təsərrüfatçı – əkinçi bu torpağı şumlaya bilsin, bağban bağdakı ağacların dibini bəlləyib yumşalda bilsin.

Novruz bayramının ilsonu çərşənbəsinin ikincisi də ayrı-ayrı bölgələrdə çeşidli adlarla çağırılır: "Kül çərşənbə", "Külə çərşənbə", "Su çərşənbəsi", "Sular Novruzunu" və s.

Çərşənbənin bu adlarla tanınması, sözsüz ki, səbəbsiz deyil. İlk çərşənbədə havaya buğun, istiliyin gəldiyini bilən təsərrüfatçı indi daha çox bağ-bostanı, əkin-biçini düşündürür. Bunların da qeydindən ayrılması, oyanmasını istəyir. Bunun üçün o, aqşam yandırılmış çərşənbə tonqalının külünü isti-isti bağ-bostana, əkiləcək yerlərə səpər. İstiliyin sını simvolunu yaratmaqla üstlərinə kül səpdiklərinin də tezliklə oyanması, canlanması istəyini ifadə edir.

Bu çərşənbənin "Su çərşənbəsi" də adlanması bilavasitə su ilə bağlıdır və həmin məsələdən irəlilədi danışacağıq. Novruz çərşənbələrinin üçüncüsünün "Gül çərşənbə", "Torpaq çərşənbə", "Yer çərşənbə", "Ölü çərşənbəsi", "Ata-baba günü çərşənbəsi" adları vardır. Bu çərşənbədə torpağın, yerin canına istilik gəlir. Məsələrdə novruzgüli baş qaldırır. Bu yaxınlıqlarda yaşayanlar, xüsusən oğlan, qız uşaqları, cavanlar gedib həmin novruzgüllərindən toplayıb çərşənbə xonçasına qoyurlar.

Ta əski çağlardan üzü bu tərəfə, tokco Azərbaycanda yox, dünyanın çox-çox yerlərində dünyasını dəyişənlərin, ocaqda ruhlarının yad edilmiş, xatırlanma günləri olub və bu gün də vardır. Etiqadla görə, həmin günlərdə ruhlar öz mənsub olduqları ocağa gəlir, anılıb-anılmamalarına göz qoyurlar. Odur ki, həmin günlərdə məhz ruhların şərəfinə xüsusi həzrlər görülür, süfrə açılır, dualar söylenilir. Düzdür, Azərbaycanda indi bu vaxt, bir qayda olaraq, "cümə günü, cümə axşamı", bəzən də "adna axşamı" sayılır. Lap əski zamanlarda bu günə "ayna günü" də deyilmişdir. Mənbələrdə bildirilir ki, "cümə", "adna", "ayna" elə əslində "ruh" deməkdir. Buna, belə olmasına "Kitabi-Dədə Qorqud"da da rast gəlirik:

Sağuş günündə ayna görklü,
Ayna günü oxuyanda xütbə görklü.

Günün nə üçün "adna" adlandırılmasından söz açan İ.Nosimi əvvəlcə

Adını neçin oldu, adınının adın bil,
Bu sirri ol bilir ki, haqq ilə aşınadır –

deyir və sonra belə bir açıqlama verir:

Adınodir qiyamət, ol gündüdir nədamət,
Ol gündə həşr olisər, ol gündə macoradır.
Ol gündüdir hesabın, hom rohatü özabın,
Ol gündə haqq qatında icmai-onbiyadır.

İstər "Kitabi-Dədə Qorqud"da, istərsə də İ.Nəsiminin sözlərindən "ayna", "adna" günlərinin ruhlar aləmi ilə, hətta bütün ruhların Tanrı tərəfindən imtahana çəkiləcəyi qiyamət günü ilə bağlılığı açıq-aydın görünməkdədir.

Həmin "ayna günü", "adna günü" nəinki əski zamanlarda, hətta indinin özündə də Azərbaycanın bəzi yerlərində bilavasitə ruhlarla bağlı olaraq "Ata-baba günü" şəklində deyilir. Bu gündə evdə məxsusi xörək bişirilməklə yanaşı, qəbir üstünə getməklə oradakılar yad edilir. Yəni də Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində üçüncü, İllaxır çərşənbədə, hətta, Novruz bayramı günündə qəbir üstünə getmək adətində vardır. Hazırlanmış nemətlərdən – boyadılmış yumurta, qovurğa, cürbəcür şirniyyat, qoğal, şəkərbura və s. pax ilə qəbirin üstünə qoyulur. Həmçinin buraya səmənə də aparılır və mütləq şam yandırılır.

Deməli, bəzi məkanlarda üçüncü çərşənbənin həm də "Ölü çərşənbəsi", "Ata-baba günü çərşənbəsi" adlanması da, sözsüz ki, bu xatırladığımız görüşlərlə bağlıdır.

Nəhayət, ilin sonuncu çərşənbəsi Azərbaycanın hər yerində heç bir digər adla yox, yalnız "İllaxır çərşənbə" adıyla deyilir, qeyd olunur. Bu çərşənbədə təbiətdə və cəmiyyətdə nə varsa, hamısının canında oyanma, dirilmə, canlanma prosesi başa çatır.

İllaxır çərşənbə təmtərağı ilə özündən əvvəlki çərşənbələrdən fərqlənir. Düzdür, bu çərşənbədə olduğu kimi, əvvəlki çərşənbələrdə də "çərşənbə xoçması" tutulur, tonqal yandırılır və s. Amma İllaxır çərşənbənin növrəği zəngindən də zəngindir. Əvvəlcə bir məsələdən başlayaq. Novruzünü çərşənbələrin dördündə də tonqal qalanır. Bir halda belədirsə, onda ayrıca bir "Od çərşənbəsi" icad etmək nə deməkdir? Bəs nə üçün dörd çərşənbənin dördündə də tonqal qalanır? Əvvəla bilməliyik ki, od, atəş bəşəriyyət tarixində, onun inkişaf, yük-səliş mərhələlərində, hətta mədəniyyət və mənəviyyatında tayı-bərabəri olmayan bir tapıntıdır. Bu tapıntının əsrarəngizliyi, fəvqəlliyi adamların təcridən formalaşma yolu keçən düşüncəsində bir-birindən maraqlı, seçilən çoxsaylı miflərin, inam və etiqadların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycanda oda xoşbəxtlik, uğur bəxş edən hamı – canlı kimi baxılmış, ona "Od haqqı", "Bu oda kor baxım", "Yalan deyirmə, ocağım, odum sönsün", "Odu-ocağın sönməsin", "Evinde od-ocaq yansın" və s. kimi and, dua, alqış-qarğış vasitəsi kimi baxılmışdır. Bir mifdə deyilir ki, çox-çox qədim zamanlarda adamlar toplaşmış təzə ailə qurular üçün ev-şik tikər, ilkin dolanacağı təmin edən nə görəkdirsə vermişlər. Bircə oddan başqa. Cavanlar, yəni evlənlər bağ-bağatdan qov, dağ-daşdan çaxmaqdaşı tapmışlar. Onlar el ağsaqqalında qorunub saxlanılan çaxmaqdaş ocaqlarının odunu yandırarmışlar. Bu, həmişəlik bina salmaq, yer-yurd sahibi olmaq rəmzi imiş.

İllaxır çərşənbədə hər ev, ailə tonqal yandırılmışdır. Həm də bu tonqalda yandırılan çir-çürpün, ağac-uğacın içində mütləq tikanlı kol da olmalıdır. Azərbaycanın dağ rayonlarında bundan ötrü daha çox gövəndən istifadə olunur. İnəmə görə, guya qışın, soyuğun, şaxtanın qoruyucusu, hamısı sayılan şər qüvvələr yazın, baharın gəlməsini yubandırmaq üçün Güneşin yerdəki rəmzi sayılan odu-ocağı söndürməklə istiliyin, bununla da təbiətin oyanmasının, canlanmasının qarşısını almaq istəyirlər. Onlar tonqala atılmış tikanlardan qorxduqları

üçün iso oda yaxınlaşmış onu söndürməkdən çəkinirlər. Elə İllaxır çərşənbə tonqalının otarına işlə çevrə çəkmək də bu şər qüvvələrin qarşısını almaq və oda tökülmüş ağırlıq-uğurluğun oradan çıxma bilməməsi inamı ilə bağlıdır.

İllaxır çərşənbənin, eləcə də Novruz bayramı axşamı yandırılan tonqalın üstündən ailənin bütün üzvləri hoppanmalı, bununla da köhnə ilin his-pasından, ağır-acısından xilas olmalıdır.

Tonqalın üstündən üç kərə o tərəf-bu tərəfə hoppanılarkən oxunulan nəğmələrdə də bu cəhət öz izlərini qorumuşdur:

Ağrım-ugrum tökülsün,
Oda düşüb kül olsun.
Yansın, alov saçılınsın
Mənə baxım açılınsın –

İllaxır çərşənbə tonqalında nəinki adamlar, hətta mal-qara, qoyun-quzu da hoppandırılıb köhnə ilin ağır-uğurluğundan çıxarırlar. Evin bərəkət süffəsi də bu tonqalda əlazlandırılır ki, qarşıdağı ildə üstündən bərəkət əskik olmasın. Ərgən qızlar iso İllaxır çərşənbə tonqalını boxt açan qüvvə bilirlər. Onların tonqal üstündən hoppanılarkən oxuduqları

Atıl-matıl çərşənbə,
Ayna tokin baxım açıl çərşənbə...

nəğmədən də bunu müşahidə etmək mümkündür.

İllaxır çərşənbə mərasim və aynilərlə zəngindir. Bu mərasimlərdən ən məşhuru və yaygın olanı, sözsüz ki, "Vəsfihal"dir. Sirlə aləmi öyrənmək cəhdindən doğan, tutulmuş niyyətlə bağlı icra olunan "Vəsfihal" mərasiminin Novruz bayramının İllaxır çərşənbəsində keçirilməsi də çox inco bir mətləblə bağlıdır. Bəlli olduğu üzrə, adını bildirdiyimiz bayram – yeni gün, təbiətin canlanması bayramıdır. Deməli, qadınlar, xüsusən cavan, ərgən qızlar da məhz bu vaxt fəla baxdırmaqla qarşıdağı ildə həyatlarında baş verəcək dəyişikliyi, gələcək aqibətlərindəki yeniliyi öyrənməyə çalışırlar.

İllaxır çərşənbənin "Vəsfihal" mərasimində iştirak etmək istəyənlər, adətən, təyin olunmuş evə toplaşılır. Ortalığa, eldə "dilek tasi" adlanan su ilə dolu bir bədyə qoyulur. Çoxlu nəğmələr bilən, mərasim ayninin aparıcısı olan kimsə iştirakçılardan üzük, sırğa, sancaq, oymaq və s. parlaq əşyalar alıb bədyədəki suyun içinə salır, ağı yayıqla qabın üstünü örtür, sonra:

Göydə ulduz olaydım,
Can gülüm, can, can!
Xoşbəxt bir qız olaydım,
Can gülüm, can, can!
Yar qapını döyəndə,
Can gülüm, can, can!
Evdə yalqız olaydım,
Can gülüm, can, can!

Yaxud:

Araz axar, burular,
Can gülüm, can, can!
Suyu daşda durular,
Can gülüm, can, can!
Ürəkə arzunu olsa,
Can gülüm, can, can!
Sənə də toy qurular,
Can gülüm, can, can! –

şəklində nəğmələr oxuyur və bədyədən əlinə keçən nişanı çıxarırlar. Nişanın sahibi oxunulan nəğmənin məzmunundan özü üçün nəticə çıxarırlar. Başqa sözlə, nəğmə tutulmuş niyyətin açarı olur.

"Vəsfihal" mərasim nəğmələrində xalqın inam və etiqadları, ən qədim dünyagörüşü öz əlamətlərini əks etdirir. Bütün bunları bilmək üçün, həmin nəğmələrdəki mənanı başa düşmək üçün xalqın moişet tarixini, fəlsəfi düşüncəsini də öyrənmək zəruridir.

Belo bir nümunə:

Ağ at gəlir enişdən,
Sinəbondi gümüşdən.
Bizo də nəşib olsun
Heybodoki yemişdən.

İlk baxışda bu "Vəsf-i-hal" mərasim nəğməsinin birinci iki misrası ilə sonuncu iki misrası arasında bir o qədər də bağlılıq görünür. Əslində isə burada qırılmaz uyğunluq, yaxınlıq vardır. Belə ki, əvvəlki iki misradakı fikir nəğməni dinləyənin, daha doğrusu, falına baxılanın niyyətinə tutduğu arzuya, istəyə inamı gücləndirir. Çünki, xalq ata həmişə müsbət münasibət bəsləmiş, onu "murad" simvolu saymış. Tanrı tərəfindən göydən göndəriləyinə inanmışdır. Burada "at" ifadəsindən əvvəl bir "ağ" sifəti də işlənib ki, bu da həmin rəngin uğur simvolu bilinməsi, Tanrı rəngi hesab olunması ilə izah olunan məsələdir. Nəğmədəki "gümüş sinəbond" də daşdığı mənanı elə özündə, yəni gümüşlüyündə, parlaq olmasında ifadə edir. Parlaq nəsnələr isə xoşbəxtlik, sevinc rəmzi olub həmişə Günəşlə əlaqədar sayılır.

Bizo də nəşib olsun
Heybodoki yemişdən –

deyimi də çox maraqlı, qədim bir əyləncənin əlamətlərini özündə yaşatmaqdadır. "Vəsf-i-hal" mərasimində, adətən, nişanlı qızlar da olurlar. Ayın icra olunan evin qonşuluğunda isə cavan oğlanlar, nişanlı olanlar toplaşır şənlik keçirirlər. Qadınlar olan məclisdə nişanlı qızlardan bir nəçəsinin ya boynuna ipək dolayır və ya qoluna yaylıq bağlayırlar. Məclisin çarçısı əhvalatı dərhal qızın nişanlısına çatdırır. Oğlan "bağlama" əhvalatını eşitdikdən sonra yer-yemişdən bir bağlama düzəldir, boğçada, yaxud heybədə qız üçün yollayır. Bu cəhət eynilə "Vəsf-i-hal" mərasiminin

Boğça gəldi eşikdən,
Sarığı var gümüşdən,
Bizo də qismət oldu,
Yar göndərən yemişdən.
Can gülüm, can, can!
Can gülüm, can, can! –

nəğməsinə də öz əksini tapmışdır. Bu da maraqlıdır ki, inama görə, həmin sovuqdan ergən qızlara da pay düşsə, onda onların da tezliklə nişanlıları olar.

İllaxır çərşənbə gecəsində tamamilə "Vəsf-i-hal"a oxşayan bir falaçma da vardır ki, bu "Kuzə fali" adlanır. Amma "Vəsf-i-hal"dan fərqli olaraq "Kuzə fali"nda qızlar yox, yalnız gəlinlər, oğul-uşaq böyütmüş qadınlar iştirak edirlər. Onlar bir evə toplaşır ortalığa ağzi enli bir kuzə qoyurlar. Kuzənin içinə hər kəs sancaq, oymaq, üzük, sırğa, iynə, düymə və s. atır. İştirakçılardan bir nəfər kuzəni aparıb bulaq, çay, göl suyu ilə doldurub gətirir. Kuzənin ağzına güzgü qoyurlar. Sabahısı gün tezdan nişan sahibləri kuzə olan evə gəlirlər. Bir balaca qız uşağı güzgünü qaldırmaqla əlini kuzəyə salıb nişanlardan çıxarır. Burada daha çox söz – nəğmə bilən qadın nişan çıxaran qıza baxmadan, cəmənlə "Vəsf-i-hal"dakı nəğmələrdən oxuyur. Nişan sahibi bu sözləri üroyində tutduğu niyyətə uyğun yozur.

İllaxır çərşənbənin maraqlı və məzmunlu ayinlərindən biri də "Qulaq fali"dır. Hava qaralandan sonra niyyət tutan kimsə özü ilə bir qab su, güzgü, açar götürüb qonşu qapılarna gedir. Xəlvətçə içəridə danışılan söz-söhbətə qulaq asır. Eşitdiyi ilk sözləri üroyində tutduğu niyyətlə yozur. Əgər niyyətlə eşitdiyi sözlər arasında uyğunluq varsa, deməli, arzu, istək də həyata keçəcək. Odur ki, illaxır çərşənbə axşamlarında evlərdə həmişə xoş, könüləcan öyüdnəşibət, sevinc bəxş ələyən sözlər danışılır ki, qulaq falına gələn qapıdan ümidisiz qayıtməsın. Qulaq falına gedənin özü ilə apardığı su – uğurlu yol, güzgü – işıqlı həyat, açar – niyyətə qəna deməkdir.

İllaxır çərşənbənin diqqəti çəkən mərasimlərindən biri də "Danatma" mərasimidir. Əski təsəvvürə görə gecə qış kimi şor, gündüz isə xeyrixah

qüvvələrin əməlidir. Bunların arasında arasıkəsilməz vuruş gedir. Sübhün açılmasına az qalmış Dan ulduzu görünəndə gecə bütün qüvvəsinə – zülmət qaranlığını toplayıb açılan sübhün qarşısını kosmək istəyir. "Dan qaranlığı" adlanan bu vaxtla vuruşda Günəşəni gələn Dan ulduzu işığında Sübh qalib gəlir. Qədim azərbaycanlı da bu "Dan qaranlığı"na münasibətini möhüz illaxır çərşənbədə "Danatma" mərasimi ilə bildirir.

"Danatma" mərasimində, əsasən, cavan oğlanlar, qızlar iştirak edirlər. İllaxır çərşənbə gecəsində onlar bir evə yığırlar. Bütün gecəni yatmayıb şənlik keçirir, cürbəcür əhvalat, əfsanə, rəvayət, lətifələr danışır, rəqs edir, nəğmələr oxuyub əylənirlər.

İllaxır çərşənbə günü sıra-sıra tamaşalar göstərmək də qədim vaxtlardan davam edib gələn adətlərdəndir. Belələrdən "Xanbəzəmə" tamaşası da maraqlı olması ilə diqqəti cəlb edir. İllaxır çərşənbə günü sübhənd bir qədər keçmiş adamlar meydana toplaşır. Şənlik başlanır, conğı havası altında zoxana qurulur. Pəhləvanlar üz-üzə dayanıb meydanın qızışmasını gözləyirlər. Meydanı dövrəyə almış adamlar pəhləvanları güləşdən qabaq çuşa gətirmək üçün müxtəlif nəğmələr oxuyurlar.

Güləş başlanır. Pəhləvanlar güləşib adamların alqışıyla meydanı oxuyurlar. Bu dəfə oynaq, məzəli həvalər çalınır. Bundan sonra xan seçilmiş şəxsi geyindirib bəzəndirirlər. O, geyimi, başının tacı ilə doğru-döğru xana oxşadırlar. Xanı gətirib meydanın yuxarı başında saxlayırlar. İki oğlan uşağı xanı yelpiklə yəlləyir. Seçilmiş vəzir-vəkil də gəlib xanın sağ-solunda öz yerlərini tuturlar. Təyin olunmuş fərraşlar, qırmızı paltar geyinmiş collad xanın əmrinə hazır dururlar. Xan gözlənilməz əmrlər verir. Onun əmrləri mütləq yerinə yetirilir. Kosa, Keçəl, Təlxək meydana atılıb cürbəcür gülməli oyunlar göstərməklə xanı güldürməyə cəhd edirlər. Xan isə cəhd edir ki, güləsin. Xan əgər gülərsə, əlbəəllə onu taxtdan endirib suya basır və yerinə tözə xan seçirlər. Tamaşa saatlarla davam edir.

İllaxır çərşənbənin maraqlı ayinlərindən biri də "Ağac-qoxutma"dır. Bar verən ağac bardan qaldıqda deyirlər ki, çilləyə düşüb qısırlaşib. Çərşənbə günü ağac sahibi əlinə balta alıb: "Ey barsız, bəhərsiz ağac, sən mənim nəyimə lazımsan?! Kəsəcəyəm sən!" – deyib ağacın üstünə hücum çəkir. Baltanın küpüylə, ağziylə astaca ağacın gövdəsinə vurub onu səksəndirir. Bu zaman başqa bir nəfər, daha çox el ağsaqqalı balta vurarı tub saxlayır və deyir: "A kişi, kosmo ağacı. Mən onu zamınə götürürəm. İnanıram ki, qarşıda ki ildə o, bar verəcək". Bu vaxt evdəkilərdən ayağı sayalı, əli bərəketli sayılan ağacın dibinə şərbət səpər, buraya noğul, nabat, qovurğa, səməni qoyur. Hər üçünün bağın bir küncündə çir-çirpinti yandırır tüstüsünü ağaclara verirlər ki, ağaclar xəstələnməsin, meyvələrini qurd düşməsin.

Sözüz ki, İllaxır çərşənbə inamları da olduqca çoxdur. Onların böyük əksəriyyəti arxak düşüncə və mifoloji dünyagörüşlə bağlıdır.

İllaxır çərşənbə süfrəsi cəmənlə Novruz bayramının təhvil süfrəsi kimi çox zəngin olur. Bu süfrə "Löyün", "Ləvin", "Yeddilöyün", "Yeddiləvin", hətta "Yeddisin" də adlanır. Süfrənin belə adlarla adlanması səbəbsiz deyil. İllaxır çərşənbə və Novruz süfrəsində yeddi adda yer-yemisi, nemət olmalıdır. Həm də bunların adı "s" hərfi ilə başlanmalıdır: su, səməni, sünbül, sумаq, sulaq, soğan, sarmsaq. Əlbəttə, bu adlan göstərilənlər Azərbaycanın hər yerində elə bu cür olmur. Elə İranda da bu adlar fərqli şəkildədir və onların "yeddisin" adlandırdıqları bunlardır: "səbas" (sünbül), "sib" (alma), "sancod" (çaytikanı), "sif" (sarmsaq), "sirkə" (sirkə), "sumaq" (sumaq), "səmənu" (səməni).

Bəzi mənbələrə görə, ərəb xilafətinin işğallarından qabaq ilin axır çərşənbəsi və Novruz süfrələrinə düzülənlər "s" yox, "ş" hərfi ilə başlayırmış və süfrəyə mütləq şərbət də qoyulmuş. İslam dini şərbəti haram buyurduğundan "yeddışin" "yeddisin" olmuşdur, yəni "ş"ni "s" əvəz etmişdir.

Nəinki Novruz bayramı, çərşənbə günlərində, ümumiyyətlə Boz ayın başlanğıcından ta sonuna qədər oğlan uşaqları, cavanlar arasında keçirilən oyun-əyləncələrdən demək olar ki, ən maraqlısı yumurta döyüşdürməkdir. Əvvəla bilməliyə ki, yumurta, Novruz bayramının əsas atributlarından biridir. Novruzdan dörd çərşənbəsinin əlamətləri öz ifadəsini yumurtada da tapıb. Belə ki, yumurta qabığının dairəviliyi torpaq mənasında olan dünyanı, pərdəsi, bir növ havanı, ağı suyu, sarı isə odu simvollaşdırır. Yumurtanın daha çox sarı, qırmızı, yaşıl rənglərlə boyadılması da, sözsüz ki, Günəşlə – odla, baharla, təbiətin yaşllaşması istəyi ilə bağlı məsələdir. Çərşənbə, Novruz süfrələrini bişmiş, boyadılmış yumurtasız təsəvvür etmək mümkün deyil.

Elə yumurta döyüşdürmədə də həm bişmiş, həm də və daha çox çiy yumurtadan istifadə olunur. Yumurta döyüşlər əvvəlcə onların bərk-boşluğunu yəqinləşdirməyə çalışılır. Bunu döyüşdürülcök yumurtalardan düşə vurmaqla müəyyənləşdirirlər. Bu, "yumurtadadma" adlanır. Bilinəndə ki, döyüşdürülən yumurtalardan birininki digərindən bərkdir,

boş olan yumurtanın sahibi ona: – Əy, vurum, – deyir. “Əy, vurum” yumurtanın sivri tərəfindən azca aşağı nişan qoymaq deməkdir.

Döyülməmiş sındırılmış yumurtalarla oyun da maraqlıdır. Uduzmuş sınıq yumurtaları sıraya düzülür. Sonra buraya bir xoruz buraxılır. Xoruz sıradakı hansı yumurtanı dimdikləyirsə, sahibi qalib sayılır. Bir oyun da bişmiş yumurtaları yoxşadın üzəşəği diyirilməkdir. Hansı yumurta daha üzəşəği diyirəldirsə, yəni də sahibi qalib bilinir.

İlaxır çərşənbə gecəsində yumurtadan fal vasitəsi kimi də istifadə olunur. Həmin gəcə “Xıdır Nəbi” mərasimində necədirsə, eləcə bir yumurtanı yük dolabının altına, taxça-rəfəyə qoyular. Yumurtanın yanına qırmızı, qara rəngli boyalar da qoyular:

Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas,
Yumurtanın üstünü yaz.
Ürəyimdə diləyim var.
Nə yazırsan, qırmızı yaz –

deyə-deyə niyyət tutub yatırlar. Çərşənbə gecəsinin sabahısı durub baxırlar. Əgər yumurtada təsadüfən qırmızı boyalı xətlər, işarələr varsa, deməli, uğurludur. Tutulmuş niyyətdəki arzu, istək qarşdakı ildə mütləq həyata keçəcəkdir.

Əlbəttə, bütün bu deyilənlər, eləcə də təxminən bu sıraya daxil olan digər ayın və mərasimlərin, əsasən, təbiiyin oyanması, dirilməsi ilə bağlı öncədən görülən tədbirlərdir. Bir az da dəqiq desək, qışın bitməsi və yazın, baharın başlanması ilə əlaqədar geniş şəkildə qeyd olunan zəngin xüsusiyyətli Novruz bayramının hazırlıq mərhələləridir. Minilliklərdən və bundan da çox-çox qabaqların məhsulu olan bu bayramı əcdadlarımız və əcdadlarımızın varisləri olan bizlər, ümumi şəkildə xalqımız həmişə, hər il böyük fərəh və sevinc hissləri ilə qarşılamışdır. Çünki ta qədimdən yaşayışa-yaşaya gələn, yaşamaqda davam edən bu Novruz bayramı, sözün geniş anlamında, “...xalqın həyata nikbinliklə baxmasını, təbiiyin qələbəsiylə sevinməsinin bayramıdır. İndiyə qədər öz qüvvətli təsirini saxlayan bu onəonvi bayram məişətlə bağlı kütləvi bir xalq bayramıdır” (M.Arif).

Bizə bellidir ki, əkinçilik, eləcə də maldarlıq Azərbaycan xalqının təsərrüfat həyatında, onun inkişafında başlıca rol oynamış, mühüm yer tutmuşdur. Axtarışlar sübut etmişdir ki, Neolit dövrünün axır qəribələrində, yəni səkkiz, on min il öncə Azərbaycanın aran və yaylaqları, münbit torpaqları bütövlükdə ərazisi əkinçilik və maldarlığın ilkin məkanlarındın, hətta mərkəzlərindən olmuşdur. Sözsüz ki, bütün xalqların tale tarixində olduğu kimi, bizim xalqımızın tarixində də əkinçiliyin və maldarlığın, yəni təsərrüfatın geniş olaraq inkişaf etməsi maddi mədəniyyətlə bərabər, mənəvi mədəniyyətin də yararıb formalaşmasında mühüm tokanverici rol oynamışdır. Və bu çağlarda Azərbaycanın əkin-biçin, maldarlıq təsərrüfatı ilə məşğul olan insanlar fosil dəyişmələrinə göz qoymaqla, müşahidələrlə müəyyən olmuşdurlar ki, yaz adlanan fəslin başlanması ilə təbiiyin oyanması, otların, çəmənliklərin, əkilmiş məhsulların cücəməsi, ağacların tumurcuqlanıb küpələnməsi, çiçəklənməsi başlayır. Bununla da təleyini, dolanacaq ni torpağa, bu torpağın yetişdirdiyi məhsula bağlayan əkinçi, maldar Azərbaycanlı hər il yazın gəlişini təmtəzə ilə, sevincə qarşılamaş, növ-növ oyunlar, tamaşalar göstərmişdirlər. Bu oyunlar, tamaşalar, oyləncələr tədricən ayın, mərasim, adət-onəno şəkildə formalaşma-formalaşma, nəhayət, bayram xarakterini almışdır.

İndi Novruz bayramı adı ilə tanınan bu bayram, sözsüz ki, ilkin keçirildiyi vaxtlarda belə adlanmamışdır. Bunun belə olmasını indiki əski çağların xəbərlərini bizə çatdıran qaynaqlar da sübut etməkdədir. Bu bayram ayrı-ayrı vaxtlarda “Xızır günü”, “Azor bayramı”, “Hörmək bayramı”, “Fərvərdin bayramı”, “Bahar çəşni”, “Yeni gün bayramı”, “Ərgenekon bayramı”, “Qurtuluş bayramı” (Ərgenekondan) və s. adlarla adlanmışdır. Düzüdü, bu adların bəziləri elə bizim bu gün qışın qurtarıb yazın başlanması ilə bağlı təbiiyin oyanması, canlanması mənasındadır. Amma bunların bəziləri mütləq bir istək-dən, məqsəddən irəli gələn, təsadüflərlə bağlı adlardır. Fikrimizin təsdiqi üçün misallara müraciət edək. Çox-çox mənəblərdə bahar, yaz bayramı Pişdadilər sülaləsinin dördüncü hökmdarı Əfsanəvi Cəmşidin adı ilə bağlı olaraq izah edilir. Bayramın binasını məhz onun qoyması iddiası irəli sürülür. Araşdırmalardan öyrənirik ki, İbn el-Bətki “Fərsnəmə” əsərində bu bərədə geniş söz açmışdır. O bildirmişdi ki, Cəmşid yeni tikirdiyi sarayda taxta çıxır. Əyalətlərində olan

bütün hakimləri də saraya dəvət edir. Bu gün Günəş ilinin başlanması günü imiş. Cəmşid başına tac qoyaraq qarşısında durmuş hakimlərlə müraciətlə dedi: “Allahın bizə verdiyi bütün nemətlərə şükür edək və rəiyyətli ədalətli rəftar edək. Həmi dua etdi, şadıqlı oldu və bu günü bayram edərək Novruz adlandırdılar. Həmin gün fərvərdin ayının Hörmüzd günü idi. Bu gündən başlayaraq şadıqlı etdilər”.

Əmər Xəyyam isə “Novruznamə”sində bahar bayramını əvvəlcə Əfsanəvi Kəymürsələ əlaqələndirir, sonra isə deyir: “Novruzun yaranmasını birinci səbəbi budur ki, həmin gündə Günəş dövrə vurub 365 gün altı saatdan sonra öz yerinə qayıdır. Cəmşid bu günü müəyyən olmuşdur, Novruz adlandırmış və bayram etmişdir. Təborinin “Tarix”ində isə bu xəbərlə belə tanış oluruz: “Cəmşid əmr etdi ki, ona şüşədən gördünə düzəlsinlər. O, gördünə divları qışub mindi və göyə qalxdı. Həmin gün fərvərdin ayının Hörmüzd günü idi. Adamlar bu xariqəni gördükdə o günü və sonrakı daha beş günü bayram edib Novruz adlandırdılar.

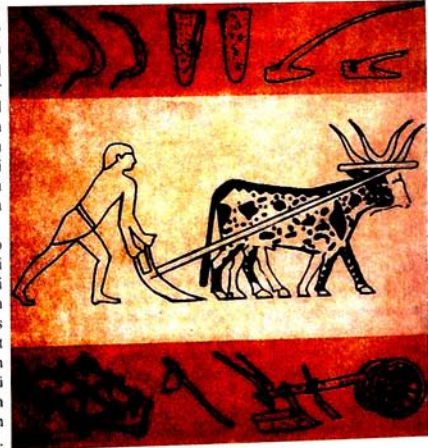
Bu deyilən, sözsüz ki, bilavasitə Ə.Firdovsinin “Şahnamə”sindən qaynaqlanmışdır. Orada deyilir ki, Cəmşid:

Qayırdırdı bir taxt Kəyan taxtictok,
Ona verdi gövhərlər ilə bəzək.
Alib çiyinə div onu hər zaman,
Göyə qalxdır, istəso hökmlər.
O taxtın içində böyük hökmdar,
Fəzadə Günəştək tutardı qərar.
Cəhan qaldı həyran onun taxtına,
Həmi əfərin söhbətə baxtına.
Edib xalq Cəmşidə gövhər nisar,
Bələ bir günə Novruz ad qoydular.
Təzə ilbaş Hörmüzi-fərvərdin,
Başa çatdırıb yerdəki zəhmətin,
Böyüklər sevinclə bəzəndi o gün,
Quruldu bütün ilködə toy, dəyün.
Bələ şanlı bayram nəçə əsr var,
Qalhbər o şahdan bizə yadigar.

Mətdəki “Hörmüzi-fərvərdin” mart ayının 21-dən aprelin 21-nə kimi davam edən ayın adıdır. Deməli, Fərvərdin ayının başlanğıcı, yəni 21 mart Novruz günüdür.

Ə.Bürüninin “Asar el-Bəqiyyə”sində və “Bürhanı-Qate”də olan fikirlər, nisbətən fərqli olsa da, üst-üstə düşür. Bu mənəblərdə deyilir ki, Cəmşid bütün dünyanı gözdikdən sonra, nəhayət, qızıl taxtına oturmaq adamların çiyində Azərbaycana gəlir. Onun taxtı bir tapanın üstündə üzü gündəğana sarı qoyulur. Cəmşid burada qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş taxtı da başına qoyur. Günəş doğub öz şüalarını Cəmşidin taxt-tacı üstünə saldıqda hər yan nura qərq olur. Bu mənzərəni gören camaat çox heyəcanlanırdı. Onlar bu günü uğurun başlanğıcı hesab edərək, onu Novruz – Yeni gün adlandırdılar.

Həç şübbə yox ki, Novruz bayramının, eləcə də başqa bayramların hökmdarlarına aid edilməsi səhvi bilavasitə “ədalətli şah”, “ədalətli hökmdar” istəyi problemləndirən irəli gələn məsələdir. Mənəblərdən öyrənirik ki, dünyada ilk hökmdar sayılan Kəymürsə insanlara nemət paylayan, Cəmşid isə mədəniyyət gətirməklə bərabər, xəstəliklərin qarşısını alan hökmdarlar kimi tanınmışlar. Çox güman ki, bunun özü də elə bir Əfsanədir və adamların arzu, ümidlərini həmin hökmdarların şəxsinde ifadə etmək xatirinə uydurmadan başqa şey deyil. Ola bilsin ki, bu adlar da həç tarixi deyil.

Veslin mənə Novruz gecəsi oldu müyyəsər,
Sanki o gecə gündüz ilə oldu bərabər.

Bu məsələ A.Səhhetin dediklərində daha dəqiqdir:

O gün ki festi yaz olar,
Gecə, gündüz taraz olar.

Qədim türk-moqol təqviminə əsasən Günəşin zahiri illik hərəkəti hər on iki ildən bir təkrar eyni nöqtəyə düşür. Bu vaxt ildəyişmə baş verir. İldəyişmə isə mütləq bir heyvanın üstündə olur. Təqvimdə bu heyvanların sayı on ikidir və onların sırası belədir: **siçan, öküz, pələng, dovşan, balıq, ilan, at, qoyun, meymun, toyuq, it, donuz.** Bu təqvim sonralar xüsusilə Yaxın Şərqi ölkələrində geniş yayılmış və buralarda ilin necə – yaxşısı, pismisi olacağı adlandırıldığı heyvanın xüsusiyyəti ilə əlaqələndirilməyə cəhd edilmişdir. Məsələn, siçan gemicilər fəsiləsinə daxil olduğundan elə zənn olunub ki, il siçan üstündə tamamilə adamlarda da bir-birinə qarşı soyğunçuluq, talançılıq hissləri güclənər. Öküz işlək heyvan olduğundan onun üstündə təhvil olan ildə adamlarda əməyə, zəhmətə, qurub-yaratmağa meyil artır. Dovşan qorxaq heyvan sayıldığından onunla bağlı ildə adamlar bir-birindən hüsnə, ehtiyatlı olmağa çalışırlar. Pələngin yırtıcılığı heç kəsə şübhə doğurmadiğundan, onun üstündə təhvil olan ildə adamlarda bu xüsusiyyət özünü büruzə verir. İlan ilində insanlar dili acı olurlar. Sözsüz ki, bu adı çəkilən heyvanlarla ilin əlaqələndirilməsi mifoloji görüşlərlə də bağlıdır. Belə ki, qoyun ilində insanların bir-biri ilə mehriban, həlim xasiyyətlili olacağı düşünüülür.

Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğun poemalarının birində yazıb ki:

Axır çərşənbədir... İl tamam olur,
Bu il kənd içində danışıq hamı –
At üstə gəlmişdir Novruz bayramı –
Qulunlu at üstə... Bu bir mürəddir.
Qocalar deyir ki, bolluq keçəcək,
Torpaq su yerinə şərbət içəcək,
Odur ki, hamının üroyı gəddir,
Hamının arzusu, ümidi güllür,
Üzündən, gözündən nurlar tökülür.

Əlbəttə, illərin heyvanlar üstündə təhvil olması bir çox baxımdan maraqlı görünə bilər. Amma bütün bunlar, sözsüz ki, ibtidai, mifoloji təsəvvürlərlə bağlı fəhmlərdir. Amma bu da var ki, deyilənlərin elmi həqiqətə uyğunluğu azdır. Bu adlar təsadüf səciiyyə dəşimədən də özlərini qoruyub qoruyub bilməmişlər. Məsələn, moqolların təqvimindəki "əjdaha" sonralar "balıq"la əvəz edilmişdir.

Bələliklə, yazın ilk günü, bahar fəslinin başlanması şərəfinə keçirilən Novruz bayramını, yəni təbiətin bütövlükdə oyanması, canlanması bayramını xalqımız bütün zamanlarda təntənəli mərasim olaraq qeyd etmişdir. Arxada da qeyd etdiyimiz kimi, ev, ailə Novruz bayramına ən azı bir ay qalmış geniş hazırlıq işləri görür. Evlər ağardılır, paltar-pələz çirpilir, qab-qacaq yuyulur. Hamı üçün təzə paltar tikməyə, almağa cəhd göstərilir.

Deyilənlərin bəzi məqamları böyük Azərbaycan şairi M.Şəhriyarın "Heydərbabayə salam" əsərində də öz poetik ifadəsini tapmışdır:

Bayram olub, qızıl palçıx ezərlər,
Naxış vurub otaqları bəzərlər,
Taxçalarda düzmələri düzərlər,
Qız-gölinin fındıqçası, hənəsi,
Həvəslənər anası, qaynanası.

İlsonu çərşənbələrdə olduğu tək, Novruz bayramı axşamında da tonqal yandırılır və ailə üzvləri tonqalın üstündən hoppanmaqla köhnə ilin ağırlığından çıxırlar.

Novruz bayramı tonqal qonşular tərəfindən yaslı, təziyyəli olanların həyətlərində də yandırılır. Yaslı olanlar özləri həyətlərində tonqal yandırır. Çünki bu bayram onlar üçün "qara bayram" sayılır. Buna görə də qonşular belə həyətlərdə Novruz tonqalı yandırmaqla təziyyədarları yasdən çıxarırlar. Yeni ilə qəmli, kədərli getmək olmaz. Əks halda onlar il boyu uğursuzluqdan qurtarmazlar.

Novruz bayramı axşamının tonqalında üzərlik yandırmaq adəti də vardır. Tonqal sənonə yaxın odun içində üzərlik atıb deyilir: "Ocağıma əyri baxanın gözüləri partlasın, özü yamb çatlasın". Yandırılmı üzərliyin üstüsti ev-əşiyə, mal-qarayə, qoyun-quzuya da verilir ki, salamatlıq olsun.

Novruz bayramının sayılan adətlərindən biri də qurşaqsallama, yaxud papaqatdır. "Qurşaqsallama"nın "papaqatı"ya çevrilməsi məişət tariximizdəki yaşayışla – bina, evtikmə ilə bağlıdır. Qədim çağlarda evlər indiki kimi kiromit, şifer örtüklü olmayıb. Evlərin torpaqla örtülmüş damı hamar olub. "Tatı" adlanan bu evlər cür etmişdən dinnəz ortasında bacalar açılıb. Həm də kənd yerlərində bu evlər bir-birinə o qədər sıx, həddən artırıq bitişik tikilibmiş ki, bir dama çixanda bütün evləri damüstü gozmək mümkün olumuş. Tədrici inkişaf, yeni tatı evləri kiromitli, şiferli evlərin əvəz etməsi qurşaqsallama, qurşaqsallamanı da damdan aşağı – qayıya endirib "papaqatı"ya çevirib.

Qurşaqsallama, papaqatmada "Xıdır Nəbi" mərasimində olduğu kimi, daha çox uşaqlar, cavanlar iştirak edirlər. Onlar qararıql düşəndə evləri gəzib bəcan bacısından qurşaq – şal sallayırlar, qapıdan evin içinə papaq, dəsmal atırlar. Evdə olanlar da gələnləri qovurğa, boyanmış yumurta, alma, armud, ərək, gavalı qurusu, cürbəcür bişmiş və şirniyyat payı ilə yola salırlar. Qurşaqsallama adətinin bir xüsusiyyəti yəne də elə on yaxşı şəkildə M.Şəhriyarın "Heydərbabayə salam" əsərində təsvir olunub:

Bayram idi, gecəqoxu oxurdu,
Adaxlı qız bay corabın toxurdu,
Hər kas şalın bir bacadan soxurdu,
Ay nə gözəl qaydada şal sallamaq.
Boy şalma bayramlığın bağlamaq.
Şal istədim mən də, evdə ağıladım,
Bir şal alıb tez belimə bağladım,
Qulamgilo qaçdım, şalı salladım,
Fatma xala mənə corab bağladı,
Xan nəonəmi yada salıb ağıladı.

Novruz bayramı gecəsində qurşaqsallamanın bir maraqlı növü də vardır. İstək, sevgi gecəsi də adlanan bu gecədə cavan oğlanlar sevdikləri qızlar olan evlərin bacalarından salladıqları qurşaqların ucuna dəsmal bağlayırlar. Qız və qızın valideynləri o saat mətləbi başa düşürlər. Əgər bu işə razılıq varsa, dəsmal qurşaqdan açıb qızın qoluna bağlayırlar. Yox, əgər razı deyillərsə, dəsmala bayram nemətlərindən qoyub qurşaq bənd edərək geri qaytarırlar.

Nişanlı qızlara bayramıyı aparmaq da Novruzdan tannan, qiymətləndirilən adətlərindəndir. Düzüdr, digər bayramlarda da oğlan evindən nişanlı qız üçün sovqat aparılır. Amma bu, Novruzda daha təntənəli, sovqatların sayı və növü isə çox olur. Həm də cəhd edilir ki, bu sovqatların arasında acılıq gətirən nəsnələr olmasın. Belə etməsən, deyirlər ki, qız gəlin gələndən sonra acıdır olar.

Novruz bayramı axşamında köhnə ilin tamam olması və təzə ilin başlanmasına bir neçə saat qalmış bayram süfrəsi açılır. Bu süfrə uyğun olaraq, həm "təhvil süfrəsi", həm də "yeni il süfrəsi" adlanır.

Novruz süfrəsinə məlz bu bayramla bağlı bişirilmiş nə varsa, hamısından düzülür. Süfrəyə Novruzun əsas atributlarından sayılan, çevrəsinə evdəkilərin sayı qədər şəm düzülmiş bahar rəmzi səməni, nemətlərlə dolu xonça qoyulur. Su dolu piyalə, güzgü, qızıl əşya da süfrədə mütləq olur.

Süfrənin ortasında qab dolu su qoyub içinə xırda balıq buraxırlar. Göz qoyurlar. Balıq qabın dibindən quyruğu üstə düz qalxıb suyun üzünə burun vurunca köhnə ilin qurtarib təzə ilin başlandığı bilinərmiş. Bu xəbəri hamıya çatdırmaq üçün top atılırmış. "Novruzun topu atıldı" – deyər hamı yeni ilin başlanması münasibətilə bir-birini təbrik edərmiş. Bayramın bu məqamı xalqımızın adət-ənənəsini, ayin-mərasimlərini, inam-ətıqadlarını dərinləndirən bilən və bu bildiklərini həm də bədii yaradıcılığında əks etdirən Y.V.Çəmənzəminlinin "İki od arasında" romanında, demək olar ki, bütün incəliyi ilə təsvir olunmuşdur: "Qazı il təhvilinə beş deqiqə qaldığını elan etdi. Hamı özünü sad göstərməyə çalışdı. Xalq adətincə, yeni il hansı bir əhval-ruhiyyə ilə qarşılanırsa, guya eyni əhval-ruhiyyə ilin sonuna qədər davam edərdi. Odur ki,

üzür gülümsoyir, qəmi, dördi unutmağa çalışırdılar, gözür süfroyo, bolluğa və gül-çiçəyo dikilirdi... Bir-iki doqquz davam edən dorin sükutu top atəşləri pozdu: il doyışilirdi”.

Elo Novruz süfrosında əli üzvlərinin adına düzülmiş səmlər da bu vaxt yandırılır. Cohd olunur ki, süfronin künc tərəflərində kimso oturmasin. Etiqada görə, evin, ocağın ruhları da bu vaxt gəlib küncdən yaxınlaşaraq süfördəki nematolardan dadırlar. Onların qarşısı kosildikco iso küsib geri qayıdırlar. İncidiklərlərindən öz ocaqlarına ziyan gotiro bilolər.

Novruz bayramı gecəsinin sabahısı, çərşənbəoldur olduğı kimi, axar su üstünə gedilir, ayınlar icra edilməklə köhnə ilin ağırılıq-ugurluğundan xilas olurlar. Axaşından boş saxladıqları qabları yeni il suyu ilə doldurub aparırlar. Evdo qələnlərini, pal-paltarı, yorğan-döşəyini, həmçinin mal-heyvənin, bağ-bostanın, okinecock yerlərin üstünə bu yeni il suyunun sopir-lər. Bununla da il boyu özvlərini salamat-sağlam olacağına, bağ-bağatın, okinecoyain, mal-qaranın möhsuldarlığına inanırlar. İnanırlar ki, oğul-uşaq böyütmüş bir qadın hamıdan tez gedib yeni il suyu getirso, bu suda uşağı olmayanlar içərosə, onlar da övlad sahibi olarlar və s.

Suya belo inama arxalanmanın başlıca soboblərindən biri suyun varlığı təmin edən başlıca vasitələrdən olmasındır. Susuz yaşayışın olacağı mümkün deyil. Elo bunun özü insanlarda suya ehtiramla yanaşmaq, onu qorumaq inamı yaratmışdır. Əbos yero deyil ki, ta əski çağlardan suya ruhun oksetdiricisi kimi baxılmış, bəd, qorxulu yuxu sınıns deyo suya, yoni suda oks olunan ruha danşılmış, soforo yollananın, yola çıxanın işi uğurlu olsun deyo arxasınca su sopilmiş, suyu söymək, murdarlamaq ən böyük günahlardan bilinmişdir. İnsanlara “Sucan ömrün olsun”, “Su kimi öziz ol”, “Sularınız axarlı-baxarlı olsun”, “Suyun kosilməsin” – deyo alqış söylənmiş, “Su haqqı” – deyo ona and içilmiş, “Su dirilikdir”, “Su olan yerdo abadlıq olar”, “Su murdarlıq götürməz”, “İlanı da su içəndə öldürməzlər” və s. kimi nəsihətlər deyilmişdir. Xalq inam və etiqlərində su canlı, deyilən eşidon, başa düşən zənn olunmuşdur. Misal üçün, “Kitabi-Dodo Qorqud”da Salur Qazan evinin kimlər tərəfindən talan edildiyini öyrənmək üçün “Su Haq didarın görmüşdür, mən bu suyla xəbərleşim” deyir. Və sorğusunun sonunda onun:

Ordumun xəbörin bilirmison degil mana!
Qara başım qurban olsun, suyum sana! –

müraciəti, ümumiyyətlə, Oğuzlarda suyun doğrudan-doğruya canlı bilinməsi fikrini reallaşdırır. Əlbəttə, su ilə olaqadər istənilən qədər belo-belo nümunələr göstərmək olar. Və bu nümunələrin əksəriyyətində, elə “Kitabi-Dodo Qorqud”da da deyildiyi kimi, su Tanrı üzü görmüş sayılır. Ona görə də o, müqəddəs hesab olunur. Bu deyilənlər, sözsüz ki, Novruz bayramında da suya qayğı-sayğı və ehtiramla yanaşmağa, onun köməyinə sığınmağa inamı artırmışdır.

Novruz bayramı gündündən başlamış on-on iki gün müddətində dost-tənış, qohum-aqrəba bir-birinin evinə bayramlaşmağa, təbrikə gedir, bir-birlərinin evlərinə Novruz bayramı üçün hazırlanmış nematolardan sovqat aparırlar. Əvvöllər küsülü olanlar bu gün müdlaq başmalıdır. Yeni ildə kin-küdurət aradan götürülməlidir. Belolikle, Novruz bayramı yazın, yeni təsərrüfatın başlanğıcını bildirməklə yanaşı, həm də ümmel, ümmuxalq, ümmüdvölet sevinc, şadlıq bayramına çevrilir.

Mənbələrin verdiyi xəbərə görə, Novruz bayramı bir vaxt doğrudan-doğruya dövlət işlərinin icrasında da mühüm rol oynamışdır. Misal üçün, XI yüzillikdə yaşamış Nizamülmülkün “Siyasotnamə”sindən bəlli olar ki, Novruz bayramına bir neçə gün qalmış çarçılar şohəri, bazarları gəzərək şah sarayının xalq üzünə açıq olduğına elan edərmiş. Bayram günü camaat saray meydanına toplaşar və hökmdardan kimin nə şikayəti varsa, çəkinmədən söyləmiş. Bu vaxt padşah taxtdan düşüb baş məbudun (qazi, möhkəmo) qarşısında iki dizi üstə çökərək deyərmiş: “Hər şeydən əvvəl bu kişi ilə (şikayət edənə – B.A.T.B.) mənim məsələmi ayırd elo, heç şeydən ehtiyat edib çəkinmə”. Bundan sonra möhkəmo qurulmuş və şikayətlərə ədalətli baxılmış. Şahın mühakiməsi qurtarıqdən sonra o, yənə taxta oturur, tacı başına qoyar, üzünü böyüklərə və yaxın adamlarına çevirib deyərmiş: “Mən ona görə özümədən başladım ki, siz başqaqlarına zülm etmək tamahına düşməyösiniz, indi kimin sizdən narazılığı varsa, könlünü olo alınız”.

Novruz bayramı hər hansı dini görüşə, ideoloji istəklərə ayılmayan, xalqımızın böyük ehtiramla qeyd etdiyi təsərrüfat məzmunlu yaz bayramıdır. Məsələnin möhə bu mahiyyətini dəyəröləndirən, Novruz bayramının xalqımızın mənovə varlığında güclü rolunu yüksək qiymətləndirən böyük dövlət xadimi, xalqımızın ümmümilli lideri Heydər Əliyev demişdir: “Böyük mənovə gücü malik olan Novruz bayramı ulu əcdadlarımızın bizə verdiyi ən gözəl yadigar olub, Azərbaycan xalqının milli ruhunu və yaddaşını, onun daxili ələminə bütün zənginliyi ilə yaşadır. Təbiətin oyanışının, varlığın yenidən canlanmasının müjdösünü verən Novruz bayramı ən qədim zamanlardan bəri həyat və möişətimize daxil olmuş, insanlara aydın və işıqlı sabaha, xoşbəxt gələcəyə inam duyğusu bəxş etmişdir”.

Bəhlul Abdulla
Tofiq Babayev

Aa

ABBAS SƏHHƏT, Abbasqulu Əlabbas oğlu Məhdizadə (1874-1918) – şair, nasir, torcümöçi, maarif xadimi. Şamaxıda anadan olmuşdur. İlk təhsilini atasının məktəbində alan A.Səhhət İrəvan Məşhəd şəhərində mədrəsədə və Tehrandə “Mədrəseyi-Nizamiyyəyi-Nasiriyyə” dərülfünunun tibb şöbəsində oxumuşdur. 1900-cü ildə təhsilini başa vuran A.Səhhət 1901-ci ildə Şamaxıya qayıtmışdır. Tehran dərülfünunun tibb diplomu Rusiya orazində qəbul olunmadığı üçün A.Səhhətə həkimlik etməyə icazə verilmir. Ərəb, fars, fransız dillərini mükəmməl bilən A.Səhhət müəllimlik etməyə başlayır. “Yeni məktəb” (1909) düşüncesinin hazırlanmasında yaxından iştirak edir. 1918-ci ildə A.Səhhət Gəncəyə köçür və həmin ildə də burada vəfat edir.

Azərbaycan ədəbiyyatını gözəl şeirləri ilə zənginləşdirən A.Səhhət uşaqlar üçün də mənalı şeirlər yazmış, dünya və rus ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərlərini dəmə dilimizə tərcümə etmişdir. Şairin “Yaz” və “İlk bahar” şeirlərində təbiətin oyanması, Novruz bayramı tərənnümü olunur.

O gün ki, fəslə yaz olar,
Gəco, gündüz taraz olar.
Həvəmin artar istisi,
Daha soyuqlar az olar.
Ərər dağın, çöllün qarını,
Axaq dəröləro sarı.
Gurultu ilə sel gələr,
Salar sodaya çayları.
Qaranqış ol zaman gələr,
Yenə tükər yuvasını.
Qonar yaşıl ağaqlara,
Oxur gözöl havasını.

Göldə martın doqquzu
Bayram etdik novruzlu.
Qar oridi, yox oldu.
Çaylarda su çux oldu.

Dağlar, çöllər tışirdi;
Novruzgüli güyördi.
Gəco-gündüz tənleşir,
Həva hərdən çənleşir.

Dağa qalxır dumanlar,
Tez-tez yağır ləysanlar.
Yüngül, sorin məh əsir.
Yağmuru birdən kəsir.

Araların buludlar,
Tərəvətlər otlar,
Düşür günün ziyası
Artır yazın sofası.

Göy üzündə bir qoşang,
Tağ görüncə yeddi rəng.
Gözöl qövsi-qüzeqlər,
Qəlbə verir fərohlər.

Quşlar ötür çöllərdə,
Ördək üzür göllərdə.
Əsir isti külöklər,
Uçur qazlar, ördöklər.

Yarpaqların ağaclar,
Yaşillanır yamaclar.
Seyrə çıxar uşaqlar,
Göy çəməndə oynaqlar.

ABDULLA ŞAİQ, Abdulla Mustafa oğlu Tağıyev (1881-1959) – şair, nasir, dramaturq, pədaqoq, ədəbiyyatşünas, torcümöçi, ictimai xadim, oməkdar incoşonot xadimi. A.Şaiq 1881-ci ildə Tiflisdə anadan olmuşdur. Tiflis, Məşhəd, Xorasan şəhərlərində təhsil almışdır. 1901-ci ildən Bakıda müəllimliyə başlamış, “Uşaq göz-lüyü” (1910), “Gülzar” (1912), “Milli qiraət kitabı” (1919), “Türk dili” (1924), “Dördüncü il” (1929) və s. dərsləklər yazmışdır. II və IV çağırış SSRİ Ali Sovetinin deputat seçilmişdir (1946, 1956). Bir sıra orden və medallarla təltif olunmuşdur. 1959-cu ildə Bakıda vəfat etmişdir. “Tiq-tiq xanım” (1911), “Soloquyruq” (1913), “Məktub yetişmədi” (1926), “Anabəci” (1926), “Tülkü həccə gedir” (1927), “Çocuq şeirləri” (1934), “Yaxşı arsa” (1939), “Gözöl bahar” (1940), “Araz” (1940), “Qoşqolad” (1946), “Nüsbə” (1947), “Seçilmiş əsərləri”, üç cildə (1955-1959).

"Əsərləri", beş cildə (1966-1978) və s. əsərlərin müəllifidir. Şairin "Bahar" adlı silsilə şeirlərində ilin ən gözəl fəslini vəsf olunmuşdur.

Bağçalarda açır gül,
Forahlonir hər könlü.
Uçur duman, qəm, kədər,
Şon-şon ötür hər bülbül.

Yaşillanır dağ, yamac,
Bəzək vurur hər ağac.
Dora, tope, çöl, çəmən
Çiçəklərdən qoyur tac.

Bahar eylədikə nəz,
Elin kefi olur saz.
Əkir, biçir həvəsə
Deyin: – Var ol, gözəl yaz!

Uğur olsun, gözəl bahar!
Səni ellər çox arzular.
Ayaq basdın ölkəmizə,
Şənlik, sədliq gətir bizə.
Qoy sel kimi yağsın yağış...
Köynəyini sıxsn yağış.
Səllər axsın, çaylar daşsın,
Sevincimiz başdan aşsın.
Çatır-çatır yansın ocaq,
Qoy şənlişin oğul-uşaq.
Çöllər, sünbül isti akın
Parıldasın qızıl təkkin
Dağlar bəzək vursun yeno.
Quşlar məclis çursun yeno.
Dağda, bağda aşxam, səhər.
Ətir saçsın bənövşələr
Həvəs, marağ gəlsin bizə,
Çalışaq öz dərsimizə.

Sevin ey çöl, ey orman,
Arıq dəyişdi zaman;
Yox oldu qış, boran, qar,
Qonaq gəldi şən bahar.

Açı yaşıl bir süfrə,
Şənlik çökdi çöllərə.
Göyərmiş göy səməni,
Səsi basmış ölkəni.

Əs. ey otirli dan yeli;
Könüləçan bahar gəlir.
Bənövşə, yan dara teli.
Bağa sevimli yar gəlir.

Bulud, gecikmə düş yola.
Çəmənləri süpür, sula
Soadət ilo qol-qola
Könüləçan nigar gəlir

Mohəbbətin çırağıdır,
Yeri könlü bucağıdır.
Sıxıntı, dördi dağıdır,
Elo, günə tutar gəlir.

Günəşlə vermış əl-ələ,
Üzü şofəq saçır gülə.
Görünce hüsünü elo,
Sevincə gəlir, vüqar gəlir.

Baxın qanadlanan göyə,
Qaranqışa, qaz, ördöyə,
– Vəton, Vəton, Vəton, – deyə
Yenə qatar-qatar gəlir.

AÇAR FALI – qabaqcadan tutulmuş niyyətin xəbərvərmə əyani. İllərin çərşənbə axşamı üroyində niyyət tutan kəs özü ilə açar götürüb evlərinin yaxınlığında keçən yola çıxır. Yolaırcı olan yerə açarı sağ ayağının altına qoyub gözləyir. Yoldan ötənlerin danışmalarından eşitdiyi ilk sözü yadında saxlayıb açarı da götürərək geri qaayır. Eşitdiyi həmin ilk sözü üroyində tutduğu niyyətlə tutuşdurur. Uyğunluq olduğu halda, istəyinə qovuşacağına inanır. Açır niyyətin açicisi deməkdir.

ADAM OLEARİ (1603-1671) – alman alimi, səyyah. 1635-1639-cu illərdə səyahəti zamanı Səfəvilər dövlətində olmuşdur. 1643-cü ildə səyahətləri haqqında xatirələrini yazmışdır. Əsərdə Azərbaycanın təbiəti, tarixi, coğrafiyası, iqtisadiyyatı, əhalisinin adət-ənənələri və s. haqqında qiymətli məlumatlar var. A.Oleari Dədə Qorqudun qəbrini Dərbənddə öz gözləri ilə görmüş və ziyafət etmişdir. 1637-ci ilin martında Şamaxıda olan Adam Oleari yeni ilin – Novruzun qarşılınması mərasimini belə təsvir edib: "Astroloq təz-təz stolun arxasına keçir, öz üstürləyi ilə Günəşi müşahidə edir, saata baxır, beloliklə, Günəşin gəci ilə gündüzün bərabərlik nöqtəsinə çatacağı anı gözləyirdi. Elo ki arzuolunan doqquq çatdı, o borkdən elan etdi: Yeni il gəldi, tozo il başlandı. Dərhal toplardan yayılm atəşi açıldı, şəhərin qala divarları və bürclərin hər yerində qorənəy səsləndi, tobillər çalındı və beloliklə böyük el şənliyinə başlandı..."

ADQOYMA – insanların və ümumiyyətlə varlıqdakı bütün nə varsa, hamısının ayrı-ayrılıqda fərdi tanıdılması əlaməti. Hər hansı bir nosnoyo qoyulan, verilən ad təsadüfi yox, müəyyən məqsəddən doğur. Bu, bilavasitə məzmun, mahiyyətlə bağlı olur. Uşağa, oksor hallarda, doğulduğu vaxtla – günlo, yer-məkənlə, valideynlərinin iş-gücü ilə əlaqədar olaraq ad verilir.

Ulularımız təbiətin oyanması, canlanması müjdəçisi olan yazın, baharın və bu yazın başlanmasını əlliklə qeyd etdikləri Novruz bayramının şərəfinə də qız və oğlanlara ad verilib. Belə ki, övladlarını həmişəbaha, həmişəyaşar kimi tərəvətli, yaz otirli, sağlaml, gümrah görmək istəyən nono-babalar, ata-analar yazın, Novruz bayramının rəmzi kimi qız uşaqlarını Bahar, Bənövşə, Yazgül, Qızgül, Nazgül, Qızılgül, Gülyaz, Süsən, Lalo və b., oğlan uşaqlarını isə daha çox Bayram, Bayramalı, Novruz, Novruzəli adlandırır və adlandırır. El-obaya, yurd-yuvaya, çöl-çəmənə, dağ-daşa Bahar, Baharlı, Baharabad, Bayramabad, Novruzlu, Bayramlı, Bayrambino, Bayramtəpə, Bayramdərə, Yazçölü, Yazbağı adları verilib.

Vaxtilə Homədan yaxınlığındakı Bahar əyalətində yaşamış, müxtəlif vaxtlarda Azərbaycan türklərinin – solcuqların, qaraqoyunluların, aqçoyunluların, eləcə də qızılbaş tayfa birliyinin tərkibində olmuş qədim oğuz tayfası da Baharlı adını daşımışdır.

AĞAÇQORXUTMA – illərin çərşənbənin sözlən magik təsirinə əsaslanan maraqlı ayinlərdən biri. Bar verən ağac bardan qaldıqda deyirlər ki, ağac çilləyə düşüb qısırlaşib. Çərşənbə günü bir nəfər – daha çox ağac sahibi, əlinə balta alıb oraya gəlir və ucadan deyir: – Ey barsız, bəhərsiz ağac, sən mənim nöyümə lazımsan?! Kəsəcəyəm səni. Belə deyib ağacın üstünə hücum çəkir. Baltanın küpü, ağzı ilə asta-asta ağacın gövdəsinə vurub onu səksəndirir, qorxudur.

Bu vaxt başqa bir nəfər – ağsaqqal onu tutub saxlayır və deyir: – A kişi, kosmə ağacı. Mən onu zamınə götürürəm. Qarşıdakı ildə mütləq bar verəcək.

Evdəkilərdən ayağısayalı, əlibərkətlili sayılan kimsə ağacın dibinə şorbət səpir. Buraya noğul, nabat, qovurğa, səməni qoyur. Sonra bağın bir küncündə çir-çırpı yandırılıb, tüstüsü ağaclara verilir. İnanırlar ki, belədə ağac çillədən çıxıb bar-bəhər verər.

AĞLAR-GÜLƏR AYI – qış fəslinin son 30 günü olan Boz ayın el arasında lokal səciyyəli adlarından biri. Bu müddətdə havalar tez-tez dəyişir, yamaclar bozır, dağlar dumana bürünür, şimşək çaxır, yağış yağır. Bir neçə gün çovğun, qasırgın olur. O biri gün birdən hava açılır, gün çıxır, isti olur. Bir sözlə, həmin müddət ərzində hava tez-tez dəyişdiyindən bu vaxt ağlar-gülər ayı adlanır.

ALAÇALPO – qış fəslinin son 30 günü olan Boz ayın el-oba arasında deyilən adlarından biri. Alaçalpo Kiçik çillənin qurtardıqı vaxtdan (21-22 fevral) yazın ilk gününə (21-22 mart), yəni Novruz bayramına qədər davam edir və hərsi bir həftə çəkməklə dörd balaca çilləyə – "çilləbeçə"yə bölünür. Bu müddət hava sulularlı, yağışlı, külöklü olduğundan "alaçalpo" adlanır. Samanlıqda mal-qara yeminin tükənən vaxtına düşdüyündən heyvandarlar üçün çox təhlükəli sayılır. Xalq arasında bu müddət Boz ay, Ala çillə, Ağlar-gülər ayı adları ilə də tanınır (bax: Boz ay).

ALA ÇİLLƏ – qış fəslinin son ayı olan Boz ayın el-oba arasında adlarından biri.

ALANA – Novruz bayramı süfrəsinin çərəzlərindən biri. Alana şaftalı, armud və s.-dən hazırlanır. Əsən, Tobriz, Urmiya, Sorab və Naxçıvan bölgəsində geniş yayılmışdır. Meyvənin qabığı soyulub 5-6 gün Günəş altında qurudulduqdan sonra səpəklə torəfədən dəyriyi kəsilir, içəriyi ovulduqdan sonra oraya qoz ləpəsi, şəkər, hil və ya kəşniş toxumu qarışığı doldurulub, ağzı kəşimmiş hissə ilə örtülür, bir müddət kölgədə saxlanılır.

ALMA FALI – qabaqcadan tutulmuş niyyətin müəyyən olamato osaslanan xəbərvermə ayını. Bu moqsədli İlxır çərşənbədə iki almadan birinə nişan qoyulur. Sonra niyyət tutulub evdəkilərdən kimdənsə homin almaların birini götürməsi istənilir. Əgər nişanlanmış alma götürülərsə, niyyət sahibi niyyətinin hasil olacağına inanır. Ayında istifadə olunan alma mifoloji dünyagörüşdə xoşbəxtlik, uğur, yeni həyat bəxş edən romzi motiiv daşıyıcısıdır.

ARANLA DAĞIN BƏHSİ – İlxır çərşənbələr və Novruz bayramı günlərində də nümayiş etdirilən oyun-tamaşa. Bir kimsə Aran, bir kimsə də Dağ rolunda çıxış etməklə deyirlər:

Dağ deyər:

Yazın əvvəlindən suların qızar,
Qızdırma uşağın ürəyin üzər.
Gözəllər, məhbublər sinəmdə gözər,
Xırda-xırda aşan yollar məndədi.

Aran deyər:

Süsonli, sünbüllü, güllü bağlarım,
Şam içində şölə çəkər yağlarım,
Bostandakı ala-bözək tağlarım,
Qarpız, xiyar, dürlü nübər məndədi.

Dağ deyər:

Səfəli yaylağam başdan-binadan,
Sinəmdə bitibdi çox güli-xəndan.
Məndən dərslər alıbdı neçə min loğman.
Dürlü-dürlü gözəl hallar məndədi.

Aran deyər:

Məno həsrət çəkər buzlu qayalar,
Səndən dad əloyun məndən hay alar,
Baş-baş çatılı sarı mayalar,
Xırmanda çevrilən vəllər məndədi.

Dağ deyər:

İstərəm kütah edim bəhsimi,
Sənə bəxib ötürmərim köksümü,
Dostum, həmdəminə yazın məhsümü,
Şux sənəmlər, incə bellər məndədi.

ARANLA YAYLAĞIN BƏHSİ – İlxır çərşənbələr və Novruz bayramı günlərində də göstərilən oyun-tamaşa. Bir kimsə Aran, başqa bir kimsə Yaylaq rolunda çıxış deyirlər:

Aran deyər:

Bağca mənim, bostan mənim, bar mənim,
Gecə-gündüz qulluq edər bağbanım,
Geymək üçün yaşıl mənim, al mənim,
Süson-sümbül, gülüstanlar mənimdi.

Yaylaq deyər:

Mənəm çəmşərlərin, çayların başı,
Axar, heç qurumaz didəmin yaşı,
Pələnglər yatağı, ovçu sirdaşı,
Köksü əlaqarlı dağlar mənimdi.

ARAT SUYU – Torpaq oyanmamışdan öncə əkin yerlərinə və bağ-bağata verilən su. Qış aratı və yaz aratı olmaqla iki növü vardır. Qış aratı Böyük çillədə, yaz aratı isə Boz ayın əvvəlində verilir. Yaz fəslinin əvvəllərində, eləcə də Novruz bayramı günlərində şum işlərinə başlayanda əkin sahəsinə toxum səpilməmişdən əvvəl arat suyu verilir. Təcrübəyə görə, həmin su torpaqda rütubəti artırır, toxumun tez və sağlam cücərməsinə kömək edir.

ARMUDAVAR SUYU – yaz fəslinin əvvəlində, Novruz bayramı günlərində zəmilərə, bağlara verilən suyun adı. El arasında "armudgülü suyu" da adlanır. Əkinlərin bu müddətdə suvarılması bitkinin yaxşı inkişaf etməsinə və

məhsulun bol olmasına təsir edir. El-oba arasında bu münasibətə belə bir deyim də var: "Yeddi ayda bir tutam, bir ayda yeddi tutam".

ARTIRMA – Novruz bayramı günlərində də uşaqların oynadığı oyun. Uşaqlar iki dostoyo ayrılırlar. Püşk (çöp) atırlar. Püşk hansı dostoyə düşsə, o dostoyə aşığı öyilir. O biri uşaqlar bir-bir onların üstündən atırlar, axıra çatan uşağ yero öyilir. Bu minvalla sıra əvvəldən artar, axırdan azalır. Uşaqların hər dostosında on uşağ olarsa, onu da aşığı öyilir. İkinci dostonin üzvləri bir-bir onların üstündən hoppanıb birinci dostonin sırasında aşığı öyülirlər. Hər atılıb qurtarandan sonra aşığıya öyülmüş yeni bir dostoyo yararın. Birinci dostonin uşaqları bir-bir ayağa qalxıb aşığı öyilən uşaqların üstündən hoppanırlar. Bu minvalla oyun uşaqlar yoruluncaya qədər davam edir.

AŞIŞ ŞERİNDƏ BAHAR – qədim zamanlardan başlamış, bu gün də fəal şəkildə davam etməkdə olan zəngin ozan-aşıq söz sənətində yazın, baharın, Novruz bayramının tərənnümü. Aşıqlar ya bütövlükdə şerini yazsa, bahara həsr edir, ya da ayrı-ayrı şerlərinin bəndlərində, misralarında ilin təbiəti canlandıraraq, yeniləşdirən fəslini xatırladırlar. Sifir baharın – Novruzun təsvir-tərənnümünə həsr olunan şerlər "novruznamə" adlanır. Tarixi ardıcılığı gözəlləndirən "novruznamə" adlanır. Tarixi ardıcılığı gözəlləndirən cəlillər və aşıqlarımızın baharla bağlı şerlərindən nümunələr:

Qurbani – XVI yüzilliyin qüdrətli sənətkarı. Cəbrayıl rayonunun Dirli kəndində anadan olduğu üçün "Dirli Qurbani" adıyla da tanınmaqdadır. Ş.İ.Xətayinin xüsusi diqqət yetirdiyi saz-söz ustalarından olmuşdur. Şairin "Bənövşəni" qoşması bu gün də dillər əzbəridir:

Başına döndüyüm, ay qoşəng pəri,
Adətdi, dərərlər yaz bənövşəni.
Ağ nazik olinlə dər, dəstə bağla,
Tər buxaq altında düz bənövşəni.

Tənri səni xoş camalə yetirmiş,
Səni görən aşıq ağlın itirmiş.
Mələklərimi dərmiş, göydən gətirmiş?
Həyif ki, dərblər əz bənövşəni.

Başına döndüyüm, bağa gəl, bağa,
O gözəl hisnündən bağa nür yağa.
Dəstə-dəstə dərüb taxar buxağa,
Bənövşə qız iylər, qız bənövşəni.

Səhər olcaq şeydə bülbül oxuşdu,
Höküm olundu süleymanlar yerişdi.
Sərt qış gəldi, güllün vaxtı sovuşdu.
Daha iyləmirik biz bənövşəni.

Qurbani dər: Könlüm bundan sayırdı,
Nəyləmişəm yarım məndən ayırdı?!

Ayrılmıq çəkib boynu əyirdi?
Həç yerdə görmədim düz bənövşəni.

Gölsin bahar fəslə, açılısın yazlar,
Göllərə tökülsün ağ buca qazlar.

Gecə-gündüz bulud keçir həvalər,
Bələ getməz, olbot, gəli bir də yaz.
Oxuyar bülbüllər muğam, həvalər,
Sızıldaşır yaram, aman, bir də yaz!

Abbas Tufarqanlı – şerlərində "Qul", "Şikostə", "Bikos" toxallısı ilə işləyən Abbas Tufarqanlı XVI yüzilliyin sonları, XVII yüzilliyin ortalarında yaşamış şair-aşıqdır. "Adım Aşıq Abbas, yerim Tufarqan" deməklə o, Cənubi Azərbaycanın Tufarqan mahalından olduğunu bildirmişdir. Aşıqlar arasında gözən "aşıqlığın padşahı Abbas, vəzir Qurbanidir" deymi saz-söz salımında ona böyük dəyər verildiyini göstərir. Abbas Tufarqanlı adına bağlı olan "Abbas-Gülqəz" dastanına 400-dən çox aşıq şeri daxilidir. Burada aşıq şeirinin demək olar ki, bütün şəkilləri öz əksini tapmışdır. Şair-aşığın şerlərində bahar mötəvili nümunələr də az deyil:

Duman, gəl get bu dağlardan,
Bahar gəldi, qər aylənməz.

Yenə gəlib bahar fəslü,
Süsen, sünbül, Mozo dağı.
Açılıb güllər, nergizlər.
Bənövşələr, bozo dağı.

Budur gəldi bahar fəslü
Dağların lala vaxtıdı.
Açılıb qızılğüllər,
Bülbülün bala vaxtıdı.

Xəstə Qasım – şair-aşığın şeirlərindən Cənubi Azərbaycan Tıkmədaş kəndində anadan olduğu, XVIII yüzillikdə yaşadığı böllü olur. Əsəson dərin məzmunlu ustad-namələr və təcnislər müəllifi kimi tanınan Xəstə Qasımın qılqılbon və münəmmaları da məşhurdur. Adına bağlı bir neçə dastan da vardır.

Budu gəldi bahar vaxtı,
Sinəm oldu yarın taxtı,
Soyuldu bülbülün raxtı,
Gül, başına dolandıgım.

Payız dordim, qış möhnətim, yaz qəmim,
Hicran tapdaq etdi yayılan məni.
Götür qələm, sərəxtətimi yaz mənim,
Qoyma dərgahından yayılan məni.

Qaracaöğlan – əsərlərindən Azərbaycanda yayılmış nümunələri Qaracaöğlanın görkəmli sənətkar olduğunu sübut edir. Qaynaqlardan böllü olur ki, Qaracaöğlan 1606-cı ildə anadan olmuş, 1679-cu ildə vəfat etmişdir.

Şükür olsun o Xudaya,
Yenəcə yazlar gəleyir.
Muştuluq sənə söyüdlər
Kölgənə qızlar gəleyir...

Gəlir bir bölük göyçəklər,
Ağ üzə qara birçəklər.
Bağçada əlvən çiçəklər
Dərməyö nazlar gəleyir...

..Gəlir ax, yatmalı çağlar,
Gül, reyhan qonçalı bağlar.
Qarşıda qanlı dağlar
Yol verin yazlar gəleyir...

Yəhya bəy Dilqəm – el şairi Yəhya bəy Dilqəm XVIII yüzilliyin sonu, XIX yüzilliyin birinci yarısında yaşamışdır. O, Şəmkir rayonunun Dəllər-Cirdaxan kəndində anadan olmuşdur. Gənc yaşlarından şeirlər yazmağa başlayan Dilqəmin əsərlərində dövrəndə, zəmanədə, vəfəsizliqdan şikayət motivi üstünlük təşkil edir. "Dilqəm" saz havası onun adına bağlandı. Şairin nikbin ruhlı şeirləri də çoxdur. Bunu baharın tərənnümünə həsr olunmuş "Dağlar" redifli qəşməsindən də görmək olur:

Ziyəni nergizlərdən, tər bənövşədən,
Al yaşıl geyinib şad olan dağlar.
Ruhu təzələyir gülləb suları,
Dəhənlərdə şirin dad olan dağlar.

Qərənfil, qəşəyiq, lələ təzə-tər,
Baharın gülləri onu al bəzər.
Qara gəlsin süsən, sünbül sərbəsər
Bülbül güllərdən yad olan dağlar.

"Qızılca"dı, "Soyuqbulaq" yaylağı,
Bərələri şahin-şahbaz oylağı,
Ab-həyatı kövsər, gözəllər çağrı
Canlara mütədil bad olan dağlar.

Bir yanda yayları Keçili, Dəllər,
Bir yanda yurd salır o ağır ellər.
Açılıb nəstəron, qırmızı güllər
Lələzər türfəli ad olan dağlar.

Aşiq Alı – Göyçə mahalının Qızılqənd kəndində anadan olan Aşiq Alının (1801-1911) gəraylı və qəşmələrində bahar mövzusu da mühüm yer tutur.

Süsenli, sünbüllü, tər bənövşəli,
Yaylaq, bizim yaylaqlara bənərsən.
İçən ölməz abi-kövsər suyunu,
Bulaq, bizim bulaqlara bənərsən.

Ötübdi zəmistən, gəlib novbahar,
Yetirdi qərinə, sənələr getdi.
Dəli könlü günde yüz xəyal eylər,
Dolandı ruzigar, havalər getdi.

Gəldi yaz ayları, yaylaq çağırdı,
Ellər tərki eyleyir aranı tez-tez.

Şəmkirli Aşiq Hüseyn – aşiq şeirinin müxtəlif şəkildərlərində kəmil sənət nümunələri yaradan Aşiq Hüseyn (1811-1891) Şəmkir rayonunun Qapanlı kəndində anadan

olmuşdur. Aşiqin bahar gəllərini vəsf edən "Sarı gül" redifli şeiri aşiqlərin və xanəndələrin repertuarında geniş yer almışdır.

Yarın bağçasında üç gül açılıb,
Ağ gül, qırmızı gül, illah sarı gül.
Hər üçü də bir-birindən öyməli,
Ağ gül, qırmızı gül, illah sarı gül.

O ağ güllün qapısından baxmalı,
Qızılğüllü ağ buxağa taxmalı,
Sarı güllü dəstə tutub qoxmalı,
Ağ gül, qırmızı gül, illah sarı gül.

Ağ güllü bənəzətim göydə laçına,
Sarı güllü düzdüm yarın saçına,
Hüseyn müştəq olub güllün üçünə –
Ağ gül, qırmızı gül, illah sarı gül.

Aşiq Musa – Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində XIX yüzilliyin ikinci yarısında və XX yüzilliyin əvvəllərində yaşamış Aşiq Musanın şeirləri arasında baharın tərənnümü də xüsusi yer tutur. Aşiqin "Kəklük" redifli şeiri bu sıradadır:

Baharın gülşən çağında,
Nə oxursan, sona köklük.
Oxudun, goldin xoşuma,
Yaşayasan sən, a köklük.

Kəklük məskən sahib daşa,
Sürmə çəkib gözə, qəşə,
Bu dövrənin getməz başa,
Ovçu gəldi, sən, a köklük.

Musa söz deyər dəsələ,
Kəklük ötür həvəsələ.
Elə oxudu səs ilə
Çuşə gəldi sənə köklük.

Aşiq Ələsgər – Azərbaycan aşiq şeir-sənətinin zirvəsini fəth etmiş ustad sənətkar. Aşiq Ələsgər 1821-ci ildə özəli yurtdumuz Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində anadan olmuşdur. 1926-cı ildə dünyasını dəyişən bu məhir söz sənəti korifeyinin əsərləri arasında baharla, yazla, birbaşə Novruzla bağlı örməklər qədrincədir:

Bahar fəslü, yaz ayları gələndə
Süsenli, sünbüllü, lələli dağlar.
Yoxsulu, ərəbabı, şahı, gədanı
Tutməz bir-birindən aralı dağlar...

...Yazın bir ayıdır çox yaxşı çağın,
Kəsilməz çəşməndən gəzəl yığnağın.
Axtarma motalın, yağın, qaymağın...
Zənbur çiçəyindən bal alı dağlar!

Könlüm qaranqış tok uçub qoynuna,
Gözür hər yamacı, hər yanı, yaylaq!
Ruhum təzələyir, most olur ürək.
Görəndə bu çağı, bu halı, yaylaq!

Kəkötü, qırxubugüm, qaymaqçıçoyi.
Bənövşə, qantəpər, qızlar örpöyi,
Qoyun mələməsi, çəban tütöyi,
Çəkir uzaqlara xəyalı, yaylaq!

Qırqıq, Alaqaya, Çilgöz, Narişlar.
Muroy, Uzunyoşuq, Dəlidəğ, Qoşqar!
Hənsi oğul, dəyin, sizi unudar?!
Düşərmə el sızdan aralı, yaylaq!?

Ələsgər köynəkdən çıxartmış sazı.
Yenə çuşə gəlsin eşqi, avazı.
Tərifləsin allı-yaşılı yazı.
Unutma bu böyük kamalı, yaylaq!

...Novruzda bahara dəyərli bəli:
Gah kamala yətar, gah olar dəli.
Gün vuranı güneylərdən səl gəli.
Qüzey istər zəmistana "can" desin.

Yazın bir ayında xoş keçər illər.
Zoğ verib rüşədən açılar güllər.
Qışın zəmhərinin çəkan bülbüllər.
Şeyda olsun, gülistana "can" desin...

...Aranda qalanlar meyl eylər bağa.
İsti vurur, bürkü dolar otağa,
Bəzənər gözəllər, çıxar yaylağa.
Mənzilgəhə o mehmana "can" desin.

Yaylaq münəzərdi, yolları gözələr.
Boyun əyər bənövşələr, nergizlər.
Çəşməyə yətəndə gəlinlər, qızlar.
Göllərdə çalxanan sənə can desin.

İnsan payız ölə, yazda dirilə,
Zəmistanda boran-qarı çəkməyö.

Addadı zimistan, gəldi nobahar,
İnşallah, dağlarda ha lala çıxar.

Gəldi yaz ayları, həsrət çökər xak,
Deyər: neysan golo a yağa-yağa!

Qışda dağlar ağ geyinər, yaz – qara,
Sağ dastinlə ağ kağıza yaz qara.
Əsər yellər, qəhr eyləyər yaz qara,
Daşar çaylar, gələr səllər çata-çat.

Aşiq Rəcəb – şeirləri Dərbənd çevrəsində dillər əzbəri olan Aşiq Rəcəb (1825-1935) uzun bir ömür sürmüşdür. Samur qəzasının Ehrək kəndində dünyaya göz açan Aşiq Rəcəb aşiq şerinin qiymətli nümunələrini yaratmışdır. Yaz, bahar mövzusu da aşiqin diqqətindən kənar qalmamışdır.

Qarlı dağlar aş-aşa
Gül üstünə gələn bülbül
Tor qönçəyə qondu qarğa,
Gülə həsrət qalan bülbül.

Baxmamışam yarasına,
Əzəl dərdin çarasına,
Qızılgülün arasına
Qanadını salan bülbül.

Biri güldür, biri çiçək,
Biri-birisindən göyçək,
Aşiq Rəcəb deyir gerçək
Könlü qəmlə dolan bülbül.

Bozalqanlı Aşiq Hüseyn – Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində dünyaya göz açan Aşiq Hüseyn (1862-1941) gənc yaşlarından aşığığa başlamışdır. Aşiq şerinin bir çox şəkillərində uğurlu örnəklər yaradan Aşiq Hüseyn Bozalqanlı Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvü olmuş, əməkdar incəsənət xadimi fəxri adına layiq bilinmişdir. "Koroğlu" dastanı ilk dəfə onun repertuarından yazıya alınıb 1927-ci ildə nəşr olunmuşdur. Aşiqin şeirlərində bahar motivi sıx-sıxdır:

Bahar oldu, çiçək açdı,
Güllər qırmızı geyindi.
Çurtıq deydi, üz qanadı,
Xallar qırmızı geyindi.

Yarım yuxudan oyandı,
Oynadı, güldü, usandı,
Barmaq buxağa dayandı,
Əllər qırmızı geyindi.

Mayilem mina gordana,
Ağ bedənə, gül əndama.
Zülfərinə yaxdı xına,
Təllər qırmızı geyindi.

Qaş oynatdı, qiya baxdı,
Könlümün öyünü yıxdı.
Al geyindi, seyrə çıxdı,
Çöllər qırmızı geyindi.

Söyün deyər, güldən təzə,
Dodağı bal, dili məzə.
Yar sallamb gəldi bizə,
Yollar qırmızı geyindi.

Aşiq Mirzə Bilal – Şamaxı qəzasının Qəşəd kəndində olan Aşiq Mirzə Bilal (1872-1937) on səkkiz yaşından aşığığa başlamış, ustad aşiq kimi tanınmışdır. O, Azərbaycan Aşıqlarının I Qurultayının (1928) nümayəndəsi olmuşdur. Aşiq Mirzə Bilalın "Köklik" rədifli geraylısında bahar nəfəsi duyulmaqdadır.

Vurulmuşam camalına,
Gəl dərdimi qan, a köklik.
Gəlin kimi ayağına
Sən qoymusan xına, köklik.

Başın yaşıl, gözün qara,
Oxşayırsan nazlı yara,
Qaçma bizdən uzaqlara,
Qal bu yerdə, sona köklik.

Qış sovuşub yaz gələndə,
Qız-gəlinlər gül dərəndə,
Onlara gəl qarış sən də,
Qaçma mənədən yan, a köklik.

Azad dolan bizim yerdə,
Sən qoymuşuq qəmə, dərde,
Aşiq Bilal məclislərdə,
Nəgmə desin sana, köklik.

Şair Vəli – Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində anadan olan Şair Vəli (1892-1933) on səkkiz yaşından şeir qoşmağa başlamışdır. Aşiq Ələsgərlə də tanış olan Şair Vəlinin şeirlərini aşıqlar el sənliklərində həvəslə oxumuşlar. Şair Vəlinin şeirlərində yaz, bahar haqqında da dəyərli nümunələr vardır:

Bahar fəslə, yaz ayları gələndə,
Alırsan arandan cəlalı dağlar.
Ağır ellər, yaylaq, sizə yayılır.
Otursunuz elli, obalı dağlar.

Bahar fəslə, yaz ayları gələndə
Lələyə bənözəyər dağ, düz, çöl bu gün.
Bahar tozə, bayram tozə, yaz tozə.
Zər kəmər qırşayar incə bel bu gün.

Aşiq Şəmşir – Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvü, "Şəraf nişanı" ordenli Aşiq Şəmşir (1893-1980) Kolbəcörin Dəmircidam kəndində anadan olmuşdur. Saz çalıb-oxumağı, şeir yazmağı Aşiq Ələsgər və atası Aşiq Qurbanın öyrəndən Aşiq Şəmşir Səməd Vurğunun yaxın dostu olmuşdur. Bahar mövzusu Aşiq Şəmşirin yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Aşiqin "Dağların" rədifli gerayılı bütövlükdə bir bahar lövhəsidir:

Yazda bəzənir xalı tok,
Yaşılı, alı dağların.
Quzu mələr yaylağında,
Xoş keçir halı dağların.

Var nərgizi, bənövşəsi,
Ətəyində göy meşəsi,
Olur oynamaq peşəsi,
Elli, obalı dağların.

Bulaq üstə gəlin nazla,
Qız sənəklə, aşiq sazla,
Bülbül oxur avazla,
Gözəl səfalı dağların.

Abad olur yaylaqları,
Xubanların oyaqları,

Çoxlu soyuq bucaqları,
Sorin havalı dağların.

Qayalarda köklük sokir,
Bulud qalxır, yağış tökür.
Sinosinə duman çökür.
Güllü, lalalı dağların.

Sarıyero, Xaçbulağa,
Oba köçür yaylaqlara,
Aranlardan bizim dağa,
Gəlin mahalı dağların.

Çobanları çalır tütök,
Göy təpələri gözəl, göyçək,
Gövlündə çalxanır ördök,
Çayı sonalı dağların.

Keçir yazı, gəlin yayı,
Sırıltıyla axır çayı,
Soyadına çatır payı,
Halal mayalı dağların.

Yarpağa səh düşür səhər,
Hər qucağı behiş təhər.
Binoləri olub səhər,
Artıb cəlalı dağların.

Payız çələ düşüb qırov,
Qoşqar, Kəpəz, Çilyəz, Murov
Şəmşir gözür köksündə ov,
Hündür qayalı dağların.

Təbiətin nadir otirli çiçəyi bənövşə çox şairlərin ilham mənbəyi olmuşdur. Aşiq Şəmşir də bu boyunbükük çiçəyi öz şerinin mövzusunda çevirmişdir.

Bahar çatıb bəzəyirimi dağları,
Açılırı sizin yerdə bənövşə?
Qımsırımı dodaqların nərgizin,
Təzə-təzə güncələrdə bənövşə?

Aşiq Qurbanın qalıb nişana,
Təpəçizi bizə də, ona da ana
Boynunu pərişan oymosin yana,
Salmısın qəlbimi dərde bənövşə.

Nədəndi lələnin bağrında qara,
Bu lətif çiçəyə kim vurub yara?
Qızılgül qəlbini yedirir xara,
Heyif ki, tez solur bir də bənövşə.

Ona can yetişir yaz nəfəsindən,
Oyanır yuxudan bülbül səsindən,

Çənət çəlonginin düşüb dosından,
Tutmasını üzünə pərdə bənövşə

Yarpağın zərifi, yaraşığın var.
Çəmənə, çiçəyə sarmaşığın var,
Qoca Şəmşir kimi bir aşığın var,
Söylər sözün düşən yerdə bənövşə.

Aşiq Şakir – 1922-ci ildə Ağsu rayonunun Xolilli kəndindən anadan olan Şakir hələ məktəb illərindən aşıqlıq sonetine marağ göstərmişdir. Orta məktəbi qurtardıqdan sonra iki il Göyçayda Aşiq Mürsəlo şəyirdlik etmiş, özü ustad aşıq kimi formalaşmışdır. El şənliklərində mələhətli səsi ilə sevilən Aşiq Şakir həyatın nəbzini duyan, ona söz qoşan sənətkar olmuşdur. Aşığın şeirləri arasında bahar toravtli nümunələr də vardır. Aşiq Şakir 1979-cu ildə vəfat etmişdir.

Bahar gülür, günəş gülür, el gülür,
Nazlı dilbər, dövrən gülür, sən də gül.
Çəmən gülür, çiçək gülür, çöl gülür,
Lalo, norgiz, reyhan gülür, sən də gül.

Ötür azadlığın xoş toranəsi;
Hər budağ üstündə bir quşun səsi
Baxdıqca insanın gəlir həvəsi
Cüyür, maral, ceyran gülür, sən də gül.

Gülşəndə şövg ilə ötür bülbüllər.
Çəmənə gül dərir türfə gözəllər,
Toy-bayram keçirir obalar, ellər.
Qoca gülür, cavan gülür, sən də gül.

Yenə könül ilham alır Göy göldən,
Gözəl Qarabağdan, Muğandan, Mildən,
Gürünməni nə xoş gəlir il dən.
Qazax, Şəki, Şirvan gülür, sən də gül.

Şakirin qolbındə gülür arzular,
Ölməz bu günləri görən sənətkar,
Qolbimizdə xoş günlərin eşqi var,
Məhsul verir, hər yan gülür, sən də gül.

Aşiq Pənəh – 1926-cı ildə Salyan şəhərində anadan olan Aşiq Pənəh 1941-ci ildən aşıqlığa başlamışdır. Əməkdar mədəniyyət işçisi foxri adını almış bu istedadlı aşıq el şənliklərində, rəsmi tədbirlərdə Azərbaycanın təbiət gözəlliklərini, əməksevər mürd insanlarını tərənəm edən mahnılar oxumuşdur.

Aşiq Pənəh 1979-cu ildə vəfat etmişdir.

Gəldi bahar, açdı çiçək,
Sən də dillən, bala bülbül.
Uçub budaqdan-budağa,
Bizim bağda qal, a bülbül.

Nəgmə sənə, sözü mənə,
Aləm susar biz dinəndə,
Hər nəgməmiz göy çəmənə,
Ətrafa səs sal, a bülbül.

Mən saz tutum yar eşqinə,
Məhəbbət, ilqar eşqinə,
Sən oxu bahar eşqinə,
Güldən ilham al, a bülbül...

...Aşiq Pənəh saz əlində,
Nəgmə qoşur öz dilində,
Bahar vaxtı, gül fəslində,
Səsin olur bal, a bülbül.

"ATA-BABA GÜNÜ" – Boz ayın dörd çərşənbə-sindən üçüncüsünə, bəzi bölgələrdə isə sonuncusuna el-oba arasındakı adlarından biri. Azərbaycanın bir çox yerlərində sonuncu çərşənbədə, bəzi yerlərdə Novruz bayramı axşamının günündə, digər yerlərdə isə üçüncü çərşənbə axşamında qəbir üstünə gedilir. Buraya bayram ilçin hazırlanmış nemətlərdən qoğal, şəkərbura, paxlava və s. aparılır, şam yandırılır. Bu çərşənbədəki etnoqrafik atribut və ayinlər "Atalar kultu" mifoloji motivi ilə sıx bağlıdır. Buradakı bir çox əlamətlər islam öncəsinə məxsus mənəvi mədəniyyətin, xüsusən də əski yuğ mərəsinin qalıntılarıdır.

ATALAR SÖZLƏRİ – şifahi xalq ədəbiyyatı janrı, hikmətli sözlər. Çoxsaylı atalar sözlərindən yaza aid nümunələr:

Yaz dumanı bar götürür, qış dumanı qar.

Yaz var, qış var, nə tələsik iş var.

Yaz əkinçi, qış dilənçi.

Yaz götürür, qış aparar.

Yaz getməso, yay gəlməz.

Yaz gününün yağışı, ər-arvadan savaşı.

Yaz günündə tərleməyən, qış günündə titrəyər.

Yaz yağışı tez keçər.

Yaza çıxartdıq dananı, bəyonmədi ananı.

Yazda ayransız olma, qışda yorğansız.

Yazda başı bişonin qışda aşı bişər.

Yazda yazdım yazını, qışda çəkdim nazını.

Yazda əkməz ruzini, qış qaralard üzünü.

Yazda işlər, qışda dişlər.

Yazda yatar, qışda batar.

Yazda görülən işin səsi qışda çıxar.

Yaz göyərdi zəminə, unudu dörd-qəməni.

Yazda işlə, qışda dişlə.

Yazda torpağı ekər, qışda ləzzətin çökər.

Yazda torpağı özər, qışda evini bəzər.

Yazda oyanar, qışda geyinər.

Yazda ekdi yaşılı, qışda yedi xaşılı.

Yazda ekər bəhəri, qışda çəkməz qohəri.

Yazda hərəkət, qışda bərkət.

Yaz yuxudan oyandı, aləm yaşıl boyandı.

Yazda işlər, incələr, qışda yatar, dincələr.

Yazda mərək, yarı görək.

Yazda ekdi ekini, hazırladı çökini.

Yazda bağda, yayda dağda.

Yazda tutar xış macını, qışda qızdırar sacını.

Yazın dumanı, çəni, doldur çuvala dəni.

Yazın ötri, yayın çetri.

Yazda əli cibində, qışda quyu dibində.

Yazda əksən yüz olar, hər bir işin düz olar.

AYAQQI – ilaxır çərşənbələrdə, Novruz bayramı günlərində, eləcə də digər el şənliklərində, hələy oyunlarından dostonin sonunda durana verilən ad.

AY-GÜNƏŞ TƏQVİMİ – bu təqvimin (*Qəməri-Şəms təqvimini*) əsas vahidi ay və ildir. Ay-Günəş təqvimini Ayın hərəkəti əsasında təsis edilmiş təqvimin şəmsiləşdirilmiş variantıdır. Məlum olduğu kimi, qəməri təqvim ayı 29,5 gün, qəməri il isə 354 gündür. Bu, şəmsi təqvim ilinin uzunluğundan 11 gün qısadır. 3 il ərzində qəməri il şəmsi ildən 33 gün geri qalır. Burada Günəşin hərəkəti Ay səthlərinin növbələşməsi ilə uzlaşdırılır. Günəş təqvimini ilə ilin başlanğıcı həmişə eyni vaxta, yəni yaz fəslinin – Novruzun başlanmasına düşür. Ay təqvimində isə başqa fəslə düşə bilər. Vaxtı Ay səthlərinə və fəslin real dəyişməsinə görə hesablayarkən, yaranan kəsmi ləğv etmək üçün Ay təqvimində olavə ay qəbul edilir. Bu düzəlişdən sonra alınan təqvim Ay-Günəş təqvimini adlanır. Ay-Günəş təqvimini hal-hazırda yalnız Yəhudi dinində istifadə olunur.

AYNA FALI – ilaxır çərşənbədə icra olunan fal.

İlaxır çərşənbə axşamında, adətən, subay qızlar bir evə toplaşirlar. Bir sıra digər ayinlərlə bərabər, ayna fəli də icra edirlər. Ayinin qaydası belədir: bir qurğu qoyulub şam yandırılır. Evdəki digər işlər söndürülür. Güzgüyə yalnız şamın işığı düşür. Niyyət tutan qız güzgünün qarşısında oturur. İnəmə görə qız güzgüyə xeyli baxdıqda orada oğlan əksi görünür. Qız əksi görünən həmin oğlana nişanlı olacağına inanır.

AVIYOYNATMA – Novruz bayramı günlərində nümayiş etdirilən meydan oyun-tamaşası. Bir kimsəyə ayı dorisindən kürk geydirilir. Başqa bir kimsə – ayıçı (oyunbaz) onun boynuna zəncir salıb tamaşaçıların toplaşdığı mey-

dançanın ortasına çökür. Əlləri və ayaqları üstə yeriyən "ayı" meydanla gülməli oyunlar göstərir. Əlləri üstə qalxıb ayaqlarını oynadır. Zoncirdən dartılıb tamaşaçıların üstünə cummaqla guya onları qorxudur. Baş üstə əsa-əsa ortada fırlanır. Əlinə bir uzun ağac götürüb cütçünün hərəkətlərini təqdim etməklə, guya yer sumlayır. "Ayi"nin hərəkətlərini, oyunlarını bir çalığı dəfə müşayiət edir.

AY TƏQVİMİ – Ayın Yer ətrafında hərəkətinə əsasən tərtib olunmuş təqvim (*Qəməri təqvim* də adlanır). Burada başlıca rol Ayın səhələri (üz, soth) oynadır. Səhə isə Ayın Günəş və Yərə görə qarşılıqlı vəziyyətindən asılıdır. Ayın əsas səhələri bunlardır: təzə Ay – birinci rüb, bədirlənmiş Ay – sonuncu rüb.

Ay təqvimi miladdan əvvəl 3-cü minillikdə Babilistanda yaranmışdır. Ayın iki cəmi səhəsi arasındakı müddət 29,5 gün müəyyənləşdirilmişdir. Həmin müddət vaxt vahidi kimi bir ay sayılmış, rahatlıq üçün kösr atırlar aylardan biri 29, o biri 30 gün qəbul olunmuşdur. Ay üç öngünlüyə, yaxud dörd həftəyə bölünür, il isə 12 aydan ibarət götürülür. Həmin təqvimdən miladdan əvvəl VII əsrdə assurlar (assuriyalılar), onlardan sonra isə yəhudilər istifadə etmişlər. Daha sonralar bu təqvim Şərqi ölkələrdə geniş yayılmışdır. Hazırda 20-dən çox müsəlman ölkəsi Ay təqvimi-dən istifadə edir.

Qədim tarixin qaynaqlarından məlum olur ki, Azərbaycan ərazisində yaşayan eski tayflar da vaxtı Ayın hərəkəti ilə hesablayaraq, Ay-Qəməri təqvimi-dən istifadə etmiş, Aya güclü inam bəsləmişlər. Ay məbədinin baş kahini hökmdardan sonra ölkənin ikinci adamı sayılmışdır. Sonralar qədim azərbaycanlılar ölvermiş təqvim olan Günəş – Şəmsi təqvimi-nə keçmişlər.

"AVESTA" TƏQVİMİ – Azərbaycanla işlədilmiş ilk təqvimlərdən biri. Bu təqvimdə söhbət iki fəsilədən gedir. Bunlardan ilin "böyük yay" adlanan birinci fəsilə yeddi aydan, digəri isə üç fəsilə adlanan beş aydan ibarət idi. Qədim "Avesta" təqvimi-nə, yəni atəşpərəstlərin inamlarına görə, il "böyük yay" fəslinin ilk günündən başlanırmış.

AZƏRBAYCAN BƏSTƏKARLARININ YARADICILIGINDA "NOVRUZ" BAYRAMI MÖVZUSU – bəstəkarların baharın gəlməsinə, Novruz bayramına həsr etdikləri musiqi əsərləri.

Novruz bayramı və onun mərasimləri, eləcə də yazın gəlişi Azərbaycanın digər yaradıcı sənətkarları kimi, bəstəkarların da diqqət mərkəzində olmuş, bu mövzuda çoxlu əsərlər bəstələmişlər. Dahi Ü.Hacıbəyovun "Bahar nəğməsi" əsəri bu sahədə ilk dəyərli nümunədir.

Respublikanın əməkdar incəsənət xadimi, bəstəkar M.Quliyevin M.F.Axundovun "Aldanmış kəvakib" povestinin motivləri əsasında yazdığı "Aldanmış ulduzlar" (1977) operasına Novruz bayramı və onun mərasimləri ilə bağlı xalq səhnələri daxil etmişdir.

Novruz bayramı ənənələrinə həsr olunmuş böyük həcmli əsərlərdən biri də Xalq artisti, bəstəkar V.Adigözölovün "Novruzum" kantatasıdır. Solist, xor və simfonik

orkestr üçün yazılmış bu kantata "Azərbaycan", "Səməni", "Kosa", "Novruzum" adıyla dörd hissədən ibarətdir.

Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında Novruz bayramı mövzusunda yazılmış məhnətlərin sayı daha çoxdur. Görkəmli bəstəkar F.Əmirovun "Gülür ellər", Azərbaycan Respublikasının Xalq artistləri C.Cahan-girovun "Bayram şamları", S.Ələsgarovun "Novruzum", "Novruz xoş gəldi", R.Mustafayevin "Novruzum, ay Novruzum", N.Məmmədovun "Novruzum, gəl", O.Zülfi-qarovun "Novruz bayramı", "Gülə-gülə yaz gəlir", O.Kazımın "Bahar bayramı", Respublikanın əməkdar incəsənət xadimləri R.Şəfqin "Səməni", "Novruz gəlib, yaz gəlib", C.Quliyevin "Novruz gəlir, yaz gəlir", "Bahar nəğməsi", "Novruz gəl", E.Mansurovun "Novruzum", E.Dadaşovanın "Bahar şərəfi", S.Fərəcovun "Novruz şərəfi", bəstəkarlardan N.Mirməmmədlinin "Novruz", A.Əzimovun "Gəl, gəl, a yaz günləri", E.Rüstəmovun "Bahar" məhnətləri bilavasitə Novruz bayramına, baharın, yazın gəlməsinə həsr olunmuşdur.

Respublikanın Əməkdar incəsənət xadimi C.Abbasovun "Bahar mərasimi" kantatası, "Şən bahar" operası, bəstəkar R.Həsənovanın "Kosa-Kosa" balet-pantomiması, bəstəkar A.Yusifovanın "Yaz nağılı" kantatası da Novruz bayramı mövzusundaıdır.

AZƏRƏĞLÜ BALAS, Balas Allahbağs oğlu A b i d z a d e – xalq şairi (1981), ədəbiyyatşünas. 1921-ci ildə Bakıda doğulmuşdur. 1938-ci ildə ailəsi ilə birlikdə Ərdəbil şəhərinə köçmüşdür. 1947-1952-ci illərdə Bakıda ADU-nun filologiya fakültəsində təhsil almışdır. Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda işləmişdir (1963-1982). Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin katibi vəziyyətində çalışmışdır (1981-1991). "Şərəf nişanı", "Xalqlar dostluğu" ordenləri ilə təltif olunmuşdur. "Şeirler" (1948), "Savalan" (1949), "Mənim nəğmələrim (1952), "Səher səfərləri" (1953), "Əsərləri" (1961), "Elo oğul istəyir vətən" (1961), "Seçilmiş əsərləri" (1970, 1982, 1991), "Məhəmməd Əməni" (1977), "Saib Təbrizinin sənət dünyası" (1981), "Sinəm Savalan dağıdır" (1984) və s. əsərlərin müəllifidir. Şairin "Əziz gün" şerində Novruz bayramı və onun adətleri öz poetik əksini tapıb:

Bir əlindən günəş tutub,
Bir əlindən səhər yeli.
Bir əlində aydın səma,
Bir əlində yağış seli.
Bahar gəlir yurdumuza.
Bir il onu gözlemişik,
Çəmənələrə döz, demişik,
Çiçəklərə döz, demişik.
Biz baharı gözlemişik.
Belə uzun qış görmədim
Mən ömrümdə bu qış kimi.
Köksüm altı vuran ürək
Çapalayıb bir qış kimi.

Döz, demişəm.
Döz, demişəm, Novruz gələr,
Qar altından baş qaldır novruzgülü.
Böz buludlar parçalanar,
Göy açılar,
Asımının sinəsində
Yanar şam-şam "uldüz güli"...
Döz demişəm ürəyimə,
Bahar gələr,
Yola, rüzə su çiləyər ağ buludlar,
Baş qaldırar təzə otlar.
Zirvədəki qayalarından
Buz ərziyir damcı-damcı, gilə-gilə,
Günəş silər buludların göz yaşını gülə-gülə.
Saqqalından "yaş" süzülən
Qışın hali yaman olar.
Qoca dünya cavan olar...
Qollarını gənciş arçar,
Sinə dolu nəfəs alar qaya torpaq.
Düymə-düymə gülümsəyər
Üstü qrov tutan budaq.
Bahar gələr,
Sünbüllərə sığal çəker səhər yeli.
Təzə dünya gülə-gülə qarşılayar
Təzə günü, təzə ili...
Dəmcilərdən irmağ olar,
Səhər gələr, çaylar daşar.
Arzular da təzələşər,
Ümidlər də təzələşər.
Uçub gəlir qaçıyıncuq qaranquşlar,
Çığırları yuyur yene gur yağışlar.
Üç ay qışı yeyib yatan
Köhlənləri çəkmə düzə.
Qoç igidlər, ilham verin nəğməmizə.
Qarşılayaq ilk baharı,

Ocaq çatsın, qazan asın Xəvər qarı.
Hüeytlərdə tonqal qurun,
Yallı gedin, dövrə vurun...
Od üstündən atılana
Yaddan çıxırsı yə məhnəni salın yada:
"Atı, batlı çərşənbə,
Baxtım açıl çorşənbə...
Ağrılığım, ağrıların odda yansın,
Dərldir keçən ildə qaldı..."
Nəna, son də aç sağdın,
Yeddi rəngli o qarşağı çıxart görək.
Oğul-uşaq yene qarşaq atsın görək.
Ev-əşiyə qız-gəlinlər sahman versin,
Hamı-hamı bir-birini sevindirsın.
Xalqın ulu adətini tutun uca,
Təzələnsin ömrümüz də müşkülləri aç-aça...
Səmənilər nəimçələrdə
Evə bahar ətəri yaysın.
Deyin, bayram axşamında qız-gəlinlər
Süfrələrə su gətirsın, güzgü qoysun.
Püsta, badam, kişmiş yığın büllür qaba,
Bu torpağın nemətindən
Süfrələrə bol-bol düzün, ay el-oba!
Zülbiiyyəni, bamiyyəni unutmayın,
El adəti nə vardsa köhnə, yeni, unutmayın.
Şamlar yansın olvan-olvan,
Şamlar yansın gülə-gülə.
Süfrələrə yeddi nemət, yeddi hikmət bəzək olsun.
Nemətlərin ağsaqqalı çörək olsun.
Neçə rəngdə yumurtalar gülsün uşaq əllərində,
Neçə-neçə yaz məhnəsi
Qanadlınsın dillərində.
Açın-açın qapıları bu bayramın üzünə siz,
Bahar kimi nurlu olsun günləriniz,
İlləriniz...

Bb

BACA-BACA – ilaxır çərşənbə və Novruz bayramı axşamlarında qaranlıq düşəndən sonra bayram payı almaq üçün ev damının bacasından qurşaqsallama adət. Xalq ödəbiyyatında uşaqların bacadan torba-şal sallamalarını öksətdirən deyimlərdən biri belodir:

Şalın sallandı bacadan,
Can gülüm, can-can!
Ağ payını bacadan,
Can gülüm, can-can!
Sal heyboni, çək payını,
Can gülüm, can-can!
Can gülüm, can-can!

BAHAR – bahar fəslinin rəmzi ifadəsi kimi qız uşaqlarına verilən ad. Öz övladlarını həmişəbahar kimi təra-vətəni, yaz ötirli, sağlam, gümrək görmək istəyən nənə-babalarının, ata-analarının yazın ilk günlərində dünyaya göz açan qızlara bu adı verməyi üstün bilmişlər.

BAHAR BAYRAMI – orta əsrlərdə Novruz bayramına verilən ad. Elo indinin özündə də, xüsusən Azərbaycanda "Bahar bayramı", "Yaz bayramı" deyimləri "Novruz bayramı" ilə paralel işlənməkdədir.

"BAHAR NƏĞMƏSİ" – baharın gəlişini tərənnüm edən nəğmə. Dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin tamamladığı əsərlərdən biridir. Nəğmənin sözləri də Üzeyir bəy Hacıbəylinindir. Əsər çox ehtimal ki, XX əsrin 20-30-cu illərində yazılmışdır.

...Qanad çal, çəmənlərdə süz, bahar,
Ellərə gəl, incilər düz, bahar,
Bülbül öpüb güllərə yar desin,
Gül qızırsın nəşədən üz, bahar...

BAHARBƏND – geniş yayılmış milli atüstü oyun. Əsasən Novruz şənliklərində keçirilən bu oyunda el igidləri öz şücaətlərini nümayiş etdirirlər. Oyuncu atı yorğa və yaxud çaparaq sürür, atın çaparağında çuxasını, arxalığını, çarçqlarını, komor və xəncərini bir-bir çıxarıb yerə atır. Müəyyən məsafədən sonra atı cəld geri döndürüb yeno homin getdiyi yolu qayıdır. Atın cilovunu yığmadan növbə ilə atdığı əşyaları yerdən qaldırıb geyilini geyir, bağlanını bağlayır. Bu öməliyyatı tez yerinə yetirən atlı qalib sayılır. Oyun daha çox bahar fəslində Qarabağda meşə ilə əhatə olunmuş "bənd" adlı dağotəyi düzənlikdə keçirilib. Deyilənə görə, bəndlərdə at çarmaq çətin və təhlükəli imiş, bu da mahir at sürənlərin meydana çıxmasına kömək edirmiş.

BAHAR-CƏŞN – Mədiya dövründən bəhs edən mənəvələrin verdiyi xəbərə görə o zamanlarda Bahar bay-

ramı – Bahar-coşun adlanırmış. Bahar bayramının "Novruz" şəklində ad daşması isə ilkin orta əsrlərə aiddir (bax: cəşn).

"BAHAR GÖZƏLİ" MÜSABİQƏSİ – Novruz bayramına, baharın, yazın gəlişinə hazırlıqla əlaqədar bayramqabağı keçirilən müsabiqə. Bu müsabiqə Azərbaycanın bir çox rayonlarında və daha çox Bakıda keçirilir. Müsabiqədə iştirak edən gənc qızlar Novruzun, baharın şərəfinə

gözəl şeir oxumağı, rəqs etməyi, bolagətli danışmağı, səliqə-sahman yaratmağı, güldürən gül-çiçəklə bəzəməyi və s. bacarmalıdırlar. Müsabiqədən qalib çıxan gənc qız bayram tontolonlarında baharın rəmzi kimi "Bahar gözəli" rolunu ifa etmək hüququ qazanır.

BAHARI – üst geyim növü. Keçmişdə qızlar, gəlinlər Novruzqabağı biçilib-tikilmiş bahar adlı al-qırmızı rəngli don geyinmişlər. Nəfis və zərif ol işləri ilə bəzədilmiş bu üst geyim növü gözəlliyi, incəliyi, nəxış motivlərinin zənginliyi və yüksək texniki üslubla hazırlanması baxımından diqqəti cəlb edir.

BAHARISTAN – baharı, yazı xatırladan güllü-çiçəkli yerlərə verilən ad.

BAHARIYYƏ – Şorq ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan poeziyasında baharın təsviri və tərənnümü ilə bağlı geniş yayılan lirik şeir. Şah İsmayıl Xətayi (XVI əsr) "Dohnamo" (1506) poemasının başlanğıcındakı 62 beytdən ibarət bahariyyəsində yazın – Novruzun bayram xəçəsi kimi olvan həsniyyəti canlı boyalarla təsvir edir. "Bahariyyə"ndən bir parça:

Qış getdi, yeno bahar gəldi,
Gül bitdiyi ləlozar gəldi.
Quşlar qamusu fəğanə düşdü,
Eşq odu yeno bu canə düşdü...
Sərvin yeno dutdu dəmənin su,
Su üstə oxudu faxto gu-gu.
Çönçə dəhəni çəməndə xəndan,
Gülmaxdan anar açıldı dəndan.
Bülbül oxudu sifati-hieran,
Dəryado dür oldu əbri-neysan.
Durna uçuban həvəyə düşdü,
Laçın aluban ovayə düşdü.
Quş beççələri ünü yuvadən
Məktəb ünü tok gəliür həvadən...
Nilufər açıldı, suyə girdi,
Pirahonini başına sardı.
Çinar əlini çü rəqso açdı,
Gül xurda zərin şəbəşə səçdi.
Çaylar bulandı, yıxdı arxın,
Bağlar ağacı göğərdi şaxın...
Yüz dürü qəbə geyib çəmənlər,
Ağ donunu geydi yasəmənlər...
Sırabı gülün yüzündə abi,
Nərgis oturur gözündə kəbi...
Ta çalmayə dan yəli tapınçə,
Yüzünə niqəbin örtüdü gəncə...
Lələ oturu başında tacı,
Həç sərvəro xəndir ehtiyacı...
Cular axadır konarı-bağdan,
Su içməgə ahu gəldi dağdan.
Lələ gəceol yaxıb çırağı,
Aşığı cigərinə çəkdi dağı...
Daylar tülədi, buraxdı yalı,

Kişnər çalağın qulun misalı,
Quzladı qəyin, tüküldü döllər,
Yaylağ həvəsini qıldı ellər.
Düşmən qanı tok qızardı hər su,
Ötkün saruya yerdi ahu.
Bir-birini qavur keyiklər,
Bala dölümün qılır peyqilər.
Durmuş çəmən üzrə sarv ayağə,
Qılmağə tomaşa solü sağə...
Ahu quzu doyurub uyadı,
Oğurlanıb özü ota getdi.
Səhrayə buraxdı nəfə ahu,
Xaki-siyəh oldu müşki-xoşbu.
Durna uçub ün çəkib həvadə,
Gedür ünü qırx ağac ziyadə.
Bağrı qaranın qarardı bağrı,
Şəhbəz ona varanda doğrı.
Quşlar yuvadən uçurdu balə,
Ahu yeno sür verür gözələ.
Çıxdı günəşə yer əjdəhəsi,
Buyuzunu saldı dağ buğası.
Hər bir çiçək üstə qəndu zənbur,
Dövşürməgə çıxdı danəsin mur.
Hər şey günəşə qururdu yaşın,
Qəvsi-qüzəç açdı tor qumaşın.
Şəb cü-cü edir ağacda sərcə,
Uçanda, qənanada bəylə parçə.
Yapraqı ağaclar üstə lorzan,
Kimisi çü tir, kimisi peykan.
Qənd ilə pür etdi bəndü dəmin.
Döndü vətəninə cümlə quşlar,
Gəldi yuvasına qırılquşlar...

M.Füzulinin "Səhəbtül-əsmar" ("Meyvələrin səhəbtü") əsəri də baharın təsviri ilə başlanır. Şairin:

Hava ərayisi-gülzərə oldu çöhrəgəşə,
Bahar gülşənə geydirdi hülleyi-xəzra –

misraları ilə başlanan bir qəsidəsində də bahariyyəyə – baharın təsvirini rast gəlir.

BAL – hələ qədim zamanlardan müxtəlif adda, müxtəlif dadda ləviz şirimiyyət möhsullarının hazırlanmasında geniş istifadə edilir.

Novruz bayramında azərbaycanlılar bütün Şorqda şöhrət qazandı Bakı, Təbriz, Urmiyə, Zəncan, Şəki, Naxçıvan, Gəncə, Lənkəran, Quba, Dərbənd paxlavasına şirə ovozina bal hopdururlar. Quba bükməsi, Şamaxı ballıbadısı, Zaqatala qurabiyəsi və s. şirimiyyət möhsullarının şirəsinə baldan hazırlayırlar. Şirvan qatlamasının, Ordubad rəltinin, Təbriz qozluburmasının içini hazırlamaq üçün qoz, bal və ədviyyatdan istifadə edirlər. Mərasim həlvasını adətən balla çalır. Baldan hazırlanmış quymaq, həlva

qonddon hazırlanmış halva və quymaqdan daha keyfiyyətli, ləzzətli və çox otirli olur. Quymaq, xoşil xalq arasında qanaşğınm, zəifliyin, başgicollonmonin qarşısını almaq üçün də işlədilir.

Azərbaycanda bayram günlərində, el şənliklərində baldan müxtəlif növ mürəbbə, bəkməz, şərbət, rıçal və başqa yeməklər hazırlanaraq geniş istifadə olunur.

BALASAQNUNLU YUSİF – türk dünyasının böyük şaxsiyyəti, ilk türkdilli poemanın müəllifi. Yusif Ulu Xas Hacı Balasaqnunun (1017-1077) doğum ili mübahisəli olsa da, qaynaqlarda daha çox 1017-ci ildə Balasaqn şəhərində doğulduğu qeyd edilir. Yusif Balasaqnun 1069-cu ildə tamamladığı "Qatadğu bilig" ("Xoşbəxtliyi aparan elm") əsərini Qoşqar hökmdarı Buğra Qara xana ithaf etmişdir. Qara xan da Yusifə "Uluq xas Hacı" (saray vəzir, eşik ağası) rütbəsini vermişdir. Əsərdə folklor motivlərindən, xalq həyat və məişəti ilə bağlı bədii obraz və bənzətmələr geniş istifadə edilmişdir.

1969-cu ildə mütərəqqi dünya ictimaiyyəti Y. Balasaqnun "Qatadğu bilig" əsərini yazılmasını 900 illik yubileyini təntənə ilə qeyd etmişdir. Y. Balasaqnun "Qatadğu bilig" əsərindən ömək parçaları:

Gündoğandan əsib gəldi bahar yeli
Dünyanı bəzəyərkə cənnət yolunu açdı.

Yaz yeli əziyyəti qış süpürüb apardı,
Parlaq yazə yenə səadət yainı qurdu.

Günəş yenə öz yerinə qayıtdı,
Balıq quyrduğundan Qızu burnuna döndü.

Qurumuş ağaclar yaşıla büründü,
Al, san, göy, qızıl rənglə boyandı.

Dağ, çöl, düz, dərə döşəndi bütün,
Yamaclar və vadilər al-göy bəzəndi.

Qorənfil qoxulu səbə yeli əsdi;
Bütün dünya mişk-ənber ötrinə büründü.

Qaz, ərđok, qu və qılquyruq
Çığıraraq otfrafdə qaynaşırlar.

Bax biri uçur, biri qonur,
Biri qaçır, biri də so içir.

Göyde mağrur durnanın səsi öksə-sədə verir
Düzülmüş dövə karvanı kimi uçurlar.

Gənc qız sevdiyi oğlanı çağırən kimi,
Erkək kəklik ün salıb dişisini çağırır.

Keklik gülməkdən bayılmış kimi ötdü,
Ağzi qızıl qan rəngdə, qaşı qapaqradır.

Çiçəkləkdə bülbül min səslə cəh-cəh vurur,
Sanki gəco-gündüz suri-ləri oxuyur.

Göylər qaşın çətdi, gözündən yaş səpir,
Çiçək üzünü açdı, gülməkdən uğunur.

Bu zaman dünya özünü bir nəzər qıldı
Güvənib-sevinib öyünə baxdı.

BAMIYƏ – Novruz bayramı süfrəsinin şimiyəti növ-lərindən biri. Un, yağ və şəkərdən bişirilir. Bamiyə bitki-sinin meyvəsi formasında hazırlanmış üçün belə adlanır. Əsasən bitki yağında qızdırılır və şərbət hopdurulur. Quru-đuşən bitki üstünə qənd tozu səpilir.

BARAMA TOXUMU QORUMAQ AYINI – ipek-qırdıların salamat qalması, hər cür xəstəlikdən qorunması üçün ilaxır çərşənbədə icra olunan ayin. Ayinin icra qaydası belədir: ilaxır çərşənbə günündə kiçik torbaya tökülmüş barama toxumunu kəkənd boy atıb böyümüş çiçək moruq və yaxud yemişən kollarının başına dolandırılır. Özü də torbanı kolların üstə gözərdirdəksə kollar bir-birinə bağlayan qol-budaqları kəsirlər. Sonra elə həmin gün şər qarışanda ya qamış, ya da otdan tonqalı qalayırlar. Barama toxumunu təknədə və ya böyük mis təştədə çəreyin yanına qoyur, oraya ipekçinin dohrəsini də əlavə edirdilər. Bundan sonra dolu təknəni, yaxud təştə baş üstündə, ya da ələrdə tutaraq tonqalın üstündən üç dəfə tullanırlar. İnamo görə belə etdikdə çoxlu barama alınır və keyfiyyəti də yüksək olur.

BARIŞ BAYRAMI – Novruz bayramında küsülülərin barişması, məhəbbət, saxavətin, mərhəmətin, xeyirah-lığın tontonası. Novruz bayramında küsülülər barişar, bir-birilərinə bayram payı göndərib kını-küdrəti ürəklərdən tullaşar, giley-güzəra sö qoyarlar. Bu ildən o ilə küsülü qədəm qoymaq qəbahət sayılır. İşdi, Novruzda küsülülər barişmasa, xalq inamına görə, bu küsülülük yəddi il davam edər. Ona görə də umu-küsü unudulur. Bu əziz gündə savaşmaz, yalan danışmaz, qeybətləməzlər. İliboy inciklikləri kimseyə demədən bir-birinin evinə gedirlər ki, qanqarçılıq, ədavət aradan götürülsün. Bir-birilərinə qarşı

daha məhrəban, daha qayğıkəş olarlar. Bir sözlə, insanlarda daxili-mənəvi rahatlıq yaranar.

BASDIX – bax: *Sucuy*.

BASMAQ FALI – qabaqcaldan tutulmuş niyyətin xəbər-vermə ayini. Novruz bayramının ilaxır çərşənbə gecəsində orğon, yetmiş qızlar evin qapısında arxası həyətə sarı durub sağ ayaq başmağını sağ ollo sağ çiyindən arxaya tullaırlar. Əgər başmağın burun tərəfi yola, daban tərəfi evə sərdsə, onun sahibi yaxın vaxtlarda xeyir xəbər eşidəcəyinə, ərə gedəcəyinə inanır. Əşyavi əlamətə əsaslanan bu fal arxakid dünyagörüşü əlaqədardır.

BAYRAM – dini-mifoloji, arxakid mifopoetik önəndə sakral sferaya maksimum dərəcədə bağlılığı ilə seçilən zaman keçirəsi. Adı günlərdən fərqləndirilən bayram zamanı özünün arxakid ritual semantikasını və döyərli ilə seçilir ki, mahiyyətini təşkil edən sakralığı da onun başlıca əlamətidir.

Türk mifologiyası çərçivəsindəki bayramlar içərişində yəzda və payızda keçirilən iki böyük bayram ayrıca qeyd olunmalıdır. Çin qaynaqlarına görə, Göytürklərdə otilsöyləyər hər il Ötükəndə ocaqların yad edərək müqəddəs mərasim keçirirdilər. Həmin qaynaqlara əsasən, xalq 5-ci ayın 2-ci yarısı Göy Tanrıya və yer ruhlarına qurbanlar kəsir, böyük bayram edirdilər.

Türklərdə müsəlmanlığın qəbulundan öncə hansı bayram günlərinin olduğuna dair əldə geniş bilgi yoxdur. M. Kaşqarlı XI əsrdə oğuzların "eyd" gününə bayram (daha doğrusu, "bed'hrem") dediklərini, həmin günün sevinc və öyləncə günü olduğunu qeyd edir, "çünki müsəlmanlıqdan əvvəl bayram bilməzdilər ki, adı da olsun. Əgər olsaydı, bunu bütün türklər bilirdilər" – deyirdi. İbn Mühənnə da daxil, bir çox müəlliflər "bayram" anlayışını islamlaqla tam bağlılıqda işlətmişlər.

Müsəlmanlığın qəbulundan sonra türklərdə islam-pərdəli bayramları dini izlərinə qismən itirmiş olsa da, milli dastanlarda bu və ya digər şəkildə qorunmuşdur. Əski türk adətleri də sonralar müsəlman bayramlarında

yaşamaqda davam etmişdir. "Bayram" sözünün nö dərəcə qədim mənsəli olduğunu söyləmək isə çətindir. Araşdırıcıların fikrincə, türklərdə "eyd" in qarşılığı olan bir "bayram" anlayışı olmasaydı, oğuzlar arasında dərhəl bu mənanı almazdı. Bu baxımdan M. Kaşqarlının: "müsəlmanlıqdan əvvəl bayram bilməzdilər ki, adı da olsun" sözləri "müsəlman bayramı yox idi", yəni türklərin məzh islamı mahiyyətdə bir bayramlarının olmamağı kimi başa düşülməlidir. Sözün mənsəli ilə bağlı böyük tərkölcü: "Bu sözün əslinin no olduğunu bilmirəm, çünki bu sözü farslardan da eşitdim. Bununla yanaşı, oğuzlar bayram gününə "beyrem" deyirlər" – fikri də maraqlıdır.

Elmi ədəbiyyatlarda "bayram" sözünün mənsəyinin "Bağ // Bay" kökü ilə bağlı olduğu haqda da fikirlər mövcuddur. Mifoloji düşüncədə bayramların daşdıqları sakral məzmun bu fikrin doğruluğu ehtimalını artırır. Çünki "bay" kökünün sakralıqla, qüdsiyətlə bağlı məzmunu var. Ayrı-ayrı türk ləhcələri və ağzlarında "bayram" anlayışını ifadə etmək üçün dəyişik anlayışlar da işlədilir. Bunlardan biri də həmin "düyün" anlamı bildirən "toy" sözüdür. Azərbaycan türk dilində evlənmə mərasimini bildirən, digər bir sərə türkcövlərində isə həmin hər hansı bir mərasim, ayin mənasında (məs., başqırdlarda adqoyma mərasimi "isem tuyu", dəfn mərasimi "ilem (ölüm) tuyu" adlanır) işlədilir "toy" sözü uşğacda, qırğızca və qazaxçada "bayram", "toy-düyün" və "həminin iştirak edəyişi şənlik, öyləncə, bayram" məna-ları bildirir. Kırım türklərində ökinçiliklə bağlı "Sabən-tuyu" deyilən bahar bayramının altındakı "toy" sözü də yəna "bayram" anlamındadır.

BAYRAM AYI – a) qış adlarının son 30 günü olan Boz ayin el-oba arasındakı adlandırılan bənzər. İnamo görə, Kiçik çilə çıxmaqla qış başa çatır və sonrakı ay, yəni Boz ay – bayram ayı yazdan hesab edilir. Bayram ayının hər həftəsi təbiiyyət müəyyən dəyişikliyi səbəblər olur. Məzh bu əlamətlərə görə bayram ayı *çiləbəclər* də adlanır;

b) xalq arasında Novruzun başlanğıcında görünən ay da "Bayram ayı" deyirlər. Həmin yaz Əy qənisiz dərəcə gözəl olur və çox uğurlu sayılır. Aşiq Ələsgər:

Camalın göyçəkdir bayram ayından,
Baxan doymaz qamətindən, boyundan –

misralarını bu səbəbdən söyləmişdir.

BAYRAMBƏYİ – Novruz bayramı günlərində kütəlovi el şənliyini və ya təmasasını idarə edən şəxs.

BAYRAM ÇÖRƏYİ – ilin axır çərşənbəsinə döyər-mən daşını fırladın pora-çaxa döyən suda yəğrılmış xəmirəndən bişirilən çörək. İlahır çərşənbədə dan yeri sükül-məmiş döyərman gədir. Sübh açılanadək döyərman daşını hərəkətə gətirən porin dövrəsinə yəddi dəfə dolanılır. Sonra poro döyüb onu fırladın sudan bir qab dölürüb evə gətirilir. Bu suda xəmir yəğrülüb bişirilir. "Bayram çörəyi" adlanan bu çörək Novruz süfrəsinin bərəkəti sayılır.

"BAYRAMI" – ritmik ahongo malik şəhəsinin adı. Bu hava üstündə, adətən, gözəlləmə və ya xoş əhval ifadə edən qoşmalar oxunur.

BAYRAMLAŞMA – Novruzda bayram günündən başlayaraq qohum-qardaş, yaxın adamlar biri-birinə bayram tobrkına, ilin-günün yeniləşməsi ilə bağlı gözəydirliyinə gəlirlər. Bayramlaşmanın müddəti bəzi bölgələrdə yeddi, əksər yerlərdə isə on iki gündür. Bayramın on üçüncü gününü çöldə-bayırda, gəzintidə keçirmək məsləhət bitirir. Bayramlaşma bir neçə səviyyədə olur:

a) *aile daxilində bayramlaşma*: el adətinə görə ailənin azaşlı üzvləri yuxarı yaşlıları (babanı, nənəni, ata-ananı, böyük bacı və ya qardaşı) onların güləb səpərək tobrk edirlər. Böyüklər azaşlılara pul və ya hədiyyə şəklində bayram payı da verirlər.

b) *qohum-qonşu və dostlar-yaxınlar arasında bayramlaşma*: ailə bağları olan və ya yaxın münasibət saxlayan adamlar bir-biri ilə bayramlaşırlar. Yaşlılar və ya xəstələr olan ailələr ilk öncə ziyarət olunur. Bayramlaşmaya əlibəş gədiməz. Səməni, şirniyyat, otriyyat, qiymətli parça, qəşə və s. aparılır. Bayramlaşmaya gələnlər xoş üzlə qarşılanıb bayram süfrəsinə dəvət edilir. Bir müddət sonra həmin adamların evinə bayramlaşmaya gədir.

c) *nişanlıların bayramlaşması*: nişanlı qıza oğlan evindən ayrıca bayram payı göndərilir (b a x: *Bayramlıq*). Nişanlı qız isə öz adaxlısına bayram payını xalvətəyə göndərir. Keçmişdə oğlan bacadan şal sallayaraq nişanlısından öz bayram payını almış. Şəhriyari:

Ay nə gözəl qaydadı şal sallamaq,
Boş şalına bayramlığın bağlamaq –

misralarında da bu adət öz poetik inikasını tapmışdır.

BAYRAM PALTARI – Novruz bayramında oyun-başını təzələmək, təzə paltar alıb geyinmək qədimlərdən üzü bəri yaşayan, davam edən el adətidir. Adamlar yeni günə, yeni həyata təzə, təmiz geyimlə, saf bədənə,

arınmış-durulmuş ruhla qədom basaraq öz varlıqlarını bütünlükdə yaz-bahar ovqatına köklömək istəmişlər. Novruz bayramındakı digər atributları kimi yeni geyim də yaşayışı, həyatı yeniləşdirmək fəlsəfəsinə bağlıdır.

BAYRAM PAYI – İlləx çərşənbə və Novruz bayramında böyükklərin kiçiklə, qohum-qonşunun, yaxın dostların, nişanlıların, sevgililərin biri-birinə tobrk məqsədi ilə verdikləri tomonnasiz hədiyyə. Yaxınlar və ya imkanlı adamlar tərəfindən imkansızlara, xəstələrə ərzaq, paltar və s. şəkildə bayram payı vermək də qədimdən qalan el adətidir.

BAYRAM SÜFRƏSİ – yeni ilin təhvil olmasına bir neçə saat qalmış açılan təhvil süfrəsi. Evdəki işıqlar yandırılır. Evdəkilər bayram süfrəsi başına toplaşır. Cürbəcür naz-nemətlər (qoğal, paxlava, şəkərbura, şəkərcərəyi, badambura, bamiyə, fəşəli, qozlu-fındıqlı halva və s.) süfrəyə qoyulur, atırlı şəbətələr, noğul və s. çərəzlər düzülür. Süfrədə şam, güzgü, qırmızı yumurta olur. Bayram süfrəsi heç vaxt səmənəsis olmaz. Təzə-tər səməninin şərofünə alqışlar söylənilir, qədim məhnlər oxunur:

Açdı çiçək, gəldi yaz,
Eylədi quşlar avaz.
Qar üzəri səm oldu,
Hər tərəf səmsəm oldu.
Dağda çiçək səmsəmin,
Bağda çiçək səmsəmin.
Boyaz gülüm, naz gülüm.
Dərdə dərman yaz, gülüm.

Süfrədəki səməninin ətrafında hər ailə üzvünün adına şam da olur. Şam köhnə ilin ömrünü başa vurduğu, təzə ilin daxil olduğu an yandırılır.

Xalq adətinə, yeni il hansı ovqatla qarşılasa, eyni əhval ilin sonuna qədər davam edir. Oduq ki, üzler gülüm-səyər, kini-küdüroti, qəmi-dərdi unutmağa çalışırlar. Gözlər süfrəyə, bollağa və gül-çiçəyə dikilir. Ürəklərdə xoş niyyətlər, xoş arzular çoxalır.

Bayram süfrəsi açılarda bütün ailə üzvləri evdə olmalıdır. Xalq inamına görə, Novruz günü evdə olmayan adam yeddi il həmin gün evdə olmaz.

BAYRAMLIQ – adətə görə, illəx çərşənbə, Novruz axşamı nişanlı qızların adına oğlan evi tərəfindən götürülən bayram sovqatı. Saçaqlı tirmə şalla örtülmüş xoşqalar, zərli boğqalar yan-yana düzülür. Sovqat ipək parça, baş yaylığı, koləgəyi, zinət əşyaları, müxtəlif "bayram yemişi", qırmızı alma, rəngbərəng yumurta, yeddi növ şirniyyat – yəddilövün və s. ibarət olur. Xoşqalar səməni və olvan şamlarla bəzənilir. Digər xalq bayramlarında olduğu kimi, Novruz bayramında da alınna, ayaqlarına xına (həna) qoyulmuş, boynuna qırmızı parça sarınmış, zıncıqır asılmış toğlu, qoç da aparılır. Gələnlər öz bayram münasibətilə gözəydirliyi verirlər, bir-birini tobrk edirlər, el alqışlarına üz

tularlar: – Bayramınız mübarək, neçə-neçə belo bayramlara çatasınız! Ömrünüz-gününüz bahar ətirli olsun. Üzünüzə xeyirli, nurlu səbahlar açılısın, – deyirlər.

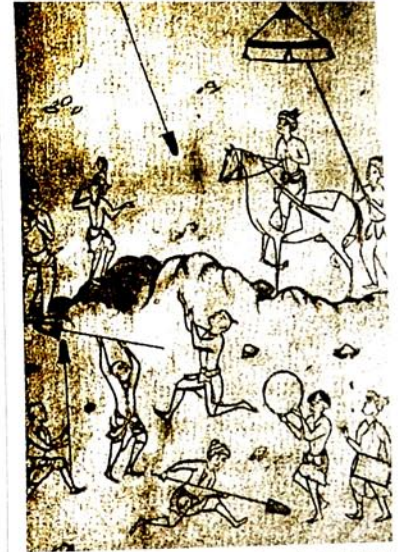
BELBAZ – Boz ayın ilk günlərində göstərilən meydan oyun-tamaşasının baş personajı. Təsərrüfat, əkin-biçini çağırış münasibətilə göstərilən bu oyun-tamaşada bəzədilmiş uzun dəstəli beli göyə atıb-tutan, özünü torpağı bəlləyon kimi göstərən oyuncu-belbaz müxtəlif gülməli hərəkətləri ilə tamaşaçıların həm oyləndirir, həm do onları əkin-biçinə hazırlamağa çağırır.

BƏŞDAŞ – Novruz bayramı günlərində də uşaqların oynadıqları oyun. Bu oyunu iki və ya dörd uşaq oynayır. Hər uşaq beş balaca daş hazırlayır. Qürro (çöp) atıb ovuna başlayırlar. Oyuna başlayan daşın birini olində saxlamalıdır ki, buna saqqa deyirlər. Saqqanı göyə tullayıb ovuncun içində olan daşları yero tökməli, saqqanı göyə tutmalıdır. Əvvəl saqqanı yuxarı tullamaqla daşın bir-bir ovuncuna yığmalıdır. Əsas şərt ondan ibarətdir ki, daş götürülərkən no

başqa daşə doyməli, no do saqqə yero düşməlidir. İki ollo götürmək və saqqanı yero salmaq olmaz.

Daşları bir-bir götürüb qurtarandan sonra hamısını yero tökməli, yuxarıdakı şərtlərə əməl etməklə daşları yerdən iki-iki, sonra üçü birdən, biri tok, sonra dördü do birdən götürülməlidir. Bunlar qurtarandan sonra sopolonmuş daşları sol olın yero söykənmiş baş və səhadət barməqlər arasından bir-bir keçirməli və barməqlər arasından keçirilmiş daşların hamısı bir yerdə götürülməlidir. Sonra daşlar barməqlər arasından bir-bir saqqanı havaya ata-ata yero qoyulmalıdır. Bu şərti do bitirib daşları bir qarışığı məsafədə bir-birindən aralı qoyurlar. Saqqanı yuxarı atmaqla yerdəki daşların hamısı sürüşdürüleb birdən götürülməlidir.

Saqqadan başqa bir daş ovucda saxlanılır. Saqqanı yuxarı atıb tutmaqla daşın birini ovucdan yero salıb, cəld o biri yerdən götürülməlidir ki, buna yumurtlamaq deyirlər. İki-iki və üç-üç daşə yero salıb birini götürmək lazımdır. Bundan sonra saqqıldama gəlir. Yəni daşları yerdən birdən bir ovuca yığırlar. Axırda o yoldaşlardan biri bir daş itib təyin edir. O daş əl doylırmış qalır. Bu itidəsi birdəfoylə barməqlər arasından keçirmək lazımdır. Bunların hamısını səhətsiz, birdəfoylə oyuna bilən qalib sayılır. Daşə yerdən götürə, barməqlər arasından keçirə bilməyən, saqqanı yero salan və daşə götürərkən olini başqa daşə vurən uduzmuş olur.

“BƏNÖVŞƏ” – Azərbaycanca qədim xalq oyunu. Uşaqlar və yeniyetmələr arasında geniş yayılmışdır. Bu sözlü-nağməli oyun yaz çiçəyi bənövşənin adından götürülmüşdür. Oyun iştirakçıları – oğlan və qızlar 2 dostoyə bölünüb bir-birindən 10-15 m aralı üzbtüz dayanır və ol-ola tutub sıra (dostə) düzəldirlər. Oyuna başlayan dostə iştirakçıları bir-birilə deyirlər:

- 1-ci dostə: Qıy qılnc, qıy qılnc.
- 2-ci dostə: Qıyma qılnc.
- 1-ci dostə: Ox atdim.
- 2-ci dostə: Oğru tutdum.
- 1-ci dostə: Bənövşə.
- 2-ci dostə: Bəndə düşə.
- 1-ci dostə: Bizdən sizə kim düşə?
- 2-ci dostə: Sızdən bizə
- Adı gözəl, özü gözəl
- Filankəs düşə (ad deyilir).

2-ci dostə elə uşaq seçməyə çılsır ki, seçilən onların səfini yara bilməsin.

Adı çəkilən uşaq cərgədən ayrılıb yüyüro-yüyüro əl-ələ tutmuş uşaqların səfini yarmalıdır. Burada güclülük əsas şərtləndirir. Əgər oyunçulardan biri güc verib əl-ələ tutmuş uşaqların əlini bir-birindən ayırsa, o biri tərəfə keçə bilər, bir uşaq da götürüb yenə öz əvvəlki yerinə qayıdır. Yox, əgər keçə bilməyə, orada qalmalı, o dostoyə qoşulmalı olur. Hansı tərəf uşaqların hamısını öz tərəfində saxlaya bilsə, o dostə oyunda qalib sayılır. “Bənövşə” oyunu yoldaşlıq hissini, cəsarəti inkişaf etdirir.

“Bənövşə” oyununu xatırladan “Bal tərək” uşaq oyunu da osason yaz çağlarında icra edilmişdir. Bu oyunda “Bənövşə. Bəndə düşə” ifadəsinin yerinə “Bal tərək, bal tərək, bizdən sizə kim gərəkdir?” qəlibindən istifadə olunur.

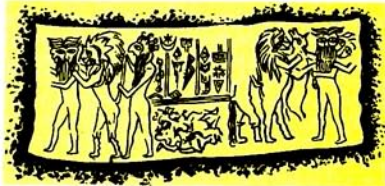
“BƏNÖVŞƏ” – Azərbaycan xalq rəqsı. Coldiyyə, suxluğu ifadə edir. Adətən qız-gönlər, qadınlar tərəfindən tək və ya qoşa ifa olunur. Əllərin solis, ifadəli hərəkəti, sızmə və s. bu rəqs üçün səciyyəvidir. Melodiyası lirik, tempi mülayim, musiqi ölçüsü $\frac{3}{4}$ -dir. Bizim “Bənövşə” rəqsı digər Qafqaz xalqları arasında da geniş yayılmışdır.

“BƏNÖVŞƏ GÜNÜ” – Novruz bayramı süfrəsinə qoyulmaq üçün gül toplamağa gedilən günün adı. Novruzun ilk sorəgini çiçəklərin ən zərif novruzgülü, boynubükük bənövşə, yarpız, nergiz bildirir. Uşaqların, cavanların həyatında yeni bir gün başlayır – “Bənövşə günü”. Uşaqlar, cavanlar üz tuturlar bənövşə otirli dağ otoklərinə, meşələrə, dərələrə, güncə yamaclarına, bulaqların yan-yörəsinə. Gül-çiçək toplayırlar. Qız-gönlərin tellerinin uclarına bənövşə düzür, yaxalarına bənövşə taxır, saçlarına minbir rəngli, minbir otirli çiçəklərdən çələng hürürlər. Bənövşədən dostə tutub “yaz nübən” di, deyə ana və bacılarna, qohum-qonşuya paylayır, nişanlı qızları sevindirir, şənlik edir, mahnı oxuyurlar:

Boynu bükük bənövşəm,
Könül sükk bənövşəm.
Qar üstündən boylanan,
A dərnlərə haylanan,
Yaz otirli bənövşəm!
Yaz otirli bənövşəm!

“BƏRƏKƏT PAYLANAN GECƏ” – İlləxir çərşənbənin gecəsinə deyilən adlardan biri. Bu gecədə buğda, un çuvalının, digər azuqə qablarının ağızi açıq saxlanılır. Həmin gecədə inama görə, bərəkət paylanılır. Əgər çuvalın, qabların ağızi bağlı olsa, evin bərəkət payı kəsilir.

“BİLQAMIS” – şumerlərin tarixi-ədəbi abidəsi. Dastandan məlum olur ki, dünya tarixinin ən önəmli örnəklərini yaradan, başər sivilizasiyasının inkişafında əvəzsiz rol oynayan şumerlərin çoxlu bayramları olmuşdur. Bunların sırasında bahar bayramı da vardır. Bilavasitə ekilən-çilik, maldarlıq, təsərrüfat həyatı ilə bağlı qeyd edilən bu bayram bolluq, bərəkət rəmzi kimi təsvir olunur.

Qışın qurtarması, yazın başlanması və bununla da təbiətdə canlanmanın, oyanmanın başlanmasını şumerlər, adətən, Yeni il bayramı kimi, mart ayının 1-i ilə 11-i arasında qeyd etmişlər. Bayramın dəqiq gününü kəhin ulduzları müşahidə etməklə müəyyən edirmiş. Bundan sonra xalq baş meydanə toplaşır, yeni ilin, yeni baharın başlanması şərafinə nəğmələr oxuyur, oylencəli tamaşalar göstərmişlər. Şumerlər bahar bayramını 5 gün qeyd etmişlər. Beşinci – sonuncu günü onlar “günahlardan təmizlənmə günü” adlandırmışlar. Bu gündə kəhin duaları söyləyir, çoxlu qurbanlar kəsilib baharın, yazın, bununla da təsərrüfat işlərinin başlanması şərafinə nəğmələr oxunulmuş.

Şumerlər “yeni il”, “yeni gün”, “yazın ilk günü”, “bahar bayramı” adlandırdıqları bayramı yalnız təsərrüfat, dostluq, həmrəylik bayramı kimi yox, həm də xalqın, dövlətin varlığını, əbədiyyəti bayramı hesab etmişlər. Əgər bu bayram təsadüfən müharibəyə, düşmən basqınlarına təsadüf etmiş olsaydı, yaxud bir többi fəlakət nəticəsində qeyd olunması mümkünəz sayılısaydı, şumerlər bunu ümumxalq müsibəti hesab edərmişlər.

BİRÜNİ, Əbu Reyhan Məhəmməd İbn Əhməd el-Xarəzmi el-Birüni (978-1048) – Orta Asiyaın ensiklopediyaçı alimi. Xarəzm vilayətinin Kəm şəhərində doğulmuş, Qozno şəhərində vəfat etmişdir. Ərəb dilində

yazmışdır. “Ötən ləğlərin abidəsi” və “Astronomiya və ulduzlara dair Məsud cədvəli” əsərlərində digər ölkələrə yanaşı, Azərbaycan şəhərlərinin ən və uzunluq dairələri göstərilmiş, Xəzər dənizi, və s. haqqında məlumat verilmişdir.

Orta əsrlər islam mədəniyyətinin görkəmli xadimlərindən olan Əbu Reyhan Birüni “Qədim xalqlardan qalmış yadigarlar”, “Qanuni Məqudi”, “Ət-təhvim” əsərlərində Novruz bayramının dünyəvi mahiyyətini qeyd etmiş, bayramın bütün yaz təsirlərdən uzaq olduğunu faktlarla əsaslandırmış, bu əziz günü haqlı olaraq əsil xəlqi, humanist səciyyə, xeyrixah, nəcib məqsəd daşımış dünyəvi bayramları sırasına aid etmiş, onu “dünyanın başlanğıcına bir işarət”, “nəsilərin bir-birinə verdiyi gözəl yadigar” adlandırmışdır.

BOZ AY – qış fəslinin xalq arasında deyilən axırını ayı. Kiçik çillənin qurtardığı vaxtdan yazın ilk gününədək – Novruza qədər davam edir və hərəsi bir həftə çəkməklə dörd çilləbəyöyə bölünür. El-obada bu müddət boz çillə, ala çillə, alçaqlıq, yazağzi, ağlar-gülər ayı adları ilə də tanınır. Bu müddətdə havanın qəfil dəyişməsinə, gündə neçə cildə girməsinə aid bir el söyləməsi geniş yayılmışdır: Rəvayət edirlər ki, çox qədim zamanlarda insanları ay haqq-hesabını bilmirdilər, elə ona görə də günü günə, ayı aya qarışdırırdılar. Belə çəşbaşlıq insanları bu qənaətə gətirir ki, ili aylara, ayları isə günlərə bölsünlər. İlə 12 ay, hər aya isə 32 gün verirlər. Ancaq bölgü vaxtı Boz aya cəmi 14 gün düşür. İnciklik olmasın deyər hər aydan bir gün götürüb Boz ayın günlərinə əlavə edirlər. Görürlər ki, yenə də haqsızlıq baş verdi; hər ayın 31 günü, Boz ayın isə cəmi 25 günü 1 oldu. Onda yenidən aylara müraciət edirlər ki, hərənin 1 günü də Boz aya verin. Ayların yarısı razlaşır, yarısı isə razlaşmır; nəhayət, biri 1, digəri 2, fevral isə hətta 3 gününü verir. Beləliklə, Boz ay olur 31 gün. Ancaq öz günlərini ilin müxtəlif fəslərindən olan aylardan aldığı üçün günün birini həvə baxımından o birisinə oxşamır.

Boz ayın bu cür adlanması onun buludlu, yağışlı, külöklü, isti, soyuq – bir cəzlə, dəyişkən olması ilə bağlıdır. Əbəs

yərə deyil ki, xalq bu aya öz münasibətini “Boz ay bozara-bozara keçər” şoklində ifadə edir.

Buradakı “bozara-bozara”nın həm müstaqim, həm də məcəzi mənası vardır. Bollu olduqə üzrə, “boz” dilimizdə bir sıra anlaqlarla yanaşı, həmçinin rəngi (boz paltar, qorxudan, yaxud soyuqdan rəngi bəzəzə olmaq), xasiyyəti, sırtlıyı, kobudluğu (boz adam, boz bozarmaq) bildirir. “Boz ay bozara-bozara keçər” deyəndə də, yaqın ki, daha çox onun sırtlıyı nəzərdə tutulub. Bunu aşağıdakı iki el söyləməsinə də görmək mümkündür.

Martda mərək,
Yarı gərək.

Mart, gözünə barmaqım,
Yaza çıxdı oğlağım.

Birinci örnəyin anlamı belədir: Martda havalər qarlı-şaxtılı ola bilər. Elə:

Mart girdi, qış girdi,
Mart çıxdı, qış çıxdı

Yaxud:

Mart çıxdı, dörd çıxdı,
Martın otuzuna lənət,
Aprelin on beşinə kimi –

deyimləri də bu münasibətlə yaranmışdır. Odur ki, mal-qara üçün tədarük edilmiş ot-ələf və samanın yarısı bu vaxta qədər mərəklə (samanlıqla) ehtiyat saxlanılmaldır.

İkinci nümunə isə bir rəvayətə bağlıdır. Boz ayın sırt təbiətinə qarşı ehtiyatlı diqqət öndündə saxlayan bir el söyləməsində deyilir ki, bir qarnın yem ehtiyatı Boz aya qədər qurtar. Bu andan da qar havaların istiləşdiyini görəb oğlaqların çölə buraxır və:

Mart, gözünə barmaqım,
Yaza çıxdı oğlağım –

deyir. Qarnın sözlərindən açıqlanan Boz ay yaza yalnız ki, ona üç günlük bərc verir. Yaz razı olur. Boz ay elə bir boran, tufan qoparı ki, qarnın oğlaqları tələf olur. Azərbaycanın əksər yerlərində bu üç gün “Qan borcu” da adlanır.

Burada, cəmi zamanda, “Bir gül il bahar olmaz” məsəli də yada düşür. Yeri gəlmişkən deyək ki, rus, italyan, ispan, alman xalqlarında bu məsələdəki güldür. Azərbaycanın və bunun yaranma tarixi Ezopun bir təmsili ilə əlaqələndirilir. Təmsilin məzmunu belədir: Bədxərc bir cavan atadan qalma var-yoxu ağına-bozuna baxmadan daqır. Nəhayət, o tamamilə məfilsizləşir. Elə bu vaxt bir qarınqış görür. Qış olmasına baxmayaraq, elə zənn edir ki, artıq yazdır və paltosunu da satır. Bu isə ona çox baha başa gəlir. Şiddətli şaxta qarınqışla bərabər onu da dandırur.

Xalq arasında bu müddətdə, yəni aılalponun son həftəsi ilə yazın birinci həftəsində oson quru soyuq, şiddətli külöklərə bozon "Xidir Nobi küloyi" do deyilir. Adoton homin küllökdon sonra ağaclər puçurlamağa (açmağa) başladığından ona bozi hallarda "puçur yeli" do deyilir.

Azərbaycan xalq təvoimində Boz ay döi ayi kimi do tanımr. "Boz ayızmə bozarsa da döi ayıdır ki, döi ayıdır", – deyimi bunulla bağıdır (b a x: *Döl ayi*).

BOZ ATLI XIDIR – b a x: "*Xidir Nəbi*".

BOZ ÇİLLƏ – qış foslinin son ayı olan *Boz ayın* el-oba arasında deyilən adlarındon biri (b a x: *Boz ay*).

BOYUK ÇİLLƏ – qış foslinin on uzun süron vaxtının, birinci qırx gününün xalq arasında ki adı. Bu müddət dekabrın 21/22-dən – ilin ön uzun gecəsindən başlayaraq yanvar ayının son gününədə davam edir. Böyük çillənin ilk gecəsi el arasında "şəbi-yeldə" adlanır.

El-obada Böyük çillənin qarlı-tufanlı, donduran, sümküşüdin günlərinə *qaraqış* deyirlər. Bu müddətdə qış ağır, yaş ki çirək, qar qarışq külək uğuldəyir. Qışın qışlıq çöndən, dumanından bolli olar. Çünki qışın çöni, dumanı qar gətirər. Bir xalq söyləməsinde deyildiyi kimi, qış dumanı qar gətirər, yaz dumanı bar.

Şumlancaq torpağı Böyük çillədə qış aratına qoyarlər. Arxları, kanallər təmizləyib qaydaya salarlər. Belə vaxtlarda uşaqlər da köməyə gələr, hamı bir-birinə ol tutar. Ağaclərin dibini yuşmaldarlər. "Qışda işini bilon yazdayda ziyən çəkməz", – deyiblər.

Ömrünün-gününü torpağa bağlayan bağbanlər ağaclərin, tonoklorin budanmasını Novruzda qədor qurtarmaldır. Bundon sonra onlara ol gozdirmək olmaz. Canlarındaki su göz yaş ki xitə axıb tükülər və ağaclər kökündən quruya bilər. Təcrübəli bağbanlər deyirlər ki, budama işi şirə çubuqlərə axmağa başlanca qədor başa çatmaldır. Əks halda, kösdiyin çubuqlərin ucundan su axsa, ağacın puçurları kor ola bilər, onlardan zoğ çıxmaz, qar verməz.

Ulanımız deyib ki, Böyük çillədə torpaq qırxin çıxardır, Kiçik çillədə işə torpaq şəhor yuxusundadır. Böyük çillə barədə el-oba arasında gozon neçə-neçə maraqlı söyləmə do var:

Belə söyləyirlər ki, bir gün Böyük çillə deyir: – Mən dolu qazanlar üstə gəlmişəm, qarları sağlam görmüşəm. Sonra təndirləri yandırdım, kürsüləri qurdurdum, küplərin, çuvaların ağzlarını açdırdım.

Böyük çillə 40 gün dövrən sürüb gedir. Yolda Kiçik çillə ilə rastlaşır. Hal-ehvaldan sonra Kiçik çillə soruşur:

– A Böyük çillə, de görüm, qırx gün gəlib atını çəpdin, bu qırx gündə nə gördün, neydedin, işin-gücün nə oldu? Böyük çillə nə gördüyündən, nə etdiyindən söhbət açır.

Hikkəli Kiçik çillə istəzə işi gülüb cavab verir: – Eh, sən həç nə eloməmişin ki. Mən gəlmişəm, gör indin nələr eləyəcəyəm, nə tufan qoparacağam. Qazanları ağzı üstə çevirəcəyəm, adamları təndirin ağzından salıb külfədən çıxaracağam, küpləri, xaralları boşaldacağam, üzükoyulu qoyub gedəcəyəm.

Onun coşduğunu görən Böyük çillə deyir: – Çox da öyünmə, sən insanları tanırmısın. Mən qırx günlük ömrümlə bir iş görə bilmədim. Sənin işə cəmi-cəmlənləni iyirmi günlük ömrün var. Bu iyirmi gündə həç yel də olub onları yanından ötə bilməzsən. Çünki qabağın yazdır, ömrün də azdır.

Bu yandan da Boz ay özünü irəli verib deyir: – Siz mənə uzaqda görmüşünüz, nə asaram-kəsərim deyrirsiniz. Sizin açığına, indin baxın, görüm mən gedib nə eləyəcəyəm, buzları əriddəcəyəm, torpağın donunu açacağam, əkinləri, çölləri, yamacları çücdəyəyəm. Bağ-bağlarda gül-çiçək açdıracağam. Mən adamlar üçün bayram aparacağam.

Böyük çillə gərində və çıxanda ulularımız məclis qurmuş, şirniyyəti, işi xörəklər bişirmiş, əhvallarını xoş saxlamışlar. Adamlar bu üsulla təbiətə təsir etmək, qışa bağlı olan hamı ruhları mülayimlədirmək istəmişlər. Qış qarşılama mərasiminə "Kövsəc", yola salma mərasiminə iş "Çilləkodsi" və ya "Çilləçixartma" deyilmişdir.

BRAGINSKI İosif Samuiloviç (1905–1986) – şorqşınas-alim, Tacikistan Elmövr Akademiyasının müxbir üzvü (1951). Tacikistanın əməkdar elm xadimi. Əslən bakılı olan İ.S.Braginski 1931-ci ildə Moskva Şorqşınaslıq Institutunu bitirdikdən sonra bitirdən yaradıcı ömrünün Şorq xalqları ədəbiyyatı tarixinin ümumi-nəzəri məsələlərinin öyrənilməsinə həsr etmişdir. İ.S.Braginski Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı xeyli dəyərli fikirlər söyləmişdir. Alimin 1967-ci il mayın 20-də "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində dərc etdirdiyi "*Bəhar bayramı haqqında*" məqaləsi də elə bu istəkdən doğmuşdur. Məqalə azəçil xitərlə verilir:

Uzaq keçmişdən bizə yadigar qalmış on parlaq, ön gözöl bayramlardan biri bütün ökinçi xalqlara bu və ya başqa şəkildə məlum olan bəhar bayramıdır. Bəhar bayramı və digər belə bayramlar ötrəfində hər bir xalq özünəməxsus poeziya və mərasimlər yaratmışdır. Şifahi xalq yaradıcılığını öyrənən folklorçular buna təqvim poeziyası və mərasimləri deyirlər. Bəharin törənməmiş edən şirin xalq nəğmələrini, xüsusilə, kəndlərdə biz hələ kiçik yaşlarımızdan eşitməmişdik.

Azərbaycan kəndlərində, tacik qışlaqlarında, Ukraynada və Fransada, uzaq Madaqaskarda və Aralıq donizi sahil-lərində ilk bəhar çiçəkləri haqqında nəğmələr oxunardı. Əlbəttə, bir-birindən bu qədor uzaqda yaşayan kəndlilər həmin nəğmələri nə bir-birindən alır, nə do bu oxşar nəğmələri və mərasimlər haqqında "sözü bir yerdə qoyurlular". Oxşar nəğmələr və mərasimlər eyni əmək şəraitindən, ökinçi əməyi eyni mənasibətindən yanarardı, ondən irəli gəlirdi ki, ömənçə insanlar harada yaşayırdılsa yaşanırlar, hansı coğrafi ən dairəsində qətor tutulurlarsa tutunsalar, onları təfəkkür tərzü, öz sevincə və kədərini ifadə etmək tərzü oxşar idi. Qədim bəhar bayramında, söz yox ki, möv-humət, mərasimlərin qüvvəsinə sədəvləh inam da möyyon dərəcədə özünə yer tapırdı. Məsələn, kəndlilər inamrdılar ki, su çileyib yağış səsinə bənzər səs qopartmaqla havanı ökinçinin istədiyi kimi dəyişdirib, yağış yağdırmaq olardı. Lakin bəhar bayramı, eləcə do başqa el bayramları əməyi, ilin müxtəlif mövsümlərində əmək proseləri barədə təsov-vürlərə əsaslanırdı. Bu "bütərəst" bayramlarını qadağan etmək istəyənlər, amma buna müvəffəq olmayan kilso sonradan–sonraya mərasimlərdə üni dönsürətə daxil etməyə başladılar. Maraqlıdır ki, kilsoy bu da əz müsoyər oldu. Xalqlər dədə-babalardan miras qalmış bayramları qeyri-dini mahiyyətini göz bəyabı kimi qoruyub saxlayırdılar.

Bu cəhət yazılı abidələrdə və ədəbi əsərlərdə də öz əksini tapırdı. Mələumdur ki, təhsil-maarif yuxarı siniflərin inhisarlarında olduğı tarixi dövrlərdə yazılı abidələr və ədəbi əsərlər xalq içərisində deyil, cəmiyyətin yüksək təbəqələrində yanardı. Kübarlar mühitində meydana çıxmış qədim Misir və assuri-babil yazılı abidələrində bəharın gəlişi və təbiətin qış yuxusundan oyanması ilə əlaqədar olan xalq təsovvürləri, el mərasimləri öz bədii təoəssümünün dramatik misseriyalarda, yazıq təbiətin çiçəklənməsinin rəmzi sayılan – ölən və dirilən (müxtəlif adlar daşıyan) Allahın səninə coşqun himnələrdə tapırdı.

Bəharın gəlişinin təsovir edən xalq nəğmələri əsasında orta əsərlərdə Azərbaycan, İrən, Orta Asiya və digər Şorq ölkələrinin bir çox şairlərinin yaradıcılığında xüsusi bir ədədi forma – bəharıyyə meydana çıxmışdır. Məsələn, Füzulinin:

Hava ərayişi-gülzəro oldu çöhrəgəşə,
Bəhar gülşənə geyirdi hülleyi-xəzra –

misraları ilə başlanan qəsidəsində bəharıyyəyə – bəharın təsovirinə rast gəlirik.

Ən qədim zamanlardan başlayaraq Azərbaycan, İrən və Orta Asiya xalqları bəharın gəlməsi bayramını təzo ilin, daha doğrusu, təzo kənd təsovürlərinin ilinin başlanması kimi, "yeni gün", "novruz" kimi qeyd etmişlər. Bu bayramın mənoşyari onunla əlaqədar olan dastanlar, mərasim və adət-lər istər tarixi, istərsə də elmi nöqtəyi-nəzərdən maraqlıdır. Bu məqalənin yazılışından məqsəd Novruz – bəhar bayramının tarixinə dair ayrı-ayrı faktları sistem şəklinə salmaqdır.

Görkəmli rus şorqşınası alimi K.A.Inostrantsev 1909-cu ildə dərc etdirdiyi "Sasani etüdləri" əsərində qədim erub müəlliflərdən Kosroviyyə, Mosudiyyə və başqalarına istinad edərək, Sasanilər hökəmrənliğı dövründə (III-VII əsrlər) İrənda Novruz bayramının necə keçirildiyi barədə məlumat vermişdir. Orta əsrlərin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış müsəlman müəllifləri, o cümlədən xəzərlili böyük alim ol-Biruni (978–1048) əsərlərini öyrənildikdə, ələkəlxus mənoşyar Ömer Xoyyamın (1048–1131) adına çixılan "Novruznamə"nin farsca əlyazması axırı ildə dərc edildikdən sonra bu məlumat xeyli zənginləşmişdir.

Biz indilə bilirik ki, vaxtilə iki onəno varmış. Novruz bayramı bir onənoyə gəyir yəni ortalarında, taxıl biçimi və məhsul toplənışı mövsümündə, başqa bir onənoyə gəyir yazda, gəco ilə gündüzün bərorəborləşdiyü günde keçirilmiş. Ölən və dirilən təbiətin bəharı haqqında qədim təsovvürlərlə bağlı olan ikinci onəno Xəzər sahilərində yaşayan xalq kütlələri arasında, o cümlədən azəri xalq içərisində indiyədək yaşamaqdadır.

Xoyyamı aid edilən kitabədə deyilir: "Novruz bayramının keçirilməsində söhbət budur ki, bolli olduğı yam, Günəşin iki dövrü vardır, birinci belədir ki, 365 gün və sutkanın bir çərəyi çekdikdə Günəş qürbəcünün iki doqqlərini qaydır, özü do günün hansı vaxtında çixıbsa, düz o vaxta da qaydır. Bu dövrü ildən-ilo qısalır" (Ömər Xoyyam, Risalələr, M., 1961, səh. 183). Adamlar həmin günün mahiyyətini dərk etdikdə, başqa şaqlər olmaqla, onu "yeni gün" hesab etmiş və Novruz adlandırmışlar. Bayramın mənoşyari haqqında rəvayət belədir. Bu astronomik variantı izah edək (yeri gəlmişkən göstərək ki, Xoyyamın dediyi ikinci dövr Günəşin sutkalı dövrüdür). İllik dövr işə o deməkdir ki, Günəş göy qübbəsinin böyük dairəsi – ekliptika boyunca düzülmüş ol ki Zodiak bürəcindən keçir. Hom do Günəş on iki Zodiak bürəcünün hər birini bir aya keçir. Günəşin hərəkət etdiyi dairə – ekliptika 360 dərəcəyə bölündüyü üçün hər bir Zodiak bürəcə 30 dərəcə düşür. Qoç bürəcə on iki Zodiak bürəcindən biridir. Günəşin Qoç bürəcə daxil olması gəco ilə gündüzün, sutkanın işıqlı hissəsi ilə qarənliq hissəsinin bərorəborləşdiyü bəhar gününə təsovüf edir. Bütün dünyada qəbul olunmuş Avropa təqviminə gəco, gəco ilə gündüzün bərorəborləşdiyü bəhar gününün yerli yavaş dəyişilir (*repressiya* notəsidir, el düz 365 sutka deyil, ondən sutkanın bir çərəyi qədor uzundur)... Xoyyam zamanında gəco ilə gündüzün bərorəborləşdiyü bəhar gününə martın 14–16-nə düşürdü, indi işə martın 20–22-nə düşür. Xoyyamın dediyi "Qoç bürəcünün doqqlələri" Qoç bürəcü dərəcələrinin altmışda bir hissələridir. Beləliklə, gəco ilə gündüzün bərorəborləşdiyü bəhar günündə yeni il bəharın başlanması, torpağın oyanması ilə əlaqədardır. Yeni Novruz onu bayram edən xalqların təsovvüründə bəhar bayramıdır. Əfsəslən, yə bəharın budə salınmasını esatiri şahların – ya Cəmşidin, ya da Koymərsin adı ilə bağlayır. Koymərsin obrazı insanlara mədəniyyətdə, nemətlər gətirən ilk insan haqqında təsovvüf, nemətlər gətirən ilk insan haqqında təsovvüf,

vürlo əlaqədir (zordüstünir dini kitabı olan "Avesta" da Koyumorsin qədim İran adı "Qayo Mərdan", yəni "Ölümo məhkum canlı", başqa sözlə desək, "insan" idi; sonralar bu ad "Qayomord", "Koyumors" oldu). Buna görə də belə hesab etmək olar ki, bayramın mənosyini Koyumorslə bağlayan əfsanə daha qədimdir. Bu öz ifadəsini Firdovsinin "Şahnamə"sində də tapmışdır. "Novruz-namə" kitabında da belə bir rəvayət nəql edilmiş ki, ilk şah olan Koyumors "Günəşin Qoç bürcünün birinci döqəsinə səhər daxil olduğu günü müyyən etmiş, İlan möbidlorini (kahinlorini) çağırır, İlan tarixini bu andan başlamağı buyurmuşdur. Kim Novruz günü bayram edir, şənolirso, gəlon Novruzua qədər kif kök, damağı çağ yaşayacaqdır" (Əmər Xoyyam. Risalələr, səh. 188-189). Sonralar Novruz bayramının Çəmşid adlı başqa bir osatiri şahın adı ilə bağlamağı başlamışlar. Rəvayətə görə, Çəmşid onunla şöhət tapmış ki, özünün taxminən minillik sağlığı dövründə adamları mədani nemətlərdən qoni edibmiş, ölkədə xəstəliklərin kökünü kəsibmiş.

Bu rəvayətlərin bəzisini Əl-Biruni özünün "Ötən günlərin əbidələri" kitabında (Daşkənd, 1967) veribdir. Məsələn, o yazır: "Bəziləri isə deyirlər ki, Çəmşid diyar-diyar gəzməyi xoşlaymış. Günlərin bir günündə Çəmşid Azərbaycana da görmək istəyir, öz qızı taxtına aylaşır, adamları onu çiynlərinə alıb aparırlar. Günəşin şuaları Çəmşidin üstünə düşdükdə, adamlar bu mənzərəni görə heyran olurlar, sevinir və həmin günü bayram elan edirlər" ("Ötən günlərin əbidələri", səh. 227). Bu rəvayətə Azərbaycanda bayramın mənosyindən danışılır. Lakin burada izah etməliyə ki, deyilənlərin hamısı xalq ifadəsində məşhur olan "odalətli şah" obrazı ilə, yəni patriarxal-qəbilə quruluşunun yüksək mərhələsinin tarixən təpəyə başlanğı haqqındakı təsəvvürlə əlaqədardır.

Bir çox qədim müəlliflərin verdikləri məlumat da, bayramın özünün mərasim xarakteri daşması da Novruzun elə lap əvvəldən xalq bayramı, baharın gəlməsi və əkinçilik işlərinin başlanması şərəfinə düzəldilən bir bayram olduğuna dəlalət edir.

Maraqlıdır ki, Əl-Biruni İran, Azərbaycan və Xorasanın qədim bayramlarından danışanda iki növ bayramı bir-birindən fərqləndirir: "Bayram var ki, səbəbi dünyəvi işlərdir, bayram da var ki, səbəbi dini işlərdir" ("Əbidələr", səh. 224). Əl-Biruni dünyəvi, qeyri-dini bayramlar haqqındakı qədim əfsanələri öz dövrünün – Şorq müstəbidləri zamanının ruhuna uyğun bir tərzdə mənalandıraraq yazır: "Dünyəvi, öziz bayramlara və əlamətdar tarixi günlərə gəldikdə, şahlar və əyanlar elə adət qoymuşlar ki, xalqın könlü şad olsun, ruhu dincəlsin. Bunlar yoxsulların həyatını yüngülləşdirmək, ümidlərinin qəbində ümid qiğiləmlərini sönməyə qoymamaq, ölməyə yaxın olanları təhlükədən və bələdən qurtarmaq üsullarından biri idi (yəno orada).

Əlbəttə, əsil həqiqətdə vəziyyət həç də belə deyildi: adət və mərasimlərin bənası lap qədimdə qoyulmuşdu, xalq ənonələrinin sabit və davamlı olduğunu görə "şah və

əyanlar" isə xalq qarşısında öz hörmət və nüfuzlarını artırmaq, özlorini ədalətli şah kimi qələmə verib şöhərləndirmək üçün bu ənonələri qoruyur və bayramdan istifadə etməyə çalışırdılar. Lakin bəzənisi çox əhəmiyyətlidir ki, Əl-Biruni dünyəvi, qeyri-dini bayramların dini bayramlardan fərqi qeyd edir; dini bayramlar haqqında yazır ki, bu dünyada deyil, adamları "axirətdə" soadətə çatdırmaq məqsədi ilə dini bayramları "ruhani başçıları sırasına mənsub olan qanunlar" dəb salmışlar (əno orada). Əl-Biruni qeyri-dini bayramlar sırasında, ən övəl, bahar bayramının – Novruzun adını çəkir.

Novruz bayramından yazan ətərs müəllifləri göstərir ki, Şorq ölkələrində İslam dini yayıldıqdan sonra da bu bayramda yaz əmək ənonələri möhkəm yer tutmaqda idi. Məsələn, Koxrəvi nəql edir ki, Novruz günü padşahın süfrəsində buğda, arpa, dən, qarğıdalı, noxud, mərcimək, düyü, küncüd, paxla və lobya unundan bəşirilmiş qoğallar düzülürdü. Süfrənin ortasına müxtəlif ağaclardan kəsilmiş yeddə ədəd budaq qoyulur, müxtəlif vərəqlərdə "artıb", "artacaq", "artan" sözləri yazılır. Arpanın böyüməsini müşahidə etməyə yaxşı əlamət sayılırdı. Misirdən və İraqdan tutmuş ta Çin Türkməstanına qədər hər yerdə Novruz bayramında su sıratmaq adətini geniş yayılmışdı. Bahar bayramında camaat tez-tez kəçmiş azadlıqları yada salır, kütləvi karnavallar düzəldərək doyuncə şənlik edir və ağaları kəskin tənqid atəşinə tuturdu. Misirdə izdiham yeni il əmiri (əmir ən-novruz) seçirdi. Yeni il əmiri özünü una və ohəngə bulaşdırıb əyini qırmızı, ya da sarı xələt geyir, eşşəyə minib olində doftar küçəni doladır, varlılardan vergi yığırdı. Vergi verməyənlərin üstünə su və çirkab atırdılar. Məşhur tacik yazıçısı Sədrəddin Əyni öz "Xatirələr"ində inqilabdan əvvəlki Buxarada Novruz şənliklərini və oyunlarını məhir bir səntərk qələmi ilə çox gözəl təsvir etmişdi. O zaman Xoçəntədə Novruz bayramında qızlar evlərin damına çıxıb bir ağızdan məhni oxuyar, xalqın nifrət etdiyi varlıları və məmurları lağa qoyardılar. Ənonələrin təsiri o qədər güclü idi ki, "sədə adamları" bu cür səbəst hərəketlərə görə təqib etmir və cəzalandırmırdılar.

Müasir İranda Novruz bayramının necə keçirilməsi bu hətdəndən çox maraqlıdır. İstədədlə İran yazıçısı mərhum Sədəq Hidayət öz "Heyrəngistan" kitabında bunun ətəfəlli təsvirini vermişdir. İslam dininə həç bir doxli olmamanı bu mərasim əkinçi bayramının qədim ənonələrinin təmamilə özündə saxlamışdır. Məsələn, "Novruz bayramına 15 gün qalmış buğda və ya mərcimək qoydurlar, ev-əşiyi tomlizləyirlər. Bayram axşamı təzə paltar geyirlər. Yeni ilə bir nəçə saat qalmış "həftə sin" süfrəsi açılır. Məcməyə adları "s" hərfi ilə başlayan nemətlərdən yeddisi qoyulur. Bundan əlavə, süfrəyə qatıq-süd, pendir və boyanmış yumurta da gətirirlər. Günəşin Qoç bürcünə daxil olması suyun üstünə qoyulmuş yaşıl yarpaqçıqın titrəməsindən bilinir. Süfrədə ailənin hər üzvünün adına yandırılan şamlar yanib qurtarmalıdır". Bütün bu mərasimlər baharın öz gəlişi ilə əkinçiye

xoş gün, soadət gətirdiyi barədə qədim təsəvvürlərlə bəğlənir. Əlbəttə, bahar bayramı, əsrlər keçdikcə öz ənonəvi mərasimlərini saxlamaqla bərabər, bəzi yeni xüsusiyyətlər də kəsb etmişdir. Hökəmdarlar və ruhanilər xalqı bu yeni il bayramını özlorinə "təbətməyə", ona yeni don, din və istibdad onu gəydirməyə çalışmışlar. Xalq bayramı məhiyyətinə uyğun gəlon xüsusiyyətləri qoruyub saxlamış, bütün yabançı cəhətləri rədd etmişdir. Xalq kütlələrinin öziz tutduqları bahar bayramı sovet dövründə öz ruhuna, məhiyyətinə təmamilə uyğun olan yeni demokratik xüsusiyyət və keyfiyyətlərlə zənginləşə bilər və şibhəsiz, zənginləşə bilər. Buna görə də bahar bayramının yaxşı düzülüşü şəklidə keçirilməsi, əno gözəl bədi tərtibat verilməsi bu bayramı daha da rəvənləndirir, onun xəlqiqlik məhiyyətinə daha da artırır ("Ədəbiyyat" qəzeti, 20 may 1967).

BULAQBAŞI – Novruz bayramı ənu çərşənbələrdə qız-gəlinlərin bulaq başında, çay qırağında icra etdikləri əyin. İlləx çərşənbələrdə qızlar-gəlinlər al-əlvan geyimli bayramlıq paltarlarında çəmə başına, çay qırağına toplaşır. Əzəli ilə səməni, qəçə qəçirirlər. Ürəklərində niyyət tutub səməni qəçiləyirlər. Kəsilmiş səməni cürcətisini sayırlar. Cüt, yaxud tək gəlməsi ilə yeni etdiklərinə yozurlar. Sonra onları qəçilənmiş səməni cürcətlorini suya axıdır, əyləncələr göstərir, suyun üstündən hoppandır və bir-birlərinin üstünə su səpə-səpə əylənirlər.

BÜRHANƏDDİN QAZI – Azərbaycan pociyasının gərkəmi nümayəndələrindən biri olan Qazi Bürhanəddin Əhməd (1344-1298) əna dilimizdə ləbn divan yaratmış ilk şairimizdir. O, tariximizdə qüdrətli sarkəndə, ədəbiyyatımızda isə milli ruhlı şair kimi şöhərlənmişdir. Güclü həyat eşşinə malik olan şairin şeirlərində bahar gözəlliklərinin tərənnümü də geniş yer alır:

Bülbül yəno çağırır ki, fəryad yad ola,
Qəddün yəno sallandı ki, şümsəğ şad ola.

Gözün əğorçə, zülmünü irüdi qayotə,
Umum budur lobün ilə, bidad dad ola.

Sərvün ayağı bağlövü noy, bağludur bəli,
Qəddün kibi kim, ola ki, azad zad ola.

Novruzdur sənin ilə bir eys ədəm gəroək
Ki, dünyə əhli gərovü əyad yad ola.

Badi-səbə saçın ilə oynayal, şəha,
Bildük ki, işbu dəhri-qəməbad bad ola.

Cc

CABBARLI CƏFƏR – şair, nasir, dramaturq. Cəfər Qafar oğlu Cabbarlı (1899-1934) Bakının Xızı kəndində anadan olmuşdur. Bakı sənaye (politexnik) məktəbində, ADU-nun tibb (1922), şorqüşnaslıq (1923) fakültələrində, Bakı Teatr Məktəbində təhsil almışdır. 1930-cu ildən ADDT-də bədii hissə müdiri və rejissor vəzifəsində çalışmışdır. 1933-1934-cü illərdə dram teatrında, opera teatrında və kinostudiyada işləmişdir. Dramaturqun sağlığında "Aydın", "Oqtay Eoğlu" (1922-1923), "Sevil" (1929), "Almaz" (1930), "1905-ci ildə" (1931), "Dönüş" (1932), "Yaşar" (1932) əsərlərinin tamaşası göstərilmişdir. Əsərləri: "1905-ci ildə" (1937), "Qız qalası" (1937), "Almaz" (1937, 1938), "Əsərləri", üç cildə (1939-1948), "Firuza" (1939), "Hekayələr" (1949), "Yaşar" (1950), "Əsərləri", dörd cildə (1950-1951), "Ölkəm" (1965), "Gülzar" (1965), "Dilərə" (1970), "Od gəlini" (1971), "Ey dan ulduzu" (1979), "Aslan və Fərhad" (1980), "Əsərləri", dörd cildə (1983-1984), "Seçilmiş əsərləri" (2004) və s. əsərlərin müəllifidir. İlin gözəl fəslı yazın, baharın şəninə yazdığı "Bahar" şəri:

Novbahar oldu, günəş şölələnin nur saçır,
Qar ərir, sellər axır, ot göyörür səhrada.
Yeni çıxış gülə baxdıca da bülbül dil açır,
Gül budəğinə qonub nəğmə oxur azada.

Dərələr, dağlar, ağaclar yaşıl, olvan hər yan,
Sərbəşər xələri-otlöso bəzənmiş gülşən.
Bu nə qüdrət ki, ona olmaqca olmaz heyran!
Xalığın qüdrəti-bihəddinə əhsən, əhsən!

Ah ellər, nə həzin, fikr elə, san ney çalınır,
Hanı bəs qışdan evlər uçuran qüdrətiniz?
İndi gör esməyinizdən nə gözəl zövq alınır!
Unudulmuş o sudan qar yaradan hiddətiniz.

Bağa bax, bostana bax, bağçaya bax, gülləri gör
Gülü gör, bülbülü gör, zövq apar dünyədən.
Xalığın qüdrətini bil, bu yaranmışları gör,
Yatma, dur bax, götür el dəftəri-bipərverdən.

CABBARZADƏ ZEYNAL – şeir, nəğmə, poemalar müəllifi. Zeynal Əliabbas oğlu Cabbarzadə (1920-1977) Bakının Bilgəh kəndində dənizçi ailəsində anadan olmuşdur. 1937-1941-cı illərdə ADPI-də təhsil almışdır. Böyük Vətən müharibəsində zabit rütibəsində vuruşmuş və 1943-cü ildə ağır yaralanmışdır. Bakı hərbi xəstəxanasında yatarkən döbdi yaradıcılıqdan ayrılmamışdır. S.Vurgunun zamanoti ilə Yazıçılar İttifaqına qəbul

olunmuşdur (1943). "Ədəbiyyat qəzeti"ndə məsul katib, redaktor vəzifələrində çalışmışdır. O, 1947-ci ildən ömrünün sonuna qədər "Pioner" jurnalının redaktoru olmuşdur. Əməkdar mədəniyyət işçisi adını almışdır (1970). Z.Cabbarzadə daha çox uşaq həyatı ilə bağlı şeir, nəğmə, nağıl, poemalar yazmışdır. "Xanımın" (1946), "Əfzələddin və şah" (1947), "Şeirilər" (1950), "Çinar" (1952), "Bahar gəlir" (1954), "Arzulər" (1958), "Yaylaqların" (1960), "Sizin səsiniz" (1963), "Məni bağışlayın" (1965), "Dostum, gəl sözbə bax" (1966), "Bizim metro" (1968), "Gülər" (1974), "İsa dağ başında" (1980), "Bizim dünya" (1985) və s. əsərləri müəllifidir. Şairin yaradıcılığında yaz, bahar mövzusu xüsusi yer tutmuşdur. Aşağıdakı "Bahar" şəri həmin nümunələrdən biridir.

Sənin gəlisinlə düzəndə, dağda
Qartlar sələ dönüb axar, ay bahar!
Ətirli güllərdən qızlar, gəlinlər
Dərbi sinəsinə taxar, ay bahar!
Yaşıla bürünər çəmən, dağ, meşə,
Ayılar yuxudan nərgiz, bənövşə.
Qışın şaxtasında, inan, həmişə
Həsrətin qəlbəri yaxar, ay bahar!
Yaşıl reyhanların, qızılgüllərin
Ətrini götürür esən yelərin
Mən də bülbülüyəm bu şən ellərin,
Sənin vurgununam, bahar, ay bahar!

CƏMLƏ – Novruz bayramı ərəfəsində – Boz ayda icra olunan ilin son dörd çərşənbəsinə el arasında verilən adlardan biri. Ərəb mənşəli "cəmrə" (köz, isti) kəlməsinin fonetik dəyişikliyə uğramış şəkli olub, "isti, ilq nəfəs" anlamına gəlir. Xalq arasında "havaya cəmlə deydi", "suya cəmlə deydi", "yerə cəmlə deydi", "torpağa cəmlə düşdü" kimi spesifik ifadələrin işlədilməsi, yaxud, çərşənbələrin sırasının "birinci cəmlə", "ikinci cəmlə", "üçüncü cəmlə", "dördüncü cəmlə" şəklində düzülməsi Boz ay ərəzində havanın dəyişib mülayimləşməsinə onun "isti, ilq nəfəs" kimi qəbul edildiyini göstərir.

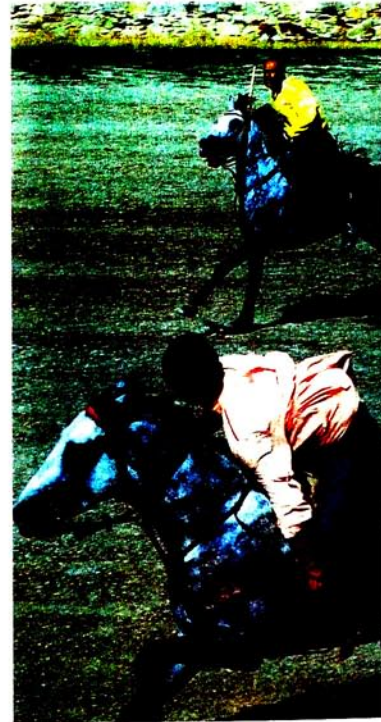
CƏMŞİD – əfsanəvi İrən şahı. Bir çox mənbələrdə bahar, yaz bayramı onun adı ilə bağlı izah edilir. Rovayətə görə, Cəmiş şah bir çox yerlərdə səyahət etdikdən sonra qızıl taxtına oyləşərək, adamların çiyində Azərbaycana gəlir. Bu vaxt doğan günəşin şüalanı taxta və başındakı tacı düşdüyü zaman hər tərəf nura qorq olur və bu mənəzə camaatı olduqca həyəcanlandırdığı üçün həmin günü bayram edirlər. Guya Novruz bayramının icra tarixi də bu vaxtdan qalmışdır.

Orta əsr müəllifləri İbn əl-Bolxi "Farsname" əsərində də Novruz bayramını Cəmişlə əlaqələndirir və bu bəreədə məlumat verərək yazır ki, Cəmiş yeni tikdirdiyi sarayda taxta oturur və əyalətlərində olan bütün hakimləri saraya dəvət edir. Elə bu gündə Günəş dolanıb il başa çatır. Yeni il başlanır. Cəmiş başına tac qoyur və qarşısında dayanan

bütün hakimlərlə üz tutub deyir: "...Allahın bizə verdiyi bütün nemətlərə şükür edək və roiyyyətərlə ədalətli roflar edək. Həmi dua etdi, şadlıq oldu və bu günü bayram edərək Novruz adlandırdılar. Həmin gün fərverdinin ayının Hörmüzd günü idi. Bu gündən başlayaraq şadlıq edirlər". Əslində bu bayramın hökmdarlara əl edilməsi bilavasitə "ədalətli şah" problemlərindən irəli gələn bir məsələdir. Tarixdə Cəmiş mədəniyyətə aşılamaqla yanaşı, naxoşluqların qarşısını alan kimi tanınmışdır.

CƏŞN – orta yüzilliklərdə Novruz bayramı şənliklərinə, mərasim tamaşalarına verilən ad. Fars kəlməsi olub, mənası "şadlıq" deməkdir. Mənbələrdə "Novruz çəşn", "Bahar çəşn", "Azər çəşn" şəkillərində işlənilməyi görmək mümkündür.

CİDIR – Novruz bayramı və digər el şənliklərində təşkil edilmiş açılıq idman oyunu. Cıdır xalq oyununun Azərbaycanda geniş yayılması "Kitabi-Dədə Qorqud"

boylandırdan, N.Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemasından və klassik ədəbiyyatımızın digər nümunələrindən də bəllidir. Cıdırın keçirildiyi meydan, gün və şorlar əvvəlcədən müəyyən edilir. Adlı-sanlı, tanınmış cavanlar bu oyun-yarış xüsusi hazırlıq görür, tolim almış atlarını cıdırə hazırlayırlar.

Cıdır işıraqılardan kim meydanı birinci qot edərsə, o yarışın qalibi sayılır və adət üzrə ona xoşça təqdim olunur. Qalib çıxması atın isə alına bir yumurtu vurub sındırır, boynuna qırmızı rəngli kələğayı və ya parça bağlanılır. Cıdırın digər iştirakçılarna da müəyyən hədiyyələr verilir. Cıdır ayləncələrini – onun başlanmasını və qurtarmasını zurnaçılar dostəsi müşayiət edir. Cıdırın özünəməxsus musiqi nömrəsi olur. Bir adət olaraq cıdır meydantları üçün elə yer seçilir ki, əhali cıdırə çıxanları görə bilsin. Cıdır, sözün əsil mənasında, gəncərin sınaq meydanına çevrilir, elin çəvik, mərd, məhm çaparları burada müəyyən edilir. Cıdır ötürə yarı, sadəcə at oynamaqca məhədduləşən oyləncə deyil, burada pərəstşin, inanım, səhr və onunun izləri də vardır.

CİDIR FALI – İlləxir çərşənbə və Novruz bayramı günlərinin fəllərindən biri. Bu məqsədlə cavanlar cıdırə çıxır, at yarışa keçirirlər. Bir kimsə cıdırədakı atlardan birini gözəltə oyləyib üroyində niyyət tutar. Yarşada həmin at qalib çıxsə, üroyində niyyət tutan da istəyinə çatcağına inanır.

"CÜTÇÜ ŞUMU" – yaz fəslinin ilk günlərində göstərilən meydan tamaşası. Adamlar təyin olunmuş meydana toplaşır. Tamaşanı göstərən dəstə əlində uzun dosteli bel tutmuş oyuqubasını – belbazi (bax: *Belbaz*) nəğarının müşayiəti ilə meydana gətirirlər. O, meydanın ortasında qoyulmuş xışın – kotanın ətrafında dövrə vurub atılır-düşür. Uzun dostəsi bəzədilmiş beli havaya atıb tutur. Özünü torpağı bəlləyən kimi göstərir. Belbazın köməkçisi paltarının altından belinə demir bağlamış bir adamdır. Belbaz oynayə oynayə arabir köməkçisinin belinə bağladığı demirə vurub cingiltili səs çıxırır. Torpağa ilahi bir güvə kimi tapınma ayını ilə bağlı olan bu tamaşa elə torpağı oymatmağa, təsərrüfat işlərinə, əkin-biçinə çağırşdır.

"CÜT-KOTAN" – Boz ayın ilk günlərində göstərilən meydan tamaşası. Tamaşa əkin sahəsinin yanında, yaxud xırmandə göstərilir. Kəndin sayılıb-seçilən bir kimsəsinə tərsinə çevrilmiş kürk geydirilir, başına motalapaqə qoyulub "Cütçü baba" adlandırılır. O, öküzdə dorisi bürünmüş adamı xışa-kotana qoşub torpaqda bir neçə sırım açıq və toxum səpir. Bundan sonra oyləndirici oyuqlar, roqlor başlayır. Cavanlar güləşmə, qaçışma yarışları keçirirlər.

CÜT-KOTAN DÖVRÜ – yaz fəslinin əvvəlinə el-əba arasında verilən ad. Əkinçilər də elə həmin müddətdə şum işlərinə başlayırlar. Əkin sahəsinə cüt çıxanlar gün, torpağa xış-kotana ağzı döyən gün əsil bayram olur. Həmin gün el-obanın ağsaqqal-ağbənçəqləri, böyüklü-kiçikli hamısı əkiləkə sahəyə toplaşib yığışib ilk sırımın açılması intizarında olur. Sırım açan ilk cütçüyə xəlot verilir (bax: *Şum bayramı*).

Ç

CAHARFƏSİL – Novruz bayramından sonrakı ilk dörd günün adı. El-obada bu dörd günün necə keçməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Sıra ilə birinci gün yazdan, ikinci gün yaydan, üçüncü gün payızdan, dördüncü gün qışdan sayılır. İnamə görə, ilin ayrı-ayrı fəsilələrinin necə keçəcəyi möhəz həmin günlərin necə gəlməsindən, havasından bəlli olur. Əgər birinci gün mülayim, günəşli olsa, deməli, yaz xoş keçəcək. İkinci gün külöklü, yağmurlu keçsə, yay yağmurluydu. Novruzdan sonrakı üçüncü və dördüncü gündə əgər yağış və qovğun olarsa, gəlincik düzdüldü meydanlarda gözür və günəşi çağırən nəğmələr oxuyurlar.

Qədim inamə görə yeni gələn ilin xeyir-bərəkəti, uğuru baharın necə yetişməsinə bağlıdır. Yazın ilk günlərində bulud gələndə, yağış yağanda hamı sevinir. Göydən yere yağış yox, bərəkət yağır, ruzu yağır, qoy yağsın, deməli, Novruz əhbəş gəlir, deyirlər. Əkin sahəsinə çıxanlar əllərini göyə açır. "Şükür, şükür, inşaallah ilimiz barlı-bəhrəli olacaq" – söyləyirlər. Torpağa loğmandan bu yağış. Bu yağışa "bolluq yağışı" da deyirlər. Əkinçi-biçinci babalarımız bu yerdə deyiblər: "Əkinçinin anbarı yaz yağışıyla dolar". Və yaxud: "Ayağı sayalı il yazından bəlli olar".

CALPO, **Caлпoв** – qış fəslinin son 30 günü olan Boz ayın el arasındakı adlarından biri.

CƏMƏNZƏMİNLİ YUSİF VƏZİR – yazıçı, tarixçi-ətnoqraf, folklorşünas, ictimai-siyasi xadim. Yusif Mirbaba oğlu **Vəzirov** (1887-1943) Şuşa şəhərində doğulmuşdur. İbtidai təhsilini Şuşada, orta təhsilini isə Şuşa, Bakı və Daşkənddə almışdır. Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) Türkiyədə səfiri olmuşdur.

Hələ məktəb illərində dövrü mətbuatda publisistik yazılar, hekayə və felyetonlar dərc etdirən Yusif Vəzir tələbəlik dövründə çoxqun ədəbi yaradıcılıqla və ictimai fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. O, "Studentlər" (1934-35), "Qızlar bulacağı" (1934), "İki od arasında", 1936-37) tarixi romanları, "Keçmiş səhifələr" (1926), "Qazanc yolunda" (1930), "Qaranlıqdan işığa" (1935) və s. hekayə toplusları, "Həzrəti-Şəhriyar" (1935) komediyasını, "Altunsaç" (1937) və "Həqiqətin təntənəsi" (1938) ssenarilərinə və digər əsərlərin müəllifidir.

Cəmənzəminli həm də geniş diapazonda və erudisiyaya malik alim idi. 10-a yaxın Şorq və Avropa dillərini bilən alimin ömürboyu folklor, tarixə, etnoqrafiyaya dair tədqiqatları, çoxsaylı məqalələri bu gün də elmi dəyərini saxlamaqdadır. Repressiya qurbanı olmuşdur. Yazıçı-alim *Novruz bayramı* haqqında belə yazmışdır:

Xalqımızın təqdir etdiyi adətərdən on birincisi, heç şübhə yox ki, Novruz bayramıdır. Bu bayram o qədər öziz tutulur ki, hətta "Mövlədi-Nəbi" belə buna nisbətən yox

monzilisinə gəlir. Sobəbi aşkardır: Xalq özün yaratdığı bir adətə konardan gələndə və qılncə zoru ilə tələp olunən bir etiqaədə tərçih edir. "Biz qılncə müsəlmanıyıq" deyən bir millətin islamıyyəto nə qədər yabançı olduğunu izah etməyə lüzüm görülmür və əsrlərdən bəri bütün hücumlara rəğmən təntənə ilə heç qırdıyı adət və ayinlərin də nədən irəli gəldiyi aydın bir məsələdir.

Bu günə qədər adət və ayinlərimiz tədqiq sahəsindən uzaqda qalmışdır. Az-çox Novruz haqqında fikir yürüdülmüşsə də, tarix nəzərə alınmamış və məsələ müccərə mülahizələrdə qaldırılaraq qalmışdır. Şorq müəlliflərinin bu bərədə verdiyi məlumat qarışıqdır və çox zaman məsələyə səmi etiqaədlər qarışdırıldığından tarixi həqiqət ortada itir gədir. Məsələn, "Bürhəni-qate"nin: "Cənab həq ələmi və Adəmi ol gündə (Novruz gəlmür) xəlç elədi" deməsi bizə Təvratı andırır. Halbuki, qədim Azərbaycan... Təvrat fəlsəfosinə tamamilə yabançıdır.

"Bürhəni-qate" ikinci bir rəvayətdə nəğil ələyir: "Cəmsid şah ki, ərəblər Mətuşələh deyirlər, sələtinə-Pişdadiyandan bir padşahi-məşhurdu, nəmi-əslişi Cəmdir, oqtaibi-ərzi gəşt ələyərək Azərbaycan vilyətinə gəlib, ol muzeyi istəhsən etməklə əmr ələdi. Bir mürtəfə (uca) məhəldə Şorq canibinə (torəf) doğru bir mürrəsə (daş-qaşla bəzədilmiş) tətxi-əli qurdular, kəndisi dəxi əlbəisi-yəşəhanə gəyib və başında mücəvhər (cavahirətlə bəzənmiş) və müşşə (parlaq) tət ol tətxi üzrə mülkənə keçib qərar ələdi. Vəqta ki, günəş tülü edib, şəpəsi ol tət-tətxi toxunduda bütün ol həvalini (xəlfə) qərğəyi-nur və ziyə etməklə hər kəs bu keyfiyyəti təyəmmün (xoş əlamət) və istisad edib, ziyadəsilə fərəhənak ələdilər və bu gün bir yövmi-mümtəzdr deyə, o günə "Novruz" ilə təsmiyə ələdilər və pəhləvi lisanında şüa-partövə "şid" itlaq olunmaqla cəm ləfzində izafə ilə ol padşaha Cəmsid dedilər və ol gün cəmsi-əzəm edib ondan sonra və hər sənə rəsmi-mərqumu icra ələdilər".

"Bürhəni-qate" və bütün İran müəlliflərinin "Novruz"u Cəmsidə mənsub ələdikləri tarixi həqiqətdən uzaq görünür. Bir kərə Cəm və mənsub olduğu Pişdadiyan sülaləsi və Firdovsinin qeyd etdiyi əksər adlar tarixi adlar görək olmasınlar: Yunani-qədim müvərrixlərində başqa-başqa adlar göstərilir və İran əbəd və kitabələrinin son tədqiqi yunənlərən haqlı olduqlarını meydanə çıxarırdı. Ola biler ki, sasanilər təşviq etdiyi kimi, onlardan əvvəlki sülalələrdən bir padşah "Novruz"u artıq əhəmiyyət vermmiş, lakin bu adətən bir şəxsə isnad edilməsi mənəcə doğru deyil. Lakin "Novruz"un Azərbaycan mədəniyyəti məhsulu olduğuna qəneyəm. Buna zəton "Bürhəni-qate" də işarə ələyir. İran mədəniyyətini Mədiyə və bilkəssə Azərbaycan yaratmış və Mədiyə səltənəti münaqəriz olduğda bu mədəniyyət zərdüştiliklə bərəbər İrana keçmiş və əsrlərə pərs səltənəti ilə yan-yana əzərlər (muğlar) məmləkətin ruhani və mədəni həyatını idarə ələmişlər. (Muğların vəzifəsi atəşin beqası olduğdu üçün onlara "Azərbay" dəyərdirilər. Cəmi "Azərbay"dir ki, ərəblər "Azərbay" şəklinə salınmışdır.) "Novruz" və başqa adətərimiz də o zamanlardan qalmadı.

"Novruz" adətində "Avesta"da rast gəlmirikmiş də, fəlsəfəsi tamamilə oradan alınmışdır. Qışla təbiətin ölməsi zərdüştilərə qış və soyuğun müzür olduğunu tələp edir. Odur ki, qışı Əhrimənən yaradılışı ədd ələyirlər. Zərdüştilik məkurəsində nuranı və sağlam bir ələm təsvir olunarkən orada soyuq və xəstəlikdən əsar ələmədi qeyd edilir. Bu fikir xalq ədəbiyyatımızda da əsar bərəxmışdır:

Üçü bizə yağdı,
Üçü cənəb bağdı,
Üçü yığıb gətir,
Üçü vurub dağıdı.

Bu sözlərdən görünür ki, xalqımız da qışı "yağı düşməni" və yazı "cənəb bağ"ı deyə təsvir ələyir. Eyni fəlsəfəni də zərdüştilikdə görürük: bir tərəfdən yaz təqdir və təqdis olunur, o biri tərəfdən də qışa etiraz edilir. Birinci "fərvərdin" (mart) ayında, ikinci isə "əzər" (noyabr) ayında icra olunur. Qədim Azərbaycanda il yazla başlandı və aytarə adəli idə: Fərvərdin, Ördubəhişt, Xordad, Tir, Mərdad, Şəhriyar, Mehr, Aban, Azar, Dey, Bəhmən, İsfəndər. Hər ay otuz günə bölünmüşdü. Ayın birinci günü "Hürmüz" adlanırdı. "Fərvərdin" il ilk gününə isə "Novruz" deyilirdi. Deməli, "Novruz" ilin və yazın ilk günü deməkdir. Bu gün həyatın oyanmasını, qış kimi müzür düşmənin möğlüb edilməsinin bayramıdır. "Novruz" bir rümuzdur: işıq, həq və həqiqətin qələbəsi deməkdir. Odur ki, ruhunda əbədli həqiqət dəşiyən xəlfə onun təntənə ilə qarşılayır – hər kəs təzə paltar geyir, evlər təmizlənilir, səmlər yanır, şimilər düzülür, məsalar çiçək, səməni otu və meyvələrə bəzənir.

Qədim zamanlar "Novruz" gününü kimi adətələr icra olduğduunu Nizamülmülkün "Siyasətnamə"sindən gərəyənirik. Bayrama bir neçə gün qalmış qarçılar bazarlarda çarçəkəmişlər və sarayın ümumə açıq olduğduunu əlan edərmiş-

lər. Xalq toplanarmış və hər kəsin padşahdan nə şikayəti varmı, əlan edərmiş. Sonra padşah taxtdan enib möbidi-möbidiyənin qarşısında iki üstə çökərmiş və deyərmiş: "Mənim şəxsiyyətimə əhəmiyyət verməyərək, bitərəfəmə və mənə qarşı ələdiyə şüayətə bax və hökm ver". Çarçının təkrar cərnə istinadən şikayətçilər xalqdan aralanıb bir tərəfə yığılarmış və məhkəmə qurularmış. Nəticədə "möbidi-möbidi" iki tərəfin də təqsirini bitərəfəmə meydanə qoyarmış. Bunu padşahlar məmləkət adamlarına örmək ələməzmiş çərçədişlər və hər kəsi haqq və ədalət tərəfinə dəvət ələdəmişlər. Nizamülmülkün şəhadətində görə bu adət Ərdəşirdən Yəzdəgirdə qədər dəvət ələtmədir.

ÇƏRƏZ – məzo növü. Püsta, innəb, ləbləbi, kişmiş, mövüç, əlbuxara, xurma, badam, qoz və findıq ləpəsi, almə və armud qaxı, qovurğə və s. ənənəvi çərəzlərdir. Çərəz qədim zamanlardan Azərbaycanda Novruz bayramı, el şənlikləri süfrələrinin bəzəyirdi. El adətində görə, nişanlı qəzən evindən qış evinə bayram payı kimi xonçalarda çərəz də gəndərilir.

ÇİLLƏ – ilin qış fəslinin bölgələrinə verilən ad. Əski təsəvvürlərlə ilgilidir. "Çillə" əslində "cehl" sözündən olub qırx rəqəminə bildirir. El-oba arasında qışın son soyuq dövrünə və uğursuz hadisələrə, əzabə, kədəərə "çillə" deyilir və ağırılıq, çətinlik mənasında başa düşülür. Əbəs yere deyil ki, adamlar bir müsibətli bələ ilə üzleşdikdə ondan xilas olmaq, yaxa qurtarmaq, ətrafdakıları zərərli qıvıvərdən qorumaq, qırıx çıxan kərgəyə dəvən xətarin qarşısını almaq, ailədə baş verən uğursuzluqları dəf etmək, ağır xəstələrin sağalmasını tezləşdirmək üçün xüsusi ayin icra ediblər ki, bu da "çillə kəsmək" adlanır.

Qış fəslinin hər bir çilləsində adamlar qışdan qorxməqlərini, ona qarşı mübarizəyə hazır olduqlarını bildirmək üçün görünləri səviyyəsində, çəşidli tədbirlərə ələ atmış, ayinlər icra etmişlər.

ÇİLLƏBƏÇƏ – qış fəslinin və ilin son 30 günü olan Boz ayın (21/22 fevral – 21/22 mart) el-oba arasında deyilən adlarından biri. Çilləbəçəyə hər biri yeddi gündən ibarət cəmlərə adlanan 4 həftə – çərşənbə daxildir. Xalq, el-oba bu çərşənbələrin hər birinə xüsusiyyətlərinə görə adlar vermişdir. İnamə görə, bu çərşənbələrin dördündə təbiətdə və cəmiyyətdə canlanma, oyanma, dirilme prosesi gədir.

“ÇİLLƏ KƏSMƏK” – xostoliyi, qara-qorxu və müşkülü aradan aparmaq üçün icra edilən ayin. “Çillo kosmo” ayini, oski görüşlərlə bağlı olması ilə daha çox maraq doğurur. Adətən, çilləsi kəsilməyə adanın öl və ayaqlarının baş barmaqları ağ iplə üç dəfə bağlanılır, çilloni kəsən adam ayin icra edə-ədə:

Həzrət Süleyman eşqinə,
Cin qızı Mərcan hökümünə,
Bəni-əməddən, bəni-heyvandan.
Cindən, şeytandan, axar sudan.
Kökü ağacdən, dibli qayadan,
Yeddi yolun ayrıcından
Hər kəsin çilləsinə düşübə,
Çilloni kəsdim. –

çillənin soyuğundan qorxmadıqlarını bildirmək üçün orta-ğa yaydan saxlanılan qarpız götürülür. Yaşılıq, bolluq rəmzi olan qarpız çillo gəccəsinin ən dəyərli payı hesab olunur.

Çillo qarpızı evin ağsaqqalı tərəfindən kəsilib dilimlənir, bütün ailə üzvlərinə paylanır, ağır ləzzətiylə yeyilir. Bəlo bir inam mövcuddur ki, çillo qarpızı yeyən adam çətin xəstəliklərə, o, köksüklərə sovsuzdur. Buna görə də xəstələrə çillo qarpızı ən böyük töhfə hesab edilir. Çillo qarpızdan nişanlı qızlara da pay aparılır. Bu, el söyləmələrində də öz əksini tapır:

Bu qarpız, çillo qarpız,
Düşübdü dilə qarpız.
Yığılıb xurculnara,
Gedir yarıgile qarpız.

Əlimi bıçaq kəsdə o,
Dəstə bıçaq kəsdə o,
Yarın çillo qarpızın,
Yastı bıçaq kəsdə o.

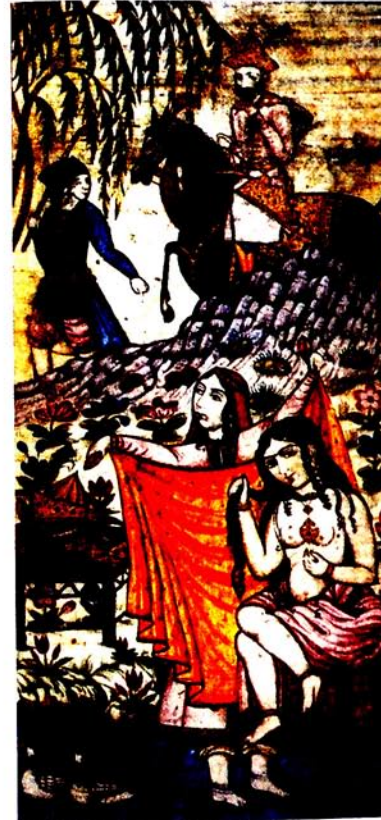
ÇİLLƏ SUYU – Böyük çillədə əkin sahələrinə verilən suyun adı. Qış fəslinin Böyük çillo adlanan qırx günündə əkinçilər bağ-bağatı, bostan-tərəvəz yerlərini, üzümlikləri suvarırlar. El arasında “çillo suyu” adlanan bu suvarma torpağın nəmliyinin saxlanması kömək edir, ziyanvericiləri qırır, torpağın şoranlaşmasının, habelə ağacların vaxtından əvvəl çiçəklənməsinin qarşısını alır. İlin bu çağında bağlara verilən su gecələr donur və bu donma ağacları da təsir edir. Ağaclar qış yuxusundan gec oyanır. Bu da onların barının, boherinin çox olmasına təsir göstərir.

Böyük təbiətşünas alim Həsən bəy Zərdabi çillo suyunu elmi əhəmiyyəti bərədə yazırdı ki, bizim tarlalarımızda qış zamanı verilən su donur və sürülmüş şum yerlərini daim yumşaldır, əkin yerlərini hamarlayır. O, çillo suyunu, imkan daxilində, qışın əvvəlində, yəni Böyük çillo dövründə

vərnəyi məsləhət bilməyidir. Bununla bağlı H.Zərdabi xalqın töcrübədə sınaqdan çıxmış bəlo bir zərbi-məsələnə misal gətirir: “Böyük çillədə suvaran çox, Kiçik çillədə suvaran isə az məhsul götürür”.

“ÇİLLƏ ŞƏDDƏSİ” – qışın çillələri başa çatanda, ilin axır çərşənbəsinin – yazın gəlişinə qədər olan vaxtda yeni evlənlərin otağını bəzəmək və gərdəklilik üçün toxunulan xalçanın adı. “Çillo şəddəsi”ni xovsus toxuyurlar. Qohum-qonşular yığışıb, orış tutarkən oxuyurlar:

Hörək səni, qırmızı çillo,
Ağırlığı-ugurluğu,

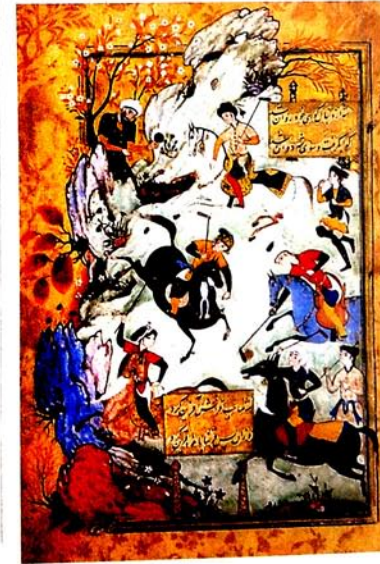

Apar dördi-mərəzi, çillo.
Biz səni düyü-yüycək.
Eğinən bizi irazi, çillo.

Xalq arasında bu moqəma “çillo kəsmək” də deyirdilər. Cavan qız-gönlün Novruz bayramı ərəfəsində bu şəddəni ortalığa sorib, üzərində oylanılır. Bəxt fəli açır, arzularını diləyir, məhnlər, bayatılar oxuyurlar. Sonra bu xalçanı 7 gün açıq soma altında saxlayırlar ki, “qoy ayı-uldüzü gör-sün, diləyimiz yerinə yetsin”. Xota-boladan, fəsiləsiz yas və yuğdan çıxmaq üçün də toxunulan şəddəyə, üzərində torəzi təsvirləri olduğu üçün, bəzən “Taraz çillo”, yaxud “Taraz şəddə” deyirlər. Çox vaxt cavan qız-gönlün “Çillo şəddəsi”ni otluq, çəmənlik yərə sorırlar ki, ilahi qüvvələr onlara arzu etdikləri sevgililərini, nişanlılarını göndərsin.

ÇOVKAN, *çövkən* – orta əsrlərdə Azərbaycanın geniş yayılmış atçılıq oyunu. Qədim oyunlardan olan “Çövkən” çəvik, cold, düzümlü, mörid igdiklərində məhsuləstə müstəsna rol oynamış və Yaxın Şərqi ölkələrində ən məşhur oyuna çevrilmişdir. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında bu oyunun təsvirini geniş yer verilmişdir.

Şirino dedi ki: “Gəl, at çəparaq.
Bu geniş düzəndə çovkən oynayaq”.
Xosrovun çovkanına top atdılar.

ovsun nəğməsinə avazla deyir və ipləri qayçı ilə kəsir. Bu hal üç dəfə təkrar olunur. Sonra iplər çilləsi kəsilməyə başlı üstə tutulub xüsusi “qırxacar cam” vasitəsi ilə onların üzərindən su axdırılır. Bununla da dörd-bəlanın yuyulub aparılmasına inanılır.

“Çillo kosmo” ayininin xalq arasında “çilətkəmə”, “çiləçixartma”, “qırxtkəmə” kimi çeşidli adlarına da rast gəlinir.

Y.V.Çəmənzəminlinin fikrinə görə, “Çillo” xalq arasında ağırlıq mənasında başa düşülür. O, cəmiyyətdə, çillo kəsmək adətini “Avesta”dakı insanlara zərər toxunduraraq qırxfənalıq pəriləri ilə də əlaqələndirmişdir.

Hotta İ.S.Braginski də “Çillo”dən bəhs edərkən yazır ki, bu fənalıq pəriləri yeni doğulmuş uşağa qırx gün ərzində xəstə toxundurmağa çalışırlar. Ona görə də bu müddət ərzində uşağın yanında daima adam olmalı, tək qalmamalıdır.

Burada sual doğuran cəhət odur ki, ayində zərərçülülər tərəfindən də müqəddəsləşdirilmiş ağ rəng, axar su, köklü ağac, dibli qaya, yeddi yol ayrıcı, cin və şeytan kimi fəna qüvvələrlə bir sıraya qoyulmuşdur. Bundan başqa, ən müqəddəs sayılan su Əhriman məhsulu olan dörd-bəlanı təmizləmək vasitəsinə çevrilmişdir. Əslində bu ona görə bəlo olmuşdur ki, haqqında danışılan “Çillo kəsmək” bir sıra başqa məsələlər kimi, sonrakı çağlarda müəyyən təsirlərə düşərək pozulmuş, ilk yaranışını qoruyub saxlaya bilməmişdir.

“ÇİLLƏ QARPIZI” – çox qədim zamanlarda qışın başlanması münasibətilə el-obanın ilin ən uzun gecəsində (buna “Şəbi-yeldə” və ya çillə gecəsi deyilir) keçirdikləri mərasim. Çillo gecəsi çox vaxt “Çillo bayramı” da adlanır. Bayramda tonqallar yandırılır, ailə üzvləri onların ətrafına toplaşib şadlıq edir, üstündən tullanırlar. Hər yerdə atəşfəşanlıq başlanır, şənlik etmək üçün adamlar bir yərə yığışıb, maraqlı oyunlar, tamaşalar ifa edirlər, çalıb-oxuyur, oynayırlar.

Çillənin girdiyi gün, şərfinə açılmış süfrəyə müxtəlif adda yeməklər düzülür. Hamı süfrə başına yığışıb. Böyük

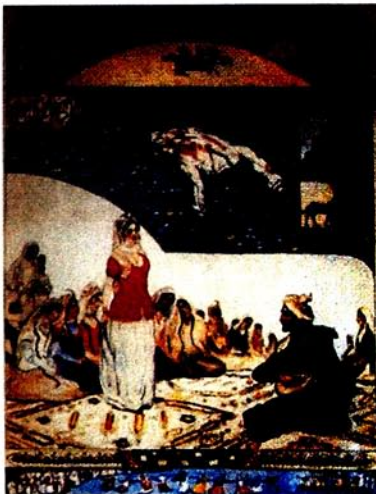
Gözəllər səs-küyə ot yomatdılar...
Topa yel əlindən vuranda çövkən
Günəşin topunu salırdı tovdan.

Bu oyun ağacdən hazırlanan "Çövkən" adlı alətin adı ilə bağlıdır. Otl üstündə xokkey oyununu xatırladan "Çövkən" in qaydası üzrə oyunçular – atlılar bir-birinə rəqib iki dəstəyə ayrılaraq topu uzunluğu 120-130 sm ucu ayrı çövkənlə rəqib qapısından keçirməli idilər. Oyun uzunluğu 90-150 m, eni 60-120 m olan sahədə keçirilirdi. Meydanın hər iki qurtaracağına ağac dirəklərdən düzəl-dilən qapı sütunlarının hündürlüyü 2,50 m olur. Mənbə-lərdən məlum olur ki, fasilə ilə 2 saat davam edən oyun musiqi ilə müşayiət edilmiş. Oyun üçün xüsusi təlim gör-müş atlar saxlanılmış. Oyun başlanmadan əvvəl şeypurlar səslənər, sonra xüsusi alayın sərkərdəsi topu meydana daxil edər, beləliklə, yarış başlanmış. Bütün oyunçular milli geyimdə – papaq, arxalıq, gen şalvar, yüngül ayaqqabıda çıxış edərmişlər. Oyunu 3 hakim idarə edər. Baş hakim süvari olurmuş.

Yeri gələndə el qızları da oğlanlarla birlikdə cıdra çıxar, at çapar, ox və nizə atar, qılnc oynadər, digər oyun və aytələrlə məşğul olarmışlar.

Yenə də "Xostov və Şirin" də deyilir:

Dişi aslan kimi yetmiş nəfər qız,
Şirinin yanına gəldi qayğısız.
...Çövkən oynamaqda çox çevkildər,
Göydə qapırdılar topu müxtəsər.

"Kitabi-Dədə Qorqud" da Banıçəqökü Beyrəyin yarışması, habelə "Qəpəq oyunu" və ya "Piyala və ox", "Bahar-bənd", "Yaylıq", "Gərdək qaçırma", "Sür papaq" və s. atüstü oyunlar da orta əsrlərdən toy mərasimlərində və el şənliklərində ən çox sevilən oyunlardan olub.

ÇÖKƏ – Eyni ilə sərkəburaya oxşayan bu şirniyyətin növü Novruz bayramında təbrikə gələn qonaqların süfrasına qoyulur.

"ÇÖMÇƏBAŞI BƏZƏMƏ" – ilaxır çərşənbə və Novruz günlərində də uşaqların, yeniyetmələrin oynadığı oyunun adı. Oyun iştirakçıları iki dəstəyə ayrılırlar. Hər dəstənin püşkə seçilmiş başçısı olur. Adı bir çömcənin başını müxtəlif rəngli parçalarla bəzəyir və ondan zıncırov asırırlar. Püşkə atılır. Püşkə hansı dəstəyə düşsə, oyunu da o dəstə başlayır. Növbə ilə oyunçuların gözləri dəsəllə bağlanılır. Digər dəstənin bir oyunçusu çömcəni ölinə alıb zıncırovu səsləndərək çəkilmiş dairənin içərisində o tərəf-bu tərəfə qaçır. Gözübağlı zıncırovu səsləndəni tutmağa çalışır. Zıncırov on dəfə səsləndirilir. Əgər bu on dəfədə gözübağlı çömcəgəzdireni tuta bilməsə, gözlərini açır və ona on lopux vurulur. Əgər tuta bilsə, onda çömcəgəzdireni on lopux vurulur. Həm də dəstələr yerlərini dəyişməli olurlar. Beləcə oyun davam edir.

ÇÖMÇƏXATUN – yaz fəslinin əvvəlində yağış yağmayanda, quraqlıq olanda adamlar yağış yağdırmağa və bu münasibətlə aynılar icra etməyə, mərasimlər keçirməyə başlamışlar. El cavanları bir yerə yığışar, bir çömcə götürüb üstünə qara parça salar, qapı-qapı gəzib məhni oxuyurlar. Hər evdə onlara pay verirlər, çömcəyə isə bir az su tökürlər. Uşaqlar payı özlərinə götürür, çömcədəki suyu bir ağacın dibinə tökür, çömcəni də həmin ağacdən asırırlar. Çox keçməmiş yağış yağır. Buna "çömcəxatun gözdirmək" deyilir. Çömcəxatunu gözdirərkən belə oxuyurlar:

Anam-bacım götür gəl!
Çömcəyə pay getir gəl!
Yağış getir, bizə gəl!
Çömcəyə pay getir gəl.
Çömcəxatun nə istər,
Çəmənlərdə ot istər.
Ağaclarda bol məhsul,
Meyvəsin dolu istər.
Çömcəxatun nə istər?
Tanrıdan yağış istər.
Qoyunlara ot istər
Quzulara süd istər,
Çiçək dolu düz istər.
Havaları buludlu,
Bol yağışlı yaz istər.

Naxçıvanın Ordubad bölgəsində yağış çağırmaq üçün çömcəni yaşlı qadınlardan biri gözdirir. Qadın xəmir yoğurur, olini yumamış çömcəni götürüb qapılara gedir. Soruşur-

lar: – çömcəxatun nə istər? Deyir: – Baxın, xəmir yoğurmuşam, ölimi yumamış su tapıram:

Çömcəxatun nə istər,
Allahdan yağış istər.
Taxılları bol istər.
Bağlara bar istər.
Əlini yumamış
Su istər.

ÇÖMÇƏXATUN NƏĞMƏSİ – Novruz bayramı günlərində də oxunulan nəğmə. Uşaqlar bir yerə toplaşır. Bir-birindən yapışrlar, guya ki, quzudurlar. Quraqlıq keçəndə taxta çömcə götürürlər, üstünə qara rəngli parça salırlar, bir-bir qapıları döyürlər. Kim qapıdan çıxarsa, ondan pay istəyib, həmin qapıda bu nəğməni oxuyurlar:

Çömcəxatun nə istər?
Tanrıdan yağış istər,
Qoyunlara ot istər,
Quzulara süd istər, mə-ə-ə.

Çömcəxatun nə istər?
Tanrıdan bol su istər,
Ağaclara bar-bəhər,
Çobana quzu istər, mə-ə-ə.

Əlincənin buludu,
Yetimlərin umudu,

Tanı bir yağış yetir,
Demilərin qurudu, mə-ə-ə.

Çömcəxatun nə istər?
Göylərə bulud istər,
Mal-qarayə çoxlu süd,
Dağlarda bol ot istər, mə-ə-ə.

Uşaqlar mələyir. Bu zaman Çömcəxatuna pay gətirib deyirlər:

Çömcəxatun nə istər?
Quzulara pay istər.
Qoyunlara bolca ot,
Cavanlara toy istər, mə-ə-ə.

Çömcəxatun pay istər,
Dolu-dolu çay istər,
Quzusu bol çobanlar,
Paniri lay-lay istər, mə-ə-ə.

Çömcəxatun düz istər,
Çiçək dolu düz istər.
Havaları buludlu,
Bol yağışlı yaz istər, mə-ə-ə.

Mərasim aksiyasının başlıca məqsədi sözlən magik gücüylə təbiətə təsir göstərməkdir. Bəzi bölgələrdə "çömcəxatun" əvəzinə "çömcəgəlin" ifadəsi işlədilir.

Dd

DANATMA – Novruz bayramı gecəsində Günəşin doğması və alqışlanması ilə bağlı icra olunan mərasim. Əski təsəvvürə görə geco qızı kimi şər, gündüz isə xeyrixah qüvvələrinin əməlidir. Bunların arasında arasskosilmoz vuruş gedir. Sübhün açılması az qalır. Dan ulduzu görünəndə geco bütün qüvvəsinə – zülmət qararlığını toylayıb açılan sübhün qarışısını kosmok istəyir. "Dan qararlığı" adlanan bu vaxtla vuruşda Günəşə gələn Dan ulduzu işığında Sübh qalib gəlir. Qədim azərbaycanlı da bu "Dan qararlığı"na münasibətini möh ilaxır çərşənbədə "Danatma" mərasimi ilə bildirir.

Novruz bayramı gecəsi qızlar bir evə, oğlanlar isə onlara yaxın başqa evə yığırlar. Geco qızlar özlərindən dəstəbaşı seçib, onun dediklərinə əməl edirlər. Bir nəfər də carçı seçilir. Qızlar həmin geco bir qız bulğaşa su götürməyə göndərilir. Gətirilən suya un qarışdırıb bişmiş həzləyir, Günəşi qarşılamaq üçün tədarük görürlər. Bu müddətdə heç kim evdən bayıra çıxmamalıdır. Yalnız dəstəbaşının əmri ilə "carçı" evdən bayıra çıxa bilər. Oğlanlar isə bu vaxt məhni oxuyaraq evləri gəzir, qızların olduğu otağa dəsma atırlar. Bəzən dəsmağdan qız öz istəklisini tanıyır. Qızlar dəsmağa müxtəlif qiymətli şeylər, hədiyyələr və ya bişmiş simiyyatlar bükürlər. "Danatma" mərasimi, "danın açılması" – günəşin çıxması və qarışılması anında xüsusi maraq doğurur. Bu zaman qızlar bir qaba (buna diləqəbi deyirlər) su doldurur, onu örpəkə örtür, içinə daş-qaş, üzük, sırğa atırlar. Yaxşı səs olan bir qız "Can gülüm" məhnisi oxuyur. Mahnıdakı hər bənd deyilərkən qabın yanında oturan qız və ya ağbırçək qadın qabdan bir şey çıxarır, məhninin məzmununa uyğun, toplaşan qızların birinin istəyi, fəali müəyyənləşdirilir. Bu vaxt qızlar "Can gülüm" nəqaratını xorla təkrar edirlər. Mərasim bu qaydada davam edir. Hələy və yallı sayəyi oynulan keçirir, rəqs edir və məhni oxuyurlar.

Etiquada görə, Dan ulduzunu ilk gören kəsin il boyu işləri uğurlu olar. Mərasim iştirakçıları evdən çıxıb axar su üstünə gəlirlər. Danın ağarmasını, sübhün açılmasını burada qarşılayırlar. Əl-üzlerini yuyub suyun üstündən hoppana-hoppana "ağırılığım, uğurluğum daşlara" – deyirlər.

DANAQIRAN – novruzgününün xalq arasındakı adlarından biridir.

DƏHLUZƏ – Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində martın son üç gününə verilən ad. Novruzdan on gün sonraya təsadüf etdiyi üçün "dəh" (on) və "ruz" (gün) sözlərinin birləşməsindən ad götürmüşdür. "Qarı borcu" adı ilə tanınan mərasimin eynidir (bax: *Qarı borcu*).

DƏSMALALDI – Novruz bayramı günlərində də uşaqların oynadığı oyun. Uşaqlar dairəvi şəkildə yerə oturub, ortada dayanan başçıya baxırlar. Bir uşaq dairə boyunca qaçır və dəsmağı oyunçulardan birinin arasında yerə qoyur. Başçı uşaqlardan soruşur:

– Dəsmağ kimin arxasındadır?

Uşaq dəsmağın öz arxasında qoyulduğunu bilməyə, onu ortaya salır, bir-birinin üstünə itələyirlər. İtələnen uşaq başqa birisinin üstünə yıxıla bilsə, onu azad eləyir, üstünə yıxıldığı oyunçunu onun yerinə ortaya çıxarıb itələməyə başlıyır. Belə-bələ uşaqlar hamısı ortaya çıxmaları olur. Özlərini möhkəm müdafiə edib ortaya çıxmayan qalib gəlir.

DƏVƏ OYUNU – ilaxır çərşənbələrdə, Novruz bayramı günlərində meydan tamaşaları sırasına daxil olan möhkəli oyun. Özlərini dovo görkəminə salmış məzhəkəçi boyundan zıncırov asır. Əl-ayağını həsə verib qalır, belinə bir kəhnə süpürgə bağlayıb meydana çıxır. O, lağ-lağı sözlərlə, him-cimlə, cürbəcür məzəli hərəkətlərlə tamaşaçıları oyləndirir.

DİLBAZI MİRVARİD, Mirvarid Paşa qızı Dilbazi – xalq şairi (1979), əməkdar mədəniyyət işçisi (1967). Qazax mahalının Xanlıqlar kəndində doğulmuşdur. Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunu bitirdikdən sonra Bakıda və Qubada müəllimlik etmişdir. "Qadınların hürryyəti" adlı şeri 1927, "Bizim səsimiz" adlı ilk kitabı isə 1934-cü ildə çap olunmuşdur. "İlk bahar" (1937) kitabı dövrün quruculuq işlərinə həsr edilmişdir. "Sənətkarın xəyali" (1948), "Seçilmiş şeirlər" (1957), "Xatirələr olan yerdə" (1964), "Bənövşələr üşüyəndə" (1970), "Yasəmənlər" (1976), "Seçilmiş əsərlər" (2004) və s. kitablarında müasirlərimizin yaradıcı əməyi, mənavi zənginliyi, vətənpərvərliyi, təbiət gözəllikləri tərənnüm edirlər.

Şair yurd-yuvalarından didərgin düşən qaçqınlarımızı, milli ordumuza, qəhrəman oğullarımıza silsilə şeirlər həsr etmişdir. "Yaz dumanı" şerində də baharın təsviri ilə yanaşı bu ruh duyulmaqdadır.

Bu duman yaz dumanıdır
Oyanır yatmış torpaqlar.
Çiçəklər qönçə çində,
Yatır buçurda yarpaqlar.

Bağçalarda anadılar
Bahar ağrılı danışar...
İsti esir soyuq yellər,
Qışda donmuş çaylar daşır.

Bu torpağın nəfəsidir
Buxarlanıb, qalxır gəyö,
O da qarancuq səsidir
Ötür bahar deyə-deyə.

Bu da "qanlı" bənövşədir
Piçıldəyir, məni dərin!
Oğlu səhial anlara
Pay göndərin! Pay göndərin!

DİRƏDÖYMƏ – ilaxır çərşənbələrdə və Novruz bayramı günlərində uşaq və yeniyetmələrin oynadığı oyun.

Oyun iştirakçıları iki yerə ayrılıb bir dairəvi cırıq çəkir və püşk atırlar. Püşkə əsasən, dəsmanın biri dairənin içində, digəri dairədən qırağa qalır. Dairənin – mətinin içində qalmalı olan dəsmanın oyunçularının hər biri ayağının altına toqqa qoyur. Dairənin kənarında qalan dəsmanın oyunçuları toqqaları götürməyə çalışırlar. Dairədəkilər isə ayaqla toqqanı götürmək istəyənlərin ayaqlarına (qurşaqdan aşağı) vurur, toqqaların götürülməsinə imkan verməməyə soy edirlər. Dairənin içində olanlar kənardakılardan birini ayaqla vuruqda, dairədəkilər kənarə çıxır, kənardakılar dairəyə girirlər. Kənaradakı oyunçulardan biri dairədəki oyunçulardan birini əllə tutub dairədən çıxardıqda başqa birisi sahibsiz qalmış toqqanı götürməyə cəhd eləyir. Bu zaman dairənin içindəkilər həm də toqqalarını, həm də sahibsiz qalmış toqqanı qoruyurlar. Yaxud, əksinə dairədəkilər kənardakılardan birini tutub içəri çəksələr, dəsələ yerlərini dəyişməli olurlar. Dairədən kənardakı oyunçulardan biri toqqanı ələ keçirdikdə bu toqqa ilə dairədəkiləri vurmağa başlayır və bu yolla onun qoruduğu toqqanı da götürməyə nail olur. Dəstə dairədəki bütün toqqaları ələ keçirdikdə qalib sayılır və qalib dəstə dairədəki oyunçuları toqqalarla vurmağa başlayır. Dairədəkilərdən biri əllə toqqalardan birini ayaqla vuruqda oyun dayanır və dəsələ yerlərini dəyişməklə oyunu davam etdirirlər.

"Dirədöymə" oyunu Naxçıvanda "Cızıq tuması", Muğan bölgəsində "Cızıdaqçıxma", Bakıda "Qayışqapdı" ("Qayışdı"), Göyçayda "Turaoynu" ("Tuladıydı") və s. adlarla da tanınır.

DÖL AYI – xalq arasında qış fəslinin sonuncu ayı olan Boz ay həm də döl ayı adlanır. "Boz ayımız bəzarsa da döl aydır ki, döl ayı" – deyirlər. Bu ayda qoyunlar quzulayır, quzular mələşir. Ata-babalarımız nəhaq yerə deməyiblər ki, "Döl düşdü, bərəkətdən göl düşdü". Bir də belə vaxtda deyirlər ki, "Quzuların səsinə qış səksənər, köynək-köynək et tələr".

Kəçmişlərdə dölün başlanması çobanların səvincinə səbəb olurdu. Sağlam quzu almaq onlar üçün böyük bayram idi. Bu münasibətlə keçirilən səniyyə qohum-qonşular dəvət olunardı. Xalq etiqadına görə, hər kəs belə şənlik təşkil etməzdisə, onda döl bərəkətli olmazdı.

Dölün uğurlu keçməsi ilə bağlı bir sıra ayin və mərasimlər keçirilirdi: qovut hazırlayar, kotomez və sulux bişirərdilər. Qohum-qonşulara bulama payı göndərərdilər. Döl vaxtı evin ayağı sayılı ağsaqqal-ağbırçəyi qoçun belinə oğlan uşağı mindirib sürünün içinə buraxardı. Dünya-görmüşlərimizin fikrincə onda quzunun erkoyu çox olar.

Döl ərəfəsində qoyun sürüsü yanında qurddan, canavardan söhbət salmazlar. Deyirlər elədə qoyun qorxar və ölü quzu doğar.

Bayramda hamı bir-birinə gözaydınlığı verər. xeyir-bərəkət diləyər, sayacı nəğmələri oxuyurlar:

Qoyunun yüzü gəlir,
Dolanır düzü gəlir.

Çobanın qucağında
Birco cüt quzu gəlir.

Anam, a şişək qoyun,
Yunu bir dökək, qoyun,
Bulamağı tez gətir
Gözləyir uşaq, qoyun.

Qoyunlar quzulayanda uşaqların üzü gülür, bulamağı son beşiklərin olardı. Ağız südünün əvəzi hamı? Kənd-kəşəyimizdən süd qoxusu gələrdi, dolomənin, yağın, şorun, pendirin, atın bel olmasını arzulayırdılar. Qoyun-quzu dir-nağundan başlayır bərəkət, – deyiblər.

Döl quzularından gəzləyörlər. Qğor quzuların bərdən-birə qara çıxartıran, deyörlər, quzunu yelqurşaq eləyörsən. Boz ayda arabir mal-qaramı örişə çıxarırlar ki, hevcanın ağzı ota çatmış, dada çatmış. Elo ki, mal-qara Boz aydan salamat çıxır, bundan sonra elat camaatı rahat nofəs alır.

DUMAN QAC – ilin Boz ayında Günəşin qarışması koson dumanı qovmaq üçün icra olunan mərasim ayınınin nəğməsi. Baharın gəlişini Novruz bayramı ilə qeyd edəndə təsərrüfatçının tarla işləri başlayır. Torpaq sürülür, toxum əkilir. Amma yağış əlaməti olan duman təsərrüfatçını narahət edir. Duman gəlibsə, deməli, yağış yağacaq. Bu da ökinin yubadacaq. Əkilmiş möhsulu cücmədən saxlayacaq. Buna görə də ökinçilər dumanı qovmaq üçün ocaq qalayır, onun

konarında dövrə vuraraq bir ip götürür, yeddi keçəlin adına ipə düyün salıb ocaqda yandırır, dumana müraçiat edərək onun qorxudub qovmaq üçün nəgmo oxuyurlar.

Duman qaç, qaç,
Pərdəni aç, aç,
Səni qayadan asaram!
Buduna dəmğə basaram!

Yel babam indı ösör,
Sənin öhdini kəsör.
Durma, duman, qaç, qaç!
Göy pərdəsin aç, aç!
Səni qayadan asaram!
Buduna dəmğə basaram!

DUZLU ÇƏRŞƏNBƏ – Novruz çərşənbələrindən üçüncüsünə verilən adlardan biri (bax: *Duzlu kökə*).

DUZLU KÖKƏ – ilaxır çərşənbədə örgən qızlar duzlu kökə bişirib yatmadan qabaq onu yeyir və üstündən su içmirlər. İnanırlar ki, gecə yuxuda susuz olduğu zaman bir oğlan gəlib həmin qıza su verəcək. Belə olduqda o qızın bəxti açılmış sayılır. El-obada bu sınağın doğru çıxdığı barədə çoxlu xoş söhbətlər gəzib-dolaşmaqdadır. Bəzi bölgələrdə bu ayın üçüncü çərşənbədə icra olunur, bu səbəbdən də həmin çərşənbəyə el arasında "duzlu çərşənbə" də deyilir.

Ee

ELÇİLİK – məişət mərasimlərimizin ən məşhur və yaydığı olan toyun başlanğıc mərhələsi. Doğrudur, toy mərasimi və onun başlanğıc mərhələsinin zaman məhdudluğu yoxdur. Bununla belə, Novruzqabağı günlərdə elçiliyə getmək həmişə düşürlü bilinmişdir. Elo zənn edilir ki, bu zaman elçiliyə getmək, qız almaq gələcəkdə qurulacaq ailəyə xoşbəxtlik gətirir, ev-əşikdə söz-sov olmaz. Xalq arasında "Novruz elçisinə zaval yoxdur", "Novruz elçisinə yox deməzlər", "Novruz elçisinin ayağı sayılı olar" və s. kimi deyimlər bu səbəbdən geniş yayılmışdır.

Elçiliyə getməzdən öncə, oğlan evinin adamları istəyə-cəkləri qızın nəsil-nəcəbəti haqqında soruşmağa çıxır. Alacaqları qızın soykökünü öyrənirlər. Elo bir el söyləməsində də bu yön öz əksini qorunmuşdur:

Mən aşiq gözəl alma,
Tutubdu gözəl alma,
Əsil al, çirkin olsun,
Bədəsil gözəl alma.

Elçiliyə oğlan evindən övvəlcə qadınlar gedir. Məsələn xəbərdar olan qız evi də oğlanın nəsil-nəcəbətini öyrənir. Aralıqda razılıq yaranandan sonra məsələnin – elçiliyin vacib mərhələsi ağsaqqalların üzərinə düşür. Oğlan nəslinin ağsaqqalları elçiliyə gedir. Onları da qız nəslinin ağsaqqalları qarşılayır. Məsləhət-məşvərdədən sonra razılıq cavabı məclisə verilən şərbətlə, şirinçayla bəlliləşir.

EYDİ-NOVRUZ – divan ədəbiyyatında Novruz bayramının ad-variantlarından biri. "Eyd" ərəb kəlməsi olub, monası "bayram" deməkdir. Məsələn:

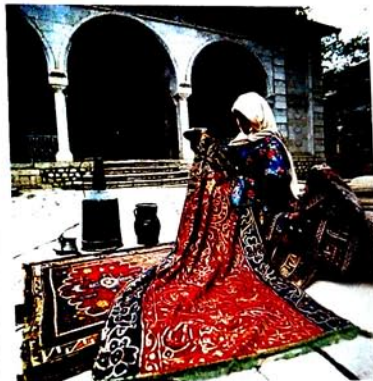
Gəldi baharü eydi-novruzü dustkam,
Yar əli tək yer yüzü nəqşi-nigar oldu yənə.

(*Ş.İ.Xətayi*)

EVATDI – ilaxır çərşənbə mərasiminin adlarından biri. Evatdıya ilk hazırlıq işi evi təmizləmək və səliqə-sahməyə salmaqdan ibarətdir. Odur ki, ev-əşik silinib-süpürülür, yıx-yığış edilir, tozu alınır, aqardılır, rənglənir, paltar, ev əşyaları yuyulub təmizlənir, qız-gəlinlər xalça-palazı yığışdırır, açıq havaya çıxarıq, toz-torpağını çırpır, günə verirlər. Həmcininin həyat-bacada, bağca-bağda, küçələrdə də təmizlik, abadlıq işləri aparılır, uçuş-sökük yerlər tomir olunur. Hor tərəf başdan-baş çılçırağa qorq olunur. Bununla da sanki evdən dörd-bəla uzaqlaşdırılmış olur. El-obada buna "evatdı" deyirlər.

Bu işlər əsasən Novruzun üçüncü çərşənbəsində görüldüyündən həmin çərşənbəyə bölgələrdə "gül çərşənbə" də deyilir.

EVLƏNMƏ – iki cavanı – oğlanla qızı bir-birinə qovuşduran ailo qurmaq aktu. Novruz bayramı ərəfəsindəki günlərdə nişanlı oğlan evindən qız evinə bayramlıq apar-maqla bərabər, bu günlərdə toy edib cavantları evləndir-

məyö də üstünlük verilir. İnamə görə bu günlərdə qurulan ailənin dayaqları möhkəm olur.

EVGÖRMƏ – Novruz bayramı günlərində təzə evə köçənləri təbriko getmə. Yeni ev tikənlər cəhd edirlər ki, Novruz bayramına yaxın köçüb orada yerləşsinlər. İnamə görə yeni ilin təzə evdə qarşılanması ailəyə uğur, xoşbəxtlik gətirir. Qohum-əqrəbə, dostlar-yaxınlar təzə evə köçənləri hədiyyələr və bayram sovgatları ilə təbriko gəlir, ev sahiblərinə cansağlığı, xeyir-bərəkət, xoş günlər arzulayırlar.

Ə

ƏHMƏD CAVAD. Cavad Məhəmmədəli oğlu Axundzadə (1892-1937) – şair, müəllim və ictimai xadim. Şeirleri 1913-cü ildən çap edilmişdir. Şairin həyat və yaradıcılığının on parlaq və məhsuldar dövrü XX əsrin, xüsusilə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərinə təsadüf edir. Bu illərdə onun "Qoşmalar" (1916) və "Dalğa" (1919) adlı şeir toplusları nəşr olunmuşdur. Həmin dövrdə Əhməd Cavad istiqlal şairi kimi məşhurlaşmışdır.

Milli oyanış, xalq hərəkatı, türk xalqlarının birliliyinə çağırış, əski adət və inamlara, xalqın yaddaşına qayıdış kimi diqqətlər Əhməd Cavad şeirlərinin ruhuna hopmuşdur. Repressiyaya məruz qalmışdır. Ə.Cavad Novruz bayramı ilə bağlı silsilə etnoqrafik şeirlər (1920-1921) yazmışdır.

ÇİLLƏ ŞƏRQİSİ

Qabağı yazdır çillənin,
Ömrü azdır çillənin.
Yer bürünür ağ qara,
Təslim olur bahara.
Ağ bayraqlı Qış gedir,
A1 bayraqlı Yaz gəlir!
Nağılçılar xoş gedir,
Ozan, aşiq, saz gəlir!
Böyük çillə çıxmamış,
Kiçik çillə gəlməmiş;
Boz ay çapır atını.
Bilir qışın zətinə.
Bənövşə acıb gəlib,
Yatağı torpaq olur;
Çiçəyi yarpaq olur!
Xan cəbanın arzusu,
Gəlir qumral quzusu!
Yağış ruzu gətirir,
Novruz gəlib yetirir!
Qüvvət dolur qollara,
Ellər çıxır yollara;
Durnaları gözləyir!
Bülbül gülü izləyir,
Şaxta, boran sovsurur!
Yer düzəldib qəddini,
Gözəl Yazı qovuşur!

Yaza xitab

Novruz çıxıb taxtına,
Güllər düşüb baxtına.
Kosa gəlir qabağa,
Nəzar salır tabağa.

Cöreyi yoxdur Kosanın,
Xöreyi yoxdur Kosanın.
A Kosa, Kosa gəlsənsə,
Torbanı doldursana!
Kosa döyür gözünü,
İtiribdir özüni.
Ocaq üstə sac qalib,
Bütün qışı ac qalib;
Torbasını uzadır,
Hamı bilir, qaydadır.
Kosaya pay verirlər,
Kosaya hay verirlər.
Boz Keçi – Saqqal Ağa,
Kosanı çəkir sağa,
Deyir doldur torbanı,
Söndür daha sobanı,
Sonra da gəl güləşək,

Dilimizlə yer eşək.
Kosa baxır keçiyə,
Ürəyinə xof düşür, –
Tez aradan sürüşür.
Keçiyə öl edərək.
Qarı Nənə gələrək,
Deyir Qış ötürdük!
Gedib yazı gətirdik!
Yaza çıxdı oğlağım,
Qış gözüne barmadım...
Qarının gəlir sözü
Keçinin çox xoşuna
Dövrə vurub – Novruzun
Dolanırlar başına!

Böyük çillə

Onun ömrü qırx gündür,
Payızın davamıdır.
Uzun qış oymamıdır...
Qar səpir asta-asta,
Gülür tanışa, dosta.
Darıxdırır heç kəsi,
Quyudan gəlir səsi.
Yorğan salır şum üstə,
Qarğalar dəstə-dəstə
Uçub yərə qonurlar,
Sanki qohumluğu var.
Qara qarğa gətirib
Dimdiyində ilk qarı.
Yolub yərə tökübdür
Ağacdən yarpaqları.
Ölmüş qurd-quş olubdur
Qarğaların yeməyi.
Qış öyrədir onlara:
"Qar-qar", "Qar-qar" deməyi.
Qarğa hara, qar hara?
Çox mahaldır, – deyirəm.
Ağ qar üstə qarğalar
Qara xaldı, – deyirəm!
Ağ libasda düyməkək,
Parıldayır qarğalar!
Qar kəsəndə "qar" deyə,
Qarlıdayır qarğalar.
Sonu çatır çillənin,
Çaylar buz altıda axır.
Qar getdimi, görməzsən,
Qarğalar yoxa çıxır.

Kiçik çillə

Böyük tufan başlayır
Böyük qar daş gedən tek.

Şaxta tüğyan eləyir,
Kollar yero sinorək, –
Vıyıldayır külöklər
Budaqları oyrək.
Miyoldayır pişiklər
Bozon gəco sübhocən.
Yeri, göyü bürüyür
Dörd tərəfdən duman-çən.
Ocaqlar bərk qalanır,
Qazanda hədik bişir.
Pancərələr açılır,
Qapılar tamam şişir.
Küçə, bayır görünür,
Aynalar naxış olur.
Heç bilmirsen, haradən,
Otağa soyuq dolur.
Kiçik qar daş zalım olur
Böyük qar daşdan yüz yol.
Başını da qaldırır
Nə bir ağac, nə bir kol.
Dəliqanlıq eləyir
İki qat az ömrünü.
Tez-cəno başa vurur
Yarıda öz ömrünü!

Xıdır Nəbi

Xıdır Nəbi bələrək
Az ömürlü çilləni,
Çırpır onun üzünə
Tərsinə bir silləni.
Deyir on gün bəsin-dir,
Qırıb-çətdin ələni.
Sən qonaqsan, dünyanı
Dağdılar beləmi?
Qalan on gün monimdir
Hər şey dönüb taxtaya.
Hansı canlı tab edər
Bu küləyə, şaxtaya?
Külək əsir, qoy əssin,
Qırılmasın ağaclar,
Qırılmasın meşələr,
Boş qalmasın yamaclar.
Yalquzağa qalınmasın
Çöllər, düzlər, çəmənələr.
Evdə dustaq olmasın
Dehqanlar, yer əkonlər.
Qoyun-quzu qorxmada
Çıxsin çölə, bayıra.
Kim qiyar insanları
İşdən, gücdən ayıra.
İş, həyat hərəkotdir,
Hərəkot – bərəkotdir.

Yel baba

Yel baba, dağit çəni,
Qov dumanı çöllərdən.
Apar qarı, saxtanı,
Bu soyuğu ellərdən.
Buludlan parçala,
Qoy göy üzü görünsün.
Qışı çıxart dağ başına,
Qoy quzeyə sürünsün.
Günəş daim gülsün bizə,
Camalından nur tökülsün!
Dan ulduzu işıq saçsın,
Fəcir aydın, qoy sökülünsün!
Gündüz günə boyansın,
Yer altında qarışqalar,
Göldə quşlar oyansın.
Qoy açılısın bulaqların
Buz bağlamış göz qapağı.
Şırlıdasın axan sular,
Qoy arısın buz da, qar da.
Otlar çixsın qar altından
Hor mahalda, hər diyarda
Yer tərletsin, buğlar qalxsın
Topa-topa bulud kimi!
Səhər mehi siğal çəksin
Arzu kimi, ümid kimi!
Çöl çağırsın, düz səslesin
Körpələri qucağına.
Qoca Nənəm köşöv qoysun
Hayatdakı ocağına.
A Yel Baba, a Yel Baba,
Qoy çağlasın su-sel, Baba!

Qarının borcu

Yaz gəlmişdi, Qış getmişdi,
Gün çıxmışdı, ot bitmişdi.
Qarı Nənə sevinmişdi,
Oğlaqları Yaza çıxmış;
Yaz hələlik təzə gəlmiş,
Qış hələlik təzə çıxmış.
Qarı Nənə qarlı qışın
Qar kürkünü tullamışdı.
Arxasınca, dönməz deyə
Bir söyüş də yollamışdı:
– Yaza çıxdı oğlaqlarım,
Qış gözünə barmaqclarım...
Sən deməyənən o qart qışın
Bir hiyləsi varmış hələ;
Bir fəsadı, bir tufanı,
Bir fitnəsi varmış hələ.
Qəlbi təmiz gözəl Yazdan

Tək üççə gün o borc almış.
Bu üç gündə çovğun salmış,
Görünməmiş tufan salmış, –
Şaxta salmış, boran salmış!
O sevimli oğlaqları
Çöldə tutub öldürmüşdü.
O, qarıya ibret üçün
Öz zərbini bildirmişdi
Çox yaxşı ki, Keçi hələ
Çıxmayıbmış o gün çölə.
Qarı nənə ağladıqca,
Deyirmiş ki, heç çəkmə qəm;
Qış üç oğlaq apardısı,
Mən beş oğlaq verəcəyəm!..
Yaz yolunda şəhid olmuş,
Üç çəpşin beş bacısı
Oynayaraq çıxdı çölə.
Qarı Nənə gülə-gülə
Dedi: "Get, get, ey qarlı qış,
Atdım sənin dalınca daş.
Üç oğlağım bil, beş olar,
Bir az keçər on beş olar.
Sən nə etdin söylə, mənə?
Ancaq pislik qaldı sənə.
Yaza çıxar oğlaqlarım,
Qış gözünə barmaqclarım!"

Boz ay

Gah bozarır, gah qızdırır,
Gah qızdırır, gah bozarır.
Günəş çıxır, tez də batır
Yazla Qışın arasında.
Hava meyxos, hava sərin,
Qışla Yazın arasında.
Bu nə qışdır, bu nə yazdır?
Soyuq çoxdur, isti azdır.
Günəş doğur, bəs Günəşin,
O istisi harda qalır?
O həniri, hərarəti,
Yoxsa ondan qışımı alıb?
Soyuq, şaxta Yərə hopub
İşləmişdir iliyinə.
Şəhlər dönüb grov olub,
Səpələnib Yer üzünə!
Qar da, buz da yağış təkini,
Çisək təkini tez-tez yağır.
Qarı Nənə ötvirini
Bulud kimi tez-tez sıxır.
Qara bulud durulaşır,
Pambıq kimi dümağ olur.
Qara yağış – Ağ yağışa,
Yağa-yağa ürəclər olur.

Quşlar damı hasarından
Yuvasını sökkür daha.
Ağacların kollosində
Yeni yuva tikir daha.
Qonur köhnə ovlağına,
Sanki çıxır yaylağına.
Hamı Yaza hazırlaşır,
Sığırçınlar qaçqıldaşır.
Durna köçü somt götürür.
Karvan çəkib köhnə yurda!
Bülbüllər də tez-tez ötür
O qoruqda, bu qoruqda.
Boz Ay dönüb qızardıqca
Boz bülbüllər sarı olur.
İlk çiçəyi qoxlayan da
Bal toplayan arı olur!
Boz Ay Qışı sıxışdırır,
Yaza yeni yollar açır!
Qışdan sonra gələn Yaza
Çöllər geniş qollar açır.
Xonça tutub el-obalar,
Sanki Yazı izləyirmiş.
Düzlər boyu xalı səmiş,
Sanki gəlin gözəlyirmiş!

DÖRDATLI YENCƏ GÜN

(Novruz bayramı)

Minib dörd atını, çapır dördnala,
Düzlərdən, çöllərdən gəlir Yencə gün!
Yelqanadı, odürəkli, suzlü,
Yolların bağrını dolir, Yencə gün!

Öldürür sazağı, qovur soyuğu,
Yaşıl xalı edir bağı, qoruğu.
Boy verib qaldırır nazik çubuğu,
Dağlardan, sellərdən gəlir Yencə gün!

Torpağa çatınca toxtayır bir az,
Arxada qarlı qış, öndə güllü yaz.
Göyərmiş bənövşə, ləçəyi otlas,
Qırovu, qarını silir Yencə gün!

Bu torpaq cövhərdir başdan, binadan,
Nə atadan olub, nə də anadan.
Asılı qalıbdır ulu səmadan
Ətirli güllərdən gəlir, Yencə gün!

Qardan, buzdan çıxan nərgizlərə bax,
Rəngindən qan daman o qızlara bax!
Yərə həsrət çəkən yıldızlara bax!
Çocuq gözələrində gülmür Yencə gün!

İstəyi, amalı ox ucundadır!
Güclü Yel gücündə, sel gücündədir!
Yerin xəbər alsan Qız bürcündədir,
Özünü Günə ton bilir Yencə gün!

DÖRD ÇƏRŞƏNBƏ

Birinci çərşənbə

Açıldı hava,
Qurtardı dava.
Gəldi qış,
Gəldi yaz.
Doğdu Günəş,
Bitdi ayaz.
Çölə çıxdı
Qoyun-quzu.
Güldü yənə
Göyün üzü;
Güldü yənə
Yerin üzü.
Düzlər yənə çiçək açdı.
Günəş qovdu, soyuq qaçdı.
Soyuq qarlı isti Günəş
Yazda Qışın davasıdır.
Görən deyir:
– Üzə dəyən
Meyxos meh də
Gözəl Yazın havasıdır!

İkinci çərşənbə

Bulaqların gözü açıq.
Ormanların üzü açıq;
Durnalardır uçub gələn
Qaqıldışa-qaqıldışa!
Çaylar axır deryalara
Şaqıldışa-şaqıldışa!
Duman qalxır göyə doğru
Meşələrin nəzərindən.
Buzlar düşür parça-parça
Şüşələrin üzərindən.

Puçurlayır yavaş-yavaş
Ağacların budaqları.
Məhdən osir həzin-həzin
Gül-çiçəyinarpaqları!
Dərədə sel qıldayır,
Şən arılar vızıldayır.
Hər yandan xoş avaz gəlir,
Sular deyir: Yaz... Yaz gəlir!

Üçüncü çərşənbə

Torpağa bax, torpağa,
Sanki qalxır ayağa.
Buxarların nəfəsi,
Oyanıbdır həvəsi.
Qızıl öktüz tərpanır,
Torpaq sanki dillənir:
Çəmənim harda qaldı?
Səmənim harda qaldı?
Getdi qarlı yorğanım,
Getdi çənim, dumanım!
Gəlsin xalı-xalçalar,
Yollar boyu yoncalar,
Qoy bağ olsun, əkin olsun,
Mənim ana qucağım!
Səpin olsun, biçin olsun,
Gülsün hər bir bucağım!..

Dördüncü çərşənbə

Mən oddan yaranmışam,
Odur südüm, nəfəsim.
Od rənginə boyanmışam,
Oddur gücüm, oddur səsim!
Taxılım da oddur mənim,
Oddur gülüm, çəmənim!

Qaynar sular canımdadır,
Vulkanları qanımdadır!
Ömrüm, günüm odda yaşar,
Meyvələrim oda oxşar.
Odlar mənim hakimimdir,
Mən odların hakimiyəm!
Babam oddur, anam oddur.
Odur ki, mən od kimiyəm!
Odsuz daşa oxşayardım,
Odsuz sonsuz yaşayardım!

ƏDVİYYAT – qidanın ötrini, dad keyfiyyətini və iştahını artıran, mədənin fəaliyyətini yaxşılaşdıran ədviiyat bitkilərinin qurudulmuş hissələri. Mixək, hil, zəfəran, darçın, zəncəfil, qara istiot, qırmızı istiot, cira, sarıkkök, razıyana... daha neçə adda ədviiyat milli mətbəximizin xoş ötrisi, özəzsiz nemətləridir. Hərəsi də mən dərindən dərman. Ədviiyatdan hələ qədim zamanlardan toy-bayramlarda və el şənliklərində yeməklərin, şirniyyat məmulatının, şərbət və şirələrin hazırlanmasında, çay dəmlənməsində və s.-də istifadə edilir.

Novruz bayramı günlərində dadlı-ləzzətli xörəklər hazırlayırlar, şirniyyat növləri (şorçoğalı, şəkərbura, paxlava və s.) bişirirlər. Yüz cür ədviiyat da bu xörəklərin, yeməklərin, şirniyyatların təminatını artırır.

ƏKİN AYI – yeni məhsulun bünövrəsinin qoyulması yaz fəslinin əvvəlinə təsadüf etdiyindən bu müddətdə el-oba arasında verilən ad. Yazın gözü açılan kimi bərəketin, bolluğun təməli qoyulur: Əkinçi ömrünün, əkinçi həyatının ən məsul dövrü başlanır. Əkinçilərin, bağbanların qayğıları artır. Torpağı əkib-becərilir. Əkin işlərinin başlanması çal-çağırla qeyd edilir, bu gün bayrama çevrilir. Tarlaya

çıxdıqları, əkinə başladılar həmin gün uca təpələrdə tonqallar çatır, hamını halal zəhmətə, torpağı lələzərə çevirməyə səsləyir, bir-birinə məhsul bolluğu arzulaşırlar.

Ulularımızın hər qarış torpaq uğrunda yağışlar-yamanlar önündə əyilməz başı bərəket qoxulu torpağın

önündə əyilib. Yüz illər boyu onlar torpaqdan qədirciyyətlə, səxavətlə bəhrələniblər, torpağın becərilməsinə qayğı ilə yanaşıblar, torpağın "qaralt üzünü, ağardım üzünü" şortino həmişə əməl ediblər, torpağı şöhrətləndiriblər.

Torpaq da ki insan kimi qulluq istəyir, gündə yüz yol başına dolansın darda, olamanda qoymaz səni, ocağından köz oşkik olmaz, bucağından bərəket. Torpaq da sanki dilə gəlib üzünü əkinçilərə tutaraq "Hə, bu mən, bu da sən, qaralt üzümü, ağardım üzünü", "Səndən bərəket, mənədən bərəket", "Doyurt məni, doyurum səni" deyir. Çünki torpaq səxavətlidir, çəkilən zəhməti itirmir, qayğısını çəkəni heç vaxt nağıman qoymur, onu cana gətirənlərə, ondan düzgün, qaydasınca, insafla istifadə edənlərə öz varını əsirgəmir.

Müdrək babalar da varını, nemətini qayğı göstərənlərdən əsirgəməyən torpağa baxıb fərəhlənmiş, – "bərəketinə, bəhərinə, çörəyinə qurban, a torpaq, qədrini bilməyənə lənət" – demişlər.

ƏLİYEV HEYDƏR ƏLİRZA OĞLU (10.05.1923 – 12.12.2003) – zamanımızın dünyaşöhrətli böyük siyasətçisi, müdrik dövlət xadimi, xalqımızın ümummilli lideri. Yeni Azərbaycan Partiyasının (1992) banisi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti (1993–2003).

Heydər Əliyev Naxçıvan şəhərində fəhlə ailəsində doğulmuşdur. Dövlət və ictimai-siyasi fəaliyyətinin bütün mərhələlərində Heydər Əliyevin təşkilatçı-yenilikçi istedad və bacarığı parlaq sərəfə təzahür etmişdir. Heydər Əliyevin inamı və uzaqgörən daxili və xarici siyasəti Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzunun yüksəlməsinə, həm də ölkənin ictimai-iqtisadi və sosial-mədəni dirçəliş yolu ilə inamla addımlanmasına səbəb olmuşdur. Onun respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə azərbaycançılıq məfkurasının, milli ruhun, milli-mənəvi özünüdərk, mədəniyyətin çiçəklənməsi, onun bütün sahələrinin vüsətli inkişafı və zənginləşməsi, xalqın tarixi yaddaşının özünə qaytarılması, soykökü əsasında millətdə müstəqil dövlətçilik ideyalarının güclənməsi və reallaşması üçün də çox mühüm işlər görülmüşdür.

Heydər Əliyev müdrik siyasi və dövlət xadimi olmaqla yanaşı, həm də tarix, fəlsəfə, ədəbiyyat və incəsənətin gözəl bilicisi, elmin və mədəniyyətin himayəçisi idi. Onun bilavasitə təşəbbüsü və iştirakı neçə-neçə ədəbiyyat, incəsənət və elm xadimlərinin yubileyləri keçirilmiş, onların fəaliyyəti yüksək dövlət mükafatları və fəxri adlarla qiymətləndirilmiş, abidələri ucaldılmış, xatirə ev-muzeyləri yaradılmışdır.

Azərbaycanda latın əlifbasına keçməsi, dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması çağırışı ilə Azərbaycan xalqına müraciətləri və bir çox digər sahələrdə çoxşüuru fəaliyyəti Heydər Əliyevlə böyük şöhrət gətirmişdir. O, dəfələrlə qeyd etmişdir ki, xalq öz mədəniyyətinə, milli-mənəvi dəyərlərinə görə tanınır: "Milli ideologiyamızın əsas hissəsi bizim milli-mənəvi dəyərlərimizdir. Bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz əsrlər boyu xalqımızın həyatında, yaşayışında, fəaliyyətində formalaşmışdır. Milli-mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi millət, həqiqi xalq ola bilməz".

Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin hər il Bakıda İçərişəhərin qoşa qapısı qarşısında, küçə və meydanlarda keçirilən Novruz şənliklərində iştirak etməsi, şənliyə gələnlərdən hər biri ilə səmimi görüşməsi əlamətdar hadisəyə çevrilirdi. Öz çıxışlarında o, Novruz bayramının müstəqil və suveren Azərbaycan dövlətinin rəsmi bayramları sırasına daxil olduğunu, doğma xalqımızın ən qədim mərəsimlərini, adət-ənənələrini özündə yaşadan bu bayramın milli təfəkkürümüzün ayrılmaz hissəsinə çevrildiyini yüksək qiymətləndirirdi.

NOVRUZ BAYRAMI MÜNASİBƏTİ İLƏ AZƏRBAYCAN XALQINA TƏBRİK

Hörmətli həmvətənlər!

Xalqımızın əziz günü – qədim Novruz bayramı münasibətilə hamınızı ürəkdən təbrik edir, sizə xoş Novruz əhval-ruhiyyəsi arzulayıram.

İnsanları baharın gəlməsi, təbiətin oyanması, həyatın canlanması ilə müjdələyən Novruz bayramı ən qədim dövrlərdən bəri xalqımızın sevinc, şadlıq bayramı olmuş, tariximizin müxtəlif dövrlərində bözi tozyiqlərə, süni maneələrə məruz qalmasına baxmayaraq, bu günə qədər gəlib çatmışdır. Bu milli bayramımızın indi dövlət səviyyəsində geniş qeyd olunması Azərbaycanın müstəqilliyinin bəhrələrindəndir.

Novruz bayramı ürəklərdə saf duyğuların oyanması üçün, insanlar arasında səmimiyyət, mehribanlıq və qardaşlıq tellerinin möhkəmləndirilməsi, onların bir-birinə sayğı və diqqətinin artırılması üçün gözəl zəmin yaradır.

Yaxınların yad olunması, umu-küsünün, kin-küdurətin aradan qaldırılması, cəmiyyətdə qarşılıqlı xoş münasibətlərin bərqərar olması Novruzun əsrlərin süzgöcündən keçərək formalaşmış gözəl ənənələrindəndir.

Bu bayram günlərində Azərbaycanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda şəhid olmuş vətən övladlarının xatirəsinə uca tutaraq onların qohum-əqrəbələrinə ulu Tanrıdan səbir diləyirəm. İnanıram ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin daha da möhkəmləndirilməsi, onun ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi, ölkəmizdə sülhün və əmin-amanlığın tam bərqərar olunması yolunda atdığımız hər bir uğurlu addım şəhidlərimizin ruhunu şad edəcəkdir.

Əziz günlərdə etdiyimiz ən ümdə arzu və diləklərdən biri də erməni təcavüzü nəticəsində torpaqlarından didərgin düşmüş soydaşlarımızın öz ev-əşiklərinə qayıtılmasıdır. Qoy bu arzu və diləklər gerçəkləşsin, qaçqın və köçkün bacı-qardaşlarımız gələcək Novruz bayramlarını öz ocaqları başında qeyd etsinlər.

Dünyanın müxtəlif guşələrində yaşayan bütün azərbaycanlılar bu ulu bayramı böyük təntənə ilə qeyd edirlər.

Onların hamısını salamlayıb, bayram münasibətilə hər birinə səmimi təbriklərimi göndərirəm.

Əziz bacı və qardaşlar!

Buiki Novruz bayramı xalqımızın qədim mənəvi sərəvəti – ölməz "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi təntənələrinin geniş keçirildiyi bir dövrə təsadüf edir. Hər iki hadisə Azərbaycan xalqının öz tarixi keçmişinə, milli köklərinə və ulu öcdadlarımızın qoyub getdiyi zəngin irsə, adət-ənənələrə bağlılığını və sədəqətini nümayiş etdirir.

Bahar bayramının bu il qeyd edilməsi onun əsrlərin, minilliklərin qovuşduğu bir məqama düşməsi ilə də əlamətdardır. Biz gələcəyə böyük nikbinlik və ümid ilə baxırıq. Əminəm ki, yeni əsrdə, yeni minillikdə xalqımız azad, müstəqil, demokratik bir ölkədə xoşbəxt və firavan yaşayacaq, bütün əziz günlərini həmişə ən xoş əhval-ruhiyyə ilə bayram edəcəkdir.

Novruz bayramı münasibətilə sizə cənsağlığı və səadət diləyir, vətənin tərəqqisi naminə işlərinizdə böyük uğurlar arzulayıram.

Bayramınız mübarək olsun!

Heydər Əliyev
Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti
19 mart 2000-ci il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
PREZİDENTİ HEYDƏR ƏLİYEVİN NOVRUZ
BAYRAMI MÜNƏSİBƏTİLƏ KEÇİRİLƏN
UMUMXALQ ŞƏNLİYİNDƏ NİTQİ

21 mart 2002-ci il

Əziz həmvətənlər!

Sizi xalqımızın ən sevimli, ən öziz bayramı – Novruz bayramı münasibətilə somimi-qəlbədən təbrik edirəm. Hamınıza cansağlığı, səadət və bütün işlərinizdə uğurlar arzulayıram!

Novruz bayramı bizim bütün bayramlarımızdan əzizdir. Bu bayram çox qədim tarixə malikdir və əcdadlarımızın bizə töhfəsi, onlardan qalmış mirasıdır. Novruz bayramı heç bir tarixi hadisə, yaxud heç bir şəxsiyyətin adı ilə, onun fəaliyyəti ilə bağlı deyildir. Bu bayram təbiətin qanunları ilə, kainatın qanunları ilə əlaqədar olan bir bayramdır. Gündüz ilə gecənin bərabərlişməsi günü, baharın ilk günü Novruz bayramıdır. Bunlara görə Novruz bayramı bir çox başqa bayramlardan fərqlənir və bu bizim, möhz Azərbaycan xalqının bayramıdır. Qədim zamanlardan bəri və bu gün də bu bayramı ən çox sevən, ən uca tutan Azərbaycan xalqıdır.

Biz bu il Novruz bayramını Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin onuncu ildönümünü bayram edəndən sonra qeyd edirik. Novruz, dediyim kimi, qədim bayramdır. Ancaq elə vaxtlar, zamanlar olubdur ki, bu bayramı xalqımızın olından almaq istəyiblər, bu bayramı keçirməyə mane olmaq istəyiblər. XX əsrdə biz bu dövrü yaşamışıq. Ancaq Novruz bayramının o qədər dərin kökləri var. Azərbaycan xalqının, millətimizin qəlbində o qədər yerləşib ki, heç bir qüvvə, heç bir hakimiyyət, heç bir siyasi sistem bu bayramı Azərbaycan xalqının olından ala bilməyibdir.

Ancaq Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən, azadlığa, sərbəstliyə çıxdandan sonra bu bayramı biz açıq ürəklə, geniş el bayramı, xalq bayramı və nəhayət, dövlət bayramı kimi qeyd edirik. Bu, indi müstəqil Azərbaycan dövlətinin ən mötəbər dövlət bayramıdır. Möhz buna görə də ölkəmizin hər yerində, hər gushəsində – hər kəndində, qəşəbəsində, şəhərində insanlar bu bayramı böyük sevincə, məhəbbətlə keçirir, şənliklər. Novruz bayramının keçmiş zamanlardan qalmış adət-ononoləri bu bayram günlərində, bayram şənliklərində nümayiş etdirilir.

Beləliklə, xalqımız keçmiş bu gün ilə, bu gün keçmiş ilə sıx bağlayır və bu illərdə Novruz bayramı ilə əlaqədar olan bütün adət-ononolərini hamısı bərpa olunubdur. İndi artıq deyə bilərik ki, Azərbaycanda Novruz bayramı, bəlkə də, yüz-iki yüz il bundan öncəki dövrlə müqayisədə daha da əhatəli keçirilir. Bunların hamısı bizim xalqımızın sərviyodir.

Bu günlərdə xalqımız öz yüksək, xoş əhval-ruhiyyəsinə bir daha nümayiş etdirir. Bu da on il ərzində Azərbaycan xalqının müstəqil dövlət və xalq kimi yaşadığı müddətdə əldə etdiyi nailiyyətlərlə əlaqədardır. Ötən on ildə xalqımız çox ağır, mürekkəb bir yol keçibdir. Müstəqilliyi əldə edəndən sonra onu yaşatmaq, möhkəmləndirmək, qorumaq və daimi, əbədi etmək asan olmamışdır. Biz çox maneələrlə rastlaşdıq. Ancaq xalqımız öz iradəsini, özmini daim nümayiş etdirdi. Bütün maneələrə, müstəqilliyimizin olımızdan alınmasına, onun möhv edilməsinə yönəldilmiş cəhdlərin hamısına qarşı xalqımız müstəqillik çıxış etdi, birliyni, özünün iradəsini göstərdi. Biz dövlət müstəqilliyimizi yaşadıq, ilbəil inkişaf etdirdik.

Bu illərdə Azərbaycan xalqı böyük sosial, siyasi-iqtisadi böhrandan çıxaraq inkişaf yoluna düşmüşdür. Həyatımızın bütün sahələrində biz böhrandan tam çıxmışıq və ölkəmiz ilbəil inkişaf edir. Bunların əsas səbəbi müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan xalqının tutduğu düzgün və doğru yoldur. Bu yol da azadlıq, demokratiya, müstəqillik yoludur. Bu yol bütün sahələrdə – siyasi, iqtisadi, sosial islahatlar keçirərək, bazar iqtisadiyyatı yolu ilə getmək yoludur. Bu yol Azərbaycanın iqtisadiyyatını dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etmək və beləliklə, iqtisadiyyatımızı inkişaf etdirmək yoludur.

Bu sahədə biz böyük nailiyyətlər əldə etmişik. Azərbaycanda hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət qurulubdur. Dövlət quruculuğu sahəsində böyük işlər görüldü. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı inkişaf edir. İnsanların rifah halı yaxşılaşıbdir. Möhz bu yolla gedərək, biz Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirə bilməmişik. Möhz buna görə də biz Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin on birinci ilinə qədəm qoymuşuq. Bütün bunlara görə də indi, bu Novruz bayramı günlərində ölkəmizin hər yerində, demək olar ki, hər evdə, hər ailədə bayram əhvali-ruhiyyəsi hökm sürür. İnsanlar azad, sərbəst yaşayır, Novruz bayramını da böyük sevinc hissi ilə bayram edirlər.

Bu günümüz bizi sevindirir. Ancaq əldə etdiyimiz nailiyyətlər bizi sevindirdiyi kimi, yaralarımız da bizi incidir. Həll edə bilmədiyimiz problemlər bizi narahət edir. O da Azərbaycan torpaqlarının bir qisminin Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal altında olmasıdır. İşğal olunmuş torpaqlardan bir milyondan çox soydaşlarımızın didərgin düşməsi, ağır vəziyyətdə qadırlarda və yaşayış üçün münasib olmayan digər yerlərdə yaşamasıdır. Bu, bizim böyük dərdimiz və problemimizdir. Ancaq məlumdur ki, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münəqışəsinin həll olunması üçün bir ədzic surətdə çalışır. Azərbaycanın daxili və xarici siyasətinin əsas məqsədi ölkəmizin müstəqilliyini möhkəmləndirmək, dünya miqyasında müstəqil dövlət kimi Azərbaycanın mövqələrini möhkəmləndirmək və bu vasitə ilə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münəqışəsinə son qoymaq,

işğal olunmuş torpaqları azad etmək. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək və yerindən-yurdundan didərgin düşmüş soydaşlarımızı öz elinə-obasına qaytarmaqdır.

Biz ötən illərdə bu sahədə çox işlər görmüşük, çox imkanlar aparmışıq, çox imkanlardan istifadə etməyə çalışmışıq. Bunu bu gün də davam etdiririk və bundan sonra da etdirəcəyik. Bu bayram günü mən xalqımızı ömin edirəm ki, Azərbaycanın işğal edilmiş torpaqları azad olunacaq, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa ediləcək və yerindən-yurdundan didərgin düşmüş soydaşlarımız öz evlərinə, obalarına qayıdacaqdır. Biz buna mütləq nail olacağıq.

Əziz dostlar!

Əziz bacılar və qardaşlar!

Mən sizi bayram münasibəti ilə bir daha təbrik edirəm.

Mən çadırlarda köçkün vəziyyətində və ağır şəraitdə yaşayan soydaşlarımızı təbrik edirəm. Sərhədlərdə, Azərbaycan torpağının keşiyində dayanan mard əsgərlərimizi təbrik edirəm. Azərbaycan torpaqlarının müdafiəsi uğrunda olubmuş vətəndaşlarımızı təbrik edirəm. Torpaqlarımızın müdafiəsində şəhid olmuş insanların ailələrini təbrik edirəm. Hamını təbrik edirəm. Hamıya cansağlığı, səadət, yeni-yeni Novruz bayramları arzulayıram.

Bayramınız mübarək olsun!

ƏLİYEV İLHAM HEYDƏR OĞLU (24.12.1961, Bakı şəhəri) – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti (2003-cü ildən). 1982-ci ildə Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunu bitirmiş və burada elmi-pedaqoji fəaliyyətə başlamış, müəllim işləmiş, aspiranturada oxumuşdur. 1991-ci ildən Moskvada "Oriyent" şirkətinin baş direktoru, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin xarici iqtisadi əlaqələr üzrə vitse-prezidenti (1994-cü ildən) və birinci vitse-prezidenti (1997-ci ildən), Azərbaycan Respublikasının Baş naziri (2003) vəzifələrində işləmişdir.

İlham Əliyev müəllifi Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, dahi dövlət xadimi, dünya şöhrətli siyasətçisi Heydər Əliyev olan Azərbaycanın neft strategiyasının hazırlanmasında, dünya arenasında uğurla gerçəkləşməsində fəal iştirak etmiş, ölkəyə investisiya axınında çox mühüm rol oynamışdır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrlə iqtisadi və mədəni əlaqələrinin genişlənməsində, xüsusən neft-qaz yataqlarının birgə işlənməsinə dair, dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə tarixi müqavilələrin, o cümlədən Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəməri, eləcə də Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri, Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu müqavilələrinin bağlanması bilavasitə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır.

İlham Əliyev Milli Məclisin deputatı olduğu vaxtlarda geniş və səmərəli fəaliyyət göstərmiş, ardıcıl olaraq xalq arasında olmuş, əhalinin qayğısını öyrənmiş, sosial istəklərin yerinə yetirilməsi sahəsində əməlpərvərlik göstərmişdir. Düşmənlər təvazüünə məruz qalmış qaçqın və köçkünlərimizin, Qarabağ müharibəsi əlillərinin sosial durumu bir an olsun belə İlham Əliyevin diqqətindən kənar qalmamışdır.

Milli Məclisin üzvü olmuş İlham Əliyevin Avropa Şurasının Parlament Assambleyasında (AŞPA) Azərbaycan Parlamenti daimi nümayəndə heyətinin rəhbəri olmaqla, işgüzar fəaliyyəti xalqına qətiyyətlə və cəsarətlə xidmət göstərmək nümunəsi kimi yaddaşlara hopub.

İlham Əliyevin qətiyyətlə və təkzibolunmaz çıxışları nəticəsində təcavüzkar Ermənistan Avropa Şurasında işfə olunmuş, Azərbaycanın ayrılmaz parçası olan Dağlıq

Qarabağ haqqında Qərb dünyasında obyektiv rəy formalaşmış, problemin həlli yolunda zəruri addımlar atılmışdır. Avropa Şurasından Ermənistanın təcavüzkar, işğalçı dövlət kimi tanınmasında, beynəlxalq terrorizmin tərkib hissəsi olmasının sübuta yetirilməsində və bütün bunların dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında İlham Əliyevin xidmətləri danılmazdır. Avropa Şurasındakı fəaliyyəti, obyektiv və konstruktiv çıxışları İlham Əliyevə Qərb siyasətçiləri arasında böyük nüfuz və hörmət qazandırmış, o, AŞPA-nın vitse-prezidenti və büro üzvü seçilmişdir (2003, yanvar).

1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti təyin olunan İlham Əliyev öz yorulmaz fəaliyyəti və gəncləri six qayğısını nümayiş etdirməklə Azərbaycan idmanına səmərəli tökən vermiş, onun dünyada tanınmasına nail olmuşdur. İlham Əliyevin təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi ilə təkcə Bakı şəhərində yox, həmçinin bölgələrimizdə – Naxçıvan, Gəncə, Şəki, Lənkəran, Quba – olimpiya idman-sağlamlıq kompleksləri inşa olunub istifadəyə verilmişdir.

Azərbaycan mədəniyyətinin sahəsinə İlham Əliyevin qayğısı xüsusilə əvəzlənir. Onun "Azərbaycanın Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında" və "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" soruncuları (2004, 12 yanvar) ümumiyyətlə, xalq tərəfindən böyük sevinc və rəğbətlə qarşılanmışdır.

Azərbaycan xalq adət-ononələrinin, mərasim və bayramlarının yaşadılması, milli ruhdan zənginləşdirilməsi, onların, xüsusən gənc nəslin tərbiyəsində mühüm rol oynaması kimi vacib məsələlər də həmişə İlham Əliyevin diqqətindədir. Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanın milli Novruz bayramı şənliklərində iştirak etməsi, xalqla bir olması müstəqil Azərbaycan Respublikası insanlarının birliyindən, sevinci günlərindən, parlaq sabahından xəbər verir.

NOVRUZ BAYRAMI MÜNASİBƏTİLƏ AZƏRBAYCAN XALQINA TƏBRİK

– Əziz həmvətənlər, əziz dostlar!

Mən sizin hamınızı bu gözəl Novruz bayramı münasibətilə ürəkdən təbrik edirəm. Bu gün bütün Azərbaycan xalqını bu gözəl Bahar bayramı münasibətilə təbrik edirəm.

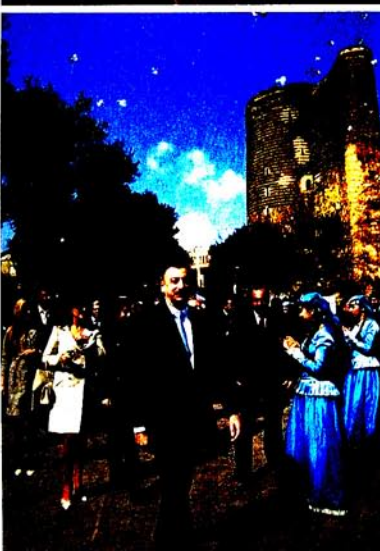
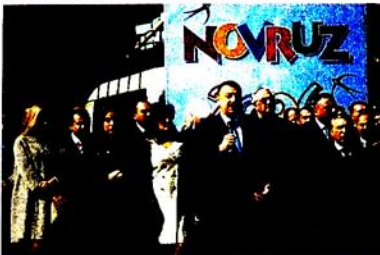
Novruz bayramı Azərbaycan xalqının ən əziz, ən sevimli bayramlarından biridir. Əsrlər boyu xalqımız bu bayramı qeyd etmişdir. Ancaq müstəqillik dövründə bu bayram rəsmi şəkildə qeyd olunur. İkinci ildir ki, beş gün biz bunu qeyd edirik. Bu, bir tərəfdən onu göstərir ki, Azərbaycan xalqı Novruz bayramına ən horarotlu münasibət bəsləyir, o, bizim üçün ən başlıca, ən gözəl bayramdır. Digər tərəfdən, bu beş gün imkan verir ki, hər bir ailə bu günlərdə istirahət etsin, bir yerdə dincəlsin və bir yerdə olsun. Ailə dəyərləri, bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz, ənənələrimiz, bizim mədəniyyətimizi, tariximizi – bütün bunlar Azərbaycan xalqını qorumuşdur. Uzun illər, əsrlər boyu biz başqa ölkələrin tərkibində yaşamışdıq. Ancaq milli xüsusiyyətlərimizi itirməmişik, assimilyasiyaya düşər olmamışıq, öz dilimizi, adət-ənənələrimizi, milli bayramlarımızı qoruyub saxlamışıq.

Bu gün biz müstəqil dövlət kimi sürətlə inkişaf edirik. Həm iqtisadi sahədə, həm siyasi sahədə – bütün sahələrdə Azərbaycan müstəqil dövlət kimi dünyada öz yerini tutubdur. Bu yer möhkəm yerdir. Biz bu bölgədə aparıcı dövlətə çevrilmişik. Bundan sonra Azərbaycan ancaq və ancaq irəliləyiş yolu ilə gedəcəkdir, irəliləyiş doğru, toraqqıya doğru, rifaha doğru gedəcəkdir.

Biz bu gün müxtəlif layihələr üzərində işləyirik. İndiyə qədər görülmüş işlər Azərbaycanı ən çətin vəziyyətdən – 1990-cı illərin əvvəlində yaranmış vəziyyətdən çıxarıb, toraqqı yoluna gətirmişdir. Bizim iqtisadiyyatımız üç ildir ki, artım sürətinə görə dünyada birinci yerdədir. Bütün sosial məsələlər öz həllini tapır. İldə iki dəfə əmək haqları və pensiyalar artırılır və bundan sonra da bu siyasət davam etdiriləcəkdir. İqtisadi sahədə öldü edilmiş uğurlar bizim maddi imkanlarımızı artırır. Biz bu imkanlardan çox səmərəli şəkildə istifadə edirik, islahatları dərinləşdiririk. Azərbaycan üçün, ölkəmiz üçün lazım olan bütün böyük layihələri həyata keçiririk.

Bizim artan iqtisadi gücümüz ölkəmizin siyasi gücünü də artırır. Əlbəttə ki, hər bir ölkənin inkişafı üçün iqtisadi amillər başlıca rol oynayır və bu gün Azərbaycan həm iqtisadi baxımdan, həm enerji təhlükəsizliyi baxımından özünü tam şəkildə təmin edən ölkədir. Beləliklə, bu bizə imkan verir ki, müstəqil siyasət aparaq. Bizim siyasətimiz ancaq və ancaq Azərbaycan xalqının milli maraqlarına söykənir, bu maraqları güdür və bundan sonra da biz bu siyasətə sadıq olacağıq.

Biz iqtisadiyyatı artırmaqla, eyni zamanda, bölgədə regional əməkdaşlığın inkişafına güclü tökən veririk. Biz böyük layihələrin təşəbbüskarıyıq, icraçıyıq və bu

layihələrin icrası noticəsində Azərbaycan həm siyasi, həm də iqtisadi mənfəət əldə edir. İqtisadi islahatlar bundan sonra da aparılacaqdır. Baxmayaraq ki, dörd il ərzində bizim iqtisadiyyatımız iki dəfə artıb, – bu, dünyada analoqu olmayan bir nəticədir, – biz əldə edilmiş nailiyyətlərlə kifayətlənməməliyik. Biz irəliyə baxmaqlıq, gələcəyə baxmalıyıq ki, Azərbaycan necə inkişaf edəcək, bizim inkişafımız hansı noticələrə gətirib çıxaraçaqdır. Bütün bunları etmək üçün, əlbəttə ki, hər bir sahə üzrə xüsusi proqramlar olmalıdır. Onlar da var və icra edilir. Mən əminəm ki, gələcəkdə Azərbaycan çox güclü, inkişaf etmiş müasir dövlətə çevriləcəkdir. Biz artıq bunun ilkin elementlərini, ilkin əlamətlərini görürük. Bizim güclü iqtisadi potensialımız, bölgədə möhkəm yerimiz, təsərrüfat imkanlarımızın genişlənməsi Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu da böyük dərəcədə qaldırır.

Biz dünyada çox böyük hörmətə malik bir ölkəyik. Daxili siyasətin davamı olaraq, xarici siyasətimiz Azərbaycanın milli maraqlarını güdür və bu maraqlar lazımı səviyyədə qorunur. Dünyada Azərbaycan çox etibarlı tərəfdaş kimi tanınır. Biz bu gözəl reputasiyanı qazanmış və bundan sonra da öz xarici siyasətimizi bölgədə və dünyada əməkdaşlığın dərinləşməsinə yönəldəcəyik. Bizim xarici siyasətimiz sabitliyin möhkəmlənməsinə, bölgədə əməkdaşlığın dərinləşməsinə, sülhün bərqərar olunmasına yönəldilibdir. Bütün ölkələrlə çox gözəl, normal münasibətlərimiz var və Azərbaycanın iqtisadi, siyasi önəmi artıqca, əlbəttə ki, bizə xaricdən olan marağ da artır.

Bildiyiniz kimi, bu yaxınlarda BMT-nin Baş Məclisində Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyətlə bağlı aparılan səsvermə də bizim siyasi gücümüzü göstərmişdir. Azərbaycanın haqq işi, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yalnız və yalnız Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll olunması məsələləri o qətnədə təsdiq edilmişdir və BMT – dünyanın aparıcı beynəlxalq təşkilatı tərəfindən qəbul olunmuşdur. Bu, bizim böyük diplomatik və siyasi qələbəmizdir. Bu, bir tərəfdən, Azərbaycanın artan nüfuzunu göstərir, çünki bizi dəstəkləyən ölkələr bizim haqlı olduğumuzu birmənalı şəkildə bəyan etdilər. Baxmayaraq ki, bəzi ölkələrə güclü təzyiqlər də göstərilmişdi. Digər tərəfdən bu onu göstərir ki, dünya ictimaiyyəti bu məsələyə ədalətli yanaşır. Bizim işimiz haqq işidir. Biz münaqişənin beynəlxalq hüquq normaları və prinsipləri əsasında həll olunmasını tələb edirik və bu mövqedən geri çəkilməyəcəyik.

Qətnədə Azərbaycanın işğal altındakı ərazilərinin işğalçılardan azad olunması, münaqişənin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll edilməsi məsələlərinin öz əksini tapması, əlbəttə ki, bizim mövqeyimizi daha da gücləndirir.

Biz dəfələrlə bəyan etmişik və mən bu gün də bəyan etmək istəyirəm ki, bunun kənarında, bu çərçivələrin

kənarında heç bir razılaşma mümkün deyildir. Dağlıq Qarabağ müstəqilliyi heç vaxt tanınmayacaqdır, dünya birliyi bu barədə bir daha öz mövqeyini bildirmişdir. Azərbaycan isə heç vaxt buna imkan verməyəcəkdir.

Bizim iqtisadi gücümüz artır, siyasi çəkimiz artır, ordu quruculuğuna böyük diqqət göstərilir. Bildiyiniz kimi, bu, bizim üçün prioritet səhədir, dövlət xərclərimizin böyük bir hissəsi ordu quruculuğuna yönəldilibdir. Demək olar ki, orduya nəzərdə tutulan xərclər birinci yerdədir və biz bunu gələcəkdə də davam etdirəcəyik. Biz müharibə şəraitində yaşayırıq, müharibə hələ bitməyib, yalnız və yalnız atəşkəs rejimi yarandırdıq.

Biz bundan sonra həm siyasi, həm də iqtisadi islahatları dərinləşdirəcəyik. Azərbaycanın çox gözəl imkanları, çox gözəl perspektivləri var. Biz öz enerji təhlükəsizliyimizi tam şəkildə təmin edə bilmişik və bu gün bundan çox böyük iqtisadi mənfəət əldə edirik. Gələcəkdə Azərbaycanın qarşısında heç bir maddi problemlər olmayacaqdır. Bizim çoxşaxəli enerji siyasətimiz mövqeyimizi möhkəmləndirir, eyni zamanda imkan verir ki, öz təbii ehtiyatlarımızı dünya bazarlarına müxtəlif yollarla çıxaraq və beləliklə, bundan maksimum dərəcədə mənfəət götürək.

Növbəti illərdə Azərbaycanın uğurlu neft-qaz siyasəti davam etdiriləcəkdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum neft-qaz kəmərləri bizim tarixi nailiyyətlərimizdir. Bu layihələr imkan verəcək ki, bundan sonra uzun illər, onilliklər ərzində Azərbaycan xalqı yaxşı yaşasın, öz sosial vəziyyətini yaxşılaşdırsın və ölkəmizdə güclü iqtisadi potensial yarasın. Həm iqtisadi islahatların dərinləşməsi və həm də sosial məsələlərin həlli həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur, bu gün də belədir.

Bununla bərabər, biz nəhəng nəqliyyat layihələri həyata keçirmək arzusundayıq və bunu edirik. Bizim təklifimizlə bu il Bakı-Tbilisi-Qars demir yolunun tikintisi başlanmalıdır. Bu da böyük tarixi qələbədir. Bu layihənin həm iqtisadi, həm siyasi baxımdan, həm də regional əməkdaşlıq baxımından əhəmiyyəti çox böyükdür və gələcəkdə Azərbaycanca çox böyük xeyirlər götərəcəkdir.

Azərbaycanın bütün bölgələri inkişaf edir. Mən bölgələrə tez-tez gedir, vəziyyətlə tanış oluram və görürəm ki, işsizlik aradan qaldırılıb, yoxsulluq aşağı düşür, abadlıq-quruculuq işləri aparılır. Bölgələrimizdə müasir infrastruktur layihələri həyata keçirilir və beləliklə, Azərbaycan hətərərəfli şəkildə inkişaf edir. Biz böyük neft-qaz sənayətinə maliklik. Amma bizim məqsədimiz odur ki, qeyri-neft sənayesini, iqtisadiyyatın qeyri-neft sahəsini inkişaf etdirək. İqtisadiyyat çoxşaxəli olsun, neft əmilindən, neftin qiymətindən asılı olmasın və güclü qeyri-neft potensialı yarasın.

Sahibkarlığın inkişafı, kond təsərrüfatının inkişafı, bölgələrin inkişafı – bütün bunlar reallıqdır. Son illər

ərzində qəbul edilmiş proqramların hamısı icra olunur, verilmis vədəlinin hamısı həyatda öz əksini tapır. Azərbaycan güclü ölkəyə çevilir. Biz artıq başqa ölkələrin enerji təhlükəsizliyi məsələlərində iştirak edirik və bunu genişləndirəcəyik.

Azərbaycan enerji resursları və onların nəqli baxımından Avropa üçün çox önəmli ölkəyə çevrilir və əlbəttə, bu amil Avropa ilə münasibətlərimizin inkişafında mühüm rol oynayır. Əlbəttə, biz bundan istifadə edəcəyik ki, amokdaşlıq dərinləşsin və Azərbaycanı ictimai-siyasi, ictimai-iqtisadi, istersə də sosial sahədə mövcud olan bütün meyarlar Avropa İttifaqının meyarlarına yaxınlaşsın və ona uyğunlaşsın. Biz bu işləri görmək üçün Yeni qonşuluq siyasəti proqramına qoşulmuşuq. Baxmayaraq ki, bizim qoşulmağımızın səbəbləri heç də maddi səbəblər olmamışdır. Biz nə iqtisadi cəhətdən, nə maddi cəhətdən, nə də siyasi cəhətdən heç kimdən asılı olan ölkə deyilik. Sadəcə olaraq, biz istəyirik ki, dünyada mövcud olan ən yaxşı təcrübəni, bizim şəraitə uyğun olan təcrübəni Azərbaycanda tətbiq edək ki, güclü vətəndaş cəmiyyəti yaransın, demokratiya tam şəkildə bərqərar olsun, iqtisadi, siyasi azadlıqlar möhkəmlənsin və Azərbaycan müasir ölkəyə çevlinsin.

Mən dəfələrlə demişəm və bir daha demək istəyirəm ki, bunu etmək üçün bütün imkanlar var. Siyasi iradə var, xalqla iqtidar arasında vəhdət var. Azərbaycanda çox gözəl ictimai-siyasi vəziyyət, sabitlik, əmin-amanlıq mövcuddur. Biz indi başqa ölkələrdə, yaxın qonşuluqda baş verən hadisələri izləyirik və görürük ki, inkişaf olmayan yerlərdə sabitlik də yoxdur və əksinə, əmin-amanlıq, sabitlik olmayan yerlərdə, xalqla iqtidar arasında vəhdət olmayan yerlərdə inkişafdan da söhbət gedə bilməz.

Bizim gələcəyimiz çox parlaq olacaqdır, qarşımızda bütün yollar açıqdır. Biz irəliləyən, müasirləşən, inkişaf, tərəqqi doğru gedirik və çox istəyirik ki, tezliklə bütün istəklərimizə nail olaq. Bizim qəbul etdiyimiz proqramlar, əlbəttə ki, bir müddət vaxt aparacaqdır. Mən çox istəyirəm ki, biz bunu tezləşdirək. Ən yaxın zamanlarda Azərbaycan vətəndaşları daha da yaxşı yaşasınlar, ən yaxın zamanlarda Azərbaycanı daha da möhkəm ölkəyə çevirsin.

Biz bu gözəl bahar bayramında Bakının tarixi binasının yeni simasını görürük. Bildiyiniz kimi, Bakının tarixi

yerlərinin qorunması, təmiri, bərpası üçün mən xüsusi sərəncam imzaladım və çox böyük quruculuq, abadlıq işləri aparılır, tarixi binalar təmir edilir. Bizim üçün, Bakı sakinləri üçün əziz olan yerlər bərpə olunur. Gözəl parklar salınır, abadlıq işləri aparılır. Bakı həm gözəllik baxımından, həm də rahatlıq, infrastruktur baxımından dünyanın ən yarışılıq şəhərlərindən birinə çevriləcəkdir. Biz öz qədim tariximizi qoruyuruq, ancaq, eyni zamanda, dünyanın ən müasir standartlarını Azərbaycanda və Bakıda tətbiq edirik.

Bu yaxınlarda İcraşəhəri tarixi kompleksinin qorunması üçün lazımı tədbirlər görülmüşdür. Qədim tariximiz olan İcraşəhəri qorunmalıyıq və abadlaşdırmalıyıq. Bu yaxınlarda bəkililərin sevimli yeri olan Milli Parkın yenidən qurulması, təmiri və onun əvvəlki vəziyyətinə qaytarılması üçün lazımı tədbirlər görülmüşdür. Əminəm ki, bir il ərzində Milli Park dünyanın ən gözəl yerlərindən birinə çevriləcəkdir. Biz bunu edəcəyik. Başqa yerlərdə, həm şəhərimizin tarixi yerlərində, həm də şəhərin kənarında yerləşən yerlərdə də abadlıq-quruculuq işləri aparılır, inkişaf gedir.

Əziz dostlar, bu gözəl gündə biz bir daha əminliklə deyə bilərik ki, Azərbaycan dövləti öz müstəqilliyini möhkəmləndirir, ölkəmiz inkişaf yolu ilə gedir. Azərbaycan dünyada böyük hörmətə malik bir ölkədir. Bizim iqtisadi və sosial siyasətimiz insanların həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına yönəldilmişdir. Öz tarixi keçmişimizə, öz milli adət-ənənələrimizə çox böyük hörmətlə yanaşıırıq. Biz mədəniyyət sahəsində böyük işlər görürük. Bütün teatrlar, muzeylər təmir olunur, yeni muzeylər, yeni teatrlar tikiləcəkdir. Bir sözlə, Azərbaycan uğurla inkişaf edir. Bu inkişaf davam etdiriləcəkdir. Bunu etmək üçün Azərbaycanda vətəndaş birliyi daha da möhkəmlənməlidir və bu, belə də olacaqdır.

Mən bu əziz gündə bütün Azərbaycan xalqını gözəl bahar bayramı münasibətilə bir daha ürəkdən təbrik etmək, cansağlığı, xoşbəhtli arzulamaq istəyirəm.

Bayramınız mübarək olsun!

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 20 mart 2008-ci il

ƏRGƏNƏKON BAYRAMI – Əbülqazi Bahadır xan XVIII əsrdə qələmə aldığı “Şöcəreyi-torakime” (“Türkələrin şöcərəsi”) əsərində göstərir ki, türklərin qədim əcdadları dörd tərəfdən dağlarla əhatə olunmuş Ərgənəkön adlı çox gözəl bir məkanda məskən salıblar. Onlar burada dörd yüz il yaşamış, ancaq zaman içində həm özləri, həm də qoyun, at və dəvə sürüləri o qədər artıb çoxalmışdır ki, məskun olduqları yer onlara dar görünmüş, ot, su sıxıntısı çəkməyə başlamışlar. Ətraflarını çevrələyən sət, sıldırım qayalı keçilməz Ərgənəkön dağlarını heç bir vaxtla aşb genişliyə çıxma bilmirlərmiş. Ərgənəkön dağları boyaboy demirymiş. Bir gün dağın eteyində qoyun sürüsünü otaran çoban boz qurdun qoyununu birini qapıb çaxdığını görür. Çoban qurdun dalınca yüyürüb baxır ki, qurd dağın altına girib qeyb oldu. Yaxınlaşıb görür ki, dağın altından o biri üzə dar bir oyuc var. Qurdun bu oyudən keçib getdiyini yəqinləşdirdikdən sonra gəlib əhvalatı elin başçısına söyləyir. Xaqan biliciləri başına yığib həmin yerə gəlir. Dağın o biri üzünə keçən dar oyucu gördükdən sonra məsləhət-məşvərat ələyib bu qərara gəlirlər ki, demirçiləri oyudən çevrəsinədəki demiri eridib buradan at-dəvə keçə biləcək bir yol açsınlar. Uzun zəhmət və əziyyətdən sonra boz qurdun keçib getdiyi həmin oyucu qridilərə böyüdüldür, türklər də var-dövlətlərini götürüb dağın o biri üzünə – otlu-sulu geniş düzənliklərə çıxma bilirlər. Boz qurdun yol göstərəcəyi ilə demir dağların mühasirəsindən – sıxıntıdan çıxışı yeni günün – yeni həyatın başlanğıcı sayaraq əziz tutan türklər hər il həmin gün böyük tonqal yandıraraq ocaqda qızdırıqları demiri zindan üstündə döyər və Ərgənəkondən çıxışı bayram edirdilər. Həmin günün Novruz – yeni gün olduğuna inanılır.

ƏVRƏZ – bahar fəslə başlanğıcının şən bəllərində təsərrüfat işləri ilə bağlı el-oba da təşkil olunan iməcəlik. Təsərrüfat işlərini görməyə imkanı olmayan ailələr, köməksizlərə, ailə başçısını itirənlərə evrəz adı ilə köməklik göstərilirdi. Mill inlərin sünağundan çıxıb dövrümüzədək gəlib çıxan bu qədim el adətini könüllü ulub, insanların bir-birinə təmənnasız köməyi kimi təşəkkül tapmışdır. Əvrəz yiyəsi kəndin ağsaqqalı ilə məsləhətləşir, orki çatan, sözü keçən adamlara iməcəlik istədiyini bildirir. El içində bəzən evrəzi carçılar yayır. Carçı evrəzin kim tərəfindən, nə məqsədlə çağırıldığını boyan edir. Vədo tamam olan gün el yığışır evrəz yerinə, əkin sahəsinə çıxırlar. Bir günün içində bir aya görülmək üçün öhdəsindən gəlirlər. Xəbəri olan evrəzə gəlməyə bu ayıb sayılır.

Şum evrəzində (bax: *Şum bayramı*) əkinə bir neçə kətan çıxarılır. Kimin kotanı tez milə çıxıb birinci bax

çloşa, ona hədiyyə verilir. Əvrəz çal-çağırda başlar. Günortası evrəz yiyəsi günorta nahar yerər.

Biçin evrəzi də var. Ən yaxşı biçiniçini bu vaxt üzə çıxarırlar. Biçiniçilərdən kim birinci darzi biçib evrəzinin qabağına qoysa, həmin adam evrəzin qalibi sayılır. O adama hədiyyə verilir. Sonra birinci darzi xırtına gətirib çıxaran arabaçığı da xolət verilir.

Əvrəz xeyriyyəçilik anənası bu gün də davam etdirilir. Ehtiyacı olanlara təmənnasız yardım göstərilir, dar ayaqda olanlara himayədarlıq edilir.

“ƏYYAMDA DÜŞƏR ŞƏNBƏYƏ NOVRUZ” – xalq arasında gəzən bu məsəl Novruz bayramına bağlı bir rəvayət əsasında yaranmışdır. Deyilənə görə, adlı-sanlı bir xanın yəhudü bir vəzirli olur. Novruz bayramı bir il təsadüfən şənbəyə – yəhudilərin pəhriz gününə düşdüyündən vəzir çıxılmaz vəziyyətdə qalıb bilirmir ki, neyləsin. Xanın bayramını təbrik etməyə getməkdən də qorxur, pəhrizi pozmaqdan da. Çox fikirləşəndən sonra xanın yaxın bir adaminə yanına çağırır ona bir qızıl onluq verir və xəşif edir ki, gedib xana vəzirin bərk naxoşladığını, bu səbəbdən də bayramlaşmağa bir neçə gün sonra gələcəyini söyləsin. Həmin adam gəzən xana vəzirin naxoşladığını və üzürü səbəbdən novruza gələ bilməyəcəyini söyləyir. Xan “keçmiş olsun, Allah şafa versin” – deyib vəzirə üzürü sayır, ağına da başqa bir şey götürmir. Bunun üstündən bir il keçir. Yəno Novruz gəlir. Vəzirin öten il qızıl onluq verir xanın yanına göndərdiyi adam sübh tədən qapını kösdür deyir: “Vəzir sağ olsun, bir qızıl onluq ver, gedim yəno xana deyim ki, son xəstəsin”. Vəzir gülüb deyir: “Əyyamda bir düşər şənbəyə Novruz! Nə olub ki, məşallah, dərüb gedirəm xanın Novruzunu təbrikə...”

ƏZƏL ÇƏRŞƏNƏ – Bəz ayın dörd çərşənbəsindən birincisinin el-oba arasında deyilən adlarından biri. Təzo doğulan, təzo gələn, yazın yaxınlaşmasını xəbər verən çərşənbə olduğundan belə də adlanır.

Ff

“FATMA NƏNƏNİN HANASI” – göy qurşağının (bax: *Qövsü-qizeh, Göy qurşağı*) xalq arasında adı. Göy qurşağı əsasən yaz aylarında, bəzən də yayda qısamüddətli gur yağışdan həmon sonra günəş çıxdığı zaman həvadə olan narn yağmur zörrəcikləri ilə güvənə şüasının xüsusi bucaq altındakı kəşməsinədən yaranan ecazkar-romantik zolaqdır. Bu qurşağı “Fatma nənənin qurşağı” və ya “Fatma nənənin örkəni” də adlandırırlar. İnamə görə, oğor yağışdan sonra “Fatma nənənin hanası” tezliklə itərsə, hava aydın olacaq. Guya örkənin hər ipi bir rəngdədir. Belə bir inam var. Fatma nənənin örkəni no

qədər çox yaşıl rəngə çalərsə, daha çox yağış yağacaq, göy olarsa hava pisləşəcək, yox oğor qırmızı çalərsə hava aydınlılaşacaq. Və yaxud Fatma nənənin hanasındakı göy rəng açıq, sarı rəng parlaqdırsa, tezliklə hava yaxşı olacaq.

Xalq arasında “Fatma nənənin hanası” ilə bağlı çoxlu müdrik sözlər, rəvayətlər vardır.

FƏRVƏRDİN BAYRAMI – “Avesta” üzrə ilin başlanğıcı. Yazın birinci günü, yəni yeni ilin ilk günü fərvərdin ayının əvvəlindən hesab edilmişdir. Buna görə də bir sıra mənbələrdə Novruz bayramının adı “Fərvərdin bayramı” kimi də qeyd olunur.

FƏSƏLİ – əsasən Novruz bayramı və digər el şənlikləri zamanı bişirilən çörək növü. Fəsolinin xəmiri, adətən, acıtmalır. Xəmirə 2-3 kəndə tutulur, həmin kəndələri bir-bir yayıb üstünü yağlayırlar. Sonra həmin yağlı hissələri bir yerdə yenidən yığırub kəndələyirlər. Həmin kəndələri 0,5-0,7 sm qalınlığında yayıb qızmış sacın üstünə salırlar. Fəsolini sacın üstündə bişirərkən oxlovla üzərində naxışlar açırırlar. Hər iki üzünü bişirdikdən sonra isti-isti yeməyə üstünlük verirlər. Somud Vurğun fəsolini belə vəsf edib:

Göylərə baş çəkir Göyəzən dağı,
Axaşam açıq olur Ayın qabağı.
Bizim gəlinlərin bayram qabağı
Fəsolü yaymağı yadıma düşdü.

FİKRƏT QOCA, Fikrət Göyüş oğlu Qocayev (1935) – xalq şairi, əməkdar incəsənət xadimi. Ağdaş rayonunun Kotanarx kəndində anadan olmuşdur. “Azərbaycan gəncləri” qəzeti redaksiyasında ədəbi işçi (1967-1970), Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında Asiya-Afrika yazıçıları ilə mədəni əlaqələr üzrə məsul katib (1970-1975), “Azərbaycan” jurnalında şöbə müdiri (1978-1987), “Qobustan” incəsənət toplusunun baş redaktoru (1987) işləmişdir. 1991-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyi Heyətinə katib seçilmişdir. Hazırda Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin birinci katibidir. “Qağayı” (1963), “Hamiya borcluyam” (1965), “Dənizdə ay çiməndə” (1967), “Yatmadığım gecələrdə” (1970), “Günlərin bir günü” (1972), “İnsanlar arasında” (1974), “Gül ömrü” (1976), “Ulduzlu düşüncələr” (1978), “İnsan xasiyyəti” (1980), “Özümə məktub” (1983), “Ömürdən səhifələr” (1984), “Yollar ayrılığında” (1985), “Seçilmiş əsərləri” (1988), “Ömürdən bir damla” (1991) və s. əsərlərin müəllifidir. Şairin “Bayram axşamlarında” şəri Novruz bayramına həsr olunmuş, bu şerə eyni adda məhni bəstələnmişdir.

Yollar olvan boyanar,
Evlərdə arzu yanar,
Gözlərə sevinc qonar,
Bayram axşamlarında.

Nəgmə olur dalğalar,
Qış dönüb olur bahar,
Göydən məhəbbət yağar,
Bayram axşamlarında.

Hər tərəf işıq olur,
Başqa yaraşq olur,
Göy yərə aşiq olur,
Bayram axşamlarında.

FİNCAN-FİNCAN – oyun adı. Novruz bayramı günlərində xalq arasında yayılan maraqlı möişət oyunlarından biri də “Fincan-fincan” oyunudur. Bu oyun bəzən məhəllələrarası evlərdə, bir çox hallarda isə çayxanalarda, toy hazırlığı gecələrində oynanılır. Oyunda iki dəstədən ibarət olan iştirakçıların sayına görə (10 və ya 15 nəfər) məcməyi, sınıyo düzülən üzüqoylu fincanların birinin altında üzük gizlədilir. Bir dəstə o biri dəstəyə onu tapmağı təklif edir. Üzük tapılmadıqda iştirakçı “corima” olunur. Oyuna yığılan cavanlar çay içir, cürbəcür çərəzlər yeyirlər. Oyun zamanı məzəli əhvalatlar, nağıl deyir, dərviş, aşiq oxutdururlar. Çox zaman oyun gecə yarısına qədər davam edir. Bu oyun Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində “Üzük-üzük”, “Üzük gizlətdi”, “Gül oyunu” adları ilə də tanınır.

FÜZULİ MƏHƏMMƏD, Məhəmməd Süleyman oğlu Füzuli – böyük Azərbaycan şairi. 1494-cü ildə Kərbəla şəhərində anadan olmuşdur. Hillə, Bağdad, Nəcəf şəhərlərində mükəmməl təhsil alan, Azərbaycan dili ilə yanaşı fars, ərəb dillərini də mükəmməl bilən M.Füzuli tarix, fəlsəfə, astronomiya, riyaziyyat, məntiq elmlərinə daha çox diqqət yetirmişdir.

Üç dildə – Azərbaycan, ərəb, fars dillərində şeir “Divan”ları yaranan M.Füzuli, həmçinin “Leyli və Məcnun”, “Bəngü Bada” (“Tiryək və Şərab”), “Haft cam” (“Yeddi cam”), “Səhbətül-əsmar” (“Meyvələrin səhbəti”) poemaların, “Şikəstənamə”, “Səhhot və Mərez” (“Sağlamlıq və Xəstəlik”), “Rindü Zahid” nəsr əsərlərinin, “Hədiqət üs-süeda” (“Xoşbəxtlər bağçası”), “Hədisi-ərəbin” (“Qırx hədis”) tərcümə əsərlərinin, “Mətlə ül-ctifaq” (“İnamın başlanğıcı”) adlı ərəbcə yazılmış elmi-fəlsəfi əsərin müəllifidir.

M.Füzuli 1556-cı ildə Kərbəla şəhərində vəfat etmişdir. Şairin yaradıcılığında bahar mövzusu da xüsusi yer tutur:

Bahar oyyəmidir, gəlməz nədəndir şərə bülbüllər,
Məğor düşmüş lətafətdən könüllər şad edən güllər?

Çiçəklər otr saçdı, nəzənlərin seyrli-bağ etməz
Açılmış güllər yekşor pərişan etdi qatillər.

Oğor eşq əhli etməzso gözəl məhrulərə rəğbat
Nə lazımdır bu ziyət, bu gözəllik, bu qara tellər.

Könüllər bəs nəçin güllərə bağlanmaz bu mövsimdə
Məğor zənciri-zülfün açmamış gülsəndə sünbüllər?

Könül qönçə kimi yüzlərə gəmlərlə düyünlənmiş,
Budur müşkül ki, dövrən nəz edir açıqca müşkülər.

Suyu qoynunda gülsən bəsləyir, var vəchi, izzətlə
Ki, ondan zahir olmuşdur gözəlliklər, təcəmmüllər.

Füzuli, qorxu çoxdur rəhbərzü-əşqə düşməkdə,
Bu yollar çox ağır yoldur, gərəkdir təkəmmüllər.

Vəslin mənə Novruz gecəsi oldu müeyssər,
Sanki o gecəm gündüz ilə oldu bərabər.

Gg

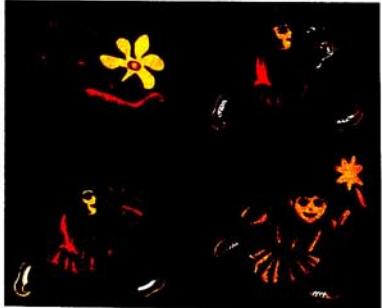
GİZLƏNQAÇ, gizlənpaç – uşqlarda sayıqlıq, cəldlik əslayan oyunlardan biri. Oyunda hər bir uşaq iki barmağını dairəvi surətdə yerə düzdükdən sonra, bir növrə seçilmiş başçı gözü yumdurmaq üçün barmaqları sayıya-saya püşk rolunu oynayan şeir oxuyur:

İynə, iynə,
Ucu düymə.
Bal balıca,
Ballı keçi,
Şam ağacı,
Şatır keçi,
Qoz ağacı,
Qotur keçi.
Hoppan, huppan
Yırl, yırtl
Su iç, qurtul.

Yaxud:

Biri bizdə
İkisi sizdə,
Üçü üzde,
Dördü düzde.
Beşi bəsto,
Altısı asta.
Yeddisi yüzde
Səkkizi səsde.
Doqquz dosto
Onu – sonu
Başa vur çökil,
Dur burdan əkil!

Nəgmə – saydakı son söz kimin barmağının üstünə düşsə, o, barmağını çökür. Bu, uşqlardan birinin barmağı axıra qalanadək davam edir. Sona qalan uşaq iki öli ilə

gözlerini örtür, digərləri qaçıb gizlənirlər. Müəyyən işarədən sonra uşaq gözlerini açır və gizlənenləri axtarır. Gizlənenlər övvələcədən müəyyən edilmiş yerə – moroyo gəlib olini vurmağa çalışır. Əgər oyunçulardan hər biri gözünü örtəndən tez qaçıb moroyo ol vurarasa qalib, uduzan isə gözünü örtüb yenidən gizlənenləri tapmağa hazırlaşır.

GÖPÜ – Novruz bayramının gəlişi və bununla da təbiətin oynanması, dirilməsi münasibəti ilə ilaxır çərşənbələrdə kişi dostlarının icra etdikləri yallının adı. Yallının icra qaydası belədir: övvələcə zumna muğam üstə çalınır. Sonra asta-asta ritm dəyişir. Dəstələr meydana çıxır. Zurnaçı dəsto başçılarının arasında durub "Ay budur gəldi bahar fəsl!" havasını çalır. Dəsto başçıları birlikdə oxuyurlar:

Ay budur gəldi bahar fəsl
Açılbıdır lələ, nərgiz...

Dəsto üzvləri oxla: – Hey... aman hey... hey... – oxuyurlar. Yəne zurnanın çaldığı havaya uyğun olaraq dəsto başçıları oxuyurlar:

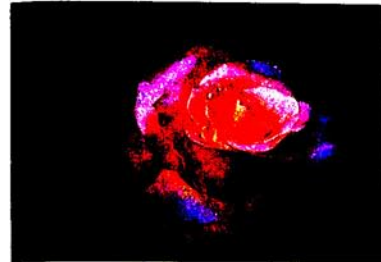
Duman gəlir qum kəşəndən.
Ay quma dəşənə-dəşənə.

Xor bayaqçı sözləri təkrar avazlayır. Melodiya dəyişir. Meydanın ortasında tonqal alışırlar. Yallı iştirakçıları bir-bir tonqalın üstündən hoppanır və ahəngi gözəlməklə eyni ritmlə rəqs edirlər. Musiqi kəşilir. Kişilər elliklə ol çalır və bu zaman əl-ələ tutmuş qadınlar tonqalın çevrəsində "gülüm hey" oxuyub yallı gedirlər. Təzədən çevik və coşqun musiqi çalınır. Kişi dəstələri melodiyaya uyğun rəqs edirlər. Yenidən musiqi dəyişir. Kişilər rəqsi dayandırıb əl çalırlar. Bu vaxt əllərində səmən qabları tutmuş qadınlar ağır hərəkətlərlə meydana daxil olurlar. Onlar və ümumilikdə, meydana toplaşmış qızlar, gəlinlər "Bahar", "Səməni" nəğmələrini oxuyurlar və beləcə oyun-tamaşa davam edir.

GÖY QURŞAĞI – yazın ilk günlərində yağışdan sonra havada olvan qövs şəklində müşahidə olunan optik hadisə. Göy qurşağının rənglərinin ardıcılığı Günəş spektrindəki kimidir: kənar qövs qırmızı rəngdə olur, sonra rənglər bir-birinin ardınca bu qayda ilə düzülür: narıncı, sarı, yaşıl, göy və qövsün içəri tərəfindən bənövşəyi qurşağ görünür (bax: *Qövs-i-qizəh, Fatma nanənin hanası*).

GÖZBAĞLAYICI – Novruz bayramı və digər əl şənliklərində hoqqa oyunu nümayiş etdirən səhrkar-fokusçu. Hipnozcu və jonqlorluq qabiliyyətlərini də böyük məharətlə özündə cəmləşdirən gözbağlayıcıların göstərdikləri scənslər həmişə maraqla qarşılanmışdır.

GÖZBAĞLICA – Novruz bayramı günlərində geniş yayılmış xalq oyunu. Oyunda iki dəsto olur. Başçılar seçilir, nəvbə ilə oyunçuların gözünü yayıqla bağlayıb meydana buraxırlar. Kimsə qıraqda daş çiqqıldadır, səs çıxarıb qaçır.

Gözübağlı olan başçılar daşa səs çıxaranı axtarmağa. Böyük oziyyotlu daşı daşa vuram tutur. İndi də ola keçən oyunçunun gözünü bağlayırlar. Bir başçısı başçılar oyun daşlarını bir-birinə vurmağa "Gözbağlıca" oyununu bu sayaq davam edir.

GÜLAB – Ta uzaq keçmişdən azərbaycanlılar qızılğüldən gülab (gül suyu) çəkiblər. Bir sıra süfrə içki növlərini, xüsusilə şərbətləri hazırlayarkən otirli olması üçün gülabdan həmişə istifadə edirlər. Xalq təbabətində gülab hələ qədimlərdən yuxu xəstəliyinə şofa verir, oşob xəstəliyinin dərmanı sayılır; otriyyatda, həmçinin dini mərasimlərdə də gülab işlədilir.

Azərbaycanın bir sıra bölgələrində bayramlaşma zamanı biri-birinin ölinə gülab suyu səpmək adətə mövcuddur.

GÜL ÇƏRŞƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən üçüncüsünün əl arasındakı deyilən adlarından biri. Bu çərşənbədə meşələrdə, talalarda novruzgülü açır. Bu yerlərin yaxınlığında yaşayənlər, xüsusən uşqlar, gənclər həmin güllərdən toplayıb çərşənbə xonçasına qoyur, eyni zamanda, "yaz nübərini" – deyə həminə mustuluqlayrlar. Üçüncü çərşənbəyə məhz novruzgülü ilə olaqədar olaraq belə, yəni "Gül çərşənbə" deyilir.

GÜLEYNARI – Novruz bayramı günlərində icra olunan yallısayaqı oyun. Oyun iştirakçıları əl-ələ tutaraq rəqs edir, bayram nəğmələri oxuyurlar:

Novruz gəlir, yaz gəlir.
Nəgmə gəlir, saz gəlir.
Bağçalarda gül olsun.
Gül olsun, bülbül olsun.

GÜLRİZAN – Novruz bayramı günündə, xüsusən dağ kəndlərində icra olunan şənliyin adı. Bayram günündə cavan oğlanlar, qızlar dağın döşünə toplaşrlar. Dağın zirvəsinə qaça-qaça çıxmaq və geri dönmək yarış keçirilir. Burada məhnə oxuyur, məzəli oyunlar göstərir, rəqs edirlər. Açıqma, güləşmə, tullanma yarış da şənliyin əsas məzmununa daxildir. Yarışlarda qalib gələn oğlanları qızlar çiqək, gül dəstələri ilə təbrik edirlər.

GÜLÜSTAN – baharı, yazı xətrlərdən güllük, gül bitən yer. Şəxs adı və toponim kimi də geniş yayılmışdır. "GÜN ÇIX, ÇIX, ÇIX..." – *Günəşçağırma* mərasimində oxulunan nəgmə. Yağış yağdırmaqda bağlı ayın və mərasimləri də adamlarımız, adətən, müqəddəs sayılan Günəşə çıxaram olamətə olaraq batandan sonra icra etmişlər. Bu həm də daha çox antropomorftə təsvürlü, Günəşin canlı bilinməsi etiqadı ilə əlaqədardır. Xalq yaradıcılığı-mızdan, xüsusilə, əfsanələrimizdən Günəşin insan – qadın olması barədə istənilən qədər bənmək çətin deyil.

Bu tərz görüşlər mərasimimizdə məhz Günəşə bağlı bir sıra digər ayın və mövsümlərdə də yaranmasına səbəb olmuşdur ki, bunlardan da ən başlıcası baharın, yazın təzələşdirilməsi üçün ilbə bir dəfə icra olunan "Günəş dövət", "Günəşçağırma" mərasimidir. Novruzla bağlı olan həmin mərasimə Günəş canlı kimi təsvür edilmiş, insanlaşdırılmışdır. Günəş həyatdır, işıqlı səbahdır, şər qüvvələrin məhvi deməkdir. Bu münasibətlə cürbəcür ayinlər keçilir, şənlik edir, Günəşin çıxmasını arzulayır, ondan kömək gözləyirlər.

Soyuq qış günlərində Günəş buludlar arasında görünəndə qırmızı don geyilərək dağların döşündə, çayların sahillərində halay vurub əl-ələ hərlənə-hərlənə geylər qızını haralayrlar. Mərasimin ən əski nəğmələrindən biri belədir:

Gün çix, çix, çix!
Kəhər atı min, çix!
Oğlan qayadan uçdu,
Qızın tənədir düşdü,
Keçəl qızı qov evedo,
Saçlı qızı götür, çix!

Gün getdi su içməyə,
Qırmızı don biçməyə,
Gün çixıbdı yətirocok,
Qarı yerdən götüröcok,
Keçəl qızı ötüröcok,
Saçlı qızı götüröcok.

Göründüyü kimi, "Günoşi çağırma" mərasimində qədim azərbaycanlılar, doğrudan-doğruya Günoşin özünü müərcət edir, onu "oğlunun qayadan uçması", "qızının tənədrə düşməsi" ilə qorxudaraq tez "kəhər ata minib gəlməyə" çağırırlar.

Burada "keçəl qız" qışdır, "saçlı qız" yazın başlanğıcıdır. Elə buna görə də okünçiliklə, maldarlıqla bağlı olan xalq, bu nəğməsi ilə Günoşi qarı oritmək üçün çağırır, yazın gəlməsini istəyir və Günoşdan "keçəl qızı" – qışı aparmasını, "saçlı qızı" – yazı gətirməsini diləyir.

Bu nəğmənin digər mısraları da müəyyən bir mənə ilə bağlıdır. Belə ki, nəğmənin "Kəhər ata min, çıx!" mısrası çox qədim bir inamla əlaqədardır. Etiqada görə Günoşi gözədirən qız arabaya dörd ağı at qoşulmuşdur ki, elə nəğmədən həmin təsəvvür öz əksini tapıbdır.

Gün getdi su içməyə,
Qırmızı don biçməyə –

mısrasında isə Günoşin batb yenidən doğacağı, ələmi yəndən nura qarış edəcəyi ümidli ifadə olubdur.

GÜNƏŞÇAĞIRMA – yağmurlu günlərdə Günoş istəyi ilə icra olunan mərasimin adı. Gəlişi Novruz bayramı ilə qarşılanan yaz təsəvvüfatını əməyə, işə sövq edir. Torpaq şumlanıb okilir. Amma aramsız yağın yağışlar oki-

nocək üçün bolaya çevrilir. Məhsulun bitib göyməsinə yubadır. İnsanlar yağışa qarşı xüsusi mərasim ayını icra edər, nəğmələr oxuyurlar (bax: "Gün çıx, çıx, çıx..." və "Qodu-qodu...")

GÜNƏŞ TƏQVİMİ – Günoşin illik zahiri hərəkətinə əsaslanan təqvim. Günoş – Şəmsi təqvimi Ay təqvimiindən fərqli olaraq daha köndüqdür. Bu təqvim millədən əvvəl IV minillikdə Misirdə yaranmışdır. Misirdə yayın qızmar vaxtında Nil çayı daşar, Sırıus ulduzu görünür və yay Günoşdurması baş verir. Bu vaxtdan da Yeni il hesablanardı. Yer in Günoş ətrafında bir tam dövr etməsi nəticəsində yaranan həqiqi ilin uzunluğu 365 gün, 5 saat, 48 dəqiqə, 46 saniyədir. Ay ilə hesablanan ilin uzunluğu həqiqi Günoş ilinin uzunluğundan azdır. Belə ki, birinci ikincidən ilin qısa, yaxud uzunluğundan asılı olaraq 11-12 gün fərq verir. Ona görə də Günoş təqvimi ilin başlanğıcı həmişə eyni vaxta düşür. Bir sıra bayram və mərasimlər (qurban, orucluğu, məhərrəmlik) Qəməri təqvimi ilə əsasən keçirildiklərindən hər il 11-12 gün geri çəkilir və beləliklə, bütün fəsiləri, ayları dolaşarlar. Günoş təqvimi dəqiq astronomik hadisəyə, yəni Günoşin dünyanın Cənub yarımkürəsindən Şimal yarımkürəsinə keçməsi ilə baharın gəlişinə, yaz fəslinin – Novruzun başlanmasına uyğun gəlir. Günoş təqvimi on geniş yayılmış beynəlxalq təqvimi.

Hh

HACIBƏYLİ ÜZƏYİR, Üzeyir Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyli (1885-1948) – dahi bəstəkar, publisist, dramaturq, ictimai xadim. Azərbaycan professional musiqi sənətinin və milli operanın banisi, SSRİ xalq artisti (1938), professor (1940), Azərbaycan EA-nın həqiqi üzvü (1945), Dövlət mükafatları laureatı (1941, 1946).

Ü.Hacıbəyli 1885-ci ildə Şuşa qəzasının Ağcabədi kəndində (indi rayon mərkəzi) anadan olmuşdur. Təhsilini Şuşada və Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasında almışdır. Bir müddət Cəbrayılda və Bakıda müəllim işləmişdir. 1908-ci il yanvarın 12-də Bakıda "Leyli və Məcnun" operasının tamaşası ilə bütün müsəlman Şərqi dənizə opera sənətinin bünövrəsini qoymuşdur. Xalq dastanları və Şərq ədəbiyyatı motivləri əsasında "Şeyx Sənən" (1909), "Rüstəm və Söhrab" (1910), "Şah Abbas və Xurşid Banu" (1912), "Əsli və Kərəm" (1912), "Harun və Leyli" (1915), nəhayət, Azərbaycan opera sənətinin zirvəsi "Korçulu" (1937) operalarını yaratmışdır. Ü.Hacıbəyli "Ər-ərvad" (1909), "O olmasın, bu olsun" (1910), "Arşın mal alan" (1913) musiqili komediyalarının da müəllifidir. Ü.Hacıbəyli Bakıda milli musiqi məktəbinin – Azərbaycan Dövlət Türk Musiqi Məktəbinin – texnikumunun yaradıcısı və ilk direktoru olmuşdur (1921-1926). "Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları" (1945) fundamental əsəri ilə Azərbaycan elmi musiqişünaslığının əsasını qoymuşdur. SSRİ Ali Sovetinin (I, II çağırış) deputatı olmuşdur. Dahi bəstəkarın əməyi ordenlərlə, medallarla dəyərləndirilmişdir. Ü.Hacıbəyli 1948-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Üzeyir Hacıbəyli Novruz bayramı haqqında da söz açmışdır. "Təzə il..." yazısından ixtisarla "...Huşyar insan tozu ilə qədəm qoyduqda köhnə ildə başına gələn qəziyəyə, giriftar olduğu fənalıqları, o fənalıqların nodon və haradan omlə gəldiklərini xatirinə götürüb soy edir ki, tozu ildə özünü belə fənalıqlardan qorusun, o fənalıqların zühuruna mane olsun. Vay o adamların halına ki, köhnə ilin dərsi-ibretlərini nəzəri-ətibara almayıb foramsız edələr! Keçən ilin dərslərini dürist öyrənməmiş sağird tozu ildə cürbəcür çətinliklərə düşən kimi, bunlar da tozu ildə müxtəlif məşəqqətlərə düşər olub, belə məşəqqətlərdən xilas olmaq yolunu bilməyəcəklər və özlərini şaşırıb onsuz da ağır olan məşəqqətlərini daha müşkülətə salacaqlar. Belə olan surətdə yaxşı deyilmişdir ki, hər bir il özümüzü tozu il üçün hazırlayaraq, yəni məişətimizi yüngül edəcək, özümüzü ağıllandıracaq və tərəqqi verəcək olan hər bir yaxşını inadlıq etməyib öyrənək və özümüzə zərər yetirən hər bir fənalığın dəfinə çalşıq, zühuruna razı olmayaq..."

HALAY – Novruz bayramı günlərində və el şənliklərində icra olunan qədim kütləvi xalq rəqsi, oyun. Xalq

arasında "halay çəkmək", "halay qurmaq", "halay vurmaq" (dövrə vurmaq, dairə üzrə oturmaq), "halay gəlmək" (rəqs etmək üçün iki dəstəyə bölünmə) ifadələri var. Hazırda "Halay" iki dəstəyə bölünərək birlikdə oxuyub rəqs etmək mənasında işlənir. Məşəyi qədim bayram və mərasimlərlə bağlı olan halay rəqs-mahnıları əmək, zəhmət motivi əsasında yaranmışdır. Lakin uzun inkişaf tarixinə malik olan, hər bir zəhmət nəğməsinə olduğu kimi, bu mahnının motivi də tədricən dəyişmiş, mərasim məhəsinə çevrilmişdir.

Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsində (Astara, Lənkəran, Masallı) toy və el şənliklərində qız-gölinlərin ifa etdiyi "Halay" oyunu yalnız ritmik el çalması və mahnı ilə müşayiət olunur. Burada ifaçılar ilk növbədə dairəvi şəkilə düzülür, sonra iki dəstəyə bölünüb üz-üzə durur, əl çala-çala, oynaya-oynaya növbə ilə bir-birlərinə düzür hərəkət edib mahnı "deyişmə" oxuyurlar:

Çəkin halay düzülün,
Xumar gözlər süzülün.
Kim halaya girməyə
Əli yərdən üzülün.

Dağlarda gozon mənəm,
Gülləri üzən mənəm.
Gedirsən mənə apar.
Yar sensiz dözmənmənəm.

* * *

Dağların qarı getdi,
Çaylara sarı getdi.
Mənim sevgili yanımda,
Bilmirəm hara getdi.

* * *

Qara at nalı neylər,
Gözəl qız xalı neylər.
Sənin tək yarı olan
Dövləti, malı neylər.

Halay rəqsinin hərəkətləri sadədir. Bunlar ya irəli-geri, ya da dövrə vura-vura o yan-bu yana tək-tək atılan addımlardan ibarətdir. Rəqs uzun müddət davam edə bilər. Çox vaxt rəqs edən dostlar bir-birini yormağa çalışırlar:

A yordu, yordu, yordu,
Görək kim kimi yordu.

HƏBİBİ – XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış Həbibü Göyçayın Bərgüşad kəndində doğulmuşdur. Təsədüf nəticəsində Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun sarayına düşən Həbibü burada bir şair kimi yetişmək imkanı tapır. Ağqoyunluların süqutundan sonra Səfəvilərin sarayında da hörmət qazanmış və "Məlik üş-şüora" rütbəsinə yüksəlmişdir. Böyük bir "Divan" yaratdığı barədə qaynaqlarda söz açılsa da əsərlərinin az bir qismi gəlib bizə çatmışdır.

Billah, ey sərv-i rəvan, durgil səhər, gül şən degül,
Gün yüzün şəmi önündə ta gülə gülşəndə gül.

Cümlə aləm gülşən olsa, gülşə hər dəm yüzümdə,
Çün gülər yüzün mənə gəlmişə, ol gülşən degül.

Rövzəyi-hüsnü cəmalin ərz edəldən, ey sənəm,
Güldü bağı lalə, nosrin, süsünü gülşəndə gül.

Bitirəldən gülsünatı, bağbanı-kainat,
Bitmədi bir gül yüzün misli dəxi gülşən degül.

Lalə yüzün həsrətindən oda yaxar içini,
Qönçə ləlün qeyrətindən so oxur gül şən degül.

Sünbülün vəsfin səbadan eşidibdübdür mögər,
Annı üçün yelə verür xirmənin gülşəndə gül.

Bu Həbibü irişəldən növbəhəri-vəslünə,
Aləm ana cənnət oldu, yalnız gülşən degül.

HƏFTƏSEYRİ – Böz ayın dörd cümə günündə açıq havada gəzinti-istirahət mərasiminin adı. Novruz bayramına bir ay qalmış hər həftənin cümə günü adamlar dost-dostə toplaşib gəzintiyyə çıxırlar. Özləri ilə yemək-ichmək aparıb bu adamlar müxtəlif öyləncələr, oyunlar keçirir, rəqs edirlər.

HƏMƏSPƏT-MƏYDİ – Novruz bayramının adlarından biri. Çox qədim zamanlarda Azərbaycanda qışın qurtarması və yazın başlaması ilə bağlı keçirilən Novruz bayramı "Həməspət-məydi" adlanmışdır. "Yaranış" anlamına gəlir. İnamə görə, Tanrı ilk insanı həmin gün yaratmışdır.

HİCRİ TƏQVİM – hicrətdən (Məhəmməd peyğəmbərin və onun tərəfdarlarının 622-ci ilin sentyabrından Məkkədən Yərib (Mədinə) şəhərinə köçməsi) başlanan müsəlman təqvimi. Xəlifə Ömərün dövründə (634-644) hicrət ili müsəlman təqviminin başlanğıcı elan edilmişdir. İslam dininin qəbulundan sonra Azərbaycanda müsəlman hicri təqvimindən istifadə olunmuşdur. Hicri təqvimi iki növdür: hicri qəməri (Ay) təqvim və hicri şəms (Günəş) təqvimi. Ərəblər hələ miladdan min il əvvəl qəməri təqvim işlədirdi. Hicri tarix qəbul olunanda isə bu təqvim əsas götürüldü və hicri-qəməri təqvim adlandırıldı.

Hicri şəms təqvimi 1925-ci ildə İranda qəbul edilmiş, Günəş sistemi təqviminə əsaslanır və 365 gündür. İlk 6 ayının hərəsi 31 gün, ilin sonuncu ayı adı ilə 29 gün, uzun ildə isə 30 gündür. Bu təqvim 1925-ci il martın 21-dən, yəni Novruz bayramı gündündən istifadə olunur.

HİCRİ-QƏMƏRİ TARİXİN MİLADI TARİXƏ ÇEVİRİLMƏSİ ÜSULU – fikirləşirik ki, görəsən, hicri-qəməri (Ay) tarixinin, misal üçün, 1430-cu ili miladi tarixinin hansı ildir?

Bunu bilmək üçün ilk növbədə həmin 1430-cu il rəqəmini 33 rəqəminə bölmək lazımdır. Nə üçün 33 rəqəmi? Çünki miladi tarixi ilə müqayisədə hicri-qəməri (Ay) tarixi hər 33 ildə bir il onu ötür:

1430:33=43,3 (qalıq).

Buradakı 43 rəqəmi hicri-qəməri (Ay) təqvim ilinin miladi təqvim ilini məhz bu qədər, yəni 43 il ötdüyünü bildirir. Bölmə əməliyyatında qalıq qalmış 3 isə hicri-qəməri (Ay) tarixindən bu qədər, yəni 3 dəfə 33 ildir dövretmə keçdiyini bildirir.

Nümunə olaraq götürülmüş 1430 rəqəmindən, bir qayda olaraq, bölmə əməliyyatında alınmış tam rəqəm, yəni 43 çıxılır:

1430-43=1387.

Bu əməliyyatda alınmış 1387 rəqəmi hicri tarixin şəms (Günəş) ilini bildirir.

İstər burada və istərsə də hər hansı başqa miladi ilinin başlanmasını müəyyən etmək üçün alınmış şəms (Günəş)

ili rəqəminin üstünə 621 (Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə gəldiyi – hicrət etdiyi tarix) rəqəmini gəlmək lazımdır:

1387+621=2008.

Deməli, hicri-qəməri (Ay) tarixinin 1430-cu ili miladi tarixinin 2008-ci ildir.

Doğrudur, bu hesablamada hicrətin birinci ilinə uyğun olan 622 rəqəmindən də istifadə etmək olar. Amma məsələ belədir ki, bu hesablamada 621 rəqəmi hicrətin başlanmasını, 622 isə hicrətin qurtarmasını bildirir.

Bölli olduğumuz, miladi tarixi yanvar ayının 1-dən hesablanır.

Hicri tarixin birinci ilinin birinci günü isə miladi 622-ci il iyul ayının 16-na təsadüf etmişdir. Buna görə də əksər hallarda miladi tarixinin bir ili hicri tarixinin iki ilinə düşür. Misal üçün, 2008-ci ilin ilk dörd ayı hicri tarixinin 1429-cu; qalan 8 ayı isə 1430-cu ilinə düşür.

HİDAYƏT – Əfşəhəddin Hidayətullah XV əsr Azərbaycan divan ədəbiyyatının dəyərli nümayəndələrindən biri. Təbrizlidir. Uzun Həsən və Sultan Yaqubun zamanında Ağqoyunlu sarayında böyük ömür rütubəsinə çalşmışdır. Şairin şeirlərində bahar tərənnümləri də müəyyən yer tutur.

İrşidi yazdı çiçək, dutdu bağı zağ otağın,
Təbəf için çaldı şükufə ağ otağın.

Qonağ oldu gülü qönçə bustanda yənə,
Nəsim altın ilə doldurur qonağ otağın.

Əcəbdi qoymasa əldən gül otağın bülbül,
Qoyarmı dilberinin əhl olan bu çağ otağın.

Sağınma, lalə dürür, ya şəqqiy, ey gülçöhür,
Qəmində qanlı yaşumdur ki, dutdu dağ otağın.

Hidayət, eylə canı könülünü yaz parə,
Əlindən etsə fələk yarınmı irəğ otağın.

HOFBANA HOFBAN – Novruz bayramı günlərində də uşaqların oynadıqları oyun. Uşaqlar püşkatma (çöpətmə və ya sayma) qaydası ilə oyun başçısı seçirlər. Başçı uşaqları iki dəstəyə ayırır. Sağdakı uşaqlardan birinə bir şey uzadıb deyir:

– Al bunu!
Solundakı uşaqlardan biri soruşur:
– O nədir?

Sağdakı uşaqlardan biri deyir:
– Hofbana hofbandı. Kim hofbana hofban deyə bilməse, hofba hofba, ver yoldaşına, hofbana hofban cəlosin, bu sözləri desin.

Yuxarıdakı sözləri uşaqlar dövrə vurub bir-bir deyir, başçının yanına yüyürür. Başçının yanına çatınca hər kəs həmin sözləri söyləyib bilməyə, hələ ona ləpux vurur.

HOLAVAR – əkinçiliklə bağlı ən geniş yayılmış omək nəğməsi. Holavar "Cüt nəğməsi" də adlanır. Yazın gəlişi ilə məlayimləşən hava torpağın canına da hərətə gətirir. Əkinçi – cütçü öküzlərini, kəllərini xışa qoşub tarlalarını şumlamğa, məhsul bolluğu yaratmağa hazırlaşır. Bu cütçü – xodağ iş prosesində öz əhvalını yüksəltmək, öküzlərini, kəllərini işə həvəsləndirmək üçün avazla holavar nəğmələri oxuyur:

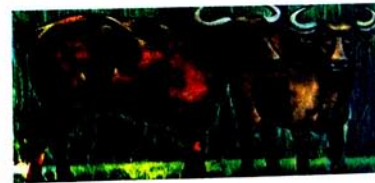
Öküz, öküz, xan öküz,
Boynu qızılqan öküz
Çək çayın, çəməni
Səno qurban can, öküz.

Boynunu mən yağlarım,
Yaman gözü dağlarım,
Tez çək, maral öküzüm,
Dala qalsan ağlarım.

Ho-ho, kətan öküzü,
Ho-ho, atam öküzü.
İlan çayın dişləsin,
Şumda yatan öküzü.

Dağların enişi var,
Diki var, enişi var,
Cütə gedən öküzün
Özünün yeriyi var.

Qara kəl gedər işə,
Qorxum var bağı bəso,
Nəla bir bulud gölə,
Yağış yağa, nəm düşsə.

HOQQA OYUNU – Novruz bayramı və digər el şənliklərində fokuşcu – gözbağlayıcıların göstərdikləri seans-təməşalara keçmiş xalq tərifindən verilmiş adı. Burada hoqqabaz-ifaçı illüziyalar göstərərək təməşaçıları oylandır. Hoqqa oyunu şaman və dərviş seansları ilə yaxından bağlıdır.

şairidir (1907-1909). Naxçıvan, Gəncə, Bakı şəhərlərində müəllim işləmişdir (1910-1937). 1937-ci il repressiyasının qurbanı olan A.Cavid 1939-cu ildə Sibiro – Maqadana sürgün edilmiş və 1941-ci ildə İrkutsk vilayəti Tayset rayonunun Şevçenko kəndində vəfat etmişdir. 1956-cı ildə bəraət alan H.Cavidin cəsədinin qalıqları 1982-ci ildə Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycana gətirilmiş və Naxçıvanda dəfn olunmuşdur. "Ana" (1913), "Keçmiş günlər" (1913), "Maral" (1917), "Şeyda", (1917), "Bahar səbnəmləri" (1917), "İblis" (1924), "Peyğəmbər" (1922), "Topal Teymur" (1926), "Şeyx Sənan" (1926), "Uçurum" (1926), "Səyavuş" (1934), "Seçilmiş əsərləri", 3 cildə (1968-1974), "Dram əsərləri" (1975), "Seçilmiş əsərləri", 4 cildə (1982-1985), "Seçilmiş əsərləri" (2004) və s. əsərlərin müəllifidir. Şairin "Novruz bayramı" şerindən ixtisarla:

İştə Novruz! Yetişi fəsl-i-bahar.
Gəldi işrət zamanı, qardaşlar!..
Nə gözəl bayram... Ah, nə xoş fürsət!
Sayılır əhli-zövqə bir nemət!..
Böylə sad gün düşəni bir də olə?
Sevinin! Zurna, toy çalın, sevinin.
Nə gözəl bayram! Of, gülün, sevinin!

HÜRMÜZ BAYRAMI – "Avesta"da xeyir, işıq, ədalət simvolu olan Ahuramazda atasporəstlərin inancına görə həm də Novruz – yeni, işıqlı, uğurlu günü insanlara bəxş etmişdir. Bu səbəbdən onlar Novruz "Hürmüz (Ahuramazda) bayramı" da adlandırdılar.

HÜRMÜZÜ-FƏRVƏRDİN – "Avesta" təqviminin birinci ayı olan "fərvərdin" Novruzun ilk günündən başladığı üçün atasporəstlər bu bayrama həm də "Hürmüzü-fərvərdin" deyirdilər.

HÜSEYN ARAFİ, Hüseyn Camal oğlu Hüseynzadə (1924-1992) – Azərbaycanın xalq şairi (1989), Dövlət mükafatı laureatı (1978). Ağstafa rayonunda anadan olmuş, Bakı Pedaqoji Məktəbində (1937-1940), ADU-nun şərq-şünaslıq fakültəsində (1946-1951) təhsil almışdır. Mətbuat və nəşriyyat işlərində çalışmışdır. Azərbaycan Aşıqlar Birliyinin sədri (1982-1992) olmuşdur. Çoxsaylı şeir kitablarının müəllifidir. Yaradıcılığı folklor və etnoqrafiya dəyərləri ilə sıx bağlıdır. Təbiət və gözəllik nəğmələri kimi tanınan Hüseyn Arafin baharın təsvir-tərənnümünə həsr olunmuş onlarla dərün poetik gücə malik ürayə yatan şeri vardır. Dillər əzbəri olan "*Şeir deyilmi?!*" rədiqli qəşməsi həmin şeirlərin gözəl bir örneyidir:

Məndən tozo şeir xəbər alan dost,
Bəs yazın gəlməsi şeir deyilmi?
Gəzməyə çıxanda – çölün-çəmənini
Üzünə gəlməsi şeir deyilmi?!

Yenə gözüm qalıb bağçada-bağda,
Min-min gül açıldı aranda, dağda.
Eyvana oylən çarpaz budaqda
Bülbülün nəğməsi şeir deyilmi?!

Seyr elə hüsünü göydə durmanın,
Qayada köklyiyn, göldə sonanın.
Aynabənd otaqda gəlin ananın
Şirin laylay sösi şeir deyilmi?!

Dərədə moruq dər, dəşdə çiylək,
Gah yağış xoş gəlin, gah sorin külək.
Yaş ötür, doymayıb dünyadan ürək,
Yaşamaq həvəsi şeir deyilmi?!

Kim deyir, şerin meydanı dardır,
Sonu görünməyən bir ilk bahardır.
Necə ki həyat var, şeir də vardır,
Həyatın nəfəsi şeir deyilmi?!

HÜSEYN CAVİD, Hüseyn Abdulla oğlu Rəsizadə (1882-1941) – şair, dramaturq, maarif xadimi. Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. İstanbul Universitetində oxu-

XX

XAQANI ŞİRVANI (1126-1199) – "Əfzələddin" ləqəbi ilə tanınan İbrahim Əli oğlu Xaqani 1126-cı ildə Şamaxının Məlhəm kəndində anadan olmuşdur. Onun torbiyyə və təhsili ilə əmisi Ömər Osman oğlu Kafidəddin məşğul olmuşdur. Səiro "Xaqani" təxəllüsünü onun şeir-sənət müəllimi Əbul-İla Gəncəvi vermişdir. Xaqaninin 1157-ci ildə yazdığı "Təhfatül-İraqeyn" ("İki İraq təh-fəsi") əsəri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində məsnəvi formasında yazılmış ilk poemadır. Şairin "Modan xərabələri", "Həbiyyə" silsilə şeirləri və çoxsaylı qəzalları dəvəbiyyatımızın ən yaxşı nümunələrindən sayılır.

Xaqani 1199-cu ildə Təbrizdə vəfat etmiş və Sürxab qəbiristanlığında "Məqəbərət üş-Şüəra"da (şairlər məqəbərəsi) dəfn olunmuşdur. Şairin baharın gəlməsi münasibəti ilə yazdığı bir şeir:

Ətir saçır ələmə sübh yelə hər bahar,
Hər daşa zinyət verir jələ ilə ruzigar.

Qoydu oyunbaz bulud qarşıya yaz şahirin
Hər bir ağacda səhər səhr ələyir aşikar.

Lələ çiyərən olub, yandı günəş narına,
Qırmızı bir don geyib, damənə odna yanar.

Bülbül ötir zövq ilə indi bahar eşqinə
Gör, gəlini gülşənin oldu necə gülüzar.

Bağda göyərcin mögər naibi-Xaqanidir?
Hər budaq üstündə o, şeir oxuyur biqərar.

XALÇA – zərif ilmələrə, müxtəlif rəng çalarlı naxışlar və təsvirlərə bəzədilən bədii toxuculuq məmulatı. Xalı və xalçalarda bahar-yazı xatırladan çiçəklər açılır, güllər-çiçəklər sayılır, ilin gəlini fəslə baharın nəfis bir parçası əl-əl gəzir. Bu incə, zərif rənglər, güllü-çiçəklili dilbər guşələr mahir usta əllərində ilmələni, naxışları.

Novruz bayramında, digər el şənliklərində alaçıqlardan, dəyö və çadırlardan, mağarlardan, qonaq qəbul edilərkən meydanlardan, tağlardan asılan xalça-palazlar evlərin bəzəyi olur.

Xalı və xalçalar, gobə və möfrəşlər, zərif ilməli, ipək xovlu heybə və xurcanlar, ümumiyyətlə, xalça məmulatımız o qədər nəfis, o qədər gözəldir ki, dünyanın məşhur muzeylərinin, şəxsi kolleksiyalarının bozoyuna çevrilmişdir.

Qız-gəlinlərin ən yaxşı çehizi... Keçmişlərdə evin qızı həddi-büluğa çatdımi əli iləmdə olardı. Hanaya alışırdı, özünə mütləq çehiz toxuyardı. Çehizlik xalça toxumaq, xalça bağışlamaq hələ qədimdən adət olub:

Xalça verərlər gəlinə,
Dolça verərlər gəlinə.
Bizim elin adətidir,
Xalça verərlər gəlinə.

Yük üstə güllü xalça,
Kim qaldıra, kim açar.
O yara qurban olum,
Dindiro, könül açar.

Hana qurulan gün toy-bayram olur ellərimizdə. Hamıdan çox uşaqlar sevinir. Müxtəlif növ şirni, noğul payları, hamıya şərbət verilir. Kimin əli bərkətli, ayağı sayıvaldırsa, hanaya birinci o ol vurur, arğac və orış dara çəkilir. El-oba içində deyilən "hana kimi dara çəkilmə..." məsəli, görünür elə bununla bağlıdır.

“Qonça güllü, xonça güllü” toxunan hanaya noğmə qoşurlar. Hana arxasında qız-gölinlərimizin avazlı noğmələri – hotavar, bayatı, şikosto sodaları hər yeri bürüyür:

İlmə-ilmə ilməmi,
Aldı getdi il moni.
Əriş, arğac zarıyır...
Hana gölib diləmi?

Kilim, gəbə yüküddür,
Gözlorim godikdədir.
Dönüb geri baxsana,
Səvdiyim yar dikdədir.

Əlində hana güldün,
Yan ötdün, yana güldün.
Mən səninçün ağladım,
Sən nodon monə güldün?

Qarabağın alçası,
Döşənbidir xalçası.
Bir gözöl qız səvmişim,
Qızılgülün qonçası.

İlmənin sanı yoxdur,
Saysan da sanı yoxdur.
Most olarsan ötərdin,
Çıxəkdi, canı yoxdur.

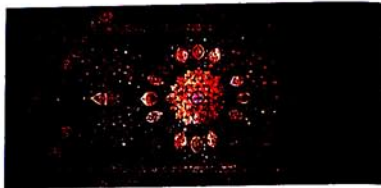
Beləco, çiçək-çiçək, buta-butə, ulduz-uluđz min bir naxışdan oməloğon hər xalça böyük sənətin bir zinəti, zəngin xalq yaradıcılığının incisino çevrilir.

Hana kəsilən gün evdə, məhəllədə yənidən toy-büsat qurulur. Aşıq çalib oxuyur, qara zamanın sodaları altında toxəş edirlər, məhni oxuyurlar... Gəbənin saçaqlarını rəqsə-toxuya kəsirlər. Yaxın qohum-aqrəba xalça toxuyanlara hədiyyə verir.

Bir çox Şorq xalqalarında olduđu kimi. Azərbaycan da oriş ağacı xeyirli, müqəddəs sayılır. Elimizdə oriş ağacı ilə bağı maraqlı bir adət var: ailədə yeni bir uşaq gözələn və bu uşağın oğlan və ya qız olduğunı bilmək istəyən ağbırəklər bir oğlan uşağının qaçuğuna oriş ağacı verib deyirdilər: filənxəş uşaq gözələnir, çıx eşiyo, gör nəyi olacaq? O da ayaqlarını aşırardı oriş ağacının üstündən və gözlorini yumub eşiyo çıxardı. Bir neçə addım atıb, gözlorini açardı – qarşısına qız çıxsaydı, deyirdi qızı olacaq, oğlan çıxsaydı, deyirdi oğlu olacaq...

Azərbaycanımızda milli sənətimiz olan xalça sənətimizin yaranması və inkişafı üçün ən lazımdırə vardır. Ələ növ yun verən qoyun-quzu sürüləri, zəngin otaqlar və örişlər, naxışlıca olvan rənglər gətirən çürbəcür boyalı nəbatat, güllər-çiçəklər, xüsusilə zəhmətsevər, bədii zövqə malik və ürəyi sevgi dolu qızlar-gölinlər.

Yazılı qaşnaqlardan və dövrümüzədək gəlib çatan xalq sənəti nümunələrindən aydın olduğđu kimi, bu sənətin kök-

lori çox qədim zamanlara gedib çıxır. Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, Azərbaycanda xalçaçılıqla hələ Tunc dövründən, yəni miladdan əvvəl II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərindən məşğul olublar. Arxeoloji qazıntılar zamanı Mingəçevirdən I-III yüzillərə aid sərdəbə qəbirlərindən palaz və xalça qalıqları tapılmışdır. Bu gözəl və qiymətli sənətimiz zaman keçdikcə cəllənmiş, yüksəlmiş və dünya mədəniyyətinə misli-bərabəri olmayan əsərlər bəxş etmişdir. Əlləri qızıl olan nənələrimizin toxuduqları inco, zərif sənət nümunələri Varsava, Drezden, Moskva, Sanki-Peterburq, Berlin, Budapeşt, Roma, London, Paris, Nyu-York muzeylərində nümayiş etdirilir.

Xalqımızın milli iftixarı, ulu sənətimizin şah əsəri sayılan “Şeyx Səfi” xalçası 1539-cu ildə Təbrizdə toxunmuşdur. Xalça Səfəvilər sülaləsinin banisi Şeyx Səfinin (xalçanın adı da buradandır) Ərdəbilədeki türbəsi ətrafında yaranmış dini binalar kompleksindəki məscidin içinə döşənmək üçün yaradılmışdı. 450 ildən artıq Şeyx Səfi məscid-türbəsinə bəzəyən bu xalça 1892/93-cü ildə dünyanın ən iri muzeylərindən olan Londonun “Viktoria və Albert” muzeyinə satılmışdır. Hazırda muzeyin ən qiymətli eksponatları arasında bu xalça da var. “Şeyx Səfi” xalçası XVI yüzildə dünyada toxunmuş xalçaların ən böyüğüdür. Xalçanın sıxlığı yüksəkdir, uzunluğu 10,51 metr, eni 5,34 metr, ümumi sahəsi 56,12 kvadratmetrdir. Xalçanın müstəsna rəng abahığı, mürəkkəb kompozisiyası, zəngin naxış örtüyü, sözün əsl mənasında, böyük sənət məktəbindən xəbər verir. Xalçının sürməyi rəngli arasaşəsinin mərkəzində 16 guşəli türünə (göl, naxış elementi) yerləşdirilmişdir. Guşələrin hər biri bədii formalı qübbələrlə tamamlanır.

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsini və bir neçə digər rayonunu işğal etmiş nankor ermənilər – Ağdamı, Xocalanı, Füzulini, Laçını, Şuşanı, Qubadilini, Cəbrayılı, Kəlbəcəri, digər şəhər və kəndlərimizi çalib-çapmış, var-dövlətimizi talamış, bir çox qiymətli maddi mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı, minlərlə xalça-palazımızı – babalarımızın, nənələrimizin bu qiymətli yadigarlarını da qarət edib aparmışdır. Təkcə Kəlbəcərin işğalı zamanı 200 mindən çox xalça düşmənlərinə ölməyə məhkum edilmişdir. Bunun əzi 80 mini muzey əhəmiyyətli xalçalardır. Bu da onlara bəz dəyilmiş kimi olan qız-gölinlərimizin barmaqalarının hərərətini hələ də özündə saxlamış bu cəl sənətimizi xarici bazarə da çıxarıb, topraqlarımız kimi, onları da özününküldürərək, “erməni xalçası” adı ilə satırlar.

Azərbaycanda dörd əsas xalçaçılıq məktəbi vardır: Quba-Şirvan, o cümlədən Abşeron xalçaçılıq məktəbi, Gəncə-Qazax xalçaçılıq məktəbi, Qarabağ və Təbriz xalçaçılıq məktəbi. Bunların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, nəcə dəyərlər, hərsinin öz gözəlliyi, öz naxışı, öz işlənmə texnologiyası vardır. Xalça tanyanlar Quba xalçasını Gəncə və ya Qarabağ xalçasından asanlıqla ayıra bilərlər. Onlar yaxşı bilərlər ki, Qarabağ xalçalarında iri ölçülü həndəsi göllər, nəbatı, yəni bitki təsvirli göl və naxışlar üstünlük təşkil edir. Belə xalçalar şux qara, tünd-sürməyi, qırmızı rəngli səplərdən toxunur. Təbriz xalçaları da naxış üslubuna görə Qarabağ xalçalarına oxşayır. Abşeron xalçaları isə Quba-Şirvan xalçalarından çox seçilmir. Abşeronun medalyon çeşnili xalçaları Nardaran, Suraxanı, Novxanı, Fatmayı, Gərədil və digər kəndlərdə toxunur.

Əl ilə toxunan xalçalar texniki xüsusiyyətlərinə görə xovlu (yəni, ildəli) olur. Daha əvvəl xovsuz xalçalar – palaz, kilim, cecim, sumaq, zili, şəddə, vəmi, cələcə də xalça məmulatları – xurcun, heybə, çuval, yəhər qaşığı, məfrəş, çul və s. toxunmuşdur. Sonralar isə xovlu xalçalar toxumağa başladılar. Xovlu xalçalara kiçik xalçalar, iri ölçülü xalçalar, uzunsov əndazəli gobələr və s. daxildir.

Ölçüə böyük xalçaya xalı deyilir. Xalça isə nisbətən kiçik olur. Ona görə də ona xalça, yəni kiçik xalı deyirlər.

Xalçaçılıq bu gün də qaşığı və məhəbbətə qorunub saxlanılır, xalçalarımız bu gün də dekorativ vasitə kimi evlərin döşəmələrini, divarlarını bəzəyir.

XALÇ TƏQVİMİ – Azərbaycanın qədim sakinlərinin təbiətə münasibətindən, baxış və görüşlərindən, səma cisimlərinin hərəkətindən – Ayn, Günəşin, ulduzların fəzadakı mövqeyindən, onların təsəvvüratından doğulmuş şəkildə formalaşmış təqvim. Ulularımız xalq meteorologiyası ilə, yəni bitkilərin, gül-çiçəklərin təbii görünüşlərini, heyvanların davranışlarını izləmək və müşahidə etməklə də havaların dəyişməsinə – yaxşılaşacağına və ya pisləşəcəyinə, yağış, yaxud qar yağacağını, qasırğa və tufan baş verəcəyinə, yayın isti, quraq, qışın soyuq, sort keçəcəyini müəyyən etməyə çalışmışlar.

Xalq təqviminin meydana gəlməsində Azərbaycan ərazisinin coğrafi şəraiti, aralı-dağlı relyefi, iqlimi, təbii sərvətləri də mühüm rol oynamışdır.

Ulu babalarımız əhatəsində olduğđu siri-sirli əhəmiyyətli həssaslaşmış gözünməklə gündəlik təsəvvüfat işlərini, məisət həyatını qurmağa çalışmış, zəruri maddi nəmətlərin ölçü

olunmasına can atmış və onlardan somoroli şəkildə bəhrələnmək imkanlarını artırmışlar.

Qədim azərbaycanlılar ili hər biri üç aydan ibarət olmaqla dörd dövrə, dörd fəslə – yazə, yayə, payızə (əvvəl-lər onu küz adlandırdılar) və qışə bölmüş, bu fəsillərin də hər birinə təbiət səcuyəsi verərək, "yaz bitirir, yay yetirir, payız götürür, qış ötürür" – demişlər. Hər fəslə, hər ayı da müxtəlif mərhələlərə bölüb, hər mərhələyə təbiət mövsümləri, təsərrüfat işləri ilə bağlı adlar yaratmışlar: okın ayı, şum ayı, leysan ayı, ağlar-gülər ayı, ilin qızılgül dövrü, köç ayı, biçin ayı, vay nonə ayı, suvarma ayı, qoradöyən ay, qorabişirən ay, quyruqdondu (quyruq doğdu), elqovan, qızıl payız, məhsul ayı, xozan ayı, qırovduşən ay. Böyük çillə, Kiçik çillə, alaçalpo (Boz ay: bəzi yerlərdə bu aya "çix çömbəl", "oğlaqıran" da deyilir), döl ayı və s.

Ögüz atalar sözlərində deyilir ki, "Ögüzdan üç yüz altmış altı alp qopdu, iyirmi dörd xas boy, otuz iki səkkək". Burada ilin, gecə-gündüzü, ayların zamanına işarə edilir. Əski ögüzlər təqvimlə bağlı bu astronomik hədəsəni insanlaşdırmış, deyim şəklinə salmış və hər günü bir alp-igid saymışlar. 24 xas deməklə gecə-gündüzün 24 saat-dan ibarət olduğunu bildirmişlər. Belə anlayışlar Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır:

Babamın bir çuxası var, on iki cibi.
Cibin hər birində otuz düymə,
Hər düymənin bir üzü ağ, bir üzü qara.

Nümunədəki 12 cib ilin on iki ayına, otuz düymə ayın günlərinə, hər düymənin ağ və qara üzü gündüz və gecəyə işarədir. Başqa bir ömükdə isə deyilir: "Bir ağacın var on iki budaqlı. Hər budağın otuz yarpağı, hər yarpağın da bir üzü ağ, bir üzü qaradır". Bu bağlamanın açması belədir: bir il 12 aydan, hər ay 30 gündən, hər günün isə yarısı qaralıq gecədən, yarısı da işıqlı gündüzdən ibarətdir. El-əbadə ilin dörd fəslə ilə bağlı belə bir tapmaca da var:

İrəlindən dörd qardaş gəlir:
Birin belü bükülü,
Birin əli belli,
Birin əli güllü,
Biri də dilli-felli.

Bu dörd qardaş qışa, yazə, yayə, payızə işarədir. Görün-düyü kimi, fəsillərin hər birinə əlamətlərinə, kəsb etdik-ləri xüsusiyyətlərinə görə ad verilmişdir.

Beləliklə, qədim azərbaycanlılar əzəli-əbədî dünyanın sirli-sehirlü məqamlarını uzun müddət müşahidə edib keçir-diyi təcrübələr əsasında xalq təqvimini yaratmışlar. Onlar ilin dörd fəslinin və aylarının hər biri ilə bağlı sayısız-hesabsız inamlar, snamalar, ayinlər, deyimlər, əfsanələr, rəvayətlər, etiqadlar yaratmış, mərasimlər, şənlik və bay-ramlar, oyun və oyləncələr, tamaşalar keçirmiş, xüsusilə

baharın – yaz fəslinin gəlişinə poetik nümunələr həsr etmişlər. Zaman keçdikcə onların bu mənəvi mədə-niyyəti folklorlaşmış, zəmanəmizdə gəlib çatmış, xalq-ımızın təfəkküründə, şifahi xalq yaradıcılığında əksini tapmışdır. Dəyəri ni heç vaxt itirməyən bu mənəvi xəzinə xalqımızın həyat tərzini, məişətini, güzəranı, arzu və istəyi, dünyagörüşü, inamı və digər zəruri məsələləri haqqında nəçə-nəçə böyük mənə və mətləblər açılıyır. Bu misilsiz incilər insan taleyi, cəmiyyət həyatı ilə bağlılıqdan, insanı şəxsiyyətdən uzaqlaşdırmaq, halallığa, xeyirxahlığa, ədəb-ərkanlı davranışa sosləmək arzusunda doğub.

XANBƏZƏMƏ – ilaxır çərşənbədə icra olunan mey-dan tamaşası. Yeddiləvin də adlanan ilaxır çərşənbə günü sübh tezdən hamı böyük bir meydana yığılır. Şənlik baş-lanır. Cəngi havaları altında zərxanalar qurulur. Pəhləvanlar üz-üzə dayanıb meydanın qızışmasını gözləyirlər. Meydan dövrəyə almış adamlar pəhləvan gülüşindən övvəl bu nəğ-məni oxuyurlar:

İki iyid budur çıxdı meydana,
İkisi də bir-birindən mərdanə.
Həzrət həmə pirimiz,
Qüvvəldi birimiz.
Əl başda, diz yerdə,
Güləşəyim düz yerdə.
Dərələr axar,
Əqrəb tək çaxar.
Əlini yana sıxınca,
Zorba nəri yixınca,
Alta düşüncə sırma,
Çox irəlidi durma.
Dəvə fəndi qultudu,
Nər oğullar umudludu.
Haqqış-haqqış,
Bərk yapış.
Əldən çıxdı,
Topuqdan yapış.
Biz dəyərik məşallah,
Siz dəyin bərkəllah.
Məşallah dəyənin gözünə nur,
Məşallah dəyənin gözünə kül.

Gülüş başlanı. Pəhləvanlar gülüşə qurtarandan sonra zərxanə yığılırdılar. Bu dəfə oynaq, məzəli havalar çalını. Meydana Kosa çıxır.

Kosa tərsinə kürk geyinmiş həcərəcavab adamdı. Başında uzun metal papaq, ayağında taxta başmaq var. Boyundan zənqırov sallanır. Paltarının altından qarmına yastıq bağlayıb. Əlində bəzəkli qırmızı çömçə adamların arasında gəzir. Adamlar bir ağızdan belə oxuyurlar:

Ay Kosa-Kosa, gəlsənə,
Gəlib salam versənə,
Çömçəni deldürsənə,

Kosanı yola salsana.
Ay uyrığu-uyruğu,
Saqqalı it quyruğu,
Kosam bir oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər.
Yığır bayram xonçası
Hər yerdə düyin eylər.
Novruz-novruz baharı
Güllər-güllər nübən,
Bağçanızda gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun,
Bal olmasın, yağ olsun,
Evdəkilər sağ olsun.
Xanım, ayağə dursana,
Kosaya pay versənə.

Mahnı qurtaran kimi Kosa yığılır. Guya ölü. Bu zaman onunla belə söhbət edirlər:

– Ay Kosa, gəldiyin hardan bəridi?
– Şorudan.
– Nə gotirdin ordan?
– Alma.
– Almanı neylədin?
– Sətdim.
– Pulunu neylədin?
– Öküz aldım.
– Öküzü neylədin?
– Vurdum öldü.

Kosanın başına yığışanlar bir ağızdan deyirlər:

Başın sağ olsun, Kosa,
Ərşin sağ, bəz qışa
Kəfənsiz ölməz Kosa.

Kosa üz-gözünü əcaib hala salıb min cür höqqə çıxar-dır. Çömçəsini qabağa uzadıb pay istəyir. Adamlar onu ölə salıb oxuyurlar:

Ay Kosa-Kosa, gəlsənə,
Lap vaxtında meydanə son.
Almayınca payını,
Çəkilmə bir yana son.
Beş yumurta payındı,
Əskiyni almayasan...
Mənəm Kosam oynayı,
Gör nəcə dingildöyür.
Ona qulaq asanın,
Qulağı cingildöyür.
Mənəm Kosam cannıdı,
Qolları mərəncanıdı,
Kosama ol vurmayın,
Kosam iki cannıdı.
Qələm oynar qəşində,
Yüz əlli beş yaşında
Gör nə cavandı Kosam.

Hamı Kosaya pay verir. Kosa yenə gülməli oyunlar çıxarıb adamları oyləndirir. Bundan sonra ağsaqqallardan biri ortaya çıxıb, meydana yığılanlara üzünü tutub deyir:

– Camaat, bu gün bir xan seçməliyik. Xan gərək qas-qabaqlı, sözü ötköm adam olsun. Ona bir vəzir, bir vəkil, üç fərraş, bir də bir vəkil seçib verin.
Adamlar yer-yerdən deyirlər:
– Xanımız olsun başmaqçı Mərdan.
– Vəzirimiz də körükçü Əli olsun.
– Çayçı Mahmudu vəkil seçək.
– Fərraşlığa Qara Xudayar yaxşıdır.
– Biri də Çavuş Ələmdar olsun.
– Qurd Bağırдан da yaxşı fərraş olar.
– Colladlıq elə özəndə Qəssab Tağmın boyuna biçilib.
– Olsun, olsun.

Xanı təmtəraqla meydanın yuxarı başında qurulmuş taxtda oturdurlar. Vəzir-vəkil də gəlib taxtın sağ-solunda oyləşir. Yaraqlı-yasaqlı fərraş xanın hücrəndə ömrə müntəzir dayanırlar. Collar qırmızı libas geyib, əlində balta meydanın aşağı başında gözləyir. Xan gözənilməz ömrələr verir, adamları da onun buyruqlarını can-başla yerinə yetirirlər. Kosayla tələkə də tez-tez meydana girib xanı güldürməyə çalışır. Min bir höqqədən sonra xanı güldürüb taxtdan endirir, aparıb suya basırlar.

Mərasimdəki Keçəl və Kosa obrazları kimi Xan obrazı və onun əlatları da qışın rəmzi kimi düşünülüşdür. Xanın sort, qaraqabaq olması, əlatlarının vasitəsi ilə adamları məhkəməyə çəkərək onlara cəza verməsi qışın insaniləşdirilməsi əlamətləridir. Adamlar qış təmsil edən xanı yumşaltmaq, mülayimləşdirmək üçün çirbəcür oyunlar çıxarırlar, şux zarafatlar eyləyirlər.

Xanı güldürmək sort, qasqabaqlı qışın yerinə gülərlər, mülayim yazı gətirmək istəyini ifadə edir. Mərasimin sonunda xanın güldürülməsinə suya basılması qışın yola salınıb yazın qarşılanması anlamını daşıyır.

XƏBƏRÇİ CƏRŞƏNBƏ – Böz ayın dörd çərşənbə-sindən ikincisinin el-oba arasında işlədilan adlarından bir. Baharın ilk sərgəmə xəbər verdiyi üçün belə adlanır.

XƏLİL RZA ULUTÜRK, Xəlil Rza oğlu Xəlilov (1932-1994) – şair, tənqidçi, ədəbiyyatşünas, tərçüməçi. Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi (1986), M.F.Axundov adına ədəbi mükafat laureatı (1991), Azərbaycanın xalq şairi (1992). Salyan rayonunun Pırəbbə kəndində anadan olmuşdur. ADU-nun filologiya fakültəsində təhsil almışdır (1949-1954). Moskvada M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda oxumuşdur (1957-1959). API-də baş müəllim, Azərb. MEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda aparıcı elmi işçi vəzifələrində işləmişdir (1969-1994). "Məqsud Şeyxzadənin poeziyası və Azərbaycan-özbək əlaqələrinin aktual problemləri" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatında fəal iştirakına görə 1990-cı ildə həbs olunub. Moskvada Lefortovo zindanında 22 ay saxlanılmışdır. Ölümündən sonra "İstiqlal ordeni" ilə təltif olunmuşdur (1995).

"Bahar gəlir" (1957), "Sevən gözlər" (1959), "Qollarını geniş aç" (1965), "Ucalıq" (1973), "Məqsud Şeyxzadənin bədii yaradıcılığı" (1981), "Hara gedir bu dünya" (1983) "Davam edir 37" (1992), "Qəhrəman Təbrizim" (1994), "Lefortovo zindanında" (1998), "İlk Allahım, son Allahım – mübarizə" (1999), "Türkün dastanı" (2000), "Seçilmiş əsərləri" (2001) və s. əsərlərin müəllifidir. Şair "Zindanda Novruz bayramı" şerini Lefortovo həbsxanasında yazmışdır.

Mənim solğun lələzənm,
gözü yaşlı novbaharım.
Cibi dolu, əli dolu,
qəlbi dolu gələn yarım.
Bir ağaapaq süfrə açdı,
üstündə yar səliqəsi.
Bir az kişmiş, bir az küncüt,
bir az badam, qoz ləpəsi.
Qurdaladı çantasını,
təpdi şəffaf salofanı,
Açdı qoydu altı-yeddi
rəngşəkilli paxlavanı –
Şam yandırdı, şölələri
necə parlaq, necə əziz.
Dəvət etdik, yanaşmadı
zər paqonlu keşikçimiz.
Bu il Novruz bayramımız
bir az qəmli keçdi, Xəlil.
Nuş et, ağzın şirin olsun,
səniz bayram həcdi, Xəlil!
Suda körpə, göy səməni –
xalan, bacın erməğanı.
Süfrə birdən xatırladı
yaz nəfəsi gülüstani.

Səmənidən ötri gəldi
doğma Milin, Məğanın da
Moskvanın qucağında
Lefortovo zindanında
Buğdanın hor dənəsindən
sanki bahar sıçrayacaq.
Gözə çıraq, qolba dayaq,
ovsuna bax... saçaq-saçaq...
Yolda azca sıxılma da
yamyayışdır hələ rəngi.
Göy səməni, bar-bərəket,
ilk baharın tər çələngi!
Keşikçi dost, qəbul eylə
bari birçə paxlavanı,
Azərbaycan naxışlıdır,
bu neməti sən də tanı.
Səp göylərə bu kişmiş,
dönəcək ağ ulduzları.
At torpağa o buğdanı,
yol açacaq bəhrə-bara.
Çörək verir, ürək verir
Azərbaycan dünyalına.
Yanır şamlar... göz yaşları
damla-damla, gələ-gilə.
Şam ağlayır gülə-gülə
şam yaşayır ölə-öle.
Göz nurunu, çən şəhdini
cahan ilə bölə-bölə.

Yanır şamlar,
Pencərədən gör silirmi qarı, buzu?
Şüşələrdən süzülür su,
her damlası dan ulduzu.
Uçuş gedir qəm kölgəsi
Məhəmmədin çəhrəsindən.
Zəif şamlar qüvvət alır
Xəlil Rza nəfəsindən.
SİL gözünü, məğrur ayağ,
mənim ürək novbaharım.
Cibi dolu, əli dolu,
qəlbi dolu gələn yarım!
Sənsən mənim dünya boyda
səadətini, ilhamını da.
Mən zindanı parçalayan
gur çıraqam, bayramımda
Gətirdiyin şamlar tək
müqəddəssən, pak, müqəddəs!
SİL gözünü, ey gülnoşə,
Çirağımız haqqdan yanır,
onu heç kəs söndürəmməz!

XƏTAYI ŞAH İSMAYIL (1487-1524) – görkəmli dövlət xadimi, şair, Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin qurucusu və ilk hökmdarı (1501-1524). Anadili ədəbiyyatın inkişafında böyük xidmətləri olan Ş.I.Xətayi aşiq

şəri tərzli və divan ədəbiyyatı üslubunda dəyərli əsərlər yaratmışdır. Ana dilində "Divan" və iki məsnəvi ("Dahnəmə", "Nosihətnəmə") müəllifidir. Milli mədəniyyətin, sənət adamlarının himayəçisi olmuşdur. Əsərlərində xalqı-etnoqrafik ruh, milli kolorit aparıcı mövqedədir. "Dahnəmə" poemasının "Bahariyyə" fəslində və bir çox şerlərində Novruzun ilhamlı tərənnümü vardır.

Mövsümi-qış getdi, dövrü-novbahar oldu yəna,
Məclisi-gəştə ecayib ruzigar oldu yəna.

Saşiya, vəqfi tərəbdür, əldə dutgil cami-mey,
Kim bənövşə məst olub, nərgis xumar oldu yəna.

Mövsümi-gül gəldi və gülşən bezəndi bəzm üçün,
Dağı səhra cümlə yeksər lələz oldu yəna.

Gəldi novruzü baharı əyləz dövrü-dustkam,
Yar əli tək yer yüzü naqşi nigar oldu yəna.

Əbri-nisan çuşə gəldi, tökdü rəhmət yağmurun,
Göğ yüzündən yer yüzünə dür nisar oldu yəna.

Bağçaya seyrənə çıxdı gəşt gücn ol gülsitan,
Gül xəcalətdən qızardı, şərmasar oldu yəna.

Qamətindən bəhs edərdi daima ol sərxı-bağ,
Gör xəcalətdən ona mənzil kənar oldu yəna.

Gül yüzini görəli artdı fəğanı quşların,
Lal ikən bülbüllərin səvti hezar oldu yəna.

Ey Xətayi, şad olub, beytül-həzəndən çix bu gün,
Bağ-u-bağça suyinə gəzür oldu yəna.

XİDİRƏLLƏZ – Anadoluda mayın 5-6-sı arasında keçirilən yaz-yaşılıq bayramı. Dirilik suyunu axtarıb taparı iki qardaşın – Xıdır (Xızır) və İlyasın xalq töləffüz tərzli ilə birləşdirilmiş şəkildən yaranmış folklorik addır. "Xıdırəlləz" bayramında Azərbaycandakı "Xıdır Nəbi" və "Novruz" mərasimlərinə bənzər şənlik keçirilir. Anadoluda gəzən rəvayətə görə, Xıdır və İlyas dirilik suyunu həmin gün tapmışlar (bax: Xızır).

"XİDİR NƏBİ" – türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının mif və folklorunda mifik obraz, yazın gəlməsi ilə bağlı mövsüm mərasimi. Kiçik çillinin birinci günlüyü "Xıdır Nəbi" adlanan kimi, həmin vaxt keçirilən mərasimin adı da Xıdır Nəbi mərasimidir. Qeyd olunan çərin Xıdır Nəbi adlanması və bu şərəfə icra olunan aynələr Xıdırın yaşillıq, su hamisi də sayılan Xızır əlaqəsindən xəbər verir. Təkcə bu faktı qeyd etmək ki, folklor ömüklərində adamlar çıxılmaz, çətin vəziyyətə düşdükdə həmişə bəzəli Xızır arzulayır və o da öz kəməcə əlini dərk düşənlərin əsirgəmir. Xıdırın həmişə böz atın üstündə olması "Xıdır Nəbi" nəğməsinde:

Mən Xıdırın nəyiyəm,
Böz atının çuluyam, –

şekildə öz izlərini qoruyub bilməmişdir ki, elə bu, onların eyniliyini təsdiq edən dəlillərdir. Dediymizək, Xıdır da qışın saxtılı, dondurucu çağında çağırır, bu şərəfə mərasim keçirilir. Hətta Xıdırıba bağlı məşhur şerinin bəzəli bəllə olan bir variantında açıq-aydın deyilir ki:

Xızır Xıdır dəyərlər
Yoluna çıraq qoyarlar.
Xıdırın saymayanın
Gözlərini oyarlar.

Burada sonuncu iki misrada ifadə olunan fikir belədir ki, "Xıdır Nəbi" mərasiminə görə hər ev, ailə hazırlaşsın, mərasimi təntənəli şəkildə qeyd eləsin. Mərasimin hamı tərəfindən icra olunması naminə olaşığı olanlara, kasıblara kömək edilmişdir. Çünki bayram axşamı, yəni Kiçik çillinin onuncu günü hətta bir ev belə azononun yoxluğu ucundan süfrə açmazmışsa, onda belə zənn edilmiş ki, guya Xıdır bunu özünün sayılmaması kimi başa düşərək küsb gedəcək, baharın gəlməsi yubanacaq.

"Xıdır Nəbi" mərasiminə, adətən, çillinin ilk gündəndən hazırlıq başlanır. Buğda qovrulub əl daşında (kürkə) qovut çəkilir. Qaynadılmış yumurtalılar daha çox Girsənin və yazın simvolu sayılan, uyğun olaraq, qırmızı, yaşıl rənglərlə boyanır. İstilik gətirən rəvayətə bənzər şənlik tədarük görülür. "Xıdır Nəbi"nin sonuncu gecəsi çəkilmiş qovut, adətən, evin "əl dəyməmiş" künc-bucağı sayılan yük dolabının altındakı boş yere, rəfin küncünə qoyulur. Etiqada görə, guya Xıdır gəlib qovutun üstünə əl basır və bununla evdə bolluq, bərəkət yaranır.

Burada bir xəbəri də nəzərə çatdırmaq gərəklidir. Belə ki, Azərbaycanın bəzi yerlərində "Xıdır Nəbi" mərasimi keçirilən vaxtdan bir gün qabaq bağ-bağçadan uşaqlar alma çubuqları qınb evə gətirirlər. Bu çubuqları uclarına pambıq sarımb yağı sürürlər. Həmin çubuqların hərosi bir niyyətdir: yurdun abadlığı, ailənin salamatlığı, bağ-bostanda bərin çoxluğu, mal-qaranın artması, toy-düyün və s.

Çubuqlar qovutun üstündə şam kimi yandırılır. Sübh-cən evdəkildən bir kimsə qovuta toxunmamalıdır. Etiqada görə, əvvəlcə Xıdır boz atı ilə gəlib qovutdan payını götürməlidir. Belə olduqda evə bolluq gələr. Yalnız bundan sonra düşümlü sayılan bu qovutdan ailənin bütün üzvləri yeməlidir. Həmçinin, həmin axşam qaranlıq düşəndən sonra qapı-qapı dəstə ilə evləri gözün uşaqlar da:

Xanım, ayağa dursana,
Yük dibinə varsana,
Boşqabı doldursana,
Xıdırı yola salsana –

deyər möhz həmin qovutdan pay istəmişlər. Uşaqlara qovutdan, boyanmış yumurtalardan, ərik, əncir, alma, armud, gavalı qurusundan pay verirlər. Pay verməyəni yənə də elə "Xıdır Nəbi" nəğməsi ilə yamanlayırlar.

Çatma, çatma çatmaya,
Çatma verə batmaya,
Xıdır payını kəsonin
Ayağı yera çatmaya
Gecə evində yatmaya.

Burada olduqca incə şəkildə sezilən bir mətləb də vardır. Uşaqların ayrı vaxtda yox, möhz şər qovuşanda, göz gözü görməyəndə, daha aydın deyilsə, onların tanıması qeyri-mümkün olduğu vaxtda pay almağa gəlmələri sərbəst deyil. İnəmə görə, elə Xıdır da onların arasında olur. Odur ki, hər bir ev tərəddüd etmədən uşaqların simasında guya elə Xıdırın özüne pay verir. Kiçik çilə ilə bağı və indi də eldə yaşamaqda olan bir xüsusiyyəti qeyd etmək istəyirik. Adamlar "Xıdır Nəbi" mərasimi süfrəsinə, adətən, yaydan möhz bu vaxt üçün saxladıqları qarğız da qoyurlar. "Çilə qarğızı" yənə də adamların soyuqdan qorxmadıqlarını və müəyyən anlamda "Kövşək" mərasimini xatırladan əlamət kimi baxışı çəkir.

XIDIR NƏBİ AXŞAMI – Kiçik çillənin onuncu günü keçirilən mərasimin adı. Dədə-babalardan qaydət ki, hər il qış yarı olanda Böyük çillənin Kiçik çilə arasında "Xıdır Nəbi" bayramı keçirilir. Hesaba görə Kiçik çillənin onuncu günü axşam şər qarışandan sonra uşaqlar, cavan-cəmullər bir yərə cəm olurlar. Dəstələnilib "Xıdır Nəbi" nəğməsi oxuya-oxuya qapıları döyər, Xıdır adına pay yığarlar. Hansı qapıdan içəri girsələr əvvəlcə dəstədən bir adam irəli çıxıb avazla belə deyir:

Mən Xıdırın quluyam,
Boz atının çuluyam,
Atının arpasıyam,
Ayağının nalıyam.

Bunun ardınca dəstə bir ağızdan oxuyur:

Xıdırı-Xıdır İlyas,
Özünü yetir İlyas.

Yənə bir nəfər deyir:

Xıdır gəldi haynan,
Bir balaca daynan.
Dayça batdı palçığa
Çıxartdıq hay-haynan.

Dəstə bir ağızdan:

Xıdırı-Xıdır İlyas,
Özünü yetir İlyas.

Dəstədən bir nəfər:

Qara toyuq qanadı,
Kim vurdu, kim sanadı.
Qapı-qapı gözməkdən
Balırdım it daladı.

Dəstə bir ağızdan:

Xıdırı, Xıdır İlyas,
Özünü yetir, İlyas.

Dəstədən bir nəfər:

Yür (yüyük) indi, ha yür indi,
Yük dibinə sür indi.
Yük dibinə varanda
Altın, axça gör indi.

Dəstə bir ağızdan:

Xıdırı, Xıdır İlyas,
Özünü yetir, İlyas.

Dəstədən bir nəfər:

Dur indi ha, dur indi,
Qızıl xana qur indi.
Yaman dilo, bəd gözö
Yeddi düyün vur indi.

Dəstə bir ağızdan:

Xıdırı, Xıdır İlyas,
Özünü yetir, İlyas.

Dəstədən bir nəfər:

Çatma-çatma çatmaya,
Çatma yərə batmaya.
Xıdırı pay verməyəm,
Murazına çatmaya.

Dəstə bir ağızdan:

Xıdırı, Xıdır İlyas,
Özünü yetir, İlyas.

Sən özünü yetirək,
Açdı çiçək, oldu yaz.

Bundan sonra hər qapıda onlara "Xıdır payı" verirlər: kimi bir çalxam yağ, kimi bir bədyə süd, kimi də bir torba un... həmin şeyləri gecə bir yərə yığıb saxlayırlar ki, səhər olsun, onlardan xəmir yoğurub böyük kömbələr bişirsinlər. O gecənin adı "Xıdır gecəsi"di. Özü də çox mübarək gecə sayılır. "Xıdır gecəsi"ndə, inəmə görə, Xıdır peyğəmbər (Xıdır Nəbi) atını minib xəlvətə hər yanı gözir. Onun adına ayrılmış paylara gizlincə əl toxundurur ki, həmin nemətlərin bəreketi artıq olsun. "Xıdır gecələri"ndə axşamdan səhər açılana qədər külək əsər. Deyərlər ki, Xıdır Nəbidi, atını çapıb bəreket paylaya-paylaya gedir, oson külək də onun bəddəy atının yelidi.

Adamlar bu şərafət nəğmələr oxuyurlar:

Qış çiləsi Xıdır İlyas gələndə
Hər lənər gərđişi, ay ellər qış-qış.

"Xıdır gecəsi"nin səhəri axşamdan yığılmış unu, südü, bir də yağı bir yərə cəm ələyib xəmir yoğurur, böyük kömbələr düzəldib hər birinin də içinə bir qırmızı muncuq qoyurlar. Kömbələr bişdikdən sonra onları parça-parça cavan-cəmurl arasında bölörlər. Muncuq kimin bəxtinə çıxsax, inanırlar ki, həmin adam istəyini çatacaq.

XIDIR GECƏSİ – Xıdır peyğəmbərin boz atına minib səfərə çıxdığı və bəreket payladığı küləkli gecə (bax: *Xıdır Nəbi axşamı*).

XIDIR PAYI – Xıdır Nəbi axşamında mərasim keçirən uşaqlara verilən pay (bax: *Xıdır Nəbi axşamı*).

XIDIR NƏBİ NƏGMƏSİ – Kiçik çillənin onuncu günü Xıdır Nəbi mərasimi şərafinə oxunulan nəğmə.

Xıdır, Xıdır, xıd gətir,
Var dərədən od gətir.
Mən Xıdırın nöyiyyə,
Bircə belə dayıyam,
Ayağının nalıyam,
Başının torbasıyam.
Xıdırı Xıdır deyərlər,
Xıdırı qıraç qoyarlar,
Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas,
Bıtdı çiçək, oldu yaz.
Mən Xıdırın quluyam,
Boz atının çuluyam,
Xıdır gəldi haynan,
Bir qulunca daynan.
Dayı palçığa batdı.
Xıdır yanında yatdı.
Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas,
Bıtdı çiçək, oldu yaz.
Xanım, ayağa dursana,

Yük dibinə varsana,
Boşqabı doldursana,
Xıdırı yola salsana.
Qıssa-qıssa gələnin,
Basa-basa gələnin,
Basmacağı var olsun.
Çatma, çatma, çatmaya.
Çatma yərə batmaya.
Xıdır payın kəsonin.
Ayağı yera çatmaya.
Gecə evində yatmaya.

XIDIR NƏBİ KÜLƏYİ – inəmə görə, Kiçik çillənin ikinci cümə axşamının gecəsi Xıdır Nəbi özünlün ofsanəvi boz atına minib çöl-düz, dağ-dərə demədən çapıb gedər. Həmin gecə külək əsər və bu küləyin onun çapıb gedən atının yeli olduğuna inanırlar. Xıdır Nəbi küləyinin özüylə uğur, xeyir-bəreket gətirdiyi güman olunur.

XIZIR GÜNÜ – bəzi bölgələrdə köhnə ilin qurtarılma günü çox qədim zamanlarda Xızır peyğəmbər həmin də yaşılıq hamisi sayılmışdır. Buna görə də insanlar baharın, yazın gəlişi ilə çöllərin, düzlərin yaşıllaşmasını Xızır səbəkar bilməmiş və onun şərafinə yazın ilk gününə "Xızır günü" demişlər.

XIZIR (XIDIR) – folklor və divan ədəbiyyatında sıx-sıx rast gəlinən mifoloji obraz. Dirilik suyunu tapıb içdiyi üçün ölməzlik qazanmış və bu möcüzəsinə görə "Nəbi" – peyğəmbər olaraq qəbul edilmişdir. Rovayətə görə, Xızır və İlyas iki qardaş olmuşdur. Makedoniyalı İskəndər Zülqornəyn bu iki qardaşla birlikdə "abi-həyatı" – dirilik suyunu tapmaq üçün qaranlıq dünyaya – zülmət ələminə səfərə yollanmış, bir müddətdən sonra zülmət

alomində fırtına qopmuş və onların hərosi bir torofə düşüb dirilik suyunu ayrı-ayrılıqda axtarmalı olmuşlar. Xızır suyun üzündə, İlyas isə quruda gözib-dolaşmışdır. Günün birində iki qardaş yenidən rastlaşmış, abi-hoyatı birlikdə axtarmağa başlamışlar. Uzun axtarışdan sonra onlar çox yorulub acır və dincəlmək üçün bir su konarında dayanırlar. Heybədən çıxardıqları quru balığı tozlaşdırmaq üçün suya saldıqları zaman balıq canlanıb dirilir. Onlar bunun "abi-hoyat" – dirilik suyu olduğunu bilir və həmin sudan doyuncu içib əbədi həyat – ölməzlük qazanırlar. İskəndər isə nə onları, nə də dirilik suyunu tapa bilməyib zülmətə qeyb olur.

Səfər zamanı Xızır (Xidır) suda – deryada, İlyas isə quruda gözib-dolaşdığı üçün fəlkör təfəkküründə onun biri suyu, o biri isə qurunu himayə edən mifoloji obrazı çevrilmişdir. Abi-hoyata yetişdikləri, dirilik suyu içdikləri üçün onlar əfsanə, nəğil və dastanlarda, eləcə də klassik Şərq ədəbiyyatında həyat bəxş edən, dardan – çötinlikdən qurtaran, yaşıllıq, xeyir-bərəkət gətirən müqəddəs qüvvə sayılır. Deyilənə görə, qardaşların görüşdüyü və dirilik suyunu tapdıqları gün yazın başlanğıcı – Novruzun ilk günü olub.

XIZIR İLYAS – dirilik suyunu axtarıb tapan iki qardaşın – Xızır və İlyasın adları xalq arasında çox vaxt bir yerdə, "Xızır İlyas" şəklində çəkilir (bax: Xızır).

XIZIRZİNDƏ – Bakının doxsan kilometrliyində, Bakı-Quba yolunun sağ tərəfində, Siyozon rayonu ərazisində yerləşən ocaq-ziyaratgah. "Zindo" – diri demək olduğundan "Diri Xızır" anlamı daşıyır. "Abi-hoyat" – dirilik suyu ilə bağlı əfsanə ilə əlaqələndirilir. Bu ziyarətgah "Beşbarmaq" və "Xidırzindo" adlanırla da tanınır. Müşkül, dara, çötinliyi düşünlər, xəstələr nicat, şofa tapmaq istəyi ilə oraya ziyarətə gedirlər.

XONÇA – əsasən Novruz bayramı, eləcə də digər el şənlikləri zamanı bəzodilən milli ənənəvi hədiyyə, sovqat. Pənnə məmulatı, şirniyyat (qoğal, şəkərbura, paxlava, şəkərcörəyi, badambura, bamiyyə, külçə, fəsofi, qozlu-fındıqlı halva, qarabıyo və s.), noğul, nabat, cürbəcür çörək (püsto, loblobi, innab, kişmiş, mövüc, badam, qoz və fındıq ləpəsi, alma və armud qaxı, qovurğa, rəng-bərəng yumurtalar və s.) məcməyi və ya şifonloro yığılır. Ətrafına hər ailə üzvü sayı qədər şəm düzülür. Xonça bəzomək ənənəsi Şərq xalqları, eyni zamanda, azərbaycanlılar arasında hələ qədimdən geniş yayılmışdır. Adətə görə, bayramda nişanlı qızların adına oğlan evindən Novruz sovqatı – bəzokli xonçalar gədir, sevinc payı yola salınır. Bayramda xonça göndərmək adətə bu gün də davam etməkdədir.

"XONÇA BAYRAMI" – yazın gəlişi ilə əlaqədar məktəb və uşaq bağçalarında keçirilən şənlik. İlk dəfə XX yüzilin əvvəllərində Şamaxıda yerli ziyalıların söyi və təşəbbüsü ilə yaranan bu bayramda uşaqlar müxtəlif oyun və əyləncələr, səhnəciklər ifa edir, baharı tərənnüm edən mahnıları oxuyurlar.

XONÇALI NOVRUZ GƏLİR – Novruz bayramının – ilin ən aziz günlərinin şərafına söylənilən nəğmə:

Xonçalı Novruz gəlir,
Xonçalı Novruz gəlir.
Sürmə çəkin qaşına,
Noğul sopin başına.
Toğqalları odayın,
Tüfəngləri addayın,
Xonçalı Novruz gəlir,
Xonçalı Novruz gəlir.

XORUZ DÖYÜŞDÜRMƏ – Novruz bayramı günlərində meydanlarda nümayiş etdirilən əyləncə. Keçmişdə və indi də Bakının ətraf kəndlərində uzun boylu, uzun qıçlı həratı xoruzları çəlpəldən qarğıdalı və kişmişlə bəsləyirlər. Adətən, altı aydan sonra onun qıclarındakı məmizlərinin şüşə ilə yonub iyne kimi itiləyirlər ki, döyüşən zaman daha təhlükəli olsun və o biri xoruzun çinodanına batsın. Xoruz döyüşdürməni ritmik zurna sodaları müşayiət edir.

İi

İi – Yerin Günəş ətrafına dolanma dövrünə bərabər olan vaxt müddəti. Dəqiq müddəti hələ qədim Çində və Misirdə məlum idi. Qədim yunan alimi, astronomiyanın banilərindən biri olan Hipparch (e.ə. 190/180 – e.ə. 125) Yerin Günəş ətrafına dolanma müddətini 365,25 gündən üç yüzü bir gün az olduğunu müəyyən etmişdir. Bu, həqiqi ildən yalnız 6,5 dəqiqə fərqlənir. Yerin Günəş ətrafına hərəkəti mürəkkəb olduğundan elmdə müxtəlif illər işlənir.

Ulduz İli – göy sferasında Günəşin ulduzlara nəzərən görünən illik hərəkətinə sorf olunan vaxt.

Tropik İli – Günəşin yaz *gecə-gündüz bərabərliyi* nöqtəsindən iki dəfə ardıcıl keçməsi arasındakı vaxt. Tropik ilin uzunluğu 365 gün 5 saat 48 dəqiqə 46 saniyədir. Yerdə dörd fəslin dəyişməsi üçün lazım olan müddətə uyğundur. Başlanğıcı orta uzunluğu 280° olduğu ən qəbul edilmişdir.

Anomaliya İli – Yerin Günəş ətrafına illik hərəkəti zamanı onun perihelidən (Yer orbitinin Günəşə ən yaxın nöqtəsi) iki dəfə ardıcıl keçməsi arasındakı vaxt. 1900-cü ildə Anomaliya ili 365, 259 641 orta Günəş günü idi və 100 ildə 0,26 saniyə uzanır.

Əjdaha İli – Günəşin Ay orbitinin eyni düyünündən ardıcıl iki dəfə keçməsi arasında qalan vaxt. Günəşin və Ayın tutulmasını hesabladığı işlədir.

Yuli İli – tarixin hesablanma sistemi: Yuli toqviminin əsas vahidi. Yuli Sezarın toqvim islahatı nəticəsində təbii edilmişdir. Astronomiyada bözən böyük vaxt intervallarını (Yuli yüzilliyi 36,625 sutkaya bərabərdir) göstərmək üçün işlədilir.

Qriqori İli – tarixin hesablanma sistemi: Qriqori toqviminin əsas vahidi. 1582-ci ildə Roma papası XIII Qriqorinin islahatı ilə həyata keçirilmişdir.

Ay İli – 12 (və yaxud 13) sinodik ay bərabər olan vaxt.

İLAXIR – ilin axırı, sonu mənasındadır. Novruzdan əvvəl tamamlanan ilin son çərşənbəsi də ilaxır adlanır. İlaxır çərşənbə *yeddiləvin* (yeddiölüyün) adı altında da bayram edilir.

İLAXIR ÇƏRŞƏNBƏLƏR – xalq arasında bayram hazırlıqları qış fəslinin Boz ay adlanan müddətində başlayır və Novruzla qədərki bu müddət çərşənbədən-çərşənbəyə 4 həftəyə – çilləbəçəyə bölünür və cəmlər də adlanır. Etiqada görə bu həftələrin dörd, eləcə də Kiçik çillənin üç çərşənbəsində təbiət və cəmiyyətdə canlanma, oyanma, dirilmə prosesi gedir. Bu yeddilə çərşənbədən üçüncü "oğru üskü", "oğru buğ", dördüncü "doğru üskü", "doğru buğ" deyilir. Düzüdr, bu çərşənbələrin hər birinin özünəməxsus ayın və mərasimləri vardır. Məsəl üçün, torpağa gizlicə, xəlvəti toxunması düşünülmə "oğru üskü", "oğru buğ" lar

da adamlar yandırdıqları toğqallı üstündən hoppanmaqla bərabər, öncədən düzəldikləri ləpəni həmin odu alışıdraraq üç dəfə ev-çəyşin dövrəsinə dolanırlar.

Qaçın, qaçın, şeytanlar,
Sizi oda qalaram –

deyo-deyo ovsun edirlər. Ayıno dəyü şər qüvvələrin qor-xub qəçməsi, bir daha həmin evə yaxın düşsə bilməyəcəyi ifadə olunub.

Boz ayda qeyd olunan dördünə çərşənbələr öz mərasim və aynılıqların zəng və tonoraqlı olması ilə həmişə seçilib, elə bundan belə də seçiləcək. Sonuncu dörd çərşənbənin məxsusi adları olub. Bu adlar elə indi də var. Xalq arasında, eləcə də adlar "Əzol çərşənbə" ("Yalaqçı çərşənbə", "Müjdəçi çərşənbə" də deyilir), "Kül çərşənbə", "Gül çərşənbə", "İlaxır çərşənbə" şəkildədir. XX əsrin 80-ci illorinin axırlarında "abi-atoş-xaki-bad" in toşiri ilə Boz ayın dörd çərşənbəsi "Su çərşənbəsi", "Od çərşənbəsi", "Kiçik çərşənbəsi", "Yel çərşənbəsi" adıyla da tanıtılmışdır.

Xalqımız Boz ayın yaz soraqlı çərşənbələrinin dördünü də müqəddəsləşdirmiş və onların hər birini ayrı-ayrılıqda böyük şənliklərlə qeyd etmiş, bunlarla da qarşıdan gələn tozo ili bolluq, firavanlıq, xoşbəxtlik, əmin-amanlıq və sağlamlıq ilə kimi görməyi arzulamışdır. İlk çərşənbədən Novruz bayramı axtarılmadək insanı yasağan, həyatı mənalandıran bu əbədi varlıqların hər biri ilə bağlı azərbaycanlılar özlərinin ayın, etiqad, inanc, tapınma, oyun-təməşə və mərasimlərini yaratmışlar. Bu mərasimlər, icra olunan aynılar, osason, qışın yola salınması, yazın qarşılınması ilə bağlı olub Novruz bayramına ilkin hazırlıqdır.

İLAXIR ÇƏRŞƏNBƏ İNAMLARI – ilaxır çərşənbədə icra olunan ayın nümunələrindən:

İlaxır çərşənbə gecəsinin dam qürəndə, yəni sübhün gözü çırtdaya-çırtdaya axar su istənilirdi. Suyu salamat verib "ağrılığım-ugurluğum tökül" – deyo-deyo üç dəfə suyun üstündən hoppanılır. Sonra sudan bir səhəng doldurub götürür həyat-bəyaya, ev-eyşin, paltar-palaz, mal-qara üstünə səpilir. Bu ilin xoş keçməsi, ağır-acının olmaması istəyini ifadə edir.

Axır çərşənbə gecəsi iki alma götürüb birinə xəlvətcə bir manşır qoyursan. Sonra üyündə bir niyyət tutub evdəki ən xirdə uşağı çağırırsan ki, gəlib almalardan birini götürsün. Manşır qoyduğun almaları götürsə, diləyini çatarsan.

Axır çərşənbə gecəsinin səhəri evin damına buğda atırlar ki, bərəkət artıq olsun.

Axır çərşənbədə onun çuvalının ağzını açıq qoyarlar ki, bərəkət paylananda bağlı qalmasın.

Axır çərşənbə gecəsi orqon qızlar xeyli aralıdan arxası qarıya durub ayaqlarındakı ayaqaqabının bir tayını geriye doğru atırlar. İşi, ayaqaqabının burnu qarıya tərəf düşsə, demək, yaxın vaxtda ölə gedəcəkdir.

İlin axır çərşənbəsində axar suyun qabağını kosmaq olmaz, kəssən, sonə sədəmə toxunar, işlərin dolaşar.

Axır çərşənbə axşamında bir neçə parça kömürü, bir ovcu duzu, bir-iki donə də qara pulu bir kuzəyə qoyub damdan atırlar. Deyiləngə görə, kömür qara günün, duz gözüşürülüğün, ağcözüylüyün, qara pul da yoxsulluğun nişanəsidir. Onları kuzəyə yığıb damdan atmağın niyyəti qara gündən, gözüşürülüqdan, yoxsulluqdan qurtulmağa bağlıdır.

Axır çərşənbə axşamında yandırılan ağac yanıb axıra çatanda onun dövrəsində demir işlə üç dəfə cızıq çəkarlər. Deyirlər belə etməsin evin bəxətə dəğilsin.

Bayram axşamında, ya da bayram günündə qalanan tonqala acı tüstülü ağac atmazlar. Ancaq quru ağacı bayram tonqalında yandırılar, yaş ağacı həməm ocağa atsan, sonə sədəmə toxunar, bəxətin çəkilsin.

Bayram tonqalı yanıb axıra yetəndə ocaqdakı közlərin üstünə üzürək səpib deyirlər: "Odumuza, ocağımıza kəm baxanın gözləri bax beləcə partıdsın, özü də oda düşüb çatdınsın".

İlaxır çərşənbənin axşamında baltanın küpünən meyvə ağaclarının kötiyünə bir-iki dəfə yüngülcə vurub deyirlər: "Hə yatmısan, oyan, bəxətə payını götür". Deyirlər, belədə həmin il ağacların bəhəri bol olar.

İlaxırda cavan-comrullar ocaq üstündən atdana-ürolərində muraz tutub deyirlər:

Atıl-batıl çərşənbə,
Baxtım açıl çərşənbə.

Sınayblar ki, çərşənbə ocağı murazları hasil elər.

Axır çərşənbə axşamının səhəri evdə uşaqdan böyüyə, nə qədər adam varsa, hamısı gedib axar su üstündən üç dəfə atırlar, sonra da həməm axar suyun əl-ayaqdan uzaq bir səmündə saxsıdan olan bir qab sındırıb deyirlər: "Nə ki ağrı-acımız, qada-balamız varsa, hamısı bax, bu saxsıyan getsin".

Axır çərşənbə axşamında yandırılan tonqalın üstündən adamlar atdanıb qurtarandan sonra mal-qaranı,

qoyun-quzunu da adladılar ki, çillədə qalmasınlar. Çillə köhnə ilin ağrı-acısı, qada-balasıdır, ocaqdan adlayanda hamısı tökülüb odda yansın. Adlayıb keçən də çillədən çıxıb olub anadangəlmə, təzə-tər.

Axır çərşənbədə ov tufənginə giliz qoyub boşuna atarlar ki, çillədən çıxсын. Əgər həmin məqamda tufəngi dolurub atılan çilləyə düşüb il müdam düz vurmaz, ovdan-çuşdan yayınar.

Axır çərşənbə axşamında yandırılan tonqalın üstündən atdanıb deyirlər:

Ağırığım, uğuruğum,
Ağrım, acım,
Qadam, balam –
Hamısı tökülsün,
bu odda yansın.

Axır çərşənbədə dünyadan kəçənlərin ruhu bir hovurluğa evinə, oğul-uşağına, qohum-əqrəbasına baş çək-məyə gələr. Gün axşamı kimi ev-əşikdə, qarı-bacada xoş ovqatlı, üzügülər olmaq, otirli-dadlı yeməklərdən biş-düş cələm gərəkdir ki, uluların ruhu gəlib özələrindən sonrakıların gün-güzəranını: xoş görsün ki, qayıdib əmin-arxayın gedə bilsin.

İlaxırda uluların adını anmaq, ruhlarını şad etmək üçün evdəki şirin-şəkərdən pay ayrırıb qəbir üstünə getmək, yasin oxutdurmaq savabdır.

İlaxırda kimsəsizlər, qəriblərin qəbrini də ziyarət edib yasin oxutdurmaq, qəbir üstünə şirni qoymaq savab sayılır. Deyirlər, belədə doğmaların ruhu daha rahat, daha şad olar.

İlin axır çərşənbəsində səfərə yollanmaq olmaz. Yol-lansan, yeddi il ev-əşiyində rahatlıqdan otun bilməzsən. Getdiyindən işdən də xeyir götürməyin çətin məsələdir. O səbəbdən də ilaxır çərşənbənin axşamında hər kəs öz evində, oğul-uşağının yanında olmalıdır.

Ötənlərdə ilaxır çərşənbədə döyüşdürməkdən öteri ayrıca qoçlar bəslənərdi. Vədə yetəndə alını xınalayıb çıxararıldı meydana. Gözü qızmış burmabuyuzlu qoçlar kəllə-kəlləyə gələndə deyirdin iki qayadı bir-birinə çir-pilir. Döyüşdə hansı qoç basılıb qaçsaydı, onu tutub kəsər, otini kabab ələyib meydanaqadakilərə paylardılar. Çərşənbə qoçunun otini yeyəndən sonra sümüyünü atmaz, yığıb bir yerdə saxlardılar. Bərk külək əsib kosmaq bilməyəndə həmon sümüyü yandırıb külünü xalın damına atırdılar. El sınağına görə belədə külək yavaş-yavaş kəsərdi.

İlaxır çərşənbədə barı: ağac dibinə xırda demir pullar basdırırlar, yaxud da bu pullardan torbada ocaq, buxarı üstündən, od-alov çatmayan yerdən asırlar. Bu, bəxət, ruzi bolluğu arzusunun ifadə edən əlamətdir.

İLİN FƏSİLLƏRİ – Yer kürəsində fəsillərin hərəkət gəlməsi Yerin Günəş ətrafına dolanması, Yerin hərəkət oxunun Günəş ətrafı orbit müstəvisinə meyilli olması və bu meyilliliyin fəzədə sabit qalması ilə əlaqədardır. Fəsillərdə yay gecə-gündüz bərabərliyi – baharın başlanğıcı yay Günəşdurusu – yayın başlanğıcı, payız gecə-gündüz bərabərliyi – payızın başlanğıcı və qış Günəşdurusu – qışın başlanğıcı üçün əsas göstəricidir.

1. **Yaz bərabərliyi:** Martın 21-də (bəzən 20-22-si) Günəş göy ekvatorunu kəsərək, dünyanın Cənub yarımkürəsindən Şimal yarımkürəsinə keçir.

Həmin gün Yer Şimal və Cənub yarımkürələri Günəş şüalanı ilə eyni dərəcədə şüalanır. Yer kürəsinin hər yerində gecə-gündüz ilə ekvatorun kəsişdiyi nöqtə yaz bərabərliyi nöqtəsi adlanır. Bu, Yer Şimal yarımkürəsində astronomik baharın başlanğıcı deməkdir. Günəş Qoç bürcünə daxil olur.

2. **Yay Günəşdurusu:** İyunun 22-də günəşin günorta hündürlüyü maksimal həddə çatır. Həmin gün Yer Şimal yarımkürəsində ən uzun gündüz, ən qısa gecə olur. Bu, astronomik yayın başlanğıcıdır. Yayın bu anına yay Günəşdurusu deyilir. Günəş Əkizlər bürcündə olur.

3. **Payız bərabərliyi:** Sentyabrın 22-də Günəş göy ekvatorunu kəsərək Şimal yarımkürəsindən Cənub yarımkürəsinə keçir. Yenidən gecə ilə gündüz bərabərləşir. Ona görə həmin an payız bərabərliyi adlanır. Astronomik payızın başlanğıcıdır. Günəş Qız bürcündə olur.

4. **Qış Günəşdurusu:** Dekabrın 22-də Günəşin günorta hündürlüyü minimal olur. Ən uzun gecə, ən qısa gündüz olur. Bu, astronomik qışın başlanğıcıdır. Həmin an qış Günəşdurusu adlanır. Günəş Oxatan bürcündə olur.

Fəsillərin hərəsi üç ay hesablanmış və əsas etibarlı il təsərrüfatla əlaqələndirilmişdir. Azərbaycanda xalq arasında fəsillər belə səciyləndirilir: yaz bitirir, yay yetirir, payız götürür, qış ötürür. Və yaxud: üçü bizə yağdı (qış), üçü cənnət bağdı (yaz), üçü yığıb qotırı (yay), üçü vurub dağıdı (payız).

İLBAŞI BAYRAMI – Azərbaycanın bəzi yerlərində Novruz bayramına verilən ad.

İLTƏHVİL – ilin yeniləşməsi əlaməti kimi qeyd edilən Novruz şənliyinin başlanma anı. Bu münasibətlə çoxlu sayda ailə-məişət mərasim əyinləri icra olunur. Qədim təqvimə əsasən Günəşin Həməl bürcünə daxil olması vaxtı to təsə, fışəngatma ilə qeyd edilir, bayram süfresi (bax: *Təqvim süfresi*) ətrafına toplaşmış ailə üzvləri oradakı səməniyi qaçqılayaraq ononovi nəğmələr oxuyur, mərasim oyunları keçirir, şənlenir. Xalq arasında bu

mərasimə *ildənəndə* də deyilir (bax, həminin *Novruzun topu*).

İLYAS (XIDIR İLYAS) – bax: *Xızır*.
İSLAM SƏFƏRLİ, İslam Əhməd oğlu Səfərli (1923-1974) – şair, dramaturq, Əməkdar incəsənət xadimi (1979). Naxçıvanın Şəkarabad kəndində anadan olmuşdur. ADU-nun filologiya fakültəsində təhsil almışdır (1946-1951). "Şorq qapısı" qəzetində ədəbi işçi, Naxçıvan Radio Komitəsində əməkdaş, "Azərbaycan gəncləri" qəzetində xüsusi müxbir işləmişdir (1941-1945). "Ədəbiyyat qəzeti"ndə poeziya şöbəsinin müdiri olmuşdur. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında dramaturgiya (1951-1960), nəsr (1960-1970) üzrə məsləhətçi olmuşdur. "Mingəçevir mahnısı" (1950), "Darülfünun şeirləri" (1951), "Bahar nəğməsi" (1954), "Pıçıldışın ləpələri" (1955), "Qoşa söyüd" (1965), "Torpağın otri" (1967), "Seçilmiş əsərləri" (1973), "Göz həkimi" (1980), "Adız zirvə" (1986), "Seçilmiş əsərləri" (2005) və s. əsərlərin müəllifidir. Şeir və poemalarında Azərbaycan təbiətinin gözəllikləri tərənnün olunur. Novruz bayramına, bahara həsr etdiyi şeirlərindən biri də "Səməni" dir:

Havada sazaq var, havada saxta,
Mənsə düşünürəm ilk bahar haqda.
Anamın qoyduğu bir göy səməni,
Bahardan yazmağa çağırın məni.

Baxıram, baxıram göy səməniyə,
Dünür nəzərimdə yəni səməni,
...Odur, dan sökülür, nər səpəlinir,
Gözümə zəmidir, hey ləpələri...

Sevgilim toplaır olvan gül-çiçək,
Çiçəkdən-çiçəyə qonur kəpənək.
Gülür kol dibindən bənövşə, nərgiz,
Baharla qol-qola beriyəyir biz.

Deyirom, bizimlə gül, göz, baharım!..
Baxıb xumarlanır gülgez baharım...
Bu vaxt sər küliyin bəz qanadları
Geniş pancərəmə sovrur qarı –
Duyuram, xəyalımsı aparın məni,
Qarşımda bir kağız, bir göy səməni.

İTBOĞUŞDURMA – Novruz bayramı günlərində meydanlarda nümayiş etdirilən oylone. Bunun üçün ən yaxşı cins sayılan qoyun itlərindən istifadə edilir. Adətən itboğuşdurma oylonecisi müəyyən bir marçlı olur.

İYNƏ FALI – Novruz bayramının ilaxır çərşənbəsində su ilə dolu kasaya uclarına pambıq sarınmış iki iynə salırlar. Əgər suda üzən iynələr ulduz tərəfdən bir-birinə yaxınlaşsa, üroyinə niyyət tutan istəyinə çatacağına inanır.

Kk

KAŞĞARLI MAHMUD – XI əsrin böyük türk alimi. Kaşqar və Bağdad mədrəsələrində təhsil almış, türk xalqlarının yaşadığı yerləri gəzmiş, onların dillərini, ədəbiyyatını, tarixini, adət və ənənələrini öyrənmişdir. Məşhur "Divani-lügət-it-türk" (1072-1074) əsərinin müəllifidir. Əsərdə türk dillərinin fonetika və morfolojiyası, dialekt xüsusiyyətləri haqqında qiymətli məlumat verilmişdir. Lügətə türk dillərinin zənginliyini əks etdirən misallar, xalq şeri nümunələri, atalar sözü və məsəllər, el adətləri, oyun-oyuncular və s. də daxil edilmişdir. Müəllif əsərdə ilk dəfə Novruz bayramının "Yeni gün" şəklində qeyd edildiyini göstərir. Türk dillərində ulduz bürclərinin adları arasında illərin dövrü adlarını (siçan, öküz, pələng, dovşan, timsah, ilan, at, qoyun, meymun, toyuq, it, donuz) da ilk dəfə Kaşqarlı Mahmud vermişdir. "Divani-lügət-it-türk" də verilmiş çoxsaylı qədim türk seirlərinin bir qismi də baharın təsvir-tərənnümünə həsr edilmişdir.

Qaqlar qamuq gölərdi,
Tağlar başı ildir.
Azun tını yıldırdı,
Tütü çəçək çərgəşür.
(Quru yerlər gölləndi,
Dağlar başı göründü,
Yerin canı isindi,
Ötirlir çiçək çərgələndir.)

Yağmur yağub saçıldı,
Türlük çəçək saçıldı.
Yunçu qabı açıldı,
Çından yıpar yuğruşur.
(Yağmur yağub saçıldı,
Dürlük çiçək açıldı.
İnci qabı açıldı,
Səndöl müşğə qarışır.)

Tümen çəçək tizildi,
Bükündən ol yazıldı.
Öküz yatıb üzeldi,
Yerdə qopa azırşur.
(Saysız çiçək düzüldü,
Bükükdən (qönçədən) açıldı,
Çoxlu yatıb üzeldü,
Yerdən qopub aralaşır.)

Qurt-quş qamuğ tirildi,
Ərkək-dişi töridi,
Ükür alıp tarıldı,
Yına qana kirgisüz.
(Qurd-quş tamam tirildi,

Ərkək-dişi yığıldı,
Döläm alıb dağıldı,
Yuvasına giron deyildi.)

Alın töpü yaşardı,
Urut otın yaşardı.
Gölnin suvın güşördü,
Sığır buğa tünreşür.
(Təpə üstü göyərdi,
Quru otu gizlədi.
Gölnin suyu çoxaldı,
Sığır, buğa böyrüşür.)

KEÇƏL – ilaxır çərşənbələrdə və Novruz bayramında göstərilən "Kosa-Kosa" meydan tamaşasının personajlarından biri. Başına qurudulmuş qoyun qamı keçirməklə, özünü keçəl şəklinə salmış şəxs, əvvəlcə Kosanı adamların toplaşdığı tamaşa meydanına gətirir. Cürbəcür nəğmələr oxuyub Kosadan özü üçün pay yığmağı tələb edir. Adamların Kosaya pay vermədiyini gören Keçəl onu yuxuya verəndən sonra Keçini meydana gətirir. Keçi pay toplayır. Beləliklə, Keçəl, Kosa, Keçinin iştirakı ilə maraqlı meydan tamaşası göstərilir.

KEÇƏPAPAQ – kəndirbazlıq meydan oyun tamaşasında kəndirbazın köməkçisi (yalançı pəhləvan). Bəzən o, "kəndirbazın kosası" da adlanır. Başında keçədən hazırlanmış papaq, əyində tərsinə çevrilmiş kürk, boymundan, qollarından zınqırovlar asılmış, üzündə dəridən üzük (maska) olan Keçəpapaq kəndirbazdan əvvəl meydana çıxıb pəhləvanlar kimi öl-qolunu ölçə-ölçə gülməli hərəkətlər, oyunlar göstərərək toplaşanları yamsılayır, sonra kəndirbazı meydana çəkərək kəndir üstə çıxıb oyun-tamaşa göstərməyə çağırır.

KEÇİ – Novruz bayramı günlərində göstərilən "Kosa-Kosa" meydan tamaşasının keçə şəklinə salınmış personajlarından biri. Keçəlin müşayiəti ilə meydana çıxan Kosa cürbəcür gülməli hərəkətlər etsə də, oyunlar göstərsə də, tamaşaçılara ona pay vermir. Keçəl Keçini meydana gətirir. Bu, başına keçə buynuzları bağlanmış, keçə dərisinə bürünmüş şəxsdir. Tamaşaçı toplaşanları Keçini

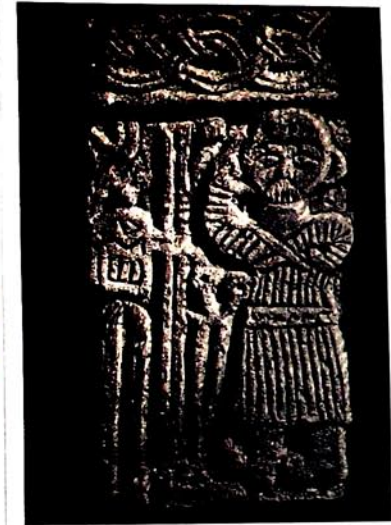
alqışla qarşılayırlar. Ona çoxlu pay verirlər. Amma Kosa Keçinin yığıqlarını alıb, özünü də meydana qovur. Səfərə hazırlaşan Kosa dincəlmək üçün uzanır və onu yuxu aparır. Bu vaxt Keçi gəlib Kosanı buynuzlayaraq öldürür. Beləliklə, Keçi gəlişi və qələbəsi ilə yazı, yeni ili, ölmüş Kosa isə qışı, köhnə ili simvollaşdırır.

KƏNDİRBAZ – kəndirbazlıq meydan oyun-tamaşasının əsas iştirakçısı. Kəndirbaz qollarına rəngli parçalar tikilmiş, üstündə gözəmcuqları, həmaillər asılmış çuxa, ayaq tərəfdən büzməli qısa məxmər şalvar geyir, başına şiş, yaxud metal papaq qoyur. O, kəndir üstə müvazinetini saxlamaq üçün əlinə uzun bir ağac – longor alır. Musiqiçilərin – zumaçılar və nağaraçıların müşayiəti ilə kəndirin üstündə o baş-bu başa qaçır, atılıb- düşür, rəqs hərəkətləri göstərir, tamaşaçıları oylandır.

KƏNDİRBAZLIQ – daha çox Novruz bayramı günlərində, eləcə də digər bayram və el şənliklərində nümayiş etdirilən meydan oyun tamaşasının adı. Tamaşanın icra qaydası belədir: böyük və açıq meydançalarda birbirindən müəyyən məsafəli çarpaz dayaq qurulur. Dayaqlara tarım çəkilmiş möhkəm davamlı kəndir birləşdirilir. Meydana əvvəlcə kəndirbazın köməkçisi – keçəpapaq (yalançı pəhləvan) çıxır. Çevik və məzali hərəkətləri, atmacalı deyimləri ilə toplaşan tamaşaçıları oylandır.

KƏTƏ – Novruz bayramı süfəsindən şirniyyat növlərindən biri. Maya ilə yoğrulmuş yağlı xəmiro şəkər, yağ və undan hazırlanmış içlik qoymaqla bişirilir. Bişirməzdən əvvəl üzərinə yumurta sarısı sürtür və naxış vururlar.

KƏYUMƏRS – əfsanəvi İran şahı. Əfsanəyə görə dünyada ilk hökmdar sayılan Kəyumərs Günəşin Qoç bürçünün birinci doqquzuncu səhər daxil olduğu günü müəyyən etmiş, möbidləri (kəhinləri) çağırır, ili homin andan başlamağı buyurmuşdur. Sonralar Novruz bayramı əfsanəvi İran

şahı Cəmşidin adına bağlanmışdır. Bu bayramın hökmdarlara aid edilməsi bilavasitə "ədalətli şah" probleminə dair gələcək bir məsələdir. Tarixdə Kəyumərs insanlara azuqə gətirən kimi tanınmışdır. Lakin bu, əfsanədir, tarixi həqiqətə uyğun deyildir.

KİÇİK ÇİLLƏ – qış fəslinin çillələrindən birinin adı. Xalq təqvimində fevral ayının əvvəlindən başlayaraq iyirmi gün davam edən Kiçik çillə soyuqluğu, tufanı ilə özündən əvvəlki və sonrakı çillələrdən seçilir. Kiçik çillənin ömrü, gündüzlüyü kimi, o qədər də çox deyil. Amma o, qış fəslinin ən sort, çovğunlu, dondurucu çağı sayılır.

Kiçik çillədə qış çox hirsli gələcək. Bir olanda qılnc kimi saxta, bir olanda çovğun, boran, div nərəli külək. "Kiçik qardaş hovlu olar" məsəli də, çox gəlmək ki, Kiçik çillə üçün deyilib. Çox sort, saxtılı keçməsinə görə bu müddətə "qışın oğlan çağ", "qışın zola-zola vaxtı", "girəvəli qış" da deyirlər:

Kiçik çillənin soyuğu,
Təndiro topor toyuğu.

Qışın donduran, sümük üşüdən saxtaları ki başladı, "qış qulun (at balası) salır" – deyirlər. Yəni qış elə soyuq, elə sört keçər ki, at bala salar.

Kiçik çillənin "Xıdır Nəbi" adlanan ilk ongünlüyü, ümumiyyətlə, bütövlükdə faslin ən sərt, çovğunlu, dondurucu çağı sayılır. Elə buna görə də deyirlər:

Xıdır girdi –
qış girdi,
Xıdır çıxdı –
qış çıxdı...

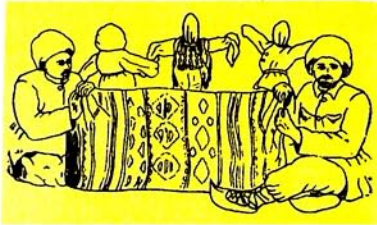
Kiçik çillənin onuncu günü "Xıdır Nəbi" mərasimi keçirilir.

Gəlinlərin ölini sənək qulpunda dondurmaq iddiasında olan Kiçik çillə axırında lap tufan qopardır. Bu müddət sovuşanda hamı sevinər. Çünki onun soyuğu, şaxtası, cilov-suz doli külökləri çox üzlü olur. Qışın özündən bir ay sonra da getmir. Nəca ki, bununla bağlı el-oba arasında gözün belə bir söyləmə var:

Kiçik çillə Böyük çilləyə deyib ki, – əgər sənin ömrün məndə olsaydı, sən gələndə mən gəlsəydim, gəlinlərin ölin xəmər təkəsində, un çuvalında dondurardım. Bir də deyib ki, sənin yerinə mən olsaydım, atların balasını qarınlarında dondurardım. Amma neynim ömrüm azdır, qabağım yazdır...

"KİLİMARASI" – el şənliklərində, eləcə də Novruz bayramı günlərində nümayiş etdirilən meydan tamaşası. Tamaşa başlanmadan öncə meydana toplaşanların qarşısında çalğıçı dastoləri çıxır. Mahni, rəqs, aşıq ifaları ilə tamaşaçılar öyləndirilir. Əllərinə və dizlərinə gəlinçiklər bağlamış bir kimsə, kilimin, bu olmadıqda xalçanın ortasında uzanır. Kilimin, yaxud xalçanın kənar ucunu yerə oturmuş iki nəfər qatlayıb tutur. Kilimin arasında uzanmış kimsə əllərinə, dizlərinə bağladığı gəlinçikləri tamaşaçıların görə biləcəyi səviyyədə yuxarı qaldırır və onlarla fərqli-fərqli rəqsləri nümayiş etdirir.

"Kilimarasi" tamaşada or-arvad münasibətlərini ifadə edən məzhəkəçi or rolunda çıxış edən müqəvvanın hərəkətlərini nümayiş etdirir. Ər musiqi sədaları altında

rəqs edir, müxtəlif oyunlar göstərir və yatmağa yollanır. Kişinin arvadı rolunda çıxış edən gəlinçik rəqsə başlayır, ərinin yatmasından istifadə edib başqa bir kişi – müqəvva ilə sevirib-sevirdiyini nümayiş etdirir. Bu vaxt bərdən qadının eri oyanır. O, şahidi olduğu mənzərədən qeyz-lənir, olındə xəncər onların üstünə atılır. Bu vaxt kişinin qızı – gəlinçik də ortaya çıxır və yad adamı qovurlar. Tamaşa beləcə davam edir. Tamaşa çoxvariantlıdır. Ayrı-ayrı bölgələrimizdə bu oyun-tamaşa müxtəlif şəkildə nümayiş etdirilir.

KİŞMİŞ – Novruz bayramı süfrəsinin çərəzlərindən biri; tamsuz ağ və qara kişmiş üzümün qurusu. Müxtəlif çeşiddə hazırlanır. Tamsuz ağ üzüm növlərindən bigəne, soyaçı, sobzo, toxumsuz qara üzümdən şahəne kimi kişmiş növləri hazırlanır. Tamlu üzümlərin qurusu *mövüc* adlanır. Kişmiş, osason, Günəş altında qurudulur. Tərkibində 76-78%-ə qədər şəkər var. 100 qram kişmişin qidalılığı 270 kkal-dır. Bəzi plov növləri üçün xuruş hazırlanmasında və şirniyyat məmulatında işlədilir. Xalq təbabətində (qanazlığı, sarılıq, ümumi zəiflik və s.) istifadə olunur.

KİŞVƏRİ NEMƏTULLAH – XV əsr Azərbaycan divan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi. Aq qoyunlu Sultan Yaqubun sarayında yaşamış, sultan öldürüldükdən sonra özbək sultanının emri Əlişir Novayiyə pənah aparmışdır. Bu səbəbdən şeirlərində Novayiyə təsiri duyulmaqdadır. Azərbaycan və fars dillərində "Divan" yaratmışdır.

Bahar olduvi açıldı çəmən göyçöklərin bağı,
Qucaqlaşdı gülü sünbül, dodaqlaşdı meyvə sağı.

Gəl ey saçı, qədəh vergil, bu səhbətün qənimət bil,
Ki, bəllüdüür nə qalubdur bu fani ömürdən bağı.

Nə xülqi-hüsnüdüür yarəb ki, ol ayə xuda vermmiş,
Pəridən hüsnü artuqdur, mələkdən qalib əxlaqi.

Vətəndən ey diriağı kim, məni avvarə qıldılar,
Siyəh çəşməni-Kəşmiri, güləndəmani-Qıpqacağı.

Qızardı Kişvərinin yuzi xuni-dil bile, leykin,
Qara xalın xəyalında qarardı gözleri ağı.

KOSA – Novruz bayramı günlərində nümayiş etdirilən kütləvi xalq meydan tamaşasının personajlarından biri. Tamaşada Kosa rolunda çıxış etməli olan şəxs tərsinə çevrilməş kürk geydirilir. Üz-gözünə o sürtülür. Başına şiş papaq qoyulur. Boynundan zıncırov asılır. Geyiminin altından qarnına yastıqca sarınır. Əlində qırmızı rəngli parça, saplarla bəzədilmiş çömçə, çiyində boş xurcun olan Kosa məzəli yerləşlə adamların tamaşaya baxmaq üçün toplaşdığı açıq meydana nağaranın, zamanın sədaları altında Keçələn müşayiəti ilə daxil olur, cürbəcür oyunlar göstərməklə toplaşanları güldürür. Tamaşadakı Kosa yola salınmaqda olan qışın simvoludur. "Kosa" sözü bir çox türk dillərində "təke", "keçi", "kosalər", "Kosalı" yer-tayfa adları da bu mənada "təkəli" kimi anlaşılmalıdır.

KOSABAŞI – ilaxır çərşənbələrdə, Novruz günlərində, eləcə də ayrı-ayrı el şənliklərində göstərilən oyun tamaşalarında dostobaşçısına verilən adlardan biri. Bəzən ümumi şəkildə oyun-tamaşanı idarə edənə də kosabaşı deyilir.

"KOS-KOSA" – ilaxır çərşənbələrdə və Novruz günlərində oynanılan meydan tamaşası. "Kosa-Kosa" çoxvariantlı tamaşadır. Ayrı-ayrı bölgələrimizdə şəraitə

uyğun olaraq bu tamaşa göstərilir. Bəzilərini burada verməyi məqsədlisi saydıq.

Bayram günlərində cavanların və uşaqların ən sevdiyi və çox yayılmış oyunlardan biri də "Kos-Kosa"dır. Cavanlar bir yerə toplaşurlar. Bir nəfər zirək və hazırcavab oğlana tərsinə kürk geyindirirlər, özünü möhkəm-möhkəm unlu-yur, başına bir şiş, yaxud metal papaq qoyur, ayaqlarının altına ayaq formasında ağac sarıyırlar. Boynuna zıncırov asır, paltarının altından qarnına yastıqca bağlayır, bir çömçəni qırmızı bəzədilmiş olinə verir və qapı-qapı gəzdirib oynadaraq pay toplayırlar. Kosanı gəzdironlər bu mahnnı oxuyurlar.

Ay Kos-Kosa, gəlsənə,
Gəlib salam versənə,
Çömçəni doldursana,
Kosanı yola salsana.
Ay uyruğu-uyruğu,
Saqqalı et qıyruğu,
Kosam bir oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər,
Yığar bayram xonçasın,
Hər yerdə düyin eylər.
Novruz-novruz bahara,
Güllər-güllər nübara,
Bağçanızda gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun,
Bal olmasın, yağ olsun,
Evdəkilər sağ olsun,
Xanım dursun ayağa,
Kosaya pay versin ağa.

Mərmər hovuzun dörd qırağında,
Bülbüllər oxur şax budağında,
Hər nə istəsən xudadan allam,
Dəllək dükənini yadıma sallam,
Dəllək dükənini tamam qıracağın,
Nağara çalıb kəsorik qurban.

Qurbanın olum, yaşıl çuxalı,
Dərbəndli isən, yoxsa buralı?
Bağçanızda gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun,
Evdəkilər sağ olsun,
Xanım, ayağa dursana,
Kosaya pay versənə.

Mahnı qurtaran kimi Kosa "Kosa öldü" – deyib yero yığılır. Bu zaman ona aşağıdakı kimi suallar verib cavab alırlar:

- Kosa, hardan gəlirson?
- Dərbənddən.
- Nə gətirmisən?
- Alma.

- Almanı neylodin?
- Satdım.
- Pulunu neylodin?
- Öküz aldım.
- Öküzü neylodin?
- Vurdum öldü.

Kosanın bu sözündən sonra yoldaşları birlikdə bu mahnını oxuyurlar:

Başın sağ olsun, Kosa,
Ərsin uzun, bez qısa,
Kəfonsiz ölmək Kosa.

Bundan sonra da Kosaya çoxlu suallar verib cavab alırlar və mahnı oxuyurlar:

Bazarda həsir, Məliksalmanı,
Göydə yel osir, Məliksalmanı,
Kosam tələsir, Məliksalmanı,
Bazarda üzüm, Məliksalmanı,
Nimçəyö düzüm, Məliksalmanı,
Bir ala gözüm, Məliksalmanı,
Kosanı tez yola sal,
Onun ürəyini al,
Qoy desin salamat qal!

Ev yiyəsi yerindən gec dursa, oyunçular ağır-ağır verib deyirlər:

Ay Kos-Kosa gəlmisən,
Gəlmisən meydana son,
Almayınca payını
Çəkilmə bir yana son.
Beş yumurta payındı,
Olmaya almayasan.
Mənim Kosam oynayı, r
Gör necə dingildəyir,
Ona qulaq asanın
Qulağı cingildəyir.

Mənim Kosam canlıdı,
Qolları mərəcanlıdı,
Kosama öl vurmayın,
Kosam iki canlıdı.
Əmiri bərk başında,
Qələm oynar qaşında
Yüz ətli beş yaşında,
Lap, lap cavandı Kosam!

Mahnıdan sonra Kosaya pay verirlər. Oyunçular Kosanı o biri evə aparırlar. Belə-bələ bütün evləri gəzir, yığdıqları şeyləri şortlaşdıqları evo götürür, şənlik keçirirlər.

Sonra iki nəfər Kosa olur. Hərəsinin qarnına bir yastıqca bağlayırlar. Əllərinə isə yekə ağac verirlər. Keçi görkəminə salınmış bir adamı ortaya çıxarırlar. Keçinin yanında bir adam da olur. Kosalardan biri bu adama deyir:

- Qardaş, və keçini satırsanmı?
- Satıram.
- Nəçəyə verirsən?
- Yayda lopuğa, qışda topuğa.
- Yaxşı, razıyıq, yayda gəlib lopuğunu alarsan, qışda da topuğunu.

Kişi keçini kosalara verib gedir. Kosalardan biri deyir:

- Keçi mənimdi.
- O biri deyir:
- Yox, mənimdi.

Bunların davası düşür, bir-birinin qarnına ağacla budağa bağlayırlar. Hansı Kosanın qarnına ağac dəyirsə, o yere yıxılıb yenə ayağa qalxır. Başları çarpışmağa qarışanda keçi qaçır. Kosalar bərdən baxıb keçini görmürlər. Ondan-bundan keçini soruşurlar, gördüm deyən olmur. Yəni oturub ağır-gözlerini gülməli şəkildə salıb ağlayırlar (oyun burada gülüşmə içində sona çatır).

KOSA-KOSA – ilin axır çərşənbəsində və Novruz bayramı günlərində Azərbaycanın bütün bölgələrində oynanılan qədim meydan tamaşası. "Kosa-Kosa" yaz və qış fəsilələrinin qarşılaşmasının, mübarizəsinin rəmzi təsvirini nümayiş etdirən bir oyun – mərasimdir. Sonralar xalq dramı şəklinə almışdır. Mərasimin ayin və nəğmələri çox-çəşidlidir. Mərasimdə bir kimsəyə tərsinə çevrilməş kürk geyindirilir, üz-gözünə un, kömür sürtülür, başına şiş papaq qoyulur, geyiminin altından qarnına yastıqca sarınır. Əlinə qırmızı bəzədilmiş çömçə verib boynundan zinqırov asılır. Kəmkəçi (keçəl) ortalağa – meydana çıxıb:

Ay uyuğu, uyuğu,
Saqqalı it quyuğu,
Kosam bir oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər,
Yığar bayram xonçasını
Hər yerdə düyün eylər –

kimi nəğmələr oxuyur, sonra da:

A Kosa-Kosa, gəlsənə,
Gəlib salam versənə, –

deyib Kosanı meydana çağırır. Çiyindən boş xurcan olan və Kosa adlandırılan bu kimsə məzəli yerləşə adamları toplaşdığı meydana daxil olur və nəğarının, zurnanın oynaq sədalarıyla avazla oxuyur. Kosa görününçə o:

Qorxmayın, Kosa gəldi,
Əlində hasa gəldi –

söyləyir. Kəmkəçinin işarə və göstərişləri ilə Kosa cür-bəcür gülməli oyunlarla yığışanları oylandır. Bundan sonra kəmkəçi Kosa üçün pay istəyir:

Xanım, ayağa dursana,
Çömçünü doldursana,
Kosanı yola salsana.
Verənə oğul versin,
Verməyəne qız versin.

O sıradan Kosanı da başa salır ki:

Ay Kosa-Kosa, gəlmisən,
Gəlmisən meydana son.
Almayınca payını,
Çəkilmə bir yana son.

Sofərə çıxacaq Kosaya kimsə pay vermək istəmir. Kəmkəçi çox yaxşı bilir ki, insanlar arasında keçinin ulu hörməti vardır. Gedib onu götürür ki, Kosaya pay yığsın. Bu da keçi görkəminə salınmış bir kimsədir. Keçi sevinclə qarşılanır. Ona istədiyindən də çox pay verirlər. Kosa keçinin özü üçün də yığdıqlarını əlindən alır. Keçinin məclidən qovub çıxarır. Varlanmış Kosa sevincindən atılıb düşür, haqq bəzəyir. Kəmkəçi isə oxuyur:

Mənim Kosam oynayı, r
Gör necə dingildəyir.
Ona qulaq asanın
Qulağı cingildəyir.

Mənim Kosam canlıdı,
Qolları mərəcanlıdı,
Kosama öl vurmayın
Kosam ikicanlıdı.

Kosa uzanıb yuxuya gedir. Bu zaman Keçi gəlir, Kosanı buynuzlayıb öldürür və qaçır.

Arşın uzun, bez qısa,
Kəfonsiz öldü Kosa –

deyə kəmkəçi guya ağlayır. Tamaşaçılar gülüşürlər. Bala-ları ilə birlikdə qayıdan Keçi sevinclə qarşılanır. Tamaşaya toplaşanlar elliklə baharın gəlişi eşiqinə oxuyurlar:

Novruz, novruz bahara,
Güllər, güllər nübərə,
Bağcanızda gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun.
Bahar gəldi, bahar gəldi, xoş gəldi.
Xostə könül onu görçək dirçəldi.

Buradakı Kosa geyimi, görkəmi ilə qışın antropo-morfe, Keçi isə bir sıra əski xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan da baharın, yazın zoomorf simvolidir.

KOSA-KOSA – ilin son çərşənbəsində və Novruz bayramı günlərində nümayiş etdirilən meydan tamaşası. "Kosa-Kosa" meydan tamaşası və onun nəğmələri çoxvariantlıdır. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində bu tamaşaya və onun nəğmələri yerli şəraitə uyğun olaraq icra, ifa olunur. Burada onlardan bəziləri nümunə olaraq verilir. Kosa oynadığı keçi dorisini geyinmiş uzadızca bir adamdır.

Başında motalpapaq, ayağında şişburun, iri çarşır var. Papağının üstü iki tərəfdən keçi buynuzuna oxşar şəkildə çıxıntılıdır. Boynundan zinqırov sallanır. Paltarının altından qarnına yastıqca bağlayıb. Əlində bəzəkli qırmızı çömçə tutub, çiyindən boş xurcan sallanır. Məzəli yerləşə meydana daxil olub, zurna və nəğarada çalınan oynaq musiqi sədaları altında avazla belə deyir:

Novruz, novruz bahara,
Çillo bata qübara.
Güllər-güllər nübərə,
Kim yıga, kim apara.

Bağcanızda gül ola,
Gül ola, bülbül ola,
Mən gəlmişəm kef görüm,
Zurna görüm, dəf görüm.

Müxtəlif yaşlı, milli geyimli, bayram əhvali-ruhiyyəli adamlar Kosanı dövrəyə alıb bir ağızdan deyirlər:

A Kos-Kosa, gəlsənə,
Gəlib salam versənə.
Çömçəni doldursana,
Bizləri güldürsənə.

Tərifi sözlər eşidən Kosa başlayır özünü dartmağa. Dövrəsindəki adamlardan biri məzhəkəli tərdə üz-gözünü oynada-oynada oxuyur:

Ay uyrugu-uyruğu,
Saqqalı at quyruğu.
Gör necə erkən gəlib,
Belində örkən gəlib.

Sonra o geri çəkilir. Həmin adamlardan ayrı birisi irəli çıxıb məzəli-məzəli deyir:

Bu Kosa hardan gəlib? –
Qurtarıb dardan gəlib.
Yağ verin yağlasın,
Bal verin ballasın.
Çoxsa bilib allansın.

Birdən Kosa durduğu yerdə səndirliyə, kimin üstünə tərəf gedirsə, o itələyib qarşı tərəfin üstünə salır. Axır ki, Kosa maqam tapıb yığılır. Guya ölür. Üzünə bir dolça su atırlar, diksinib oynayırlar. Diz üstə dikəlib özünü toxtatmağa çalışırlar. Bu zaman dövrəsindəkilər onu sorğu-suala tuturlar:

– A Kosa, gəldiyin hardan bəridir?
– Şərurdan.
– Nə götdirdin ordan?

– Alma.
– Almanı neylədin?
– Satdım.
– Pulunu neylədin?
– Öküz aldım.
– Öküzü neylədin?
– Saqqalının yeli yağandan uçurdu.
Bələ deyib Kosa ağlamsınır. Adamlar güllüşüb bir səsle:

Bu dörd səni yandırr,
Bu dörd səni öldürür.
Düşmənləri üstünə
Güldürür, ay güldürür...

Bələ deyib Kosa bir də yığılıb bayılır. Yəno üzünə su atıb bir ağızdan oxuyurlar:

Başın sağ olsun, Kosa,
Camin sağ olsun, Kosa.
Arşın uzun, bez qısa,
Kəfənsiz ölməz, Kosa.

Kosa ayağa qalxıb üz-gözünü əcaib hala sala-sala oynayırlar. Oyun boyu çömçəsini qabağa uzadıb pay istəyir:

Qurbanın olum, yaşıl çuxalı,
Qonaq gəlirəm çillə çıxalı,
Nabat, noğul, badam ver gəlsin,
Yeyim dizlərimə kar gəlsin.

Adamlar Kosanın ətrafında dövrə vura-vura ona atmağa atırlar.

A Kos-Kosa, gəlmisən,
Vaxtında meydana sən.
Almayınca payını
Çəkilmə bir yana sən.

Kosa: – Getmərim, ağa, getmərim.

Yəno dövrəsindəkilər:

Beş yumurta payındı
Əskiyyə almayaşan.
Xurcunu yaxşı doldur,
Əl boşda qalmayaşan.

Kosa: – Qalmaram, ağa, qalmaram.

Bundan sonra yəno də Kosa: “Kosanın payını verin, balın verin, yağın verin” – deyə-deyə xurcununu irəli tutub oyloncolu tərdə oynayırlar. Dövrəsindəkilər əl çala-çala növbə ilə oxuyurlar:

Birinci adam:

Mənim Kosam oynayırlar,
Gör necə dingildəyirlər.
Ona qulaq asanın,
Qulağı cingildəyirlər.

İkinci adam:

Mənim Kosam canlıdır,
Qolları mərəncəlidir,
Qarnına əl vurmayın,
Kosam ıkcandır.

Üçüncü adam:

Köhnə metal başında,
Qələm oynar qaşında.
Yüz əlli beş yaşında,
Gör nə cavandı Kosam.

Yer-yərdən Kosaya pay verib xurcununu doldururlar. Yığıldığı payların çoxluğunu görəndən sonra Kosanın kefi lap kökəlir. Başlayır çirtüq çalıb oynamağa. O, oynadıqda dövrəsindəkilər bir ağızdan deyirlər:

Kosam bir oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər,
Yığar bayram düyüsün,
Payızda toyun eylər.

Kosa oynaya-oynaya oxuyur:

Azanı, ay azanı,
Doldur götür qazanı.
Payını artıq verin,
Yola salın Kosanı.

Kosa qabaqda, arxasınca da dövrəsindəkilər oxuya-oxuya, oynaya-oynaya meydana çıxırlar:

Ay Kos-Kosa, Kos-Kosa,
Saqqalı yoldurma gəl,
Xurcunu doldurma gəl,
Xonça-nabatın bizdə –
Novruz oldu, durma gəl...

KOSA-KOSA – Lonkeran variantı

Qorxmayın Kosa gəldi,
Əlində hasa gəldi.
Kosa gedər Mərəndə,
Tamaşadı gələndə.
Kosam min oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər.

Yığar talış düyüsün,
Mahmudun toyun eylər.

Mərmər hovuzun dörd qırağında,
Bülbüllər oxur şax budağında,
Hor nə istəşəm sudadan allam,
Dəlik dükənin yadıma sallam,
Dəlik dükəni tamam çırqaban,
Moscido gedər öləndə Quran.
Qurbanın olum, yaşıl çuxalı,
Dərbəndlison sən, yoxsa buralı?!
Şiş papaq başında,
Qələm oynar qaşında.
Kosam on beş yaşında,
Vay Kosamın halına,
Palan qoyun dalına.
Kosam gedib Meşkinə,
Vədə verib beş günə,
Gəlməyib on beş günə,
Kosamı öldürdülər,
Atdılar xan köşkünü.

KOSA-KOSA MƏRƏSİM NƏĞMƏSİ – Cənubi Azərbaycan variantı

Kosa-Kosa handan gələr.
Yolu qoyar, damdan gələr.
Biçərə qaldı Kosa,
Kəfənsiz öldü Kosa.
Aftafa dəlik, su durmaz.
Qazan dəlik, yağ durmaz.
Biçərə qaldı Kosa,
Kəfənsiz öldü Kosa.
Kosam ölməkdədi,
Gözleri çölməkdədi.
Bir qarıyan, bir qoca
Malını bölməkdədi.

KOSA-KOSA NƏĞMƏSİ – əksər bölgələrimizdə “Kosa-Kosa” meydan tamaşasında daha çox bu nəğmədən istifadə edilir.

Ay Kosa-Kosa, gəlsəno,
Gəlib salam versəno,
Çömçəni doldursana,
Kosani yola salsana.

Ay uyrıu-uyrıu,
Saqqalı it quyrıu,
Kosam bir oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər,
Yığar bayram xoçnasın,
Hər yerdə düyün eylər.

Novruz-novruz bahara,
Güllər-güllər nübara,
Bağcamızda gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun,
Bal olmasın, yağ olsun,
Evdəkilər sağ olsun,
Xanım dursun ayağa,
Kosaya pay versin ağa.
Marmər hovuzun dörd qırağında,
Bülbüllər oxur sax budağında,
Hər nə istosəm xudadan allam,
Dölkək dükanın yadıma sallam,
Dölkək dükanı tamam çırağan,
Nağara çalib kosirik qurban.

- Kosa, hardan gəlirsən?
- Dərbənddən.
- Nə gətirmisən?
- Alma.
- Almanı neylədin?
- Sətdim.
- Pulunu neylədin?
- Öküz aldım.
- Öküzü neylədin?
- Vurdum öldü.

Kosanın başına yığışanlar bir ağzıdan deyirlər:

Başın sağ olsun, Kosa,
Ərşin uzun, bəz qısa
Kəfənsiz ölməz Kosa.

Ay Kosa-Kosa, gəlsəno,
Gəlmisən meydana sən,
Almayınca payını
Çəkilmə bir yana sən.
Beş yumurta payındı,
Olmaya almayasan.
Mənəm Kosam oynayıb,
Gör necə dingildəyir,
Ona qulaq asanın.
Qulağı cingildəyir.
Mənəm Kosam canlıdı,

Qolları mərçanlıdı,
Kosama öl vurmayıb,
Kosam ikicanlıdı.
Əmiri bərk başında,
Qələm oynar çəşində,
Yüz əlli beş yaşında,
Lap, lap cavandı Kosam!

KÖKƏ – çörək növü, qoğal. Kədən Novruz bayramı günlərində uşaqlar üçün bişirilir. Kədənün üz tərəfinə yumurta sarısı, zəfəran çəkili və xaş-xaş səpilir. Əsasən süd və şəkər (yaxud da cızdaq) qatılmış xəmirdən bişirilir. Azərbaycanın bəzi bölgələrində qoz köksü bişirilir.

KÖŞKİ BALABAN OYUNU – daha çox ilaxır çərşənbə və Novruz günlərində icra olunan həsrət oyununun adı. İstər Şimalı, istərsə də Cənubi Azərbaycanın Araz çayı sahillərində yaşayanlar bu oyunu icra etmişlər. Oyunun qaydası belədir: Dəstə-dəstə toplaşan cavanlardan 5-7 nəfər birinci sıranı düzəldib, əllərini bir-birlərinin çiyinə qoyaraq dururlar. İkinci sırada duran 3-5 nəfər birinci sıradakıların çiyinə qalxıb dururlar. Üçüncü sıradakı 2-3 nəfər də birinci sıradakıların çiyinə qalxıb ikincilərin çiyinləri üstünə qalxırlar. Onlar birlikdə dairəvi dolana-dolana köşkü balaban oyununu nəğməsinə oxuyurlar.

Köşki balaban Arazə baxar,
Arazın suyu gözlərdən axar.
Ay Araz, quru, axma bir zaman,
Ay bizi odlara yandırıb-yaxan.
Köşki balaban Arazə baxar,
Ay canım Araz, ay gözüm Araz,
Sən dayanmasan, mən odlanaram.
Nü batan zaman qəlbim daralır,
Bağrım olur qan, rəngim saralar
Baxıram sənə hava qaralır.
Köşki balaban Arazə baxar.
Ay canım Araz, ay gözüm Araz.
Sən dayanmasan mən odlanaram.

Sonra ya həmin dəstədəkilər yerlərini dəyişməklə, ya da yeni-yeni dəstələrin iştirakı ilə oyun davam etdirilir.

KÖVSƏC – noyabrda (qırovdüşən ayda) qışa qarşı keçirilən mərasimin adı. Əski çağlardan azərbaycanlılar qışı – “yağını” saymadıqlarını, ondan qorxmadıqlarını, çovğununu, boranı, tufanı vəclərinə almadıqlarını nümayiş etdirmək məqsədilə xüsusi bir mərasim keçirmişlər. “Kövsəc” adlanan bu mərasimlə qışın qada-bəlasını özlərindən uzaqlaşdırmağa çalışmışlar. Özüni gülməli kökə salmış, pal-paltarının cır-cındırı tökülən bir nəfər təlxək geyimində qatıra minib meydana çıxar və əlində “tükü tökülmüş qarğa” tutarmış. Yan-yördəkilər onun üstünə sən səpər, qar atar, ətrafında məzəli oyun və oyləncələr göstərirdilər. O iso bir əlində tükü yolunmuş qarğa, o biri əlində iso yelpik tutub yelləyər, saymazyana “istidir, istidir, heç vecimə deyil” – deyər-deyər hay-küy salarmış.

Bu mərasimin bilavasitə qışla bağlılığı ayıno istifadə olunan vasitələrdən də bilinir. Burada üst-başı cır-cındırlı soxs əbəs yerə əlində “tükü tökülmüş qarğa” tutmur. El arasında qarğanın “qarr-qarr” oxuması qarı, qışı çağırmaq kimi yozulur. Bundan savayı, qış ilin barsız-bəhərsiz fəslə sayıldığı üçün doğub-törəməyin, nesil artırmayan qatırın onun rəmzi, simvolu kimi alınması da təbii təsir bağışlayır.

KUZƏ FALI – qabaqcadan tutulmuş niyyətin xəbər vermə ayını. İllaxır çərşənbə gecəsində yalnız gəlinlər və oğul-uşaq böyütmüş qadınlar bir evə toplaşılır. Aralıq üzük, oymaq, düymə və s. nəsnələrini kuzənin içinə atırlar. Bir nəfər kuzəni bulaq, çay, göl suyu ilə doldurub evə gətirir və kuzənin ağzına güzgü qoyurlar. İllaxır çərşənbənin gecəsi qurtarib səhə açıldıqdan sonra nişan sahibləri kuzə olan evə gəlirlər. Balaca bir çiv uşağı olını kuzənin içinə salır. Oradan olına keçən nişanı çıxarır. İştirakçılardan çoxlu nəğmə bilən qadın uşağın çıxardığı nişana baxmadan “Vəsvi-hal” nəğməsinə oxşayan sözlər – daha çox bayatılar söyləyir. Nişan sahibi bu sözləri üreyində tutduğu niyyəto uyğun yozur.

KÜFDİBİ – Novruz bayramı şənliklərində ağac budağından kəndirle asılan yelləncək. Bu mərasim oyununda, əsasən, gənc oğlan və qızlar iştirak edirlər. İştirakçılar

bir-bir yelləncəyi minib yellənir. Digər iştirakçılar iso halay, yallı moçmunlu oyunlar ifa edirlər (bax, həmçinin *Yelləncək oyunu*).

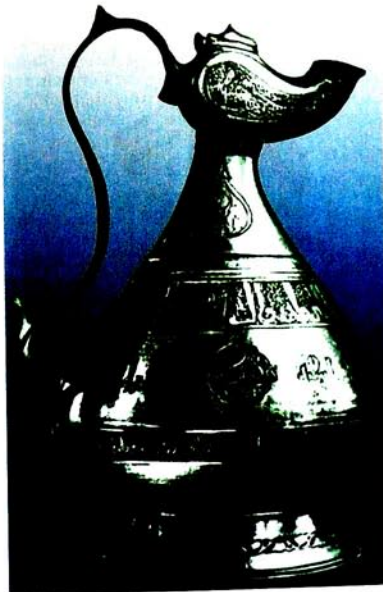
KÜL ÇƏRŞƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən ikincisinin el arasındakı adlarından biri. İlk çərşənbədə havaya bu gün, istiliyin gəldiyini bilən təsərrüfatçını indi daha çox bağ-bostan, əkin-biçini düşündürür. Bunların da qış yuxusundan oyanmasını istəyir. Bunun üçün aşxam yandırılmış çərşənbə tonqalının külünü isti-isti bağ-bostana, əkiləcək yerlərə də səpirlər. İstiliyin bu şəkildə simvolunu yaratmaqla üstlörün kül səpdiklərinin də tezliklə oyanması, canlanması istəyi ifadə edilir. Bu küldən evin dörd küncü də azacıq tozlandırılır. İnəmə görə, belə etdikdə həm bəxət artar, həm də şər qüvvələr qorxub qaçarlar.

KÜLÇƏ – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyyəti növ-lərindən biri; kətoşu oxşar şirin çörək. Un və yağdan iç hazırlanır, şirin xəmirin içinə doldurulub bişirilir. Külçə daha çox Şirvan, Şəki, Quba, Lankəran bölgələrində hazırlanır.

KÜLƏK OYADAN ÇƏRŞƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən birincisinin el-oba arasında deyilən adlarından biri. Əski inanlara görə, bu çərşənbədə yel ayılır, havaya toxunmaqla onun qızdırılır, istiləşdirir. Bu istilik iso çayların, göllərin buzunu eritməyə, torpağın donunu açmağa başlayır.

KÜRÇAYLI ƏLİAĞA, Əliəğa Həsənağa oğlu Vəliyev (1928-1980) – şair, tərcüməçi. Salyan rayonunun Kürqaraçqışlı kəndində anadan olmuşdur. ADU-nun filologiya fakültəsini bitirmişdir (1954). “Kommunist”, “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Azərbaycan gəncləri” qəzetlərində ədəbi işçi, şöbə müdiri (1953-1965). “Azərbaycan”, “Literaturu Azərbaycan” jurnalında məsul katib, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında redaktor (1965-1967) işləmişdir. 1978-ci ildən ömrünün sonuna qədər “Yazıçı” nəşriyyatının baş redaktoru olmuşdur. “Arifin bacısı” (1953), “Salam gələcək illər” (1954), “Səfərə çıxıram” (1956), “Gözəllik” (1958), “Cavabız məktublar” (1960), “Nərgindən osən külək” (1961), “Şeirlər” (1963), “Əsmər və Zəfər” (1964), “Dumalar conuba uçur” (1967), “Seçilmiş əsərləri” (1969), “Yollarda axtar məni” (1970), “Həyatın dolayları” (1973), “Dünya ovcumdadır” (1976), “Qəlbim sızılma ağar...” (1987) və s. əsərlərin müəllifidir. Şairin “Göl, baharım, gəl!” şerində güllü-çiçəklili bahar fəslə, Novruz bayramı ənənələrini poetik şəkildə təsvir olunmuşdur:

Göl, baharım,
Çöllərime
Sarı güllü yonca gətir!
Çiçəklərin yaxasına
Düymələnməmiş qoşul gətir!
Göl, baharım,
Ulduzların nəqul olsun!
Səmə bağa,

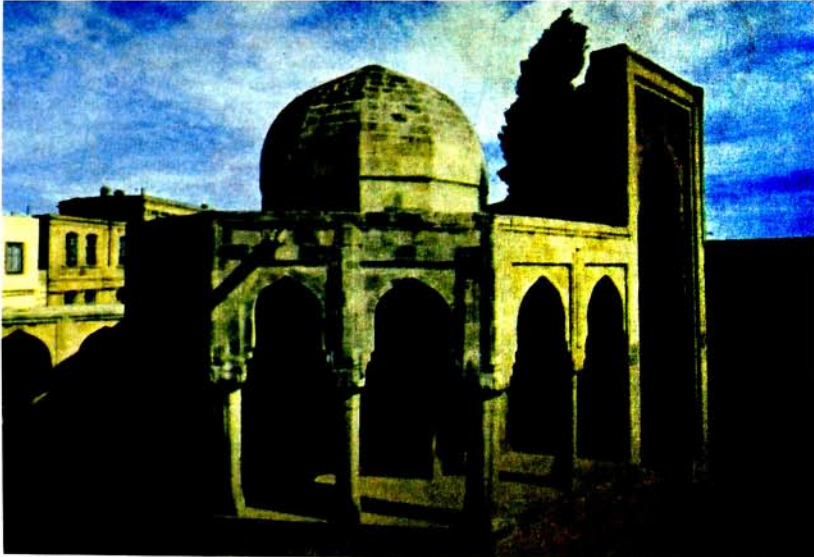
Gəl, səninlə məclis quraq,
 Ülfət tapaq.
 Süfrə edək intəhasız göy çəmənli.
 Nimmçələrdə göy səməni.
 Əllərində qövsü-qüzeh örtüyüylə
 Qızıl şamıl xonça gotir!
 Dədə-baba adətiylə
 Qapılara qurşaq ataq.
 Al günəşi olimizlə
 Göydən əlaq, tonqal çataq.
 Qalxan zaman güclü əlov
 Dilim-dilim, buğum-buğum,
 Gəl atlaq üzərindən,
 Deyək: "Tonqal, sənə getsin
 Ağırlığım, uğurluğum!"
 Sən yer-yemiş gotir
 Əlvan boyalarla,
 Çoban qardaş ney səsiylə,
 Sayaçılar sayalarla.
 Deyir: – Bahar, sən bunları
 Əllərin tutunca gotir!
 Çap atını əldən-ələ süvaritək,
 Yaz xonçandan müjdə dağıt ətək-ətək.
 Gəl, özünü birgə gotir
 Təzə günü, təzə ili,

dodağında nəğmə olsun sübhün yeli.
 Elo gəl ki, gəlişini
 Dağlar, daşlar duya bilsin.
 Gətirdiyin hər neməti
 El süfrəyə qoya bilsin.
 "Kosa-Kosa" oyununda
 Sən taqıldat qapıları,
 Gəl, özünü gotir bizə –
 Gotir bizə ilk baharı
 Gəl, yubanma bunca, gotir!

KÜSÜLÜLƏRİ BARIŞDIRAN BAYRAM –
 Novruz bayramına el arasında "küsülüləri barişdiran
 bayram" da deyilir.

Ordan axan arxdımı,
 Üzündə duvaqđımı?!
 Novruz gəlib yetişdi,
 Ayrı duran vaxtdımı?!

KÜŞTİ – Novruz bayramı və digər el şənliklərində
 keçirilən qurşaqyapışma yarışı. Zorxana idman oyunlarından
 güləsmə yarışının ən qədim ənənəvi adı (bax: *Qurşaq-
 tutma*).

Qq

QAX – Novruz bayramı süfrəsinin çərəzlərindən biri,
 meyvə qurusu. Alma, armud, erik, şafalı və s.-dən hazırlanır.
 Günəş altında (bu üsul Azərbaycanın bütün meyvə-
 çilik rayonlarında yayılmışdır), bəzi yerlərdə isə tondirdə
 qurudulur. Tondirdə meyvə qurutmaq üçün onu övələdən
 qızdırılmış tondirə yığır, bir gün saxladıqdan sonra götür-
 rürlər. Tondirdə meyvə təzə halda, yaxud bişirilib qurudulur.

QAPIPUSMA – ilaxır çərşənbə axşamında icra olunan
 niyyət fəali. İllaxır çərşənbə axşamında niyyət tutub qonşu
 əvlərin qapısına gedilir. Evdə danışılan söhbətin eşitdiyi ilk
 sözünlü qapıpusan öz niyyətinə uyğunlaşdırır. Niyyətdə
 tutulanla eşidilən söz arasında əlaqə olduqda niyyət sahibi
 istəyinə qovuşacağını düşünür. Buna görə də, çərşənbə
 axşamında evlərdə xoş, könlüaçan söhbətlər edilir ki, qapı-
 pusmaya gələn nəümid qayıtmazın.

QARA BAYRAM – yas düşən ailələrdə ölünün qır-
 xından sonraya düşən hər hansı bayramdan (Novruz,
 Ramazan və ya Qurban) iki-üç gün öncə onun xətirosini
 yad etmək, ruhunu şad etmək məqsədi ilə keçirilən məra-
 sim. Qara bayramda ölünün məzarı ziyarət edilir, Quran
 oxudulur və əhsan verilir.

QARADİNMƏZ – vəsfi-hal mərasimi üçün qararı-
 lıqda axar su götürməyə yollanan qız. İllaxır çərşənbədə
 qızlar, gəlinlər bir evə toplaşib vəsfi-hal mərasimi keçir-
 məyə hazırlaşır. Təyin olunmuş başçı iştirakçı qızlardan
 birini qaradiməz seçib qararılıq düşəndə axar sudan bir
 qab doldurub götürməyi tapşır. Qaradiməz axar sudan götür-
 möyə gedib-qayıdana qədər danışmamalıdır. Əgər o danı-
 şarsa, gətirdiyi su pak sayılmaz və bu suya iynə, üzük,
 oymaq, sırğa və s. nəsnelər salıb fala baxmaq olmaz. Qara-
 diməz axar sudan doldurub gətirdiyi qabı başçının qar-
 şısına qoyduqdan sonra qaradiməzlikdən azad olur. Axar
 sudan götürməyə gedən qız qararılıqda qorxmasın deyə,
 varsa nişanlısı, ya da ki, qohum-qardaşları tərəfindən müşa-
 yət olunur.

QARAGÖZ – Novruz bayramında nümayiş etdirilən
 məzəli oyunun adı. Bəzən bu ad tələkək mənasında da
 işlənir.

QARAVƏLLİ – Novruz bayramı günlərində uşaqların
 bir yerə toplaşib göstərdikləri oyun-tamaşa. Həmin
 oyun-tamaşalardan biri belə adlanır: "Hadı, Hudu,
 Kor oğlu Kosa, bir də mən – Lələş".

Hadıydı, Huduydu, Kor oğlu Kosa idi, bir də mən –
 Lələş. Ova çıxmışdıq. Qabağımızdan bir dovşan qaçırdı.

Hadıya dedim:

– Tüfəngin var?

Huduya dedim:

– Tüfəngin var?

Kor oğlu Kosaya dedim:

– Tüfəngin var?

Heç kimin tüfəngi olmadı. Özüm çaxmağiyox tüfəngi
 çiyimindən aşırıdım. Hadıya dedim:

– Ata bilərəm?

Huduya dedim:

– Ata bilərəm?

Kor oğlu Kosaya dedim:

– Ata bilərəm?

Heç biri ata bilmədi. Özüm çaxmağiyox tüfənglə
 dovşanı yerə sordım. Hadıya dedim:

– Dovşanı soy!

Huduya dedim:

– Dovşanı soy!

Kor oğlu Kosaya dedim:

– Dovşanı soy!

Heç biri soymadı. Soymaq üçün bıçaq görək idi.

Hadıya dedim:

– Bıçağın var?

Huduya dedim:

– Bıçağın var?

Kor oğlu Kosaya dedim:

– Bıçağın var?

Heç birində bıçaq olmadı. Özüm tiyəsi yox bıçağın
 sapını cibimdən çıxardım, dovşanı soydum, Hadıya dedim:

– Qazanın var?

Huduya dedim:

– Qazanın var?

Kor oğlu Kosaya dedim:

– Qazanın var?

Heç birinin qazanı olmadı. Özüm altıyox bir qazan
 tapdım. Hadıya dedim:

– Bişiro bilərsən?
Huduya dedim:
– Bişiro bilərsən?
Kor oğlu Kosaya dedim:
– Bişiro bilərsən?

Heç biri bişiro bilmədi. Özüm althyox qazanda dovşanın ötinə qovurdum. Hamımız yedik, doyduq, hələ artıq da qaldı. Artığını da bağladıq qurşağımıza, bir xoruz ömələ gəldi. Bu xoruzu mindik, yola düzəldik, qabağımıza bir çay çıxdı. Çaydan tapdıq bir palan. Palanı sökdük. İçəndən bir kitab çıxdı. Oxuduq, gördük hamısı yalan.

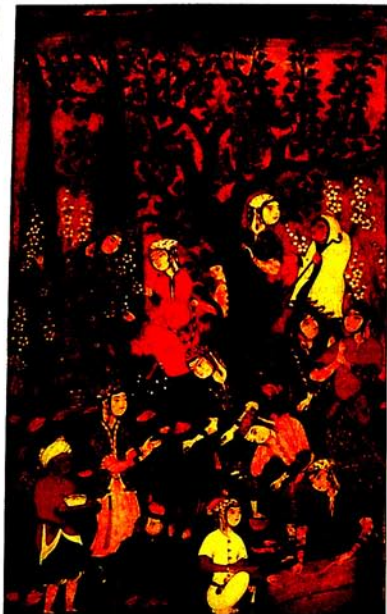
Sizə hardan deyim

Sizə hardan deyim
Az danışanlardan,
Qaradınməzlərdən,
Yerə baxanlardan,
Su kimi lal axanlardan,
Hürməyən itlərdən,
Ulamayan qaçqallardan,
Döyməduşlərdən,
Küsnərdən,
Oğruların,
Yalançılardan,
Vəfasızlardan,
Böhtançılardan,
Uğursuzlardan,
Dönmənlərdən,
Büzməni çay keçənlərdən,
Xoruz belində bostan əkənələrdən.
Lənət quyrulu yalana,
Rəhmət quyrusuz düzə.

Hadı idi, Hudu idi

(*Cənubi Azərbaycan variantı*)

Hadı idi, Hudu idi bir də məndim,
Getdik şikara
Bir donə şikar vurduq.
Dedim: – Hadı, biçəğün var?

Dedi: – Yox.
Dedim: – Böyrüvə vurdum ox.
Əlimi saldım cibimə,
Gördüm bir biçəq var;
Sapı var, tiyəsi yox.
Sapılan başın kəsdim
Üç-dörd dağ aşandan sonra
Dedim: – Bunu harda bişirək?
Gördüm üç arx var
İkisi quru,
Birinini də suyu yox.
Suyu yoxda şikarın başın yudum.
Dedim: – Bunu harda bişirək?
Getdim gördüm üç donə xaraba var.
İkisi uçq,
birinin də üstü yox.
Üstü yoxda gördüm üç nəfər adam,
İkisi ölü,
Birinini də canı yox.
Dedim: – Ey canı yox qardaş, bardağın var?
Dedi: – Üç bardağın var,
İkisi sınıq

Birinini də altı yox.
Altı yoxda şikarı bişirdim,
Sümüyü bişdi, öti yox.
Şikarı yeyəndən sonra,
Yavan ölimizi yavan başmağa çəkdi.
Hamımız yağlı ölimizi yağlı başmağa,
Yağlı başmaqlar yavan başmaqları,
Qabaqlarına qatdı qovdu.
Savalana çıxdım, görmədim,
Girdoğa çıxdım, görmədim.
Yaxamda bir donə iyənə vardı
Sancdım yerə, çıxdım üstünə
Gördüm cütçünün yanında gedirlər.
Dedim: – Cütçü qardaş, başmaqların qabağını saxla,
Cütçü qardaş başmaqların qabağını saxladı.
Gördüm cütçü qardaşın gözü başmaqlarındadır.
Dedi: – Başmaqları mənə sat.
Dedim: – Neçəyə?
Dedi: – Bir daniya, darının yarısına.
Bu darını, darı parasını xarala,
Çuvala atdım tutmadı.
Yaxamda bir birə tapdım,
Başın üzdüm.
Uzaqdan gördüm bir yekə zəmi darı bitib,
Biçinçiləri çağırıdım.
Getdik,
Biçdik,
Qaladıq xıramana.
Göyden üç alma düşdü
Biri nağlı deyinən,
Biri də özümün.
Qabığı xəlveti nağlı eşidenin.

Sübho kimi ağlamışam

Gecələr sübhə kimi ağlamışam,
Atımı çöl, dərədə bağlamışam,
Atıma arpa görək, kişnəməsin,
Qatıra yonca görək, esnəməsin,
İtimə sümüük görək, dişləməsin.
Altına keçə salmaq, su keçməsin.
Üstünə qadır görək, gün düşməsin.
Dövrəsinə çəpər görək, yel döyməsin.
Çul oldu, palan itdi,
Düşməmiş burda bitdi.

QARAVƏLLİ TAMAŞASI – Novruz bayramı günlərində oynanılan kütləvi meydan tamaşası.

Tamaşada iştirak edirlər:

Mən
Hadı
Hudu

Meydanın ətrafında tamaşaçıları dövrə durublar.

Mən (*səhnədə – meydanın ortasında tək tamaşaçılara üz tutur*):

– Sizə hardan deyim,
Az danışanlardan,
Qaradınməzlərdən,
Yerə baxanlardan
Su kimi lal axanlardan.
Hürməyən itlərdən,
Ulamayan qaçqallardan.
Döyməduşlərdən,
Küsnənlərdən,
Yalançılardan,
Böhtançılardan.
Büzməni çay keçənlərdən.
Kəfirlə dovğa içənlərdən,
Xoruz belində bostan əkənələrdən,
Torla quyudan su çəkənlərdən.
Hə, indi sizə kimdən deyim, kimdən deyim...
Tamaşaçıları. Əliyəm, Pirvəlidən.
Mən. Bildim, bildim. Siz yəqin bunu deyirsiniz:
Əli, Vəli, Pirvəli,
Üçü ondan irəli;
Pambiq atan,
Qoz satan,
Rəhmətlik sənin atan
Bir də bu köndələn yatan.

Əli ilə meydanın kənarında köndələn uzanmış bir nəfəri göstərir.

Yox. Hadıdan, Hududan, bir də ki, əlbəttə, özümdən. Ədə, harda qaldınız, ay Hadı, ay Hudu, tez olun buraya gəlin.

Hadı ilə Hudu gəlir. Meydanın ortasında bardaş otururlar.

Mən (*üzünü tamaşaçılara tutur*). Hə, əzizlərim, bir gün bax bu Hadıydı (*Əli ilə göstərir*), bu Huduydu (*Əli ilə göstərir*), bir də Mən. Gördüyünüzüz bu lələsiniz. Ova çıxmışdıq. Elə bir addım qabağa, bir addım dala getmişdik ki, birdən hax babam qabağımıza bir dovşan çıxdı. Dovşan, nə dovşan. Daha dayanmaq vardı. Dedim (*Hadıya müraciət*): Ədə, Hadı, tufəngin var?

Hadı. Yoox. (*Əli ilə də yox işarəsi göstərir.*)

Mən. Yox. Ala, böyrüvə vurdum ox. (*Yumruqla Hadının böyrünə bir dərtnək vurur, sonra da Huduya müraciət*) Ay canı yamış Hudu, sən necə, tufəngin var? Hudu. Yox, hardan? (*“Larç” deyib başını geri atmaqla yox işarəsi göstərir.*)

Mən (*tamaşaçılara müraciət edir*). Görürsünüz də. İndi bunlar da adlarını ovcu qoyublar. Daha nə etmək olar?! Bunların heç birində tufəng yox. Özüm tez çaxmağiyox tufəngimi sol, yox e, sağ çiyimdən (*çiyinlərini göstərir*) aşırıdım. Atdım bax bu Hadının üstünə. (*Əli ilə Hadını göstərir.*) Dedim vur.

Hadı (*Mənə müraciət*). Buna bax e. Özünü nə olub? Bu yekəlikdə dovşanı vura bilmirəm?

Mən. Hi-hi-hi, yoox!
Hadi. Hi-hiyinə bax. Qara ox!
Mən (*Hudaya mürciətlə*). Hudu, bir qeyrətə gol. Son necə, bu dovsanı vura bilirsən, ya yox?
Hudu. Məndən ötdü, oldu vaz. (*Əlləri ilə də o tərəf-bu tərəf işarəsi verir.*)

Mən (*Hudaya mürciətlə*). Məndən vaz, məndən vaz!
Görüm başın olsun dad? (*Hudunun başına astıca bir qapaq vurur. Hudunun başındakı papağı düşür gözlərinin üstünə.*) Daha nə etmək olardı. Çaxmağıyox tufəngimin sınıq qundağım dayadım sağ düşməsinə. Sol gözümü nişan aldım dovsanı, nə nişan aldım. Part bir güllə. Dövşən tırtap sorıldı yero. Tez dovsanı qamarayyəti aldım Hudunun üstünə. Dedim, adə, Hudu, bu dovsanı soy.

Hudu gah bu, gah o biri cibinə otini salıb guya bıçaq axtarır.
Tapa bilməyib başını bulayır. Hadiya mürciətlə.

Hudu. Hadi, bıçağın var?

Hadi. Yox!

Hudu. Yox, yox! Belə hər böyrüvə dəysin bir ucu iti, bir ucu küt ox! (*Davam edir. Məna mürciətlə.*) Sənin necə, bıçağın var?

Mən. Hih, hardan?

Hudu. Hardan, hardan? Nahardan. Neyləyim indi? (*Yəna başlayır ciblərini axtarmağa. Birdən sevinçək.*) Aha tapdım. Budur e bıçaq. Ay-hay. Bunun da səpi var, amma hayf ki, tiyəsi yoxdu. İnanın, öz canımı demirəm, bax bu Hadının canına and olsun (*Əli ilə vurur Hadının sinasına, sonra tamaşaçıları süzüb onlara*), lap ələ sizin o üstündə əsdiyiniz əziz-girami canınıza and olsun, tiyəsiz bıçağın səpiyən dovsanın dərinsini ilə soydum, elə soydum, pəh-pəh. Dəri, nə dəri. Motal elə, içinə pendir doldur (*Məna mürciətlə*) Bax gör necə soymuşam, indi sən də dovsanın otini təmiz-təmiz yu!

Mən. Əy, bas mən indi bu şogərib dovsanı harada yuyum. Ora baxdım, bura baxdım. Gördüm nə, üç arx var. İkişi quru, birinin də heç yerli-dibli suyu yox. Qollarımı çirmələdim. (*Əlləri ilə qollarını çirmələyən tək göstərir.*) Yerli-dibli suyu olmayan arxda dovsanın tər-təmiz yudum. Elədim gül parçası. (*Hadiya verirəm kimi*) Hadi, a, indi sən də bunu bişir.

Hadi. Bunu harada bişirir? Baxdım, gördüm yanımda üç ev var. İkişi quru, birinin də üstü yox. Tez özümlü yetirdim üstü yox evə. Gördüm ki, iki nəfər var (*Əli ilə Hudu ilə Məni göstərir*). Biri ölü, birinin də canı yox. (*Hudaya mürciətlə*). Ay canı yox qardaş, qazanın var?

Hudu. Var, üz qaçan. Amma ikisi sınıqdı, birinin də altı yox.

Hadi. Daha nə etmək olar? Altı yox qazanda dovsanı bişirdim. Sümüyü bişdi, oti yox. Bişmiş sümüyü yedik, nə yedik. Ah, belə ləzzətli yeməkmə olarmı? Doyduq, hələ artıq da qaldı. Artığını daha çöldə qoymayacağıq ki?.. Dedim, bas bunu nə edək?

Mən. Gəlin bağlayaq qurşağımıza. Elo belə demişdim ki, sümüklər qalxıb bir xoruz oldu, başladı qaçmağa. Dedim, Hadi, tut! Hudu, tut! Onlar xoruzu tutdular. Üçümüz də mindik xoruzun belinə. (*Ayağa qalxıb bir-birinin penceyinin arasından tutmaqla özlərini xoruz minmiş kimi göstərirlər.*) Yola düzəldik. Birin də qurabığımızı bir çay çıxdı. Hop deyib çayın üstündən tullanırdı. (*Üçü də guya çayın üstündən hoppanır.*) Burada gördük bir palan. Söküldü palanı, içindən çıxdı bir kətik. Oxuduq, oxumadıq. Nə gördük? Palan, palan, dediklərimizə (*içü də bir yerdə*) hamısı yalan, yalan!

Tamaşaçılara baş əyib, səhnəni – meydanı tork edirlər.

QARAVƏLLİ ÇIXARTMAQ – qaravəlli tamaşaşısı göstərmək mənasında işlədildən elarəsi ifadə. Bözən gülməli, məzhəkəli hərəkətləri ilə diqqət çəkən adamın komik davranışına da "qaravəlli çıxardır" – deyirlər. Xəq arasında gülməli söze "qaravəlli" söz, qərübə, gülməli hərəkət və ya əhvalatə "qaravəlli iş" deyilməsi də çox yayğındır.

QARAYAZ – yaz fəslinin əvvəlindən xəq arasında deyilən adı. Yaz gərəndən aprel ayının ortalarınaq davam edir. Bu müddətdə havalar tez-tez dəyişir, bözən boran olur, gənəşsiz günlərin sayı çoxalır, tutun keçir, üç gündəndən sonra soyuq gəco gəlir. Çox yerlərdə isti-quru qara yel əsir. Martın hamısı aprelin yarısı, – deyimi də, görünür, bununla əlaqədar yaranıbdir.

Bu vaxt elə bir dövrə təsadüf edir ki, keçən ildən tədərək olunan ərzaq və yem ehtiyatı tükenir, maldarlar qarayazın əvvəllərində çox ehtiyatlı olurlar. El arasında deyilir ki, "taxdaqa saxla, boxdaqa saxla, qarayaza bir pence ot saxla". Çünki ilin bu vaxtında havalar tez-tez dəyişdiyindən kənd təsərrüfatı işlərinə başlamaq da çətinləşir, yəqin ki, həmin dövrün qarayaz adlanmasının bir səbəbi də budur.

Qarayaz keçmişdə kəndlilərin, xüsusilə elat camaatının həyatında ağır, çətin dövr sayılırdı. Ehtimal ki, "Novruz günü yaz olar, 40 kötik də az olar", – el sözü də bununla əlaqədar meydana gəlib. Bayramdan sonra 40 kötik yanar – deyiblər. Çünki yazın başlanmasına baxmayaraq, hələ soyuqlar, qış müvəqqəti də olsa geri qayıda bilər. Buna görə də qarayaz ayı çıxmamış sobaları yığdırmazlar. Bu müddətdə gəbanın ot ehtiyatı tükenməsin gərəkdir. Bunu nəzərə alan elat oğlaqları çölə çıxarmazdı, ot-saman, un-qalın ehtiyatın, ərzaq ehtiyatını qoruyub saxlayırdı. Burada "Qarayaz hirsənsə, 40 şələ odun və 40 çuval saman lazımdır", – deyimi yada düşür.

QARDƏLƏN – Azərbaycanın bezi bölgələrində və Anadoluda novruzgüllünə verin eladlardan biri.

QARI BORCU – mart ayının son üç gününün adı. Deyilənsə görə, mart iyirmi səkkiz gün imiş. Ayın tamamında bir qarının samanlıqda otu-ələfi qurtarır. O, havaların da çamağa başladığını görüb oğlaqlarını tövlədən bayıra buraxır və marta üz tutub deyir:

Mart, gözünə barmamış,
Yaza çıxdı oğlağın.

Mart qarının dediklərindən qəzəblənib yaza yalvarır ki, ona o biri aylardan üç gün borc versin. Yaz da aprelədən bu günləri alıb marta verir. Ona görə də aprel kəm-kəsili ay olur. Mart borc aldığı bu günlərdə güclü çovğun, tufan qoparır və qarının oğlaqlarını qırır. El arasında martın son üç günü "Qari borcu" adlanır.

"Martda mərək, dolu gərəkdir", "Martın otuzuna lenət, aprelin on beşinə kimi" el deyimlərində də "Qari borcu" məsələsinə işarə edilir.

QAŞIQ OYUNU – Novruz bayramı günlərində də qarşı olunan oyunun adı. Meydana toplaşan tamaşaçılar içərisində çıxış edən oyunçu hər iki əlindəki qəşə qaşığı ritmik şəkildə biri-birinə vurmaqla və bir neçə taxta qaşığı havada atıb-tutmaqla maraqlı bir əyləncə göstərir.

QAYSAYA – qaysı quruluşundan hazırlanan yemək. Çox vaxt qaysıya kişmiş də qatıb yağda qovurlur. Novruz bayramı süfrəsinin əsas xörəkliklərindən sayılan plovun xuruşlandırandır. Qaysayanı bəzən düyü ilə birlikdə də bişirirlər.

"QƏLƏNDƏR, AY QƏLƏNDƏR" – ilaxır çərşənbələrdə və Novruz bayramı günlərində də uşaqların, yeniyetmə cavanların oynadıqları oyun. Oyuncular bir yero toplaşıb püşklə başçı seçirlər. Başçı oyunçuları sıraya düzür və başda durana bir turna verir. Özü dəstədən əzra alıb durub bir quşu, yaxud bir heyvanın nişanələrini ol-ayyaq hərəkətləri ilə göstərir, o biriləri isə bir yerdə "qələndər, ay qələndər" deyir:

Başçı: – Bir quşum var buxtarana,
Dostə: – Qələndər, ay qələndər.
Başçı: – Dimdiyi var buxtarana,
Dostə: – Qələndər, ay qələndər.
Başçı: – Su içər buxtarana,
Dostə: – Qələndər, ay qələndər.
Başçı: – Gözləri var buxtarana,
Dostə: – Qələndər, ay qələndər.
Başçı: – Qanadları buxtarana,
Dostə: – Qələndər, ay qələndər.
Başçı: – Başı mənim, ayağı sizin,
Axtarın tapın,
Siz də deyın adın düzün.

Dostədəkilər növbə ilə cavab verirlər. Hər kəs ağılına gələn quşun adını deyir. Kim düz desə, başçı "palan" səyləyir. Adı tapan turnanı alıb, o birilərinə verir. Başçıqın "yalan" deməsi eşidiləncə dostədəkilər əlinde turna olanı qovub tutmağa çalışırlar. Turnağı özüni başçıqın yanına yetirəndə oyunun dövrəsi qurtarır və təkrar başlanır. Oyunun Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində müxtəlif adları ("Quşum-quşum", "Durna-durna", "Səməndər, ay Səməndər", "Yalan-palan", "Bir quşum var bu boyda" və s.) və rəngarəng variantları məlumdur.

QƏNDAB – sarıloşdirici və istəharcı içki. şərbət. Novruz bayramı süfrəsinin ləzzətli nemətlərindən biri. Ötirli bitkilərdən (boymadərən, kəklikotu, nano və s.) qəkilən şirənin içərisinə qənd və ya bal şərbəti qatılırdıqda hazırlanır. Ötirli olmaqdan ötür qəndaba bir qədər də gələb əlavə olunur.

QƏPƏQ – orta əsrlərdə, xüsusilə, Səfəvilər dövründə geniş yayılmış atüstü oyun. Novruz bayramında, digər el şənliklərində daha çox icra olunub. Bu oyunun rəsm təsvirlərinə Səfəvilərin Qəzvin şəhərindəki "Qırx şüarı" sərəfinin daxili divarında rast gəlinmişdir. XVI əsr İrən sultan Əbdü boy Şirazi "Çiçəklər bağı" əsərində həmin rəsmdən bəhs etmişdir. Məlumatda görə, Qəpəq oyununda 6-8 nəfər iştirak edirmiş. Meydandan ortasına basdırılmış hündür dıroyın – "qəpəq" ağacının ucuna içi gümüş pulla dolu kiçik bardaq və qızıl bir cam – piyalə qoyulur. Bu əsə şənliklərində, tantənəli günlərdə keçirilən oyunlarda bardaq qızıl sikkələrlə doldurulmuşdur. Oyunçular atlarını çaparaq müəyyən məsafədə tok-tək hədəfə ox atırlar. Hədəfi vuran qızıl sayılır və bardağdan tökülən sikkələr ona çatır.

QIFIL FALI – qabaqcandan tutulmuş niyyotin xəbərvermə ayini. Novruz bayramının ilaxır çərşənbəsində axtaş yanar lampanın altına bağlı qifil qoyulur və niyyot

tutulur. Qapıdan evə birinci kim girsə, onun dediyi ilk sözü tutulmuş niyyəto calaylar. Əgər sözlə niyyət düz gəlirsə, deməli, istək hasil olacaq.

QIRXAÇAR CAMI – Novruz bayramının ilaxır çərşənbəsində çilləkəsi mərasimində istifadə olunan qab. Qabın konarına on iki zodiak bürcün təsviri həkk olunur. Üstündə hərsi bir məchul müşkülün rəmzi açarı hesab olunan 40 xırda sim lövhəcik olur. Yaxın və Orta Şərq ölkələrində, habelə Azərbaycanda fılçılar qırxaçar camla guya taleyi qabaqcadan xəbər verir, yuxunu yozur, həmçinin, ara hökmləri xəstə və övladsız qadınların başlarına homin qabla su (hər çiyinə 20 dofo) çiləməklə "müalicə" edirlər.

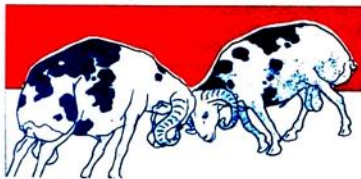
QIRMABADAM – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyyəti növlerinden biri. Düyü unu, şəkər və badamdan (yaxud qoz, fındıq ləpəsindən) hazırlanan halva. Ətirli olmaqdan ötrü ədviyyat da qatılır. Bişirdikdən sonra məcməyələrə tökülür və sorin yerdə saxlayırlar. Soyuduqdan sonra dörd-künc, yaxud rəmburvi şəkilə doğrayır, üstünə düyü unu səpirlər.

"QIRQOVULU" – Novruz bayramında, eləcə də digər el şənliklərində icra olunan yallıyaoxsar oyununu adı.

QIŞAĞZI – Böyük çillənin ərafəsi olan beş-on günlük müddət el arasında ki.

QIŞ ARATI – Böyük çillədə ökin yerlərinə və bağ-bağata verilən suvarma suyunun adı. Qış aratı torpağın qurd-quşdan, ziyanvericilərdən təmizlənməsi və alt qatlarda lazımı rütubətin təmin olunması məqsədi ilə həyata keçirilir (bax: *Arat suyu*).

QOÇDÖYÜŞÜ – Novruz bayramı günlərində keçirilən əyləncə oyunu. Adatən birillik (biryaşar), ikillik (ikiyaşar) və üçillik (üçyaşar) qoçlar döyüşdürülür. Bu məqsədlə alınma xına qoyulmuş, boynundan muncuq asılmış, çəvik və xüsusi başlanmış qoçlar meydana buraxılır, qoçdöyüşü başlanır. Qoçların boynundan xırda zingirovlar da asılır. Bu,

tamaşanı daha da rəvəqləndirir. Meydandan qaçan qoç məğlub hesab edilir. Ən yaxşı qoç sahibinə hədiyyələr verilir.

QODUQ QIRXDI – Novruza qədərki müddətdə dörd həftənin ilk çərşənbəsinə el-oba arasında verilən zərəfatyana adı. Həmin gün qışda doğulmuş ev heyvanlarının (buzov, dayca, balaq, köşək, qoduz və s.) tükü qırılır. Xalq inamına görə köhnə ildən qalan tükün qırılması bollaq, bərəket gətirir.

QODU-QODU, Hodu-hodu, Dodu-dodu Güdü, Güdü-güdü, Güdül və s. – Günəş tanrısının adı. Yağışın, dolunun kəsilməsi, dumanın, buludun qaçırılması, daha doğrusu, bilavasitə Günəşi çağırmaqla bağlı icra olunan ən məşhur mərasim. Kənd cavanları və uşaqlar üzərinə qırmızı şilə çökilməsi bir dairəni, yaxud gəlincik kimi bəzədilmiş çömçəni Günəş rəmzi kimi götürüb qapı-qapı gəzir və belə bir nəğmə oxuyurlar:

Başçı:
Qodu-qodunu gördünmü?
Qoduya salam verdinmi?
Qodu burdan ötəndə,
Qırmızı gün gördünmü?

Dəstə xorla:
Yağ verin yağlamağa
Bal verin ballamağa,
Qodu gülmək istəyir,
Qoymayın ağlamağa.

Başçı:
Qoduya qaymaq görək,
Qablara yaymaq görək,
Qodu gün çıxarmasa,
Gözlərin oymaq görək.

Dəstə xorla:
Yağ verin yağlamağa,
Bal verin ballamağa,
Qodu gülmək istəyir,
Qoymayın ağlamağa.

Başçı:
Getmişdim Göyçəliyə,
Yoldaşım endi çəliyə,
Baldırım it daladı,
Hönkür-hönkür ağladı.

Dəstə xorla:
Yağ verin yağlamağa,
Bal verin ballamağa,
Qodu gülmək istəyir,
Qoymayın ağlamağa.

Mərasim bərədəki başqa bir qaynaqda deyilir: "Keçən ayın uzun sürən yağışlı günlərinin birində mən öz mənzilimin həyətidən gələn qoribə səslər eşitdim. Həyətdə çıxdım və belə bir mənərə gördüm. Yerli müsəlman oğlan uşaqlarından bir nəçəsi ellerindəki ağacları yerə döyə-döyə mənə isə oxuyurdular. Oxuyub qurtardıqları sonra onlardan biri mənim yanıma boynuna köhrəbə boyunbağı salınmış bir kukla gətirdi. Kukla heç şibəhsiz qadın şəklində idi. Mən uşağdan bunun nə olduğunu soruşdum.

Uşaq: – Qodudur, – dedi.
Mən: – Qodu nədir? – deyə soruşdum.
– Gün, Ay, – deyə uşaq, yaqın ki, layənsür cavab verdi. Mən uşağın oxuduqları sözləri mənə deməsinə xahiş etdim. Uşaq aşağıdakı nəğməni oxudu:

Qodu-qodu hay, qodu-qodu,
Qoduya salam verdinmi?
Qodu burdan ötəndə
Qırmızı gün gördünmü?
Qara toyuq qanadı,
Kim vurdu, kim sanadı,
Göyçəliyə getmişdim,
İt baldırım daladı.
Yağ verin yağlamağa
İp verin bağlamağa,
Verən oğlu olsun,
Verməyənin bir kor qızı olsun.
O da çatlasın ölsün.

Bu sözləri mən Böyük Vədi məktəbinin müəllimi Vozirov cənablarına göstərdim. Məlum oldu ki, bu nəğmənin belə bir variantı ona ballı imiş:

Dodu-dodunu gördünmü?
Doduya salam verdinmi?
Dodu gedəndən bəri
Heç gün izü gördünmü? və i.a.

Vəzirovun variantında "Qodu" yerinə "Dodu" deyilir. Aydın məsələdir ki, "Dodu", yaxud "Qodu" müəyyən bir ilahədir. Həmin kukla isə onun surətidir. "Dodu", yaxud "Qodu"nun Günəşlə əlaqəsi aydındır. "Dodu" yox olunca Günəş də batır".

"Qodu"nun dairəvi şəkilə düzəldilməsi, alınma Günəş simvolu güzgü bağlanması, boynuna köhrəbə boyunbağı salınması, nəhayət, bütün bərbəzəyi ilə qadına oxşadılması onun Günəşi təmsil edən vasitə olmasını söyləməyə imkan verir. "Qodu"nun hamı olması elə nəğmənin ayrı-ayrı misralarından da görünməkdədir.

Qodu-qodunu gördünmü?
Qoduya salam verdinmi?
Qodu burdan ötəndə
Qırmızı gün gördünmü?

Deməli, "qırmızı gün"ü görmək üçün mütləq "Qodu"-nun özünü görmək, ona salam verib ehtiramını saxlamaq lazımdır.

Azərbaycan kəndlərində axşamlar sağılmış südü, adətən, tezlərə töküb səhər onun qaymağını yığırlar. Çox güman, bunun özü də bir zaman Günəşin şərəfinə edilmiş.

Qoduya qaymaq görək,
Qablara yaymaq görək –

misralarında da, deyərsən, elə bu cəhət öz öksini tapıbdır.

Yağ verin yağlamağa,
İp verin bağlamağa –

misraları "Qodu"ya verilən "qurban" adətində bütün elin iştirak etdiyi göstərsə,

Qodu gülmək istəyir
Qoymayın ağlamağa –

misralarında Günəşin və yağışın bədii təsviri verilmişdir. Bu misralarda çox sado və poetik şəkildə Günəşin çıxması, təbiiətin, həyatın gülməsi, rəmzi ifadə edilmişdir.

Bütün bu deyilənlər "Qodu"nun doğrudan da, Günəşin təmsali olduğunu və istər ümumiyyətlə mərasimin, istərsə də nəğmənin müəyyən səhr aktı olmasını göstərir.

QORABİŞİRƏN AY – yayın ən isti, qızmar ayı sayılan avqustun el arasında adı. Üzümün kəl danəsi olan "qora"nın bişib yetişməyə başlaması bu təqvim çağını üçün əsas fərqləndirici əlamət kimi qəbul edilmişdir.

QOĞAL – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyyəti növlerinden biri. Un, süd və ya su, yağ, ədviyyat və s.-dən hazırlanan kiçik girdə çörək, kökə. Qoğalın xəmirinə maya qatılır. Üzərinə zəforan və yaxud yumurta sarısı sürülür. Geniş yayılmış növü şər və şirin qoğaldır. Şər qoğalın hazırlanmasında un, yumurta, yağ, duz, darçın, istiot və s.-dən istifadə edilir, üstünə xaş-xaş səpilir. Şirin qoğalın xəmirinə şəkər qatılır.

QOVURĞA – ilaxır çərşənbə və Novruz bayramı süfrəsinin çərşənbədən biri, yemək. Əsasən, buğdan, həmçinin qarğıdalı, noxud, düyü və darıdan hazırlanır. Bunun

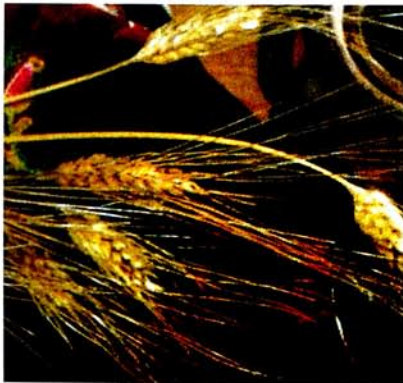

üçün sadca qovrulmuş buğdaya küncüd, çotono tumu (qovrulmuş halda), qoz, yaxud fındıq ləpəsi, kişmiş və s. qatılır. İllaxır çərşənbə və Novruz axşamlarında bacarlardan qurşaq sallayan uşaqlara da bu qovurğadan pay verirlər.

QOVURĞA FALI – Xıdır Nəbi bayramında qovut üçün qovulan qovurğa ilə açılan fal. Xıdır Nəbi bayramında buğda sadca qovrularkən subay qızlar tale fali icra edirlər. Niyət tutub sadcaqda buğda dönsünün birini bəxt rəmzi kimi seçirlər. Qovurğadan hansı qızın nişanladığı ilk olaraq sadcan havaya sıçrasa qarşısındakı ildə onun da xeyir işi olacağına inanılır.

QOVUT – Novruz bayramı və digər el şənlikləri süfrəsinin çorəzlorindən biri. Sadca qovrulmuş buğda kirkirədən (öldəyirmanından) keçirilir (bözən çotono tumu ilə birlikdə üyüdürlür). Alınan qovuta içərisinə şərbət (bözən güləb) töküüb yayılır. Qovuta bəkmöz (*bəhmöz*), süd, həmçinin süzmə də qatılır. Qovut quru halda da yayılır. Qovutdan Kiçik çillənin onuncu günü qeyd olunan Xıdır Nəbi bayramında daha geniş istifadə olunur. Bayramda qovutdan bir qaba doldurub yük altına, yaxud raf küncünü qoyulur. İnamə görə Xıdır Nəbi gəlib bu qovutun üstünə ol bəzi və bununla evin bərkəti artır. Xıdır Nəbi axşamında qapıları gözib Xıdır payı istəyənlərə də bu qovutdan verilir. Xıdır Nəbi süfrəsində qovut qoyulur və süfrə başında oturanların hamısı bu qovutdan dahlidir.

QOVUT FALI – Qabaqcadan tutulmuş niyyətin xəbərvermə ayini. Kiçik çillənin onuncu günü qeyd olunan Xıdır Nəbi mərasimində icra olunan fal. Qovrulmuş buğda kirkirədən (öldəyirmanı) üyüdüüb qovut çəkilir. Bu qovutdan bir qab doldurub, üstünə bağ-bağcadan kəsilib götürülmüş, uclarına pambıq sarınıb yağ sürtülmüş alma çubuqları sancılır. Yandırılan çubuqların horası bir niyyət üçündür: bağ-bostanda barın artması, ev-çəşyin abadlığı, mal-qaranın salamathığı, əkin-biçin bolluğu və s.

QÖVSI-QÜZEH – daha çox yazın, baharın başlanğıc ayında günəşli günlərdə yağış yağan zaman aydın səmada görünən yeddirəngli zolaq. Göy qurşağı, Fatma nononin hanası, Fatma nononin örnəki də adlanan Qövs-i-qüzeh əslində optik atmosfer hadisəsidir. Qövs-i-qüzehi yalnız onda görmək mümkündür ki, adamın qarşı tərəfindən yağış yağsın, arxa tərəfindən isə Günəş öz parlaq, ağ işıq şüalarını bu yağış damlalarının üzünə salsın. Şüaların sinması nəticəsində Qövs-i-qüzeh adlanan yeddirəngli zolaq yaranır. Buradakı rənglərdən birinin o birindən tünd görünməsi, seçilməsi Günəş şüalarının sinmasından və daha əsaslı isə yağış damlalarının iri-xırdaldığından asılıdır.

Əski çağlarda ulu babalarımız Qövs-i-qüzehdəki yeddi rənglə qarşısındakı ilin necəliyini, baş verəcək hadisələri təyin etməyə çalışmışlar. Onlar belə zənn etmişlər ki, Qövs-i-qüzehdəki yaşıl rəngin daha tünd görünməsi ilin yaşıl, yəni məhsulun bol olacağına, sarı rəngin tündlüyü ilin quraqlıq, bununla da qıtlığın olacağına işarədir. Qövs-i-qüzehdəki qırmızı rəngin üstünlüyünə dünyanı bürüyəcək dava-dalaşın, müharibənin əlaməti kimi də baxmışlar.

Ulu əcdadlarımız belə bir etiqadda da olmuşlar ki, əgər Qövs-i-qüzeh – Fatma nononin hanası yağışdan sonra göyün lap hündürülüyündə görünə, özü də çox dairəvi olsa, havalar il boyu yaxşı keçər, vaxtı-vaxtında yağış yağar, gün çıxar, məhsul bol olar. Yox əgər, aşağıda görünə, az meyilli olsa, onda havalar tez-tez dəyişər, aramsız külək əsər, yağış yağar və bu da əkinçinin zəhmətini çətinləşdirir. Məhsula ziyan gətirir.

Azərbaycan əkinçisi Fatma nononin hanası adlandırıldığı Qövs-i-qüzehdən ovsun vasitəsi kimi də istifadə etmişdir. O, Qövs-i-qüzehdəki sarı rəngin tündlüyünü görünə, onun fəlakət törədəcəyini zənn etmiş, bunun qarşısını almaq üçün torpaq üstündə tez iki "zəmi" təsviri çizmiş bunlardan birini özünkü, o birisini isə Qövs-i-qüzehin – Fatma nononin saymışdır. Sonra Qövs-i-qüzehə müraciət ol:

Fatma nonə, Fatma nonə,
Sarısı sizin zəmiyə,
Yaşılı bizim zəmiyə!

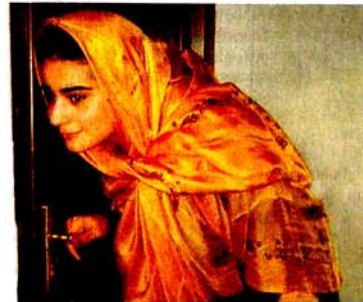
Fatma nonə, yaşılın mənəm olsun,
Sarısına sənə qalsın –

deyərək öli ilə həmin "zəmi"lərə işarə edərək ovsun nəğməsi oxumuşdur.

QULAĞAGETMƏ – cavan oğlan və qızların niyyət-lərini, bəxtlərini sinamaq məqsədi güdən ayin. Novruzda – Yeni ildə pusduğu evdən xeyirxahlıq ifadə edən xoş sözlər eşitmək məqsədini daşıyırdı. Qulağagetmə fəalında dayanan eşitdiyi birinci cümləni fikrində olan arzu ilə tutuşdurur və onun məqsədinə uyğun olub-olmadığını müəyyənləşdirir. Bununla əlaqədar ulularımız deyirdi: "Ay uşaq, xoş söz danışın, qapını pusan olar, qəlbinə dəyərək" (bax x, həmçinin *Qulaq fali*).

QULAQ FALI – niyyəti, bəxti sinamaq məqsədi ilə icra olunan ayin. Novruz bayramının illaxır çərşənbəsində hava qaralandan sonra qulaq falına çıxırlar. Ürəyində niyyət tutan kimsə özü ilə bir qab su, güzgü, açar götürüb qonşu qapılarına gedir. Xəlvətçə içəridə danışılan söz-söhbətə qulaq asır. Eşitdiyi ilk sözləri ürəyində tutduğu niyyətə yaraşdırır. Əgər sözlə niyyət arasında uyğunluq varsa, deməli, arzu, istək də həyata keçəcək. Yoxdursa, onda yenə dözməli olacaq. Odur ki, illaxır çərşənbə axşamında evlərdə xoşa gələn, könül açan söz-söhbət danışılır ki, qulaq falına gələn də eşitdiyi sözdən sevinsin, dilayinin hasil olacağına inanсын.

Qulaq falına gedənin özü ilə apardığı su uğurlu yol, güzgü işıqlı həyat, açar isə niyyətin açımı deməkdir. Xalq arasında "*Qulağagetmə*", "*Qapıpusma*" ayini də adlanır.

QULAQPUSMA – Novruz bayramı axşamı icra olunan ayin. Xalq arasında *qulağagetmə* də adlanır. Adətə görə, qulağa gedən şəxs pusduğu evdən könül açan xoş bir söz eşitdikdə, şad olar, niyyətinin yerinə yetəcəyini arxayınlaşır. Odur ki, hamı həmin axşam yalnız yaxşı şeylər barədə danışmağa çalışır, könül açan xoş söhbətlər edir. Evlərdən ulu babalarımızın, nonələrimizin öyüd-nəsihi, ibretamiz sözləri eşidilirdi. Bu adətəni poetik təsvirini S.Vurgun belə təsvir edir:

Xəyalət başını bir an tərək edir,
Xeyirxah bir xəbər eşitmək üçün
Qonşu qapısını pusmağa gedir.
Qayda belədir ki, birinci kərə
Xeyir söz eşitsə şad olacaqdır;
Yaman söz eşitsə, yenə qəmlərə
Qorq olub, içində qovrulacaqdır...

QURABİYƏN – Novruz bayramı süfrəsinin simiyyət növlərindən olan qonnadı məmullat. Hazırlanmasında un, süd, yumurta, şəkər tozu, ədviyyat (darçın, zəncəfil, hil və s.) işlədilir. Əsas etibarilə gül şəklinə, habelə girdə, uzunsov və s. formalarda olur. Bişməmişdən əvvəl üstünə badam ovuntusu səpilir.

QURBANOV Şıxəli Qurban oğlu (1925–1967) – ədəbiyyatşünas, nasir, şair, dramaturq, ictimai xadim, filologiya elmləri doktoru (1964), U.Hacıbəyli adına Dövlət mükafatı laureatı (1967).

Şıxəli Qurbanov Bakı şəhərində qulluqçu ailəsində anadan olmuşdur. Orta təhsilini başa vurduğu vaxt alman-rus müharibəsinin başlandığı zamana düşmüşdür. O, 1941-ci ilin iyulunda könüllü cəbhəyə getmişdir. Müharibədən sonra Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda ali təhsil almış (1950) və orada aspirantura bitirmiş, rus ədəbiyyatı müəllimi olmuşdur. 1956-cı ildə "A.S.Puşkin və Azərbaycan poeziyası" mövzusunda namizədlük, 1964-cü ildə isə "XIX əsr Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişaf mərhələləri" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1961–1966-cı illərdə Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun ədəbi əlaqələr şöbəsinin müdiri işləmişdir. Lirik şeir, poema, hekayə, tənqidi məqalələrlə mətbuatda çıxış etmiş, bir neçə səhnə əsəri – "Rois məşğuldur" (1958), "Əcəb iş düşdük" (1962), "Özümüz bilirik" (1963), "Olmadı elə, oldu belə" (1964), "Milyonçunun dilənçi oğlu" (1966) komediyalarını və "Sənsiz" (1967) pyesini yazmışdır.

Ş.Qurbanov həmçinin partiya və dövlət xadimi olmuşdur. Azərbaycan KP Bakı Komitəsi Təbliğat və Təşviqat şöbəsinin müdiri (1945–1955), Bakı Şəhəri İndiki Səbail

Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi (1955-1957) Azərbaycan KP MK Təbliğat və Təvsiqat Şöbəsinin müdiri (1957-1961), Azərbaycan KP MK katibi və büro üzvü (1966-cı ildən ömrünün sonuna kimi - 1967) seçilmişdir. Azərbaycan Ali Sovetinin (V və VII çağırış) deputatı olmuşdur.

Şıxəli Qurbanov Azərbaycan KP MK-nın katibi olarkən (1966-1967) onu düşündürən ən vacib məsələlərdən biri və ən başlıcası unudulmuş, yaxud sovet rejiminin yasaq etdiyi adət-ənənələrimiz, mərasim-bayramlarımız olmuşdur. Rejimin hegemonluğuna, milli şüurun kütləşdirilməsi siyasətinə baxmayaraq, Ş.Qurbanov 1967-ci ildə Novruz bayramının ümumxalq bayramı olmaqla dövlət səviyyəsində qeyd edilməsi təşəbbüsü ilə çıxış edib və öz ideyasını həyata keçirmək yolunda hər cür çətinliklərə qarşı mübarizədən geri çəkilmir. Düşünül-müş şəkildə tərtib olunmuş Novruz bayramı şənlikləri Azərbaycanın bütün bölgələrində, xüsusən Bakı şəhərində ümumxalq şənliyi səviyyəsinə qaldırıldı. Möhtə-şəm Qız qalasının ətrafı Novruz bayramının qeyd olunma mərkəzinə çevrildi. Axın-axın insanların toplaşdığı Qız qalası qarşısında xalq oyun-tamaşaları böyük rəğbət hissi ilə qarşılandı. Həmin ilin (1967) Novruz bayramına Azər-baycan mətbuatı da xüsusi səhifələr ayırdı. O vaxt yalnız yeganə olan Azərbaycan Dövlət televiziyası və radiosu verilişlərini bilavasitə Novruz bayramına həsr etdi. Vertolyotlardan "Yaz - Novruz bayramınız mübarək!" yazılmış vərəqələr Bakının küçə-meydanlarına səpələndi. Ağpaltarlı Bahar qızı keçdiyi yerlərdə hamı tərəfindən gül-çiçəklə qarşılandı. Dənizkənarı bulvarda, şəhər mey-danlarında bayram yarmarkaları təşkil olundu. Bakı şəhəri əhalisi Şıx çimərliyində Novruz bayramı - ağacəkmə bayramı iməciliyi keçirdi.

Azərbaycana - Şıxəli Qurbanovun adına Novruz bayra-mının belə təntənəli keçirilməsi münasibəti ilə Özbək-istandan, Qırğızistandan, hətta uzaq İraqdan təbrik teleq-ramları gəlirdi... Təbii olaraq sonrakı illərdə sovet rejimi Novruz bayramının, eləcə də digər xalq ayin, mərasimlə-rinin qarşısına öz keçilməz siperini çəkdi. Bununla belə, Şıxəli Qurbanovun təşəbbüsü, milli cəsarəti ilə 1967-ci ildə böyük təntənə ilə qeyd olunmuş Novruz bayramı ürəklərdə kövrək iz qoydu...

QURSAQSALLAMA, qurşaqa t d ı - Novruz bayramı axşamı icra olunan ayin. Qədim vaxtlarda evlər indiki kimi şiferli, kiramitli olmamışdır. Evlərin üstü hamar və damın ortasında baca olmuşdur. Uşaqlar şal, yaylıq, tənzi-fədən hazırlanmış örpək sallayıb Novruz payı alırlar. (B a x, həmçinin *baca-baca*).

QURSAQTUTMA, qurşaqa y a p ı ş m a - milli güləş növünün ən qədim adlarından biri. Tamaşa ünsürləri ilə zəngin olan bu güləş növündə yarış, adətən Novruz bayramı və digər el şənliklərində keçirilir. Pəhləvanlar qoşa zamanın cəsarət, güc, döyüşçünlük aşılaman zil səsi, zərb alətlərinin gur sədəsi altında meydana gəlir, igid cavanları güləşə çağırırlar:

Mənəm nərərin nəri,
Ay oğlan.
Mənəm ərərin əri,
Ay oğlan.
Əl-qolunu çatdadam,
Ay oğlan.
Bağrını partladım,
Ay oğlan.

Pəhləvanların ənənəvi salamlaması və özlərini təq-dim etməsi mərasimindən sonra "Cəngi" sədaları altında yarış başlanır. Pəhləvanlar bəldən aşağı müxtəlif fəndlər işlədib bir-birinin qurşağından yapışır, biri digərini yıxmağa cəlisir. Qalibə Novruz hədiyyəsi verilir.

LI

LALDİN MƏZ - Novruz bayramı günlərində və digər el şənliklərində uşaqların oynadıqları oyun. Uşaqlar oyunu idarə etmək üçün özlərinə püşklə başçı seçirlər. Oynuqlar cərgəyə düzülür. Burada danışmaq əsas şərtdir. Gülüb-danışan və səs çıxaran udmuşdur. Uşaqları danışdırmaq və güldürmək üçün başçı hər vasitəyə ol atır. Çubuğunu yerə vurub deyir:

- Bu yer qorudur, qorudur. Heç kəsin bura gəlməyə ixtiyarı yoxdur.

Heç kəs dinmir. Başçı bir az dayanır. Gülməli, məzəli hərəkətlər edir. Meymun kimi mayallaq aşır, ağız-gözünü büzür. Uşaqlardan biri özünü saxlaya bilməyib gülmür. Səs çıxaran uşağı yamsılayan başçı çubuqla onu astaca vurur. Başqa uşaqlar da başçının sözünü təkrar edib, danışan və ya güləni çubuqla vururlar. Uşaqlardan biri necə səs çıxarsa, yaxud hansı sözü ağızından qaçırsa, başçı da eynən təkrar edib onu vuracaq. Qalan oynuqlar da bunu təkrar etməlidir. Susub bitərəf dayanarsa, onu da araya çəkişib döyürlər. Başqa bir uşaq danışanda əvvəl döyüləni azad edib, onu döyməyə başlayırlar. Bu qayda ilə oyun çox fəal və şən keçir.

LEYSAN AYI - yaz fəslinin aprel ayı. Leysan örbəcə nisan, neysan (a p r e l) sözünün dəyişdirilmiş şəkli. Bu müddətdə yağın yağışa l e y s a n y a ğ ı ş ı deyirlər. Yaz yağışının hər damlası bərəket gətirir, bolluq gətirir el-obaya. "Yaz yağışı sel olur, sel çoxalır göl olur", "Göy ağlamayınca yer gülməz", - deyiblər. Uşaqlar da üst-baş-larını, üz-gözlərini yağış altında isladır, nəغمə oxuyurlar:

Göy guruldayır, şimşək çıxır,
Yağış gəlir, yağış gəlir.
Çaylanımızdan sellər axır,
Yağış gəlir, yağış gəlir.

Xalq arasında yayılmış inama görə, haçaqıyruq qaran-quşlar aşağıdan uçanda ilk leysan yağışını gözləyirlər.

Sağsağanlar öz yuvalarını ağacın qalın yerində tikir: deməli, bahar yağışlı olacaq; yuva ağacın başında qurulur: yəqin, bahar quraqlıq keçəcək. Yazın əvvəllərində ilk yağın leysana abı-leysan da deyilir. İnama görə, abı-leysan müqəddəs su olub, şəfəverici xassəyə malikdir. Buna görə də abı-leysan suyunu loyönlərə yığıb saxlayırlar, qab-qacağı onlarla yuyurlar ki, evin bərəketi üzülməsin. Deyirlər ki, ilanların udduğu leysan yağışı damlalarından zəhər, bəh-lərlərin udduğundan isə mirvari omələ gəlir.

Çox şiddətli leysan yağışına *gürşad* deyilir. Gürşad şimşəklə gələr, ildırımla gəder. Bu zaman dağ çaylarının suları aşib-daşır. Gürşad kənd təsərrüfatı işləri üçün təh-lükəlidir. El-oba onu qoflotən baş verən bir bədboxtlik sayır. Bununla əlaqədar xalq arasında deyirlər:

Oturduğum yerdə oyuna düşdüm,
Güldüyüm yerdə gürşada.

Bu müddətdə yağış yağanda əksər hallarda göyün bir yanı buludsuz olur. Göyün açıq yerindən gün düşür və yağış damcılar oradan saçan Günəş şüalarına par-par parıldayır. Qısa müddət yağın iri dənəli bu seyrək yağışa *ağ yağış* deyirlər. Ağ yağış çox yerlərdə *günlü yağış* da adlanır. Yağış başladığı kimi də qəfil söngiyir. M.P.Vaqif iri şoffaf göz yaşlarını ağ yağışa bənzətmişdir:

Kimdir indi bu dövrdə ol adəm,
Pərisi yanından heç olmağa kəm.
Qaralırsan bulud kimi dədəmə,
Ağ yağış tok yaşın yağar, ağlırsan.

LƏBLƏBİ - Novruz bayramı süfrəsinin çörəzlərindən biri. Ləbləbi hazırlamaq üçün noxudu bir müddət süddə isladib sadca və ya tavada qovurlar. Çox vaxt kişmişlə birlikdə yeyilir. Yaxın və Orta Şərqlə xalqları, o cümlədən azərbaycanlılar arasında geniş yayılmışdır.

Mm

MARALOYUNU – Novruz şənliklərində göstərilən oyun-tamaşalardan biri. Burada maral başını əks etdirən fiqurun və xüsusi örtüyün arxasında maskalanaraq maralı təmsil edən bir oyunçu musiqinin müşayiəti ilə heyvanın hərəkətlərini yansıdır. Ən diqqətçəkici məqam maralın doğuş prosesinin lal hərəkətlərlə təsvir-təqdim olunmasıdır. Maralın bala doğması motivini yazın gəlişini, həyatın yeniləşməsini simvollaşdırır.

MARTIN DOQQUZU – əski təqvimlə Novruz bayramının qeyd olunduğu gün. Yeni miladi təqvim əskidən 12-13 gün fərqli olduğu üçün Novruzun hazırkı təqvim günü (21 mart) ilə əski təqvim günü (9 mart) ayrı-ayrı tarixlərə təsadüf edir.

Gəldi martin doqquzu,
Bayram etdik Novruzu –

misralarındakı "martin doqquzu" ifadəsi Novruzun əski təqvimdəki yerini əks etdirir.

MASKA – morasıv və oyun-tamaşalarda oyunçuların, bəzən də iştirakçıların tanınmamaq üçün üzlerini və ya bütünlükdə vücudlarını gizlətmək üçün istifadə etdikləri romzi-məcəzi monaya malik xüsusi qıyafə. Heyvan və quş maskalarından istifadə edilməsi daha çox yayılmışdır. Maskalanma, daha dəqiqi, cildögmə arxaik-ibtidai çağlara möxsus mifoloji dünyagörüş və təsəvvürlərlə sıx şəkildə bağlıdır. Novruz bayramının əsas atribut və personajlarından olan Kosanın obrazını canlandıran oyunçu Keçi – tokəni simvollaşdırən maska-qıyafə (keçi buyuzunu xatırladan şıx papaq, zıncırov, keçi dorisindən gödəkə və s.) geyinir ki, bu da morasıvın tərkibində şamanist təsəvvürlərin mühüm yer aldığı göstərməkdir.

MƏDİNƏ GÜLGÜNÜ, Mədinə Nurulla qızı Ələkbərzadə (1926-1991) – şairə. Bakıda doğulmuş, 1938-ci ildə ailəsilə Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhərinə köçmüşdür. 1947-ci ildən ömrünün sonuna qədər Bakıda yaşamışdır. Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq və demokratik hərəkatın (1941-1946) fəal iştirakçısı olmuşdur. Cənubi Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsinin, sülh və xalqlar dostluğunun tərənnümü "Təbrizin baharı" (1950), "Təbriz qızı" (1956), "Cinar olaydı" (1968), "Xatirələrimin nəğməsi" (1969), "Arzu da bir ömürdür" (1976), "Ömrə yelkən ümidlərin" (1981) və s. əsərlərinin əsas mövzularıdır. Əsərləri xarici dillərə tərcümə olunmuşdur. "Yağdı yaz yağış..." M.Gülgünün bahar mövzusunda yazdığı şeirlərindəndir.

Yağdı yaz yağış, oyandı torpaq,
Çəməni danışdır, çöldü danışdır,
Ağdır sükutla ömrü yaşamaq,
Qır sükut buzunu, gülü danışdır.

Əriyib dağların, düzlərin qarı,
Görünür səmada duma qatırı.
Qalmayıb şaxtanın, qarın tutarı,
Gəl indi yoxuşu, yolu danışdır.

Lalələr köksündə saxlayıb gözü,
Gülür ulduz-ulduz göylərin üzü.
Dindir, dilə gəlsin kənlərinin sızı,
O səzda köklənen teli danışdır.

Yaşıl tarlalarda bir ayaq saxla,
Bu uca dağlarla sıx üfət bağla.
İlhəm şərbətini iç, sən də çağla,
Kükreyib çağlayan seli danışdır.

Körpə sümbülləri oxşa əlinlə,
Qızıl zəmilərin səsinə dinlə.
Sən də vida eyle dumanla, çənle,
Ömrə yazla gələn ili danışdır.

Pənbə qar altından çıxıbdı nərgiz,
Şəhlərdən həməyli taxıbdı nərgiz.
Yollara həsrətlə baxıbdı nərgiz,
O bəyaz köynəkli gülü danışdır.

Yollar oba-oba, yorul yollarda,
Ellərə həmsəfər sən ol yollarda.
Yaşa dol, təzədən doğul yollarda,
Yurd salan qəbərli eli danışdır,
El sinədələrdi, eli danışdır.

MƏLİK ŞAH – Səlcuqlu dövlətinin ən qüdrətli hökmdarlarından biri (1052-1092) olmuşdur. Elm və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş, istedadlı alimləri və sənət adamlarını himayə etmişdir. O, tarixdə həm də Novruz bayramı gününün astronomik təyinatını müəyyənləşdirmək üçün şair və astronom Ömər Xeyyama verdiyi göstərişlə məşhurdur. Onun yaratdığı imkan və şərait əsasında Ömər Xeyyam beş il Səmərqənd rəsədxanasında ulduzları müşahidə edərək çalşıqdan sonra 1074-cü ildə məşhur astronomik təqvimini hazırlamışdır. Məlik şahın şərifinə Ömər Xeyyam bu təqvimə "Məlik şah cədvəli", "Sultan təqvimi", "Təqvimi-cəlavəyi" adları ilə qeyd etmişdir (bax: *Ömər Xeyyam*).

MƏLİK ŞAH TƏQVİMİ – XI yüzillikdə Məlik şah Səlcuqun (1052-1092) hazırladığı, "Sultan təqvimi", "Cəlavəyi təqvimi", "Məlik şah cədvəli" də adlanan təqvim. İranda təqvim islahatı aparmaq məqsədi ilə Məlik şah Səlcuq hakimiyyətinin üçüncü ilində (1075) dövrünün böyük alimi və münəccimi Ömər Xeyyamı (bax: *Ö. Xeyyam*) saraya çağırır. O bu böyük alimin rəhbərliyi ilə bir heyət yaradır. Və heyətin qarşısına belə bir məsuliyyətlə tələb qoyur: Təqvim ilə hazırlanmalıdır ki, ilin başlanğıc günü yaz bərabərliyi günü ilə, yeni Novruz bayramı ilə üst-üstə düşsün.

O.Xeyyamın rəhbərliyi ilə işə başlayan heyət gərgin zəhmət sayəsində üç ilə (1078) Məlik şahın tələb etdiyi təqvim hazırlayır.

Dünyada Məlik şahın adı ilə tanınan bu təqvimdə ilin uzunluğu 365,24224=365x8/33 gün hesab olunmuşdur. Yeni hər 33 illik dövrdə 8 dəfə uzun il qəbul olunmalıdır. Buradakı 33 illik dövr qərinə sayılmalıdır. Beləliklə, Məlik şah təqvimi daqiqliyi ilə özündən əvvəl mövcud olan bütün təqvimləri üstələyir. Və o ele müasir təqvimlər üçün də nümunəvəliyi ilə seçilir. Bu təqvimdə göstərilən rəqəm müasir tropik ilinin uzunluğundan (365,24220 gün) cəmi 0,00022 gün artıqdır. Bu da hər 4500 ildə yalnız bir gün xətaə yol vermək deməkdir.

Məlik şah təqvimində ilin aylara bölünməsi də maraqlıdır. Belə ki, ilin ilk yarısının (ilin yaz bərabərliyindən payız bərabərliyinə qədər) ayları 31 gün, ikinci yarısının (payız bərabərliyindən yaz bərabərliyinə qədər) ayları isə 30 gündür. Bircə 12-ci ay ilin uzun, yaxud qısa olması ilə bağlı olaraq 29, yaxud 30 gün hesablanır. İlin ayları Günəşin illik zahiri hərəkat yolu (ekliptika) boyunca yerləşmiş Zodiak adlanan 12 bürcə uyğun olaraq düzülüşdür.

Bu da onu göstərir ki, Ö.Xeyyamın başçılığı ilə işləyən heyət Günəşin ekliptika boyunca illik hərəkatının mütəzəm olmadığını, yəni dairəvi deyil, ellips boyunca olmasını mükəmməl bilmişlər. Belə ki, Günəş bu ellipsin birinci yarısını 186 günə, ikinci yarısını isə 179 günə keçir. Hərəkat zamanı Günəş hər ayda Zodiak bürclərindən birində olur. Bu üzəndə ilin başlanğıcı yazın ilk günü – Novruz bayramı günündən, yeni Günəşin Qoç bürcünə daxil olduğu gündən hesablanmağa başlanmışdır.

MƏMMƏD ARAZ, Məmməd İnfil oğlu İbrəhimi (1933-2004) – Azərbaycanın xalq şairi (1990), əməkdar incəsənət xadimi (1984), Azərbaycan Respublikası Dövlət mükafatı laureatı (1988). Moskvada M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunu bitirmişdir (1961). Vətənə məhəbbət, doğma torpağa bağlılıq, vətəndaşlıq hissələrinin və nəciblik duyğularının tərənnümü əsərlərinin başlıca mövzularıdır. Əsərləri bir sıra dillərə tərcümə olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının "İstiqlal" ordeni ilə təltif olunmuşdur. Adına "Məmməd Araz" ədəbi mükafatı təsis edilmişdir. "Bahar" şeri M.Arazın yazın, baharın başlanmasına aid çoxsaylı şeirlərindəndir.

Bahar gəlib yurdumuza.

Sular dillə,
Çöllər gülüş
Göylər qızıl.

Təbiətin
nün qonçalı
gül qonçalı

Gəlin qızı

Bahar gəlib.

Duyğulara səhər yeli

Bahar gəlib.

Zirvələrin ağ donunun

Saplarını çəken bahar.

Buludların eteyini

Üfütqin dağ çiyinə

tikən bahar.

Quzulmuş ömürləri
Məhvərindən sökən bahar.
Yer üzünə yaşıl toxum
ədən bahar.

Elə bil ki, qəlbimizdə
Fikirlərdə,
Səvincilərdə,
Gülüslərdə yaşıl donlu,
Yaşıl ağac yanındakı,
Yaşıl yamac yanındakı,
Açıq,
Gizli
Görüşlərdə yaşıl donlu,
Budaqlarda topa quşlar yaxınlarda,
uzaqlarda topa quşlar
Ucan nəğmə toparan
Dorələrin boğazında
Bir-birini
Qucan nəğmə topararı.
Bahar gəlib...
Yer üzünün
Hələ gizli sazağı var.

MƏMMƏD ARAF, Məmməd Arif Məhərrəm oğlu Dadaşzadə (1904-1975) – tonqıçı, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi, pedaqoq, nasir. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü (1936), filologiya elmləri doktoru (1955), professor (1955). Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü (1958), əməkdar elm xadimi (1960), Azərbaycan Respublikası Dövlət Mükafatı laureatı (1974).

Bakı şəhərində anadan olmuşdur. ADU-nun şərqişünaslıq fakültəsini bitirmiş (1930), sonra Moskvada Sovet Şərqi Xalqlar Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasında oxumuşdur (1930-1931). Azərbaycan Maarif Komissarının müavini, eyni zamanda, API və ADU-da müəllim, kafedra müdiri olmuşdur (1932-1938). Azərbaycan EA Döbiyyat və Dil İnstitutunun direktoru (1939-1950; 1957-1959). Azərbaycan EA-nın ictimai elmlər bölməsinin akademik-katibi (1959), vitse-prezidenti vəzifələrində işləmişdir (1960-1975). Azərbaycan SSR Ali Sovetinin (6-cı çağırış) deputatı və sədri olmuşdur. Bir çox orden və medallarla təltif olunmuşdur. "Vladimir Mayakovski" (1940), "C.Cabbarlının yaradıcılıq yolu" (1952), "S.Vurğunun dramaturgiyası" (1964), "Seçilmiş əsərləri", üç cildə (1967-1970), "Sənətkar qocaları" (1980) və s. əsərlərinin müəllifidir. M.Araf "Azərbaycan xalq teatru" məqaləsində Novruz bayramı haqqında dəyərli fikirlər söyləmişdir:

"...Novruz adətələrində Azərbaycan xalqı içərisində uzun zamandan bəri davam edib gəlməsinin səbəbi, hər şeydən əvvəl, onun xalq təsəvvüfatı ilə, xalqın ömək və məişəti ilə bağlı olmasıdır. Əsas etibarili maldarıq və əkinçiliklə məşğul olan Azərbaycan xalqının həyatında təbiət hadisələrinin rolu böyük olmuşdur. Baharın gəlməsi, təbiətin oyanması, taxılın göyorməsi, mal-qaranın çölə çıxması, döl tutması və bunlar kimi insanların istəyindən asılı olmayan təbiət hadisələr qədim insanlar üçün

bolluq və bərkətə gətirən müqəddəs hadisələrdi. Bu hadisələr insanların bu və ya başqa cür hərəkət etməyə, arandan dağa, dağdan arana köçməyə məcbur edirdi. Bütün bunlar, şübhəsiz ki, eyni zamanda Azərbaycan kondisioninin mənaivi alomino də müüyyon dərəcədə təsir edirdi.

...Qədim Azərbaycanda yeni il də baharın ilk günündən başlayırdı. Mart ayında müvafiq olan fərverdinin ayının birinci gününə Novruz (yeni gün) deyirdilər ki, bu da baharın ilk günü idi.

Novruz xalqın həyata nikbinliklə baxmasının, təbiətin qələbəsilə sevinməsinin bayramıdır. İndiyə qədər öz qüvvətli təsirini saxlayan bu ənənəvi bayram möisətlə bağlı kütləvi bir xalq bayramıdır".

MƏMMƏD ASLAN, Məmməd Muxtar oğlu Aslanov (1939) – şair, publisist. Kəlbəcər rayonunun Laçın kəndində anadan olmuşdur. APİ-nin filologiya fakültəsini bitirmiş (1962), Kəlbəcərdə müəllim, "Yenilikçi" qəzetində məsul katib işləmişdir. 1970-ci ildə Bakıya köçmüş, "Ulduz", "Azərbaycan təbiəti" jurnallarında, "Azərbaycan gəncləri", "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti redaksiyalarında müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. "Dağ ürəyi" (1969), "Böyürtkən böyrü tikan" (1972), "Səhəri kim açır" (1972), "Səsimsə səs ver" (1978), "Bizdən sonra nə qalır" (1979), "Ürək möhlət verəydi" (1980), "Dəvə niyə gövsəyir" (1980), "Durnalər lələk salır" (1982), "Əzuru-mun gədiyino varanda" (1985), "Ömrün yarı yaşında" (1986), "Saxla izimi, dünya" (1989) və s. əsərlərinin müəllifidir. Şairin "Nəfəsimiz ötiləndi" şəri baharın gəlişinə həsr olunmuşdur.

Yenə gəldi yaz görüşə,
Bələdçisi – qız bənövşə.
Çətir-çətir qalxdı meşə,
Sanki dünya çətiləndi.
Coşdu sellər, elə coşdu...
Yerlər, göylər elə coşdu!
Səcdəsinə el axışdı,
Buz bulaqlar xətirləndi.
Ay bu bağın gülü suxdu!
Elə bil hər gül uşağıdı!
Çəmənlərə gülüş axdı,
Nəfəsimiz ötiləndi.
Bir bax gülün butasına!
Az qalır ki, budaq sına.
İlk baharın ədasına
Sinəməd söz sətirləndi.

MƏMMƏDQULUZADƏ CƏLİL (1869-1932) – görkəmli yazıçı, dramaturq, publisist. İlk təhsilini Naxçıvan şəhərində almış, daha sonra isə Qori Müəllimlər Seminariyasında (1882-1887) oxumuşdur. 1887-1897-ci illərdə Naxçıvanın Nəhrəm kəndində müəllimlik etmişdir. "Çay dostgahı" (1889) monzum alleqorik əsəri ilə yaradıcılığa başlamışdır. Az sonra "Danabəş kəndinin əhvalatları" (1894) povesti kimi mükəmməl nəsr əsərini ortaya çıxarmışdır. İlk mətbu əsəri olan məşhur "Poçt qutusu"

hekayəsi "Şərqi-rus" qəzetində (1903) çap edilmişdir. 1906-cı ildə Şərqi ilk satirik jurnal olan "Molla Nəsrəddin"-i təsis etmiş, Tiflis (1906-1918), Təbriz (1921) və Bakı (1922-1931) şəhərlərində jurnalın nəşrinə həyata keçirmişdir. Yumoristik ruhlu lakonik hekayələri və satirik felyetonları ilə ədəbi-mədəni həyata güclü təsir göstərmiş, "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbini yaratmışdır.

Dramaturgiya sahəsindəki fəaliyyəti də miqyas genişliyi və zənginliyiylə seçilir. "Ölümlər", "Dəli yığıncağı", "Anamın kitabı", "Kamaçça" və başqa dram əsərləri Azərbaycan dramaturgiyasının qızıl səhifələrini təşkil edir.

Görkəmli ədibin "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1921-ci il 21 mart tarixli 3-cü sayında çap etdiriyi "Mübarək olsun" başlıqlı məqaləsi Novruz bayramına həsr olunmuşdur.

Mübarək olsun

"Adət eləmişik bayramda sevinmək, şad olmaq və biribirmizi təbrik etməyə. Uşaqlar da adət edib bayramda sevinmək, şad olmaq və biribirmizi təbrik etməyə.

Bos təfəvüt nədir? Uşaqlarla bizim təfəvütümüz hardadır? Uşaqlar da şad olub, biz böyüklər də şad olmuşuq. Uşaqlar sevinib tozə paltar və qırmızı yumurtaya, biz böyüklər də elə haman şeyə sevinmişik. Amma lazımdır ki, biz böyüklərlə kiçiklərin təfəvütü ola idi. Təfəvüt də burada ola bilər ki, bayram günü biz tozə geyinmiş, cibləri dolu uşaqlarımıza baxanda sahibsiz, ac uşaqları da yada salaydıq ki, bayram günü bizim uşaqlarımız plov yeyəndə yetim uşaqlar bəlkə yavan çörək də tapmayacaqlar.

Bir kəs ki, bu mətləbi düşünmədi, onun uşağdan bir fərqi yoxdur, çünki uşaq tayfası belə hissələrdən uzaq olar. Amma həqiqi bayram o kəslər üçündür ki, bayram günü onun cismindən savayı ruhu da şad ola, ruhun sağlığı o surətdə ola bilər ki, insanlar insanlıq vəzifəsini yerinə yetirə. Mübarək olsun səidi-novruz o şəxslərə ki, bayram münasibətilə sahibsiz bir uşağı yada salıb onu şad edəcək. Mübarək olsun firuzi-novruz o qardaşlara ki, onun hümməti nəticəsində digər bir möhtac qardaşımız da bayram günü özü və uşağını tox görüb, övladını bir qırmızı yumurta ilə sevindirə biləcəkdir".

"Molla Nəsrəddin",
20 mart 1921

MƏRƏKÖCÜDÜ – Novruz bayramı günlərində də uşaqların oynadıqları oyun. Bu oyunu iki və ya dörd uşaq oynayır. Dairə şəklində hər uşağa üç mərə (çal) düzülür. Hər 21 balaca də götürür, daşları iki-iki saymaqla mərə-mərə paylayıb yığır. Say belədir: – Dana, dana, qır dana, iki öküz, bir dana.

Hər mərəyə yeddi daş yığırlar. Qürre (püşk) atb oyuna başlayırlar. Püşk düşən uşaq daşlardan mərənin içində birini saxlayır. Qalanlarını mərələrə paylayır. Adamın sayına görə daş udmaq olar. Müqabilə nəfir mərələrində bir və ya üç daş varsa, oyunçunun paylayan daşı da

bir və ya üç daşlı mərələrdə qurtarır, deməli, daşlar cütölüşür, o, həmin daşları udmuş olur. İlk udulmuş daşa metrik deyirlər. Hansı uşaq başqa bir uşağdan yeddi və ya çox daş udsa, daşları onun olur, o birinin mərəsi və daşları azalır. Belə-bələ hər kəsin bütün mərələri boşaldıqda, sıradan çıxır.

MƏŞƏDİ AZƏR, Məşədi Hacı Məcid oğlu İmaməliyev (1870-1951) – şair. Bakının Buzovna kəndində tacir ailəsində doğulmuş, mədrəsə təhsili almış, ərəb və fars dillərini dərindən bilmiş, divan ədəbiyyatının, Şərq və türk mədəniyyəti tarixinin incəliklərindən xəbərdar olmuşdur. Gənc yaşlarından "Azər" toxəllüsü ilə şeirlər yazmış, "Məcmə üş-şüera" ədəbi məclisinin ən nüfuzlu nümayəndəsi kimi tanınmış, Əlağa Vahid onu özünə ustad saymışdır. Onun zəngin poetik irsinin az bir qismi sağlığında işıq üzü görmüşdür. "Oğuzname", "Çingizname" kimi dərindən milli ruha malik əsərləri yalnız son dövrlərdə ayrıca kitab halında (Məşədi Azər. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Boz Oğuz" nəşriyyatı, 1996) buraxılmışdır. Görkəmli söz ustasının 1925-ci ildə qələmə aldığı "Oğuzname" əsərinin bir bölümündə Novruzdan da bəhs edilir.

...Bir çox illər yaşadılar orda şad,
İrginequn verdilər o yerə ad.

Çoqaldılar, saygəlməz oldular,
İrginequn ölkəsinə doldular.

Yol verməzdi dağlar çıxıb bayıra,
Seyr etməgə gözəl çəmən-çayıra.

Bilməzdilər arqasında dağların
Olduğunu nəşə verən bağların.

Dağ əşməyə hünərləri yox idi
Başqa yerdən xəbərləri yox idi.

Günlərin bir günü qoçaq bir kişi –
Adı Bozqurt, demirçilik də işi.

Kim bilir nə üçün gedirmiş hara,
Görər tilisimli böyük mağara.

İrginequnludan hələ bir nəfər
O məkana cəylomışdi güzər.

Mağarada görmüş çökic, ürs, ocağ,
Demirçilik aləti, etmiş marağ.

Bu şeylərdən marağ artmış qoçağa,
Dayanmadan atəş vurmuş ocağa,

Qabağına qabaqlığın bağlamış,
Demirçi tək yengini çırmaqlamış.

Görən kibi demirçilik alətin
Xəyalına salmış əski sonətin.

Bir demiri alıb qoymuş atəşə.
Demirçilər kibi başlamış işə.

Oddan almış qızartdığı demiri,
Qığılcımla doldurmağa hər yeri.

Çökic ilə urcək atəş saçılar,
Mağaradan dışra bir yol açılar.

Bozqurt görər böylə tühəf bir halı,
Əhaliyə verər xəbər əhvalı.

Dağ sırtında bir mağara tapdığın,
Atəş yağıb hər necə iş yadığın.

Demirindən döğərək od saçılmaq,
Bilinməyən dünyaya yol açılmaq.

Bu müjdədən xəbər tutan cəməat
Dağa qoşdu bulmaq üçün səadət.

Bu kəsərlə qoşmaq dağın sırtına
Aşkar etdi gizli yurdda fırtına.

Bu kəsərlə dağa qoşan əhali
Məsrur oldu görün kibi əhvalı.

Bildilər ki, başqa yerlər də varmış,
O yerlərə görə bu yer məzarmış.

Çünki Bozqurt sındırılmışdı tilsimi,
Qurtarıcı qaldı onun isimi.

Buna görə edib ona çıxıram
Bu qərara gəldi türklər bitməmə.

Məmnun etmək üçün Bozqurt yoldaşı
Qayırdılar altundan bir qurt başı.

Tələb etdi bunu türklərin çoğu –
Qurt başıyla bəzənsin dövlət tuğu.

Bəzədilər tuğlarının başını,
Zohərləyib düşmənlərin əşini.

Gün təhəvvül edən zaman Həmələ
Bu işlərin gətirdilər əmələ.

Çün dünyaya türklər bu gün yayıldı,
Onun üçün ilin başı sayıldı.

İrğinoqun dörd yüz ildən ziyada
Məskən oldu onlar üçün dünyada.

Dörd yüz ildən sonra qıyıb dünyaya
Arta-arta, gəlməz oldular saya.

Qurtuluş günləri çünki bu gündür,
Türklər üçün bu gün toydur, düğündür.

Əcəmlər də buna "novruz" dedilər,
Onlarda da bu gün bayram edilər...

MƏZAR ÜSTƏ GETMƏ – ilaxır çərşənbə və bəzən Novruz günlərində ölənlərin qəbirlərini ziyarət etmə adadı. Novruz bayramı üçün hazırlanmış nemətlərdən sonra tutulub qəbiristanlığa gedilir və bu xonça ölənin qəbri üzərinə qoyulur. Şam yandırılır. Quran və yasin oxudulur. Qəbirin ətrafı təmizlənir. Sonra hər kəs öz evinə qayıdır. Bu mərasim mərhumun xatirəsinə hörmət və ehtiram bəsləmək, onu yad etmək məqsədi daşıdığı üçün vacib sayılır. Etnoqrafik məlumatlardan və ədəbiyyat materiallarından məlum olur ki, hələ lap qədim Azərbaycanca "Ata-baba günü" adı ilə məzar üstə getmə adətində olmuşdur.

Qədim azərbaycanlılarda belə bir etiqad vardı ki, ata-baba ruhları bu dünyaya gəlib öz yurdlarından, kəndlərindən, ailələrinin həyatı ilə maraqlanırlar, onlar üçün qayğıkeşlik göstərirlər. Bu eyni ilə axır çərşənbə bayramı etiqadları içərisində görünür. Etiqada görə, axır çərşənbə gecəsi "ölülər... bacaya gələr, öz ailələrinin dolanışığından, bayramı nə cür keçirmələrinə xəbər tutarlar" (Bax: *Ata-baba günü*).

MİLADI TARİXİN HİCRİ-QƏMƏRİ (AY) TARİXƏ ÇEVİLMƏSİ ÜSULU

Fikirlişirlik ki, görəsən, miladi tarixinin 2008-ci ili hicri-qəməri (Ay) tarixinin hansı ildir?
Götürdüyümüz, yaxud hər hansı başqa ildən hicrətdə də istifadə olunan 621 çıxılır.

2008-621=1387

Burada da bu 1387 hicri-şəms (Günəş) ildir. Əgər hicri-qəməri (Ay) təqvimini hər 33 ildə bir il miladını qabaqlayırsadı, şəms (Günəş) təqvimi ilə bu bir il – 32 il dövrətməyə olur. Odur ki, hesablamada alınmış şəms (Günəş) ili 32-yə bölünür.

1387:32=43,3 (qalıq)

Bu əməliyyatda alınmış 43 tam rəqəmi yenidən həmin şəms (Günəş) ilinin üstünə hesablanır:

1387+43=1430

Deməli, miladi 2008-ci il hicri-qəməri (Ay) tarixi ilə 1430-cu ildir.

MİRZƏ İBRAHİMOV, Mirzə Əjdər oğlu İbrahimo v (1911-1993) – nasir, dramaturq, ədəbiyyatşünas, publisist, tərcüməçi, ictimai xadim. Azərbaycanın xalq yazıçısı (1961), əməkdar incəsənət xadimi (1941), Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü (1945), SSRİ və Azərbaycan Respublikası Dövlət mükafatları laureatı (1950, 1965), Beynəlxalq Cəvahirələ Nehru mükafatı laureatı (1979), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1981).

1911-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Şərab şəhəri yaxınlığındakı Evə kəndində anadan olmuşdur. 1918-ci ildə atası və böyük qardaşı ilə Bakıya gəlmişdir. Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunda (1931-1932), SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqsənəşliq İnstitutunda təhsil almışdır (1935-1937). Azərbaycan SSR Xalq Maarif komissarı (1942-1946), Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin sədri (1946-1954), Sovet katib (1965-1975), Azərbaycan SSR Nazirlər Birliyi sədrinin müavini (1946-1950), Azərbaycan Respublikası Ali Sovetini Rəyasət Heyətinin sədri (1954-1958), 1977-ci ildən Asiya və Afrika Ölkələri ilə Sovet Həmrəylik Komitəsinin sədri və s. məsul vəzifələrdə işləmişdir. Dəfələrlə SSRİ və Azərbaycan SSR Ali Sovetlərinin deputatı seçilmişdir. Orden və medallarla təltif olmuşdur.

M.İbrahimovun "Novruza layiq hədiyyə" məqaləsi ixtisarla verilir:

"...Xalqların lap qədimlərdən gələn çox gözəl və maraqlı bayramları vardır. Bu bayramlarda insanlar həmişə həyatın çətinliklərini, dörd-qəmini unutmamağa çalışırlar. Çalışdırlar ki, bayramı ruh yüksəkliyi ilə və ömyyə məhəbbətlə qeyd etsinlər.

Bayram, töbi olaraq, hər xalqın tarixən formalaşmasının ... vəziyyəti ilə bağlı olur. İqlimin təkrarlanmaz və gözəllənəməz hadisələri də bayramlara öz təsirini göstər-

mişdir. Bayramın necə keçirilməsi və mənalandırılmasında insanların mənəvi-psixoloji aləmi, əxlaqı, dünyə və kosmik aləm bərdəki təsəvvürləri də əz rol oynayırlar. Bütün bunların təsirini ən qədim bayramlardan tutmuş bizim əsrimizdə yaranan bayramların da keçirilməsindəki modelərdə, geyim və oylonca vasitələrinin müxtəlifliyində, zənginliyində, xüsusi milli forma rəngarəngliyində görmək və hiss etmək mümkündür.

Azərbaycanda Novruz ən qədim bayramlardan biridir. Novruz bayramı xalqın həm də bir çox mifoloji təsəvvürləri ilə bağlıdır. Uşaqlıqda anam Zohradan eşitdiyim bir rəvayət yadımdan çıxmayıb. Bu rəvayət Novruzun gəlməsi ilə əlaqədar idi. Axi, günəş yeri daha artıq qızdırmağa başladığı yaz günlərində hələ qışın rütubəti çökilməmiş torpaq qoynundan yamyaşıl toravətli otlarla yanaşı, Azərbaycan klassik və xalq poeziyasında əsrlər uzunluğunda olunmuş bənövşə də baş qaldırmağa başlar və bu zaman torpaq nəfəs almış kimi buğlanırdı. Anam bu mənzərəni görəndə qərribə bir həsrət və sevincle deyirdi:

– Kərəm Nərgiz xanıma izin verib, gəlib anası ilə görüşsün.

– Ana, danış da, de görək Nərgiz xanım kimdir. Kərəm kimdir? – deyər biz maraqla soruşardıq. Anam bizim başımızı sığallayıb həzin səslə danışırdı:

– Kərəm yeraltı dünyanın Allahıdır, ölümlər padşahıdır. Nərgizi oğurlayıb ora aparıb, ancaq söz verib ki, hər yaz onu anasının görüşünə buraxacaq. Budur, o gəlir, torpaq da onun nəfəsilə isinir, nəfəs alır, buğlanırlar...

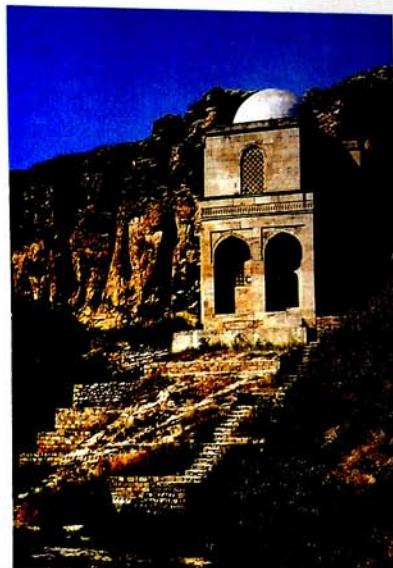
Novruz bayramı öz-özlüyündə çoxlu bu kimi rəvayət və miflər doğurmuşdur. Bu bayram qədimlərdən xalq arasında kütləvi el şənliyi kimi qeyd edilmişdir.

İyirminci illərin axırlarında Sovet Azərbaycanında ifrat solçuluq təsirləri nəticəsində yəne Novruz bayramına dini damğa basılmış və o, demək olar ki, rəsmən qadağan olunmuşdu. Buna baxmayaraq, o vaxtdan bu günə kimi xalq onu evlərində bayram etmiş, çərşənbələri, bayram günlərini səməni, şəkərbura, paxlava, noğul-badam, bəzəkli xonçalar, rənglənmiş-boyanmış yumurtalarla keçirmişlər. Bu faktın özü Novruz bayramının həyatımızda nə qədər dərin işləmiş olduğunu nümayiş etdirir...

"...Bütün qadağalara baxmayaraq, xalq Novruzla əlaqədar bir-birindən zəngin, rəngarəng nəğmələrini, adət-lərini, oyun və tamaşalarını yaşada bilmişdir..."

MİYANPUR – Novruz bayramı süfrəsinin çərəzlərindən biridir. Əsasən, orik və şaftalı qaxından hazırlanır. Qurudulmuş meyvələrin çoyidəri çıxarılaraq arasına qoz və ya badam ləpəsi qoyulur, sonra onlar sapa düzülür. Əsasən Naxçıvan bölgəsində, xüsusilə, Ordubadda geniş yayılmışdır. Xalq arasında miyanpurdan qanazlığının, bəgicollən-mənin, ümumi zəifliyin qarşısını almaq üçün müalicə vasitəsi kimi də istifadə edilir. Cənubi Azərbaycanda encirdən də miyanpur hazırlanırlar.

MOZU-MOZU – Novruz bayramı günlərində də uşaqların oynadıqları oyun. Bu oyunda üç nəfər iştirak edir. Uşaqların bir yumru, bir yastı daşı olur. Onlar bir-bir yastı daşıla yumru daşı vururlar. Yumru daş vurulanda nə

qədər gedərsə o məsafəni addımla ölçürlər. Şort qoyulan məsafəyə kim qabaqca daşı vurub apararsa o, oyunda qalib sayılır.

MÖVÜC – Novruz bayramı süfrəsinin çərəzlərindən biridir. Təmül üzüm qurusu (bax: *kışmiş*).

MUŞTUQUÇU ÇƏRŞƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən ikincisinin el-oba arasında işlədilan adlarından biridir.

MÜJDƏCİ ÇƏRŞƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbəsinin ikincisinin el-oba arasında işlədilan adlarından biridir. Baharın – Novruzun ilk sorəğini xəbər verdiyi üçün ikinci çərşənbə belə də adlanır. Xalq arasında Xəbərci çərşənbə kimi də tanınır.

MÜRVƏT TOYU (mərhəmət, şəfqət, insanıyyət anlayımında işlənen ərəbcə "mürvət" sözündəndir) – azərbaycanlılar arasında Novruzla bağlı həyata keçirilən xeyirxah adət. Bu adətə məzmunu belədir: el-oba Novruz günü yığılıb, kəndin kimsəsizlərinə, xüsusilə ailə qurmaq imkanı olmayan oğlan və qızlarına toy edilir. Ağsaqqalların, ağbircələrin təşəbbüsü ilə keçirilən Mürvət toyunda hərə öz imkanı müqabilində iştirak edir, otlik qoyun, mal, düyü, yağ və başqa ərzaq məhsullarını təmənənəsizə bağışlayırlar. Bir sözlə, el-obanın köməyi və iştirakı ilə imkansız oğlan və qızın toyu edilir. Xalq təzə ailə həyatı quranaqlarə öz xeyir-duasını verir, noticə etibarə ilə yeni bir ailənin əsası qoyulur. Çox zaman evi olmayan belə ailələr üçün əvvəlcədən el gücü ilə hətta ev-çəşik də tikilir.

MÜTƏLLİMÖV Tofiq Mütəllim oğlu (1929-1992) – şair, tərcüməçi, publisist. Azərbaycan Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi (1989). Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. ADU-nun filologiya fakültəsini qurtarmışdır (1963). "Pioner" jurnalında məsul katib, Azərbaycan komsomolunun Mərkəzi Komitəsində təlimatçı, bölmə müdiri, Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsində baş redaktor, "Azərbaycan gəncləri" qəzetində şöbə müdiri işləmişdir. 150-dən artıq şeirinə məhni bostolanmışdır. "Cücelerim" mahnısının sözləri dünya xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuşdur. "Bəxtovər uşaqlar" (1953), "İşıq" (1955), "Görüş" (1960), "Mehriban baxışlar" (1965), "Kökliklər oxuyanda" (1965), "Sevənlərçin" (1967), "Lələlərin nəğməsi" (1968), "Gözəllikdən doymur ürək" (1973), "Danışan çiçəklər" (1975), "Sənin xotrına" (1976), "Durmaların qanadında" (1992) və s. əsərlərinin müəllifidir. "Yaz nəğməsi" şairin bahara həsr olunmuş şeirlərindəndir.

Günəşin şəfaqla
Parçalandı sinəsi
Şaxtanın da, qarın da.
Bahar gəldi ellərə
Qaranıq dimdiyində,
Maralın buynuzunda,
Durnanın qatarında.
Qışın yolunu kəsd
Lələlər yol boyunca
Qırmızı işıq kimi.
Zirvələr vəcdə gəldi,
Şalalə sazlarını
Caldılar aşiq kimi.
Bulaqlar kəməncəyə,

Çaylar tara döndülər,
Düzülər aşıb-daşdılar,
Qızlar, nişanlı qızlar,
Bir az durmaşdılar,
Bir az ceyranlaşdılar,

Ana torpaq yaratdı
Bahar simfoniyasını
Çiçək notları üstə.
Zümrüd donlu baharı
Salamladı təbiət
Köhlən atları üstə.

Bahar yaşıl lent oldu
Vüqarlı ağacların
Pərişan saçlarını
Döndü ağ çiçəklərə
lydə ağaclarında,
Badam ağaclarında.

Bir yaşıl kitab kimi
Vərəqləndi, ən şirin
Arzuya döndü bahar.
Dağ başında qartala,
Qayalarda köklyə,
Yamyaşıl yamaqlarda,
Quzuya döndü bahar.

Nəhəng bir orkestrə
Döndü Ana təbiət,
Dirijoru bahardı.
Küləklər hər tərəfə
Bu torpağın qələbə
Müjdəsini apardı.

Nn

NABAT – Novruz bayramı süffosinin şirniyyat növlerinden biri. Ağ şəkər üzərində kristallaşdırılmış iri şəkər parçalarından ibarətdir. Düzgün olmayan piramida şəklində və xüsusi formalarda, şəffaf bozuntul, çəhrayı və sarı rəngdə hazırlanır. Qədim zamanlardan Azərbaycanda mərasim şirniyyatı kimi işlədilir. El adətinə görə, nişan və toy mərasimlərində şirniklik moqəddi ilə qız evinə xonçalarda nabat da göndərilir.

NAR – Azərbaycan torpağının ən qədim nemətlərindən biri. Narda həm heyət şirəsi, həm də günəş qaynarlığı var. Ona görə də xalq təbabətində narı min bir dərddin məlhəmi hesab edib, şofa mənbəyi adlandırılıb. Narın müalicəvi xassəsi qədim zamanlardan misirlilərə, assuriyalılara, yunanlara və romalılara məlum idi. Hələ 4 min il bundan əvvəl Çin təbibləri nar qabığına qurd dərmanı kimi işləmişlər.

Azərbaycan ərazisində onun öz vətəni, yurdu var. Qarabağda, Ağdamın yaxınlığında Şelli kəndi, Şirvan torpağında isə Göyçay. Arxeoloji qazıntılar zamanı Mingəçevirdən və Gəncəçay ərazisindən miladdan əvvəl VI-V minilliklərdə aid nar ağacının qabığı aşkar olunmuşdur.

Narın, ümumiyyətlə, 300-dən çox növü məlumdur. Bunlardan da 200-ə qədəri yalnız Azərbaycanda becərilir. Narın növündən asılı olaraq meyvələri şirin-turş və turşşirin olur. İndi respublikamızda gülüyşə, bəlamürsöl, vələs, qırmızıqabıq, nazıqabıq, şahnar, qırmızı mələz, şelli mələzi, şirin və s. nar növləri yetişdirilir.

Nar qidanın yaxşı həzm olunmasını təmin edir, iştahatı artırır. Zəif qüvvət, qan, şofa, gözə işıq verən nar xalq arasında "can məlhəmi" adlanır.

Hələ qədim zamanlardan Novruz bayramında, el şənliklərində nar meyvəsindən şərbət, narşorab adlanan qatı nar şirəsi hazırlayırlar. Bunun üçün kömşirin nar meyvəsi-

nin donələrini ayırıb götürür və onu şəkər şərbətində qaynadırlar. Azərbaycan milli mətbəxi üçün səciyyəvi olan narşorabdan plov, tiko kabab, lüləkabab, balıq kababı yeməklərində iştahə artıran və tamverici kimi istifadə edirlər.

NATƏVAN Xurşidbanu Mehdiqulu xan qızı (1832-1897) – şairə. Şuşada doğulmuşdur. Bibisi Gövhər xanım təbiətə edib böyümüş, ona musiqini, şəri, rəsmi sevdirmişdir. Şorq dillərini öyrənmiş, Firdovsi, Nizami, Sədi, Hafiz, Nəvai, Füzuli və b. klassiklərin əsərlərini oxumuşdur. 1858-ci ildə Bakıda A.Düma (ata) ilə görüşmüş, öz əl işlərini ona hədiyyə vermişdir. 1872-ci ildə Şuşada "Məclisi-üns" ədəbi məclisini təşkil etmişdir. Əsərləri dərindən somimiyotü, incə lirizmi ilə seçilir. Şairin "Bənövşə"si incə bahar çiçəyi haqqında yazdığı qiymətli şeirdir:

Fələk rənginə bənzər bu bənövşə,
Tutub səhraları hər su, bənövşə.

Nəçün gülşənlərin tərkin qılıbsan,
Düşübsən çöllərə dolcu, bənövşə?

Bələ qəddin bükülmüş pirlərtək,
Deyirsən sübhü-şam: "yahu!" – bənövşə

Səni şövqi-bahar aşiftə qılmış,
Çəkor aşiq olan qayğu, bənövşə.

Dilətr ötrin künül, badi-səbadan,
O zülfi yartək xoşbu, bənövşə.

NƏBİ XƏZRİ, Nəbi Ələkbər oğlu Babayev (1924-2007) – şair, dramaturq, publisist, tərcüməçi, Azərbaycanın xalq şairi (1984), SSRİ və Azərbaycan Respublikası Dövlət mükafatları laureatı (1973, 1982), əməkdar incəsənət xadimi (1979).

Bakı şəhəri yaxınlığındakı Xırdalan kəndində anadan olub. ADU-da, Leningrad Dövlət Universitetində (1947-1949), M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda (1949-1952) təhsil almışdır.

Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının katibi (1958-1965), Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsinin sədr müavini (1965-1971), Azərbaycan mədəniyyət nazirinin müavini (1971-1974), Azərbaycanın Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqə Cəmiyyəti Rəyasət Heyətinin sədri (1974-1992) vəzifələrində işləmişdir. SSRİ, Azərbaycan və xarici ölkələrin orden və medalları ilə təltif olunmuşdur. "Çiçəklənən arzular" (1950), "Bakının səhəri" (1954), "Salxım söyüdlər" (1957), "Vətən və qürbət" (1958), "Seçilmiş əsərləri" iki cilddə (1973-1974), "Seçilmiş əsərləri", dövd cilddə (1983-1984), "Nəsillər-əslər" (1985), "Torpaq, sənə and içirəm" (1989), "Qəm dəftəri" (1991), "Əsrin qanlı lələsi" (1996) və s. əsərlərin müəllifidir. "Yaz günü – Novruz günü" şairin bahara, Novruz bayramının başlanmasına həsr olunmuş şeiridir.

Bu gün, yaşid olur gündüzlə gecə,
Dağa duman çöküb, çən yeridikcə,
Dərin dərəldərdə sel daşan gündür
Uca zirvələrdə
Qar oridikcə,
Damlalar dəryyəyə qarışan gündür,
Bu gün yerin, göyün öz sevinci var.
Gözünü açdıqca günəşli bahar,
Sözlor şəfəqlərdən qamaşan gündür.
Uzaq üfüqdəki soyuq ulduzlar
Bu gün isti-isti sayrışan gündür.
Gəlin, salamlaycaq doğma baharı
Ana yurdumuzun
Ana qolları
Baharın boynuna sarışan gündür.
Odlar torpağının gur tonqalları
Yerin üroyitək alışan gündür.

Çaylar arzu kimi aşib-daşanda,
Həsretli torpaqla yaz qovuşanda
Yer göyə
Göy yerə
Yaraşan gündür.
Təbiət sevgidən söhbət açanda,
Küsmüş sevgililər bərişan gündür.
Dumalar vətənə dönür qürbətədən.
Üfüqlərin donu mavi xələtdən.
Köksündə günəşi
Zər nişan gündür.
Bu gündən, sabahdan, əbədiyyətdən
Mehriban-mehriban danışan gündür.

NİZAMİ GƏNCƏVİ, İlyas Yusif oğlu Nizami (1141-1209) – dahi Azərbaycan şairi. Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. Nizami Gəncəvi tarix, fəlsəfə, məntiq, poetika, astronomiya, həndəsə, coğrafiya elmlərinə dərindən bələd olub. O, memarlıq, musiqişünaslıq, rəssamlıq kimi sənət növlərində də xəbərdar imiş. Azərbaycan, fars, ərəb, pahləvi dillərini mükəmməl bilməsi ona

qədim dünya və orta əsrlərdə yaranmış bütün elmi və ədəbi mənbələrlə tanış olmaq imkanını vermişdir.

Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatı tarixində ilk "Xəmsə" ("Bəşlik") yaradan sənətkardır. Şairin "Xəmsə"-sinə daxil olan poemalar bunlardır: "Sirlər xəzinəsi" (1174-1175), "Xosrov və Şirin" (1181), "Leyli və Məcnun" (1188), "Yeddi gözəl" (1197), "İskəndərname" (1203-1205). Nizami Gəncəvi 1209-cu ildə Gəncədə vəfat etmişdir. Şairin "Yaz" şəri ilin gül-çiçək fəslinə bahara həsr olunmuşdur.

Səfəli bir gündə, bahar çağında,
Əylənmək gözəldir ellər bağında.
Bənövşə gətirə bahardan soraq,
Nərgiz əllərində qaldıra çıraq.
Güllər bütəs qura çaylar boyunca,
Şirindil bülbüllər öto doyunca.
Çöllərdə ceyranlar başlaya rəqsə,
Ceyran balaları vərə səs-sosə.
Çiçəklər açıla, güllər boy ata,
Düzləri maralın səsi oyada.

NİZAMÜLMÜLK – XI yüz ilin məşhur səlcuq vəzir. Səlcuq sultanlarından Alp Arslan və Məlik şahın vəzirli olmuş. Səlcuqlar dövlətinin genişlənmə mərhələsində, ölkənin iqtisadi və hərbi qüdrətinin artırılmasında, elm və mədəniyyətin yüksəlməsində çox böyük işlər görmüşdür.

Nizamülmülk Səlcuq dövlətinin vəzirli olduğu dövrdə Azərbaycan da həmin dövlətin tərkibinə daxil edilmişdi. Buna görə də "Siyasətnamə" XI əsr Azərbaycan tarixinin öyrənilməsinə mühüm mənbə sayılır. Müəllif özünün "Siyasətnamə" əsərində verdiyi maraqlı məlumatla xalqın məhvə hətətdə xüsusi yeri və çəkisi olan Novruzun dövlət idarəçiliyində də az rol oynamadığını təsdiq edir. Əsərdən bəlli olur ki, bayrama bir neçə gün qalmış carçılar şəhərləri, obaları, bazarları gəzərək, şah sarayının xalq üzünə açıq olduğunu elan etməmişlər. Bayram günü camaat saray meydanına toplaşar və hökmdardan kimin nə şikayəti varsa çəkinmədən söyləyərmiş. Bu vaxt padşah taxtdan düşüb baş məbuda qarşısında diz çökərək deyərmiş: "Mənim şəxsiyyətimə əhəmiyyət verməyərək, bitərəfənə bu adamın mənə qarşı elədiyi şikayətə bax və hökm ver". Bundan sonra məhkəmə qurular və şikayətə baxılmış. Şikayətə gələnlərin dərəcəsinə əsasən deyilməmiş. Göründüyü kimi, tarixin qədim dövrlərində ən qəddar hökmdarlar belə Novruz bayramı ərəfəsində öz zülmünü əzaltmağa məcbur edilmiş.

NƏBATİ, Seyid Əbülqasim Nəbatı (1800-1873) – XIX yüzillikdə Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış şairi S.Ə.Nəbatı təxminən 1800-cü ildə Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalının Üstibin kəndində anadan olmuşdur. Şeirlerini "Nəbatı", "Məcnun", "Məcnunşah", "Xançəban" təxəllüsləri ilə yazmışdır. Təsəvvüf ədəbiyyatının da görkəmli nümayəndəsi kimi tanınır. S.Ə.Nəbatı 1873-cü

ildə vəfat etmiş və Üstibində dəfn olunmuşdur. Şairin gəraylı və qoşmalarında baharın təsviri də xüsusi yer tutur. "Yenə gəldi bahar fəslinə" mısrası ilə başlanan gəraylısının birinci üç bəndi də bahar taravotludur.

Yenə gəldi bahar fəslinə,
Bülbül gəldi dədə, dədə,
Əhməri güllər açıldı,
Sağı, gotir bədə, bədə.

Yenə səbz oldu çəmənlər,
Güldən bəzəndi gülşənlər,
Çıxmış süzə gülbədonlar,
Hamı üzü sadə, sadə.

Voh, voh, güldür bu, ya lalo,
Gül üzünə qonub jalo,
Sağı, dur, ver bir piyalə,
Dəli Fərhadə, Fərhadə...

NƏSİMİ İMƏDƏDDİN, Seyyid Əli Seyyid Məhəmməd oğlu Nəsimi (1369-1417) – şair, mütəfəkkir, anadili şerimizin ən böyük nümayəndələrindən biri. Nəsimi Şamaxıda anadan olmuşdur. Atasının adı Seyyid Məhəmməd, öz əsil adı isə Seyyid Əlidir. "Dinin dröyi" mənasında olan İmameddin isə xalqın hörmət əlaməti olaraq şairə vermişdir addır. Ailə mühitində təlim-tərbiyə, təhsil alan İ.Nəsimi ərəb, fars dillərini seir yaz biləcək səviyyədə mükəmməl bilmişdir. Hürufilik təriqətinin başçısı Fəzəllullah Nəiminin adına uyğun olaraq şeirlərini "Nəsimi" (zərif, xəfif esən yel, meh) təxəllüsü ilə yazıb.

Hürufilik təriqətinin təbliğatçılarından olan İ.Nəsimi Hələb şəhərində tutulur və diri-diri dərisi soyulmaqla öldürülür. Şairin "Mövsimi-novruzü neysan..." şəri bahara – Novruza həsr olunmuşdur.

Mövsimi-novruzü neysan aşkar oldu yeno,
Şəhrimiz şeyxi bu gün xoş bədəxar oldu yeno.

Qönçədən gül baş çıxardı, aldı üzündən niqab,
Bülbülü-şeyda xətibə-lələzar oldu yeno.

Əski dünya yenigə xələt geydi bu mövsimdə uş,
Çöhrəmiz dürlü bu gün noqşi-nigar oldu yeno.

Nərgisi gör, cam olındı mey sunar ariflərə,
Cümlesin məst eylədi, kəndi xumar oldu yeno.

Bədə içmək rövzədə gör sən dilərsən hur ilə,
Yar olın tut, bağçaya gir, novbahar oldu yeno.

Saqiya, camı gotir kim, mən uzatdım tövbəmi,
Əski təqvimim mənim bətiətar oldu yeno.

Sən Nəsimi rəzini, ey dan yeli, yaro yetir:
Sənsizin halım pərişan, biqarar oldu yeno.

NOĞUL – Novruz bayramı süfrosinin şimiyəti növlərindən biri. Sirkə cəvhəri əlavə edilməklə bişirilən qatı şəkər şərbəti, keşniş toxumu və düyü unundan hazırlanır.

Forması yumru, səthi kələ-kötür, rəngi ağ, bəzən çəhrayı və sarı olur. Qədim zamanlardan el bayramları, möşət şənlikləri və digər mərasim məclislərinin ziyafət süfrələrində çərəz (xuşgəbar) kimi işlənmişdir. Tarixən yaranmış və onəne halında zəmanəmizədək çatmış el adətinə görə xalq bayramları, xeyir işlərlə (nişan, toy və s.) əlaqədar çay dəstəgahı, nişan və bayramlıq xonçası və s. tədbirlərdə noğuldan geniş istifadə edilir.

“NOXUD ÇUXURU” – Novruz bayramı və digər el şənliklərində uşaqlar tərəfindən oynanılan oyunlardan biri. Bu maraqlı oyun ev şəraitində keçirilir. Böyük bir sini təmiz və narın qumla doldurulub, üzəri hamarlanır. Sininin dövrəsi boyunca bir-birinin yanında, qumun üstündə kiçik çuxurlar qazılır... Hər çuxura yeddi ədəd noxud salınır. Oyunçular cüt-cüt noxudları çuxurlara salarkən belə bir şeir deyirlər:

Tay cütüm (birinci cüt)
Taylar cütüm (ikinci cüt)
Alaca mətək (üçüncü cüt)
Dalınca kətək (bir tək)

Oyunda üç və üçdən artıq oyunçu iştirak edə bilər. Oyunçulardan biri payına düşən çuxurlardan birinin noxudlarını saat əqrəbi istiqaməti üzrə qonşu çuxurlara bir-bir salır. Növbə ilə ikinci və üçüncü oyunçu da bunu təkrar edir. Kimin axırncı noxudu oyunçuların çuxurundakı tək sayda (1, 3, 5) olan noxudların üzərinə düşərsə, o oyunu udmuş hesab olur. Bu qayda ilə oyun davam edir.

NOVRUZ – ilin yeni, başlanğıc günü. Günəş təqviminə əsaslanan astronomik yazın-baharın yetişdiyi ilk gün. Dini və dünyəvi baxışlarından, dünyagörüşündən asılı olmayaraq, dünyanın bir çox xalqı Novruzunu yeni həyatın canlandığı ilk gün kimi qeyd edir. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına (1813, 1828) qədər ölkəmizdə tozə il martın 21-dən başlanmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) zamanında da yeni ilin Novruz bayramından başlanması haqqında qərar verilmişdi. 1920-ci il bolşevik Rusiyası işğalı yeni ilin Novruz bayramından başlanmasını yasaq etmişdi.

NOVRUZ – bahar, yaz bayramının şərəfinə söylənilən qədim nəğmələrdən biri:

Xonçaya qoydum balığı,
Al boyadım ortalığı,
Gərdişə sal çalmalığı,
Çünkü gəlibdi Firuz,
Xoş keçəcəkdik Novruz.

Taxçaya qoydum çırığı,
Rövşən eyləsin bucağı,
İşıqlandırın otağı,
Çünkü gəlibdi Firuz,
Xoş keçəcəkdik Novruz.

Atəşə səp üzərliyi,
Qamıyarıq bəzərliyi,
Süxtə eləsin öyərliyi,
Çünkü gəlibdi Firuz,
Xoş keçəcəkdik Novruz.

NOVRUZ BALIĞI – Novruz bayramı süfrəsinin ənənəvi nemətlərindən biri. Novruz bayramında süfrəyə bütöv şəkildə balıq bəşirib qoymaq qədim el adəti kimi bu gün də bir çox bölgələrimizdə qalmaqdadır. Balığın ağzına qızıl üzük də qoyulur. Xalq bunu evə xeyir-bərəkət gətirən uğurlu rəmzi əlamət sayır. Balığın yeni gün – Novruz atributları arasında yer alması Xıdır və İlyas qardaşlarının dirilik suyunu – “abi-çavıdan”ı tapmaları ilə bağlı mifoloji rəvayətlə əlaqədardır. Rəvayətə görə, zülmət dünyasında yorulub əldən düşmüş qardaşlar dincəlmək üçün təsadüfən yanında oturmaqları çəmənin suyunda əllərinin quru balığı yummaq istədikləri zaman balıq canlanıb dirilmiş və beləliklə də Xıdır və İlyas dirilik suyunu tapıb içərək əbədi həyat, ölümsüzlük qazanmışlar. Novruz süfrəsindəki balıq da bu mənada yeni həyat, dirilik rəmzi kimi düşünülmüşdür. Suya balıq salınması yolu ilə ilin təhvil olunmasının dəqiqləşdirilməsi sınağı da eyni mifoloji rəvayətlə bərabər bağlıdır.

NOVRUZ-BAYATI – yeni Şərq xalqları klassik musiqisindəki 12 muğam və altı avazatdan əlavə qeydə alınmış 24 şöbədən biri.

NOVRUZ BAYATILARI – bayatı xalq şeirinin əski nümunəsidir. Örnəklərdə Novruz bayramı və onun ənənələri öz əksini tapmışdır.

Ordan axan arxdımı?
Üzündə duvaxdımı?
Novruz gəlib yetişdi,
Ayrı duran vaxtdımı?!

Mən aşıqəm ayazdı,
Qış dördlidi, nasazdı,
Onu bu dərddə salan
Qarşından gələn yazdı.

Qış çəkilər, yaza bax,
Göydo süzən qaza bax.
Baxdı, ağlim apardı,
Gedən sərvinaza bax!

İl dolandı, gəldi yaz,
Bülbül satdı gülə naz.
Ağlim başımdan aldı
Burdan gedən sərvinaz.

Mən aşıqəm az oldu,
İşvo, qəmzə, naz oldu,
Şükür pərvərdigara,
Qış qurtardı, yaz oldu.

Qış yolunu yaz kəsdi,
Qarant boyaz kəsdi.
Gecə durdum qapıda,
Əllərim ayaz kəsdi.

Atam-anam bağdadlı,
Bağca dadlı, bağ dadlı.
Qış günündə yar qoynu,
Yaz günündə bağ dadlı.

Mən aşıq sədsi, haydı,
Bu çəşub gələn çaydı,
Ötən ilə son qoyan,
Bahar sözlü Boz aydı.

Düznəmin var, çölüm var,
Dənizim var, gölüm var,
Bahar özün yetirib
Soyuq qışa ölümlər var.

Mən aşıq əhar oldu,
Səhər yox, nahar oldu,
Qışın əhdini kəsən
Çiçəklə bahar oldu.

Bu şeirdi, qozoldi;
Solub düşən xozoldi.
Çərşənbələrin ilki
Yalançdı, Əzoldi.

Pərdə aldım, tül oldu,
Taxılıım sünbül oldu.
İkinci çərşənbənin
Eldo adı “Kül oldu”.

Əzizim, bülbülüm mən,
Boy atmış sünbülüm mən,
Çərşənbələr içində
Üçüncüyəm. Güllüm mən.

Sürü deyil, naxırdı,
Qazan dibi paxırdı.
Sonuncu çərşənbənin,
Öz adı İlxırdı.

Günəş nurun saçıbdi,
Soyuq qorxub qaçıbdi.
Məşələrdə, bağlarda
Novruzgülü açıbdi.

Üzdə telə əs dedim,
Söz-söhbətə bəs dedim.
İlxır çərşənbədə
Çillə qarqız kəs dedim.

Yorular süstə gələr,
Əlində püstə gələr,
Novruzda hər yeni il
Bir heyvan üstə gələr.

Dəyirmanı dönə oldu,
Kef-damağı şənə oldu.
Novruz bayramı gəldi,
Gecə-gündüz tənə oldu.

Mən aşıq xoşa gəldi,
Oxudu xoşa gəldi.
Sevimli bahar fəslidi
Novruzla qoşa gəldi.

İp yumağın səridi,
Təri zohmət torididi,
Havaya isti gəldi,
Suyun buzu əridi.

Səsləndi xoruz bənə,
Açıldı sübhün danı.
İlin yaz fəslidi gəldi,
Qızdı torpağın canı.

Gün adı Qodu oldu,
Bir adı Dodu oldu,
Novruzda çərşənbənin
Tonqalı, odu oldu.

Bəldən açdım çəməni,
Suladım bağ-çəməni,
Novruzun nişanəsi
Səmənidir, səməni.

Mən aşıqəm alışar,
Zəhmət çəkər, çalışar.
Novruz günü gələndə
Küsilülər barişar.

Mən aşıqəm deyərlər,
Badam, püstə yeyərlər,
Novruz günü adamlar
Təzə paltar geyərlər.

Mən aşıqəm üzülər,
Qara gözlər süzülər,
Novruzun süfrəsinə
Yeddi nemət düzülər.

Atı çəpdim cilovla,
Balıq tutdum tilovla,
Açdım Novruz süfrəsin,
Bayram keçdi plovla.

Uca dağın qaş var,
Ətəyində daşı var.
Novruzun süfrəsinə
Zəfəranlı aş var.

Mən aşıqəm oyular,
Həm doğranar, soyular.
Novruzun süfrəsinə
Mütəqə bahıq qoyular.

Mən aşıqəm halı var,
Dəymişi var, kalı var.
Novruzda gənc qızların
Axsam qulaq falı var.

Bulaq olub axaram,
Üzük, sırğa taxaram.
Vəsf-i-hal gecəsində
Taleyimə baxaram.

Mən aşıqəm oyarlar,
Deyib, güllü doyarlar,
Novruz bayramı üçün,
Yumurtalar boyarlar.

Mən aşıqəm hay gedər,
Sular daşar, çay gedər.
Novruzda nişanlıya
Xonçar dolu pay gedər.

Ağac qalxar dallanar,
Üstə meyvə allanar,
Novruzda bacalardan
Pay qurşağı sallanar.

Mən aşıqəm çökərlər,
Sındırarlar, sökərlər.
Novruzda ağırlığı
Tonqal üstə tökərlər.

Sözü-söhbəti azdı,
Çiğrişan ördək, qazdı.
Novruzun "Kosa"sında
Keçəlin başı dazdı.

Mən aşıqəm çəpərlər,
Torpağa şum tərərlər.
Novruzda yatan kosin,
Üstünə su səpərlər.

Baş söhbətə qatarlar
Günü-günə çatarlar,
İlin son gecəsində
Ağaclar da yatarlar.

Bağ-bostanı ökərlər,
Atı minib sökərlər.
"Xıdır Nəbi" günündə
Evdə qovut çökərlər.

Mən aşıqəm damı var,
Arzusu var, kamı var.
Novruzun xonçasında
Hər adamın şamı var.

Çətin yollar yaran quş,
Sığallanıb daran quş.
Baharın müjədəçisi
Şanapipik, qaranquş.

Varı qoyun-quzudu,
Çöroyidi, duzudu.
Təbiətin bayramı
Bahar, yaz Novruzudu.

NOVRUZ BAYRAMI MÜNASİBƏTİLƏ HÖKUMƏT MƏMURLARINA MÜAVİNƏTİ-NƏQDİYYƏ VERİLMƏSİ HAQQINDA QANUN – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) dövründə Novruz bayramının yüksək səviyyədə keçirilməsini təmin edən hüquqi sənəd. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində tərofından 1919-cu il martın 19-da qəbul edilmişdir. Rusiya əsarəti dövründə Novruz bayramı rəsmən qeyd olunmurdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Novruz bayramının keçirilməsinə xüsusi önəm verərək, bu məqsədlə 1919-cu il fevralın 18-də bayram münasibətilə müavinət verilməsi barədə Parlamentə qanun layihəsi təqdim etdi. Qanun layihəsi Parlamentin 17 mart tarixli iclasında müzakirə olundu. Müzakirədə Əhməd bəy Pəpənov, Ağa Şürov, Xudadad bəy Məlik-Aslanov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Mustafə Vəkilov çıxış etdilər. Layihə səs çoxluğu ilə qəbul olundu. Qanuna əsasən, hökumət məmurları ömək haqqına görə kateqoriyaya bölünərək, onlara məvacib-

lərinin 40-70%-i qədər müavinət verilməsi qərar alındı. Hökumətin 1919-cu il 19 mart tarixli qərarı ilə nazirlər, onların müavinləri və hökumətin işlər idarələrinə rəislərinin mart ayı üçün məaşi iki dəfə artırıldı.

NOVRUZ BAYRAMININ KİNO TƏCƏSSÜMÜ – Azərbaycan kino ekranı tarixində Novruz mövzusunda müraciət olunması altmışıncı illərin sonlarından başlamışdır. O dövrdən etibarən "Azərbaycan Telefilm" Yaratıcılıq Birliyində, "Azərbaycan kinostudiyası"nın sənədli-xronikal və elmi-kütləvi filmlər redaksiyalarında "Novruz", "Səməni, saxla səməni", "Göl-göl, a yaz günləri", "Yaz bayramı – saz bayramı" kimi onlarla film çəkilmişdir. Bu filmlərdə Novruz bayramına məxsus adət-ənənələri əks etdirən etnoqrafik lövhələr və bayramın ayrı-ayrı bölgələrimizdə yaşayan tarixi özünəməxsusluğu lent yaddaşına köçürülmüşdür.

"Azərbaycanfilm" kinostudiyasında istehsal olunmuş bödi filmlərdə də Novruzla bağlı epizodlara müraciət edilmişdir. "Dəli Kür" (sənari müəllifi İ.Şıxlı, rejissoru H.Seyidzadə) filmində Novruz bayramı filmin dramaturji modelində özünə möhkəm yer tutmaqla filmin strukturunda mükəmməl epizoda çevrilmişdir. Burada Novruz mərasiminin xalq tərəfindən böyük coşğunluqla qeyd olunmasını əks etdirən kütləvi səhnələr və ön planda verilən bir neçə fərdi etnoqrafik lövhə (güləş səhnəsi, yumurta döyüşdürülməsi, bacadan şal sallamaq, üzüksalma mərasimi və s.) milli koloritin inikası baxımından olduqca diqqətçəkicidir. "Yeddi oğul istərəm" (sənari müəllifi Y.Səmədoğlu, rejissoru T.Tağızadə) filmində isə Novruzun əkinlə bağlı motivlərindən ustalıqla istifadə edilmişdir.

NOVRUZ İNAMLARI – yüzilliklərin müşahidəsi, gözəqoyması, sınaması nəticəsində yaranmış inam nümunələri:

Novruz bayramı gecəsi həm də sevgi, istək gecəsi sayılır. Cavan oğlanlar sevdikləri qızlar olan evin bacasından salladıqları qurşaqların ucuna bir dösəl bağlayırlar. Qız və qızın valideynləri o saat mətləbi başa düşürlər. Əgər bu işə razılıq varsa, dösəli qurşaqdan açıb qızın qoluna bağlayırlar. Yox, əgər razı deyillərsə, dösəli bayram nemətlərindən qoyub geri qaytarırlar.

Novruz bayramı səninə açılmış süfrənin künc tərəflərində kimə oturmaz. İnamə görə, ruhdar da bu axşam gəlib künc tərəfdən yaxınlaşaraq süfrədəki nemətlərdən dadırlar. Süfrənin künc tərəflərində oturmaqla ruhların qarşısı kəsilmiş olur. Bundan inciyərək küsüb gedən ruhdar evə ziyanlıq getirə bilər.

Novruz bayramı axşamında yandırılmış tonqal sönənə yaxın üzərək söpib deyirlər: "Ocağımıza ayrı baxanın göz-ləri partdasın, özü yanb çatdasın".

Novruz bayramı tonqalına yaş ağac atmazlar. Yaş ağa-cın qarğıışı tutar, – deyörlər.

Novruz bayramı üçün göyördilmiş səməni saralıb-solandaxar suya axıdılar; arxasınca da şirni atılar. Belo etdikdə, deyörlər ki, evdə xeyir-bərəkət artar.

Novruz bayramı axşam yandırılan tonqaldan xeyir-bərəkət istonilər.

Novruz bayramı axşamı qonşalar təziyəli, yaşlı adamların həyatlarında tonqal yandırıb onları "qara bayram"dan çıxararlar.

Novruz bayramında oğlan evindən nişanlı qız üçün göndirilən bayram payına acılıq götürən nəsnələr qoyulmaz. Belo etməsən, deyörlər ki, qız gəlin gələndən sonra acıdil olar.

Novruz bayramında bağdakı ağacların quru budaqların kəsməsən, ağac küsər, bar verməz.

Novruz bayramı axşamı yandırılan tonqalda üzərək əlşirdib tüstüsünü cv-əşiyə, mal-qarayaya verörlər ki, salamatlıq olsun.

Novruz bayramında evində olmayan, deyörlər, yeddi el evində bayram süfrəsi görməz.

Novruz bayramı üçün göyördilən səməni tez cücərib düz qalxarsa, deyörlər ki, homin il məhsul bol olar.

Novruz bayramı süfrəsinə su dolu qab qoyub içinə xırda balıq buraxırlar. Balıq qabın dibindən düz şaquli qalxıb suyun üzünə burun vurunca ilin təhvil olduğu bilinmiş.

Novruz bayramında bir-birlərinə təbrikə gedənlər getdikləri evin ailə üzvləri sayı qədər bişmiş və qırmızı rənglə boyanmış yumurta aparırlar. Bu həmin ailəyə cənsağlığı, xoşbəxtlik arzulamaq nişanəsidir.

Novruz bayramı tonqalında köhnə höyet süpürgosini yandırıb havaya tullarlar ki, abadiq olsun.

NOVRUZİYƏ – a) orta yüzilliklərdə Osmanlı və Səfəvi saraylarında həkimbaşının xüsusi təlimat və resepti əsasında içinə müsk, ənbər, baharatlar və bəzi gizli tutulan ədviyyələr qatılaraq hazırlanan məxsusi məcun və ya şirni. Novruzio (osmanlılarda "nevruzio") həkimbaşının şəxsən özü tərəfindən Günəş Qoç bürcünə daxil olarkən – il təhvilə hökmdara təqdim olunur və həmin məqamda yeyilirdi;

b) folklor və divan ədəbiyyatında Novruz bayramını, yazın gəlişini tərənnüm edən şeirlərə verilən ad. "Bahariyyə" adı ilə də tanınır (bax: "Bahariyyə").

NOVRUZ-BÜZÜRG – muğam şöbələrindən biri. **NOVRUZ-ƏCƏM** – Humayun dostgahının zəbul ilə bohrmur arasında yerləşən şöbə.

NOVRUZ-ƏRƏB – Yaxın Şərqi xalqların klassik musiqisində 12 muğam və 6 avazatdan olavə olan 24 şöbədən biri. Həminin Humayun dostgahında rəvədidən sonra gələn şöbə.

NOVRUZ-KİÇİK – muğam şöbələrindən biri. **NOVRUZ-RƏVƏND** – Rast dostgahında müqəddimə övozi.

NOVRUZ-SƏBA – Yaxın Şərqi xalqların klassik musiqisində 12 muğam və 6 avazatdan olavə olan 24 şöbədən biri.

NOVRUZ-XARA – Yaxın Şərqi xalqların klassik musiqisindəki 12 muğam və 6 avazatdan olan 24 şöbədən biri.

"NOVRUZGÜLÜ" – Azərbaycan milli ornament növü. Şuşada toxunan uzunsov formalı Qarabağ xalçaçılıq məktəbinə mənsub Novbahar adlı xalçaların arasına bozoyində yerləşən naxış elementi.

NOVRUZGÜLÜ, novruzçiçəyi – Baharın-Novruzun gəlişini müjdələyən, gözoxşayan, könüləcan, qolboxşayan incə bir gül. Yana öyilmiş ağ, zərif çiçəkləri uzun saplaqda tok-tok yerləşir.

NOVRUZNAMƏ – a) Novruz bayramını vəsf edən şeirlərə verilən ad. "Novruzio" və "Bahariyyə" adları ilə də tanınır; b) Novruz bayramının tarixçəsini nəzmə çəkən əsərlərə verilən ad. Məsələn, Əmər Xoyyamın "Novruznamə" əsərində Novruz bayramının yaranması və tarixdə kimlərin adı ilə bağlı olması nəzmə çəkilmişdir (bax: *Əmər Xoyyam*).

NOVRUZKAN – Novruz bayramını vəsf edən mahnı və şeirləri xüsusi şöbə və məharətlə ifa edənlərə verilən xüsusi ad. Xalqımızın söz-səz, nəğmə bayramı, insana məhəbbət bayramı olan Novruzda ifa olunan oxumaların məzmunu bayram ilə sıx bağlı olub, onun vəsfinə həsr edilirdi. Bu məzmunlu mahnılar oxuyan elində Novruz-xan adı ilə tanınır.

NOVRUZ XONÇASI – Novruz bayramı günlərində yoxsullara, kimsəsizlərə, xostolora, imkansızlara kömək olını uzatmaq, yetim-yesirə arxa durmaq, onlara qayğı və diqqət göstərmək həmişə müqəddəs sayılıb. Bu məqsədlə bayramda "Novruz xonçası" hazırlanıb və homin adamlar arasında paylanılır. Bu Novruz sovgatı – sevincə payı ilə köməksizləri şadlandırır, onların kövrək qəlbinə ovundururlar ki, gözü yolda qalmasın. Bayramı şirinlik içində keçirsin, gözü-könülü tox olsunlar.

NOVRUZ SÜFRƏSİ – Novruzun – yeni ilin başlanmasına bir neçə saat qalmış açılan bayram süfrəsi (bax: *Təhvil süfrəsi*).

NOVRUZ TAMAŞASI – Novruz bayramı gününün axşamında göstərilən halay meydan tamaşası. Tamaşada ağsaqqal (halay başçısı), ağbircək (halay ayaqçısı), on və daha çox sayda olan oğlanlar, qızlar, zurnaçılar, sazondolər dostosi, aşıqlar, müğənnilər, kosa, pəhləvan, kondirbazlar.

Axşamüstü meydanın ortasında yandırılmış tonqalın çevrosinə halayçılar, tamaşaçılar toplaşır. Zurna səsli halay-tamaşanın başladığını xəbər verir. Sonra zurnaçılar dostosini sazondolər ovəz ələyir. Halay gedən oğlan və qızlar üz-üzə dayanıb müğənninin oxuduğu mahnının sözlərini xorla təkrarlayırlar. Zurnada "Yallı" havası çalınır. Halayçılar tonqalın çevrosində dövrə vururlar və hər bir kəs növbə ilə tonqalın üstündən hoppanır.

Sazondolər oynaq ritimli hava çalır. Ağbircək – ayaqçının oxuduğu nəğmənin hər mürasim halayçılar xorla təkrar edirlər. Sazondolər melodiyamı dəyişir. Ağbircək – ayaqçı, müğənni, xor növbə ilə oxuyurlar. Mahni qurtarıncə zurnada "Çobanlar" rəqsi çalınır. Oğlanlar ortalığa çıxıb oynayırlar. Melodiya dəyişir. Bir olinədə nəlbəkədə şəm, o biri olinədə boşqabda səməni tutmuş qızlar meydana daxil olub halayçılara qoşulurlar. Yallı davam edir.

Ağsaqqal – yallıbaşı dərbulbul ritimlə meydana girib buradakı Kosa və xorla yanaşı oxuyur. Bu vaxt "Cəngi" havası çalınır, pəhləvan meydanın ortasında ikipudluq daşları atıb-tutmaqla, sinosini daşların qabağına verməklə qüvvəsinə, gücünə nümayiş etdirir. Bundan sonra meydana gözəbəğlənə oxunu göstərilir.

Zurna çalınır. Meydana köndirbaz, keçəpapaq, Kosa, keçə balaları ilə daxil olurlar. Məzhəkəçi dumbul çala-çala üzünü Kosaya çevirərək nəğmə oxuyur. Keçəpapaq hoqqa çıxarır, cürbəcür oyunlar göstərir, tamaşaçılardan pay istəyir. Onlar isə payı keçəpapağa yox, boynunu zınqırovlı keçiyə verirlər.

Kəndirbaz zurnanın sədaləri altında köndir üstə oyun göstərir. Tamaşaçıların Keçi və onun balalarına pay verdiyini görəndə Kosa öləndəki alabozok ağacları onları vura-vura meydandan qovmağa çalışır. Birdən Keçi dönüb Kosanı buynuzlayıb yerə yıxır. Hamı əl çalır. Tamaşanın sona çatmasını bildirmək üçün aşiq meydana girib "Duvaqçapma" oxuyur. Halayçılar "Müxəmməs" saz havası ilə oynayırlar. Tamaşa zurnaçıların "Marş" sədaləri altında sona çatır.

NOVRUZ TAPMACALARI – tapmaca xalq ədəbiyyatının ən əski janrlarındandır. Tapmacalarda Novruz bayramı atributları da öz əksini tapmışdır.

Qar altında yatmışam,
Dördə-qəmə batmışam.
Qaranquşlar gəlməmiş,
Torpaqdan boy atmışam.

(*Novruzgülü*)

Kömürim qırmızı,
Yaşıl köynöyüm.
Novruz bayramında,
Hər bir evdəyəm.
(*Səmən*)

Harayçıyam, hayçıyam,
Bahar sözlü payçıyam,
Sinəm ağ, belim qara
Quyruqdan da qayçıyam.
(*Qaranquş*)

Qab-qacağım, yarağım,
Başımda da darağım.
Uzaq yerlərdən uçub,
Mən özümü yetirirəm.
Baharın xəbərini,
Elə müjdə götürürəm.
(*Şanapipik*)

Alov deyil, fanaram,
Ayı, günü sanaram.
Novruzun xoşçasında,
Hər bir ada yanaram.
(*Şam*)

Özüm isti, rəngim al,
Ağrı-dərdi məndə sal.
(*Tonqal*)

Qapız gümbəzəm,
Üzüm ağ, içim sarı.
Novruzda bezənərəm,
Qırmızı, yaşıl, sarı.
(*Yumurta*)

Papağı qara,
Köynöyü ağdı.
Novruz süfrəsində,
Təpədi, dağdı.
(*Plov*)

Ağzi bağlı, bizə tanış,
Ayparadi, üstü naxış.
(*Şəkərbura*)

Dəyirmi, tağalağam,
Qat-qat paltar geyərəm.
(*Qoğal*)

Yayma, bacə,
Barmaqladım,
Atdım sacə.
(*Fəsal*)

Taxta təndir gələr xoşa,
Çörəyi bişirər qoşa.
(*Qoza*)

Hər yanı taxta,
Yumru boy otaqda.
(*Fındıq*)

Atılır, düşür, oynayır,
Sacda qırmızı boyanır.
(*Qovurğa*)

Ağ qəsirin içində
Köynöyü yaşıl yatıb.
(*Püstə*)

NOVRUZİ – orta əsrlərdə Azərbaycanda və bir sıra qonşu müsəlman ölkələrdə əhalidən Novruz bayramı münasibətilə dövlət məmurlarının və feodalların xeyrinə məcburi yığılan illik verginin adı. Həcmi qeyri-müəyyən olub. XV-XVI əsrlərə aid fərmanlarda adı çəkilir. Verginin yığılma vaxtı möhz Novruz bayramı gününə təyin edildiyi üçün o, "Novruz" adlandırılmışdır.

"**NOVRUZU**" – xalq rəqs havası. Azərbaycan xalqı qədim zamanlardan "Novruz-novruz bahara, güllər-güllər nübara..." deyib, onun şərəfinə mahnılar qoşur, onu özizləyir. Şur muğamı əsasında yaranmış "Novruz" adlı Azərbaycan xalq havası da möhz bu ovqatın rəmzi ifadəsi kimi məişətə daxil olub.

NOVRUZUN İLK MÜJDƏÇİLƏRİ – baharın gəlişini xəbər verən quşlar.

Uzun illər boyu xalqımıza, digər türk xalqlarına yaz fəslinin, Novruzun yaxınlaşmasını quşlar da xəbər vermiş, onların gəlişi baharın gəlişi kimi düşünülmüşdür. Müddət boyu müşahidələrə əsasən, yazın ilk əlaməti ilk olaraq hacıleyləklərin qayıtmasından bilinir. Hacıleyləklər, əsasən, Kiçik çillənin sonu – Çilləbəcənin (Boz ayın) övvəllərində gəlirlər. Bundan sonra havaalar bir neçə günlüyə soyuyur, soyuq küləklər əsir. Buna "leylək boranı" deyilir. Xalq arasında deyirlər ki, görək leylək yumurtasının üstünə qar yağsa. Ümumən leyləklər erkən qayıdıklarından öz köhnə yuvalarına dönür, Novruz yuvalarında keçirirlər. Bu vaxtlar ağacları, damları quş yuvaları bezəyir. Evlərin taxtapuşunda, eyvanında baharın ilk müjdəçiləri sayılan şanapipiyni, qaranquşun, alacəhrənin cəh-cəhi, civiltisi-nəğməsi çəşidilir.

Baharın soraqçısı hacıleylək inamı xalq arasında maraqlı ohvalatla mənalandırılıb. Yazqabağı ilk dəfə hacıleyləyi görəndə uşaqlar evə qaçıb dövrən süronlərdən mustuluq alırdılar. Deyirdilər ki, hacıleyləklər yazın mustuluq-cusudur. Baba-nənələri mustuluqlayan kimi soruşardılar:

"De görək hacıleyləyin dimdiyində nə var idi?" Deyərdilər ki, sünbül. Bu bolluq, bərəkət rəmzi deməkdir.

NOVRUZUN TOPU – Novruz bayramında il təhvil olan vaxt atılan top. Keçmişdə hər bir hakim qüdrətdən asılı olaraq onun yanında olan münəccimlər müəyyən hesablamalarla köhnə ilin qurtarmasını, yeni ilin başlanmasını, yeni ilin təhvilini xəbər verirdilər. Bu münasibətlə toplardan yayılma atəşi açardılar. Nağaralar gumbur-gumbur gurlayır, şeypur, təbil səsləri yüksələrkən yeni ilin gəldiyi xəbərini yayırdılar. Atoşoşanlıq başlanardı. Buna görə də "Novruzun topu atılan" vaxta "il təhvil oldu" – deyərdilər. Yusif Vəzir Çəmənəziminli "İki od arasında" (1936-1937) romanında yazır: Qazı il təhvilə beş dəqiqə qaldığını elan etdi. Hamı özünü şad göstərməyə çalışdı. Xalq adətincə, yeni il hansı bir əhval-ruhiyyə ilə qarşılanırsa, guya eyni əhval-ruhiyyə ilin sonuna qədər davam edərdi. Odur ki, üzler gülməsoyir, qəmi-dərdi unutmğa çalışırdılar, gözler süfrəyə, bolluğa və gül-çiçəyə dikilirdi. Xan üçün inco oymalı sənədlə üstündə ceyran dərisində yazılmış qədim bir Quran qoyulmuşdu, xan və ətrafındakılar yeni ili Quran ayosinə baxaraq qarşılamaq istəyirdilər. Bir-iki dəqiqə davam edən dorin sükutu top atəşləri pozdu: il dəyişildi.

1637-ci ildə Şamaxıda olmuş alman sovyahı *Adam Oleari* də yeni ilin təhvil mərasimini – Novruz topunun atılmasını təsvir etmişdir.

NÜNNÜNÜ, Nünnü getmə – Azərbaycanın bəzi bölgələrində ilaxır çərşənbə və Novruz bayramında "Qurşaqsallama", "Papaqatı" əvəzinə deyilən söz. Ayının icrası ənənəvi *qurşaqsallama, papaqatı* ilə eynidir. Fərqi budur ki, evin dam bacasından qurşaqsallayan kəs özünü tanıtmamaq üçün bumnunu şəhadət və başqarmığı ilə sıxtıbaçır, həm də bu zaman tez-tez "nünnünü, nünnünü" deyir. Nünnünü gözənləri evlərdən heç vaxt qabıqso qayıtmazlar.

Oo

OD ÇƏRŞƏNBƏSİ – Boz ayın dörd çərşənbəsinin sonuncusuna – ilaxır çərşənbəyə verilən adlardan biri. Buna xalq arasında üskü çərşənbə, üskü gecəsi də deyilir. Od yaşamaq, yaşatmaq rəmzidir. Od-ocaq işıqlı sabahdır, xeyir-bərəkətdir. Hoyatda hər şeyi od təmizləyir, od insana sağlamlıq, paklıq və gözəllik gətirir. Od qüdrət, qüvvət, işıq, Günəş, azadlıq, uralıq rəmzidir.

Od çərşənbəsi əski görüşlərə bağlı olub, Günəşə, oda, onu qoruyub saxlamaq inamına tapınma ilə əlaqədar yaranmışdır. Qədim azərbaycanlılar Günəşi, onu-ocadı həyat verən tanrı sayıblar, ona sitayiş ediblər. Od dünyanın xeyirxah qüvvələrinin başlanğıcı, himayəçisi kimi də təsəvvürə gəlir.

Bu çərşənbədə tonqalçatma mərasimi o biri çərşənbələrə nisbətən olduqca canlı və maraqlı keçir. Çünki bu çərşənbədə təbiət və cəmiyyətdəki dirilmə, oyanma başa çatır. Tonqal hər tərəfdən görünən hündür bir yerdə, adətən, təpədə yandırılır. Oduklar çatılıq ilə yandıqca odun-ocağın sərfinə nəğmələr, alqışlar, andlar, müdrik sözlər deyirlər. Odun müqəddəsliyi törənmə edilmiş. Bu çərşənbənin təbiətinə uyğun mərasimlər keçirir, tonqalın ətrafında müxtəlif oyunlarla oylənirlər. Böyükdən kiçiyədək hamı yeddə dəfə tonqalın alovu üstündən tullanırlar. "Ağrım-ugrum, azarım-bezarım üstündən burada qalsın!" – deyirlər. Alov səngiyəndə ağsaqqal babalar da, ağbırək nonələr də odun üstündən keçir. Bələkdə olan körpəni də tonqalın üstündən keçirirlər ki, çillədə qalmasın.

Bu çərşənbə axşamında bütün aləm nura, od-alova qorq olub, qonşular təziyəli olanların həyətlərində də tonqal yandırılıb homin ailəsi yasadır çıxarır, evlərdə ailə üzvlərinin sayına görə şam yandırılır. Azərbaycanlılar oda-ocağa azarı-bezarı möhv edən, şər ruhları qovan, il boyu yığılıb qalmış suçlardan, ağırlıqlardan təmizləyən, çətinlikləri azaldan qüvvə kimi də inanırlar:

Ağırlığımy yer götürsün,
Ruzumda göy yətirsün...

Od çərşənbəsində sübh tezdən Günəşə qurban aparılır. Qədim etiqadlara görə, insan odun-ocadı, Günəşi nə qədər özizləsəydi, təbiət bir o qədər tez isinər, canlanar, torpaq oyanar, sular qızar, buzlar eriyər, küləyə ilıq nəfəs gələr. İstiliyin bu mühüm mənbəyi adamlara böyük sevinc, xoşbəxtlik, bayram gətirir.

Babalarımızın ən qədim andı Günəş idi, od-ocaq idi. And içəndə deyirlər: "Günəş haqqı!", "Od haqqı!", "Bu Günəşə kor baxım!", "Ocağın sönməsin!", "O işığı, o ocağa and olsun!" sözləri azərbaycanlıların ən böyük alqışı, andı, xeyir-duasıdır. Alqış eloydə deyirlər: "Ağ gün göröson!", "İşıqlığa çıxasan!", "Üstünə nur çılənsin!", "Üzünüzo yaz günəşi doğsun!" və s.

Ulularımız od-ocaq qarşısında səcdəyə durmuşlar, öyilib ocaqdan od almışlar, ətrafında ayınlar, oyun və oyləncələr icra etmişlər. Qubustan qayaüstü rəsmləri arasında aşkar olunmuş "Yallı" rəqsinin od ətrafında ifa edilməsi buna misaldır.

Od, insanı yaşadığı yero-yurda, el-obaya bağlayıb. Babalarımız da insanın məskən saldığı yero "ocaq" deyib. Azərbaycanın qədim sakininin özü də, əsil-nəsəbi də, yurd-yuvası da homin ocaqla, od duyğusu ilə tanınır.

Odsevər ocdadlarımız tə qədim zamanlardan bütün el şənliklərini, toy və bayram būsətlərini alovla-tonqalla rövənləndirmişlər. Küçələrdə, meydanlarda tonqallar, evlərdə, evyanlarda şamlar, qaraqlar yandırılır. Xalqımızın uzaq keçmişindən yadigar çalan bu adət və ənənələr bu gün də yaşayır.

OĞLAQQIRAN – Novruzda, baharın əvvəllərində qəfildən başlanan küləkli, soyuq günlərə verilən ad. Martin son günlərinə aid edilən "Qarı borcu" ilə də dolaylı əlaqəyə malikdir (bax: *Qarı borcu*). Bu müddətdə qışdan zəif çıxan heyvanlar, ilk növbədə, oğlaqlar – keçiçəpiş, qoyun-quzu soyuğa davam gətirməyib tələf olduğundan homin vaxt oğlaqqıran adlanır. Bu müddət bir

çox yerlərdə "danaqqıran" adı ilə də tanınır. Elat camaatı bu dövr üçün "davar doymaz, yatar durmaz, gedər gəlməz" – deyir. Odur ki, bu müddət üçün mərəkdə (samanlıqda) yem ehtiyatı saxlanılır.

ORDUBADI, Məmməd Səid Hacıoğlu oğlu Ordubadi (1872-1950) – yazıçı, şair, dramaturq, ictimai xadim. Ədəbi yaradıcılığa 15 yaşından başlamış, ilk şəri "Şərqi-Rus" qəzetində dərc olunmuşdur. 1906-cı ildən "Molla Nəsrəddin" jurnalında daimi əməkdaşlıq etmişdir. "Qanlı sonələr" (1908) əsərində müəllif 1905-1906-cı illərdə daşnak-erməni quldurlarının Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda, Qarabağda, Zəngəzurda, Göyçə ətrafında, Mehriyə Azərbaycana xalqına qarşı törətdikləri soyqırımı real faktlar və sənədlər əsasında qələmə almışdır.

Ordubadi Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisidir. XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq mübarizəsinə həsr olunmuş dörcəldilik "Dumanlı Təbriz" (1933-1948) epopeyasının, Nizami Gəncəvi dövründən bəhs edən "Qılınc və qələm" (1946-1948), inqilabı mövzuda "Döyüş səhər" (1938), "Gizli Bakı" (1940) romanlarının və s. əsərlərin müəllifidir. Əsərlərində zəngin tarixi-etnoqrafik materiallar var.

Ədəbi "Bahar haqqında" məqaləsində Novruz bayramından, onun tarixi köklərindən, bayramla bağlı adət-ənənələrindən bəhs olunur. Məqalə azacıq ixtisarla verilir:

"Şərq məmləkətləri içərisində dörd fəslə bir-birindən aydın ayrılan məmləkətlərdən birisi də bizim yaşadığımız Azərbaycan ölkəsidir. Xüsusən Araz çayı ilə Kür çayının arasına düşən Arran ölkəsi əsrlərlə bundan əvvəl, məşhur yunan tarixçisi Herodotun və amasiyalı Strabonun nəzərlərini özünə cəlb etmişdir.

Bu ölkədə qış fəslə çıxan kimi təbiət birdən-birə dəyişir, mülayim və ilıq küləklər esir, havalar isinir.

Burada bahar gəlincə təbiətin pərdənişin gəlinləri bəzənərək bahar səhnesinə çıxar, novruzgününi yadağınadın sadlıq tərəfi damclar, torpağın beşiyində yatan körpə otlar yuxulu gözələrini açıb təzə gəldiyi yeni dünyanın möcüzəkar təbiətinə baxaraq şirin-şirin gülümsər, meşələrdə, çaylarda, bulaqların və hovuzların کنارında, yaşıl köynəkli təpələrin döşündə lələlər, yabanı qorənfıllar tumuruqlanar.

Bahar gəlon kimi Azərbaycan dağları, çölləri, bağları, düzləri Tovuz quşunun qanadları kimi bəzənər, zənbaq gülləri nazik dodaqlarını açaraq, Azərbaycan təbiətinə həsr etdiyi qəsidələrini oxuyar, bu zaman bahar şəbnəmlərində çimən yaşəmənələr də saçlarını yaşıl budaqların üzərinə sorub qurutməğa başlar.

Elo bil ki, insan quşların nəğmələrində bu sözləri eşidər: – Doğrudan da baharın bu dilrübə və tənənəli gününü bayram etməmək qabilmidir?

Bu zaman bütün kainatda bir hərəkət başlar. İnsanlarda, quşlarda, hətta aciz qarıncalarda belə bir tələş və bir həyəcan hiss edilməyə başlar. Ev qadınları evinin şeylərini eşiyə

tökər, otaqları ağardar, qışın kəsif və ağır havasını evdən təmizlər, baharın birinci gününü təmiz və təmiz libaslarla qarşılarlar.

Quşlar doxi yuvasını təmizlər, təzə yuva tikmək üçün çıxar, qarıncalar yuvasındakı toxum töküntülərini bayıra çalıra, təzə toxum todarükü üçün anbarlarını düzəldər, cütçülər ziraət alətlərini sahləməyə salar, işə çıxmaq üçün mal-qarasını hazırlar.

Buna baxmayaraq, Bahar bayramının mövzusu və mündərcəsi üzərində bir çox fikirlər mövcuddur. Bəziləri buna dini bir rəng verməyə çalışırlar. Məsələn, ıranlılar ilk Bahar bayramını dəvəltə bayramı – deyə, isbat etməyə çalışırlar.

Lakin etnoqrafiya (elmi-əqvam) alimlərinin fransalı Jerando və din elmləri mütəxəssislərindən məşhur Spenser xalqlarda mövcud olan Bahar bayramını tamamilə dini mahiyyətdə uzaq bir hadisə kimi qiymətləndirirlər.

Bahar bayramını din və dəvəltə əlaqədar etmək uğrunda yürüdülmə fikirlərini hamısı müvəffəqiyyət qazana bilməyərək, bir əfsanə halında qalmışdır.

Əksinə, fransız tədqiqçisi Jerando və din tədqiqçilərindən Spenserin Bahar bayramının iqtisadi və ictimai amillərinin məhsulu olduğu bərosində bir çox qeydlər vardır. Onlar Bahar bayramını, hər şeydən əvvəl, bir əkinçilik bayramı olduğu ehtimalını irəli sürürlər. Bahar bayramının üzərinə hökumət bayramı damğası vurmaq istəyənlər boş bir əllə meydana çıxmışlar. Onlar bu günü Cəmşidin tacgüzərligü gününə təbiiq etməyə çalışırlar. Lakin bu iddianı heç bir tarixi vəsiqə ilə isbat edə bilmirlər.

...İlk Bahar bayramının no islam dini, nə də islamiyyətdən əvvəl mövcud olan dinlərlə əlaqədar olmadığı bu bayramın ayrı-ayrı xalqlar arasında çox qədim zamanda mövcud olduğu ilə sübut olunur. İndi artıq demək lazımdır ki, bu bayram Azərbaycan xalqının milli və ənənəvi bayramıdır.

Azərbaycanlılar islamiyyəti qəbuldan əvvəl Zərdüştinə dininə inanmış, oda sitayiş etmişlər. Zərdüştinə məzhəbi zamanı-zühurundan indiyə qədər bir çox dəyişikliklərə uğramış və bir çox şəbələrə ayrılmışdır. Buna baxmayaraq, onun bütün şəbələrində Məzdəkizmin mühüm ənənələri öz orijinallığını itirməmişdir. Məzdəkizmdən ayrılmış olan xalqların iqtisadında bu günə qədər tarixi ənənələr davam etdirilməkdədir.

Qədim azərbaycanlılar içərisində torpağa hörmət və təzə tarlalar yaratmağa olan sevgi o qədər yüksək və o qədər müqəddəs sayılırdı ki, onlar baharın ilk gününü bir tarla bayramı və bir təsərrüfat bayramı kimi hamışə sadlıqla qarşılayırdılar.

Baharın ilk günü gecə ilə gündüz bərabərleşir. Günəş Həməl bürçünə daxil olduğu üçün dağların qarlarını eridir. Çaylar, şalələlər, buludlar çöşür, torpağın və ziraətin bərokətinə imkan yaradır – deyə, azərbaycanlılar baharın ilk gününü milli və ənənəvi bir bayram olaraq davam etdirirlər.

Baharın ilk gününü bayram etmək adətini yalnız Azərbaycan xalqına məxsus bir adət deyil, bu bayram əski romalılarda doxi eyni şəkildə və eyni halda davam etmişdir. Əski Romada bugünkü Azərbaycanda olduğu kimi, baharın birinci gününü bayram etmək üçün vaxtkən hazırlıq aparılırdı. Adamlar yuyunub tomləzənir, tozə paltarlarını geyinir, damlarda, höytörlördə tonqal çatıb üzörlöndön hoppanır və bayram günü meşölördö, tarlalarda toplanıb, çalib oynayırdılar.

Novruz bayramını eyni şəkildə bayram etmək Azərbaycanca doxi bir adətdir.

Ümumiyyətlə, demək olar ki, xalqlarda mövcud olan Bahar bayramı eyni və bir mövzunun müxtəlif şəkillərindən başqa bir şey deyildir. Əlbəttə, bu bayram zaman və məkana görə, yaxud mühit və tarixi dövrlərlə əlaqədar olaraq, xalqın zövq və istedadına tabe olmaqla müxtəlif və cürbəcür şəkillərdə icra olunur və bözön dö yerini Romada və s. ölkələrdə olduğu kimi başqa bayramlara təslim edir.

Lakin Azərbaycanda saxlanılan Bahar bayramının iqtisadi və ənənəvi əhəmiyyətindən əlavə bir də ictimai qiyməti vardır.

Bahar bayramında bütün bir ili görməyönlör görüşür. Xalq bir-birinin əlini dost kimi sıxır. Bir-birinin kefini soruşur və bir-birlərinin vəziyyətləri ilə tanış olurlar.

Bayram günü... toziyəlilər matəmdön çıxır, onlar matom qarasını çixənb, tozə və ölvan paltarlar geyinörək kütlölərə qoşulurlar.

...Bütün bunları nəzərə alaraq demək ki, Bahar bayramı ictimai həyatın təzahürünə xidmət üçün yaradılmış ən gözəl bir vasitədir.

Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. İnsanlara sadlıq və azadlıqverici bayramlar hansı bir xalqın tərəfindən vəcudə gəlsə gəlsin, o, get-gədə beynəlmilöl bir hüquq qazanır və bütün xalqların bayramı olmaq solahiyətini kəsb edir. Burada 1 May bayramı bizim üçün canlı bir misəldir.

Zəhmətkeşlərin azadlıq bayramı olan 1 May bayramı, ələ də zəhmətkeş qadınlara azadlıq verən 8 Mart bayramı hazırda bütün Yer üzündə beynəlmilöl bir bayram hesab edilir, çünki xalqlar öz ehtiyac və arzularının ifadəsini həmin bayramlarda görürlər.

Bu nöqtəyi-nəzərdön ilk bahar bayramının qonşumuz olan İranda "Novruz" bayramı adlanması təəccübə səbəb olacaq bir hadisə deyildir. Onlar "Novruz" bayramını dini və dövləti bir bayram hesab etsələr də, əsas mövzudan ayrılmayaraq, onun ictimai qiymətini inkar etmirlər. Azərbaycanda da bu bayram Novruz adlanır. Lakin başqa dini bayramlardan fərqli olaraq, bu bayramda hər şey – adət-ənənə və bayram qaydaları bu öziz günün xalq arasında doğduğunu və geniş kütlələr bayramı olduğunu göstərir.

Biz ilk Bahar bayramının tozə zəhmət sohnösünə şad bir üroklə atılmaq üçün təkənverici bir ilham vasitəsi olduğuna təkər edib, bir-birimizi təbrik edirik.

Mart, 1946-cı il."

OVSALA – Azərbaycanca geniş yayılmış şərbət, içki növü. Adətən ziyafət məclislərində, Novruz bayramı süfrəsində plov yanında istifadə olunur. Ovsala hazırlamaqdan ötrü alça, zoğal, albalı və heyva şirəsinə bir qədər şəkər əlavə edilib qaynadılır. Soyuyub durulduqdan sonra süfrəyə verilir. Turşməzə dada və xoş ətə malikdir; iştahaaçandır. Rənginə, dadına və ətirinə görə ovsalaya zəfəran (çox vaxt güləb – gül suyu) da əlavə olunur.

OYUN – xalq arasında uşaq əyləncəsi, aktyor yaradıcılığı, tamaşa, rəqs, idman və pantomima kimi sənətləri əhatə edib birləşdirən sinkretik anlayış və deyim. Zəngin mənəvi mədəniyyət irsi nümunələrindən olan oyun xalqımızın həyat və məişətində (xüsusilə Novruz bayramında, toy və el şənliklərində) mühüm yer tutur. Oyun və əyləncələr öz məzmunu etibarilə olduqca geniş və rəngarəng olub, maddi və mənəvi yaradıcılığın bütün sahələrini əhatə edir. Xalq mənəvi sərvətlərinin digər formaları kimi, oyun və əyləncələr də bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə daxildir. İnsan təfəkkürünün hələ gərəyinçə formalaşmadığı çağlarda meydana gəlmiş "oyun və əyləncələr insanı da, insan cəmiyyətini də bəşərdən başlayaraq müşayiət edir".

"Oyun" anlayışının lüğəvi mənası haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir fikrə görə bu deyim "qədim şamanın digər bir adı", digər fikrə görə isə "ayın" sözünün dövrümüzədək gəlib çatmış və dəyişmiş formasıdır. Tədqiqatçılara görə, "oyun" sözünün kökü "oy"dur. Türk xalqları arasında "oy"un ağıl, zəka, hikmət mənalarda işlədilməsi də məlumdur. Ağıl və zəka sahibi sayılan şamanın işinə, fəaliyyətinə "oyun" ad-termini verilmişdir.

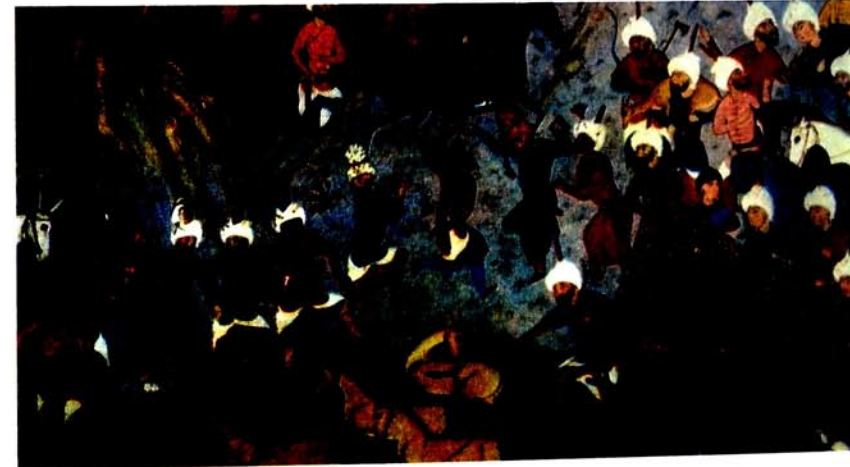
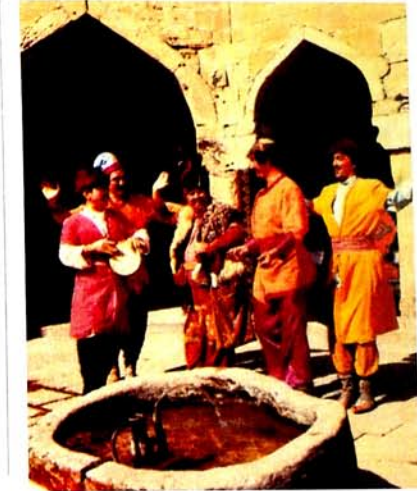
Əski türklərdə tanrıçılıq sistemi, göy, tanrı səviyyəsində olsa da, qədim mədəniyyət, ədəbiyyat və tariximizin ələ bir sahəsi yoxdur ki, orada şamançılıq elementləri olmasın. Zaman-zaman türklər şamançılıqla bağlı inamları Uzaq Şərqi, Azərbaycana, Anadoluya, Qara dəniz sahillərinə yaymışlar. Şamançılıq dünyagörüşündən doğan Tanrı adları, inamlar, ayinlər-oyunlar da bu qaydada yayılmışdır.

"Oyun" haqqında başqa bir şərhə də bu məflumun türklərin "oynamaq" söz kökü ilə bağlı yarandığı göstərilir. İnsanın rəqətmə qabiliyyəti, davranışı və s. hərəkətlərinin bədən oynaqları ilə bağlılığını da bilavasitə "oynaq" sözü ilə əlaqələndirirlər.

Azərbaycan xalq oyun və əyləncələrinin kökləri çox qədimdir. Folklor, xalq musiqisi, rəqlər kimi, oyun və əyləncələr də xalqımızın həyat tərzini, təsərrüfat fəaliyyətini, adət-ənənələrini, milli inkişaf səviyyəsini, arzu, istək və düşüncəsini, estetik amalı, bir sözlə mənəvi dünyasını müəyyən edir. Oyun və əyləncələr, eyni zamanda, Azərbaycan xalqının soykökü və təşəkkülü probleminin,

etnik tarixin, etnogenetik əlaqələrin araşdırılmasına kömək göstərən mühüm qaynaqlardandır.

OYUNBAZ – Novruz bayramı gənlərində də öz oyununu, çevikliyi, hazırcavablığı, məzəli hərəkətləri, him-cimlə danışmaq qabiliyyəti, rəqs etməyi, mahnı oxumağı, yüksək aktyorluq möharəti ilə ətrafdakıları məşğul edib öyləndirən mözhəkəçilərə verilən ad.

Öö

ÖLÜ ÇƏRŞƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbəsinin üçüncüsünün el arasındakı adlarından biri. İnana görə dünyasını dəyişənlərin ruhları bu çərşənbədə gözləri yolda olur. İstəyirlər ki, gəlib onları başa çıxınsınlar. Ölənin qohum-əqrəbaları bayram üçün hazırlanmış nemətlərdən də qəbir üstə aparır, burada şəm yandırır. Azərbaycanın bözi bölgələrində qəbir üstə getmək, ölənləri yad etmək ilaxır çərşənbə, Novruz bayramı axşamı günlərində olur.

Xalq arasında həm də "Ata-baba günü" adlandırılan bu mərasim elementi "Atalar kultu" nun folklor mədəniyyətimizdə yaşayan arxaik bir qalıntısıdır (bax: *Ata-baba günü*).

ÖMƏR XƏYYAM, Qiyasəddin Əbdülötif ibn İbrahim (1048-1131) – fars-tacik şairi, ensiklopedik bilik və təfəkkürə malik alim, riyaziyyatçı, astronom, filosof. "Varlıq və ləbədlik haqqında risalə", "Üç sualə cavab", "Mövcedluq haqqında risalə", "Mövcedluğun ümumiliyi haqqında risalə", "Cəbr və əl-müqabilə məsələlərinin həllinə dair risalə", "Paralellərin həqiqi mənası və məlum şübhələr haqqında", "Nisbətələr haqqında tonəsüblər və onların həqiqi mənası", "Nisbətələrin tərtibi haqqında və onların tədqiqi", "Evkilidin çətin postulatlarının şərhinə aid risalə", "Hikmətlər tərzəsi" kimi fəlsəfə və riyaziyyata aid fundamental əsərlərin müəllifi olan Ö.Xəyyam, həmçinin həyat eşqini, insani hissləri yüksək sənətkarlıqla təəssüm edən, sadəliyi, səlisliyi ilə seçilən çoxlu rübailər yazmışdır.

Səlcuq sultanı Məlik şahın (1052-1092) dövləti ilə İsfahana gələn (1074) Ö.Xəyyam burada rəsədxanaya başçılıq etmişdir. Onun burada tərtib etdiyi Günəş təqvimini (1079) öz dəqiqliyi ilə o dövrün bütün təqvimlərdən üstün olmuşdur. Ö.Xəyyam böyük astronom olaraq "Məlik şah cədvəli"ndə 100 törpənək uduzduz kataloqu vermişdir.

Ö.Xəyyam "Novruznamə" əsərini bilavasitə təbiətdə fəsil dəyişməyə, yazın-baharın başlanması ilə keçirilən Novruz bayramına həsr etmişdir. Məsələyə daha geniş mövqədən yanaşan Ö.Xəyyam yazır: "Novruz bayramının keçirilməsinə səbəb budur ki, bəlli olduğu kimi, Günəşin iki dövrü vardır. Birinci belədir ki, 365 gün və sultanın bir çərayı keçdikdə Günəş Qoç bürcünün ilk daşıqlarına qayıdır, həm də günün hansı vaxtında çıxıbsa, düz həmin vaxtda da qayıdır. Bu dövr İldən-ilo qısıdır".

Bu, doğrudan da belədir. Əgər Ö.Xəyyamın dövründə yazın ilk günü, gecə-gündüz bərabərliyi mart ayının 14-16-na düşürmüşsə, indi bu tarix mart ayının 20-22-dir.

Ö.Xəyyamın qonaatına görə, insanların bu tarixin, günün möna, mahiyyətini, müşahidələri əsasında, başa düşdük-ləri üçün həmin günü "Yeni gün" saymış və "Novruz" adlandırmışlar.

Ö.Xəyyam "Novruznamə"də Günəşin birinci dövrünü illik dövr saymış, ikinci dövrü isə Günəşin sutkalıq dövrü hesab etmişdir. O, Günəşin illik dövrü deyəndə, sözsüz ki, Günəşin göy qübbəsinin böyük dairəsi, yəni ekliptika boyunca sıralanan on iki Zodiak bürcün hər birini bir ay müddətində keçməsinə nəzərdə tutmuşdur.

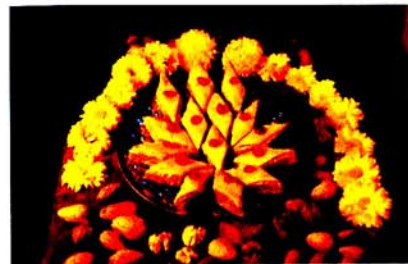
Ö.Xəyyam Novruz bayramının keçirilməsində əfsanəvi şahların öli olduğunu qeyd etmiş və burada insanlara mədəniyyət, nemət gətirən, "Avesta"da ilk insan, ilk hökmdar bilən Kəyumərsə üstünlük vermişdir. O, "Novruznamə"də deyir ki, Kəyumərs "Günəşin Qoç bürcünün birinci daşıqlarına səhər daxil olduğu günü müəyyən etmiş, İran möbidlərini (kahinlərini) çağırır, ilin tarixini bu andan başlamağı buyurmuşdur. Kim Novruz günü bayram edir, şənlonirsə, gələn Novruza qədər kefi kəm, damağı çağ yaşayacaq".

ÖZÜLDAŞ, bünövrədaş – tikiləcək evin bünövrəsinə qoyulan daş. Ta oski çağlardan üzü bizə sari Novruz bayramı günlərində ev tikintisində başlamağa xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. İnana görə bu günlərdə himi açılan, bünövrəsi qoyulan ev, sahibinə xoşbəxtlik gətirir, düşümlü olar.

Evin bünövrəsinə ilk özü dəşini el-obanın, yer-yurdun sayılıb-seçilən ağsaqqalı qoyur. Bu özü dəş obədə binə, ocaq salmaq rəmzi sayılır. Özü dəşinin qoyulması münasibəti ilə qohumlar, qonşular hədiyyələrlə ağsaqqalı və ev tikdirəni təbrikə gəlirlər.

Pp

PAXLAVA – Novruz bayramı süffrosinin şirniyyat növlərindən biri. Paxlava buğda unu, süd, ərildilmiş kərə yağı, qoz (yaxud badam, fındıq) ləpəsi, şəkər (yaxud bal), zəfəran və yumurtadan hazırlanır. Paxlava hazırlamaq üçün mayalı, bəzən mayasız yoğurulmuş xəmiri yuxa kimi nazik yayıb sini (yaxud tava) içərisinə qoyur, üzərinə yağ sürülür, sonra üyüdülmüş qoz, badam və yaxud fındıq ləpəsi ilə şəkər tozundan hazırlanmış iç (ötürülməyən) ötrü hil də qatılır) səpirlər. Bu qayda təkrar olunmaqla 10-12, bəzən 16-18 yuxa layından ibarət kütlə alınır. O, romb şəklində doğranır, üzərinə zəfəranla qarışdırılmış yumurta sarısı sürülür, hər rombun üstünə fındıq və ya püsto ləpəsi (bəzən kişmiş) basılır, tondirdə (xüsusi qaydada), qaz sobasında bişirilir. Sonra üzərinə yağ və şirə (fasilə ilə) gözdürülür, yenidən bişirirlər. Azərbaycanda paxlavanın məhəlli xüsusiyyət daşıyan müxtəlif çeşidi (Bakı paxlavası, Gəncə paxlavası, Şəki paxlavası, Şuşa paxlavası, Naxçıvan paxlavası, Quba paxlavası və s.) yayılmışdır. Paxlava üçün növlərinə və texno-

loji xüsusiyyətlərinə görə də (badam paxlavası, qoz paxlavası, laylı paxlava, qatlamalı paxlava) fərqlənir.

PAPAQATDI – Novruz bayramı axşamı icra olunan ayin. "Şalsallama", "Qurşaqatdı", "Qurşaqallama" ayinlərinin eynidir. Hazırda binalar qədimdəki kimi üstü hamar, birmərtəbəli deyil. Hündümtərtəbli binalarda evlərin yalnız qapılarında Novruz payı almaq olur. Odu ki, uşaqlar şal, yaylıq özünə papaqlarını ya açıq qapılardan içəri atır, ya da papağı qapı ağzına qoyub, qapını döyməklə evdəkilərdən pay alırlar. Papaqatdıya gələnlər özləri gizlənlər ki, kimlikləri tanınmasın. Papaqatdını xalq şairi S.Vurğun belə təsvir edir:

Gələndə hər bahar Novruz bayramı,
Hərənin başında bir keçə papaq,
Düşüb qapılara gəzərdi hamı,
Hər çıxan tüstüdən bir pay umaraq.

PAPAQQAPDI – ilaxır çərşənbə və Novruz günlərində uşaqların və yeniyetmələrin oynadığı oyun. Oyunçuların

hamısının başında papaq olmaqla çəkilmiş dairənin içərisində dairəvi oturlar. Püşklə seçilmiş başçı olındı çubuq dairənin ortasında dayanır. O, papaqsız olur. Başçı çubuğu yerə vurub oturan oyunçuları qorxudur. Onlar da əl çala-çala:

Tagı-tağı tağbatağ
Başında yoxdu papaq –

sözlerini beş dəfə təkrar deyirlər. Bu vaxt başçı qəfildən əl atıb oyunçuların birinin papağını qaparaq öz başına qoyur. Papağı götürülmüş oyunçu da sağ tərəfində oturan yoldaşının papağını qapıb öz başına qoyur. Belə-bələ papaq-qapma dövrə sona çatana qədər davam edir. Oyun bu yolla dörd-beş dəfə təkrar olunur. Papaqsız qalan ayağa qalxıb başçını əvəz eləyir. İndi o, dairənin içində hərlihbət oyunçulardan kiminsə papağını qapmağa çalışır. Oyunçular da yeno:

Tagı-tağı tağbatağ
Başında yoxdu papaq –

deyib onu ələ salırlar. Bu sözlər papaqsızın papaq qapmasına qədər təkrar olunur. Oyun beləcə davam edir. Oyunçuların deyirənin daşının hərlihbət istiqamətində papaq qapıb oyunu davam etdirdikləri üçün bəzi yerlərdə bu oyuna "Dəyirman oyunu" adı da verilir.

PIŞROV – ilaxır çərşənbələr, Novruz günləri gecələrində, cloca də digər vaxtlarda dinləyiciləri cəlb etmək üçün nağılçının nağılı başlamazdan əvvəl dediyi sözlərə verilmiş ümumi ad. Şirvan ifaçılıq məktəbində həm də saz havasıdır. Hərflə mənası "giriş vermək", "ayaq qoymaq" olan pişrov bəzən "nağılbaşı" da adlanır. Pişrova aid bir nümunə: "Badı-badı giriftar, hamam-hamam içində, xəlbir saman içində, dəvə döləklilik edər, köhnə hamam içində. Hamamçının tasi yox, baltacının baltası, burdan bir tasi keçdi, onun da xaltası yox. Qarşqa şillaq atdı, dəvənin budu batdı. Miliçək mindik, çay keçdik, yabayın dovğa içdik. Günlərin bir günündə, Məmməd Nəsir tinində, biri varmış, biri yoxmuş..."

PİYALƏ VƏ OX – Novruz bayramı və digər el şənliklərində təşkil edilmiş atüstü oyun. Orta əsrlərdə geniş yayılmış bu oyun klassik ədəbiyyatımızın nümunələrindən də bəllidir. Məlumatla görə, oyunda bir neçə nəfər iştirak edirmiş. Meydanın ortasında basdırılmış hündür dirəyin başına içi sikkə ilə dolu piyalə qoyulur. Süvarilər hər dəfə çaparaq dirəyin yanından keçərkən, eyni yerdə yana çevrilib ox atırdılar. Oxlar qılıtılı ilə piyalənin yanından ötürüb keçir. Sərrast nəslin əlib bu qiymətli mükafatı vurub salan qalib sayılır və piyalədən tökülən sikkələr ona çatır (bax: *Qəpəq*).

PLOV – düyüdən hazırlanan milli xörək növü. Novruz bayramı süfrəsinin də əsas rəmlərindən biri. Azərbaycanın bəzi yerlərində – daha çox Abşeron kəndlərində plov a ş da deyilir. Plov "süzmə" və "daşma" olmaqla iki üsulla hazırlanır. "Süzmə" çilovlar üçün, bir qayda olaraq, artımlı və yaxşı dam alan düyü növlərindən – sədri, ənərbu, ağqılıçlıq və s. istifadə olunur. Bu düyülər bişiriləndə artımlı olur və o qədər də yağ aparmır. Həm də plovu yumşaq və dadlı olur. Elo düyü növləri də var ki, bişiriləndən sonra on döndünü baş-başa düzülür, bir qanadlı qarışa boy gəlir.

"Daşma" çilovlar akula, çiləyi və s. düyü növlərindən bişirilir. Süzmə plovun düyüsünə bəzən paxla (paxlaplov), lobya, mərci (mərciplov), ərşiş (ərşişplov), yarma (yarmaplov), şüyüd (şüyüdplov), kişmiş (kişmişplov), kartof (kartofplov), borani (boranplov) qatılır. Plov hazırlamaq üçün bir müddət duzlu suda saxlanılan düyü suda qaynadıldıqdan sonra əşşüzəndə süzülür, un, yumurta, qatıq və yağdan hazırlanmış xəmır yayılaraq qazmaq üçün qazanın dibinə salınır (bəzən plovun qazmağı süzülmüş düyüyə qatılır, yumurta əlavə edilməklə də hazırlanır). Bu zaman düyünün üstünə yağ və dəmlənmiş zəfəran tökülür. Plovun qazmağı və qarası (xuruşu) süfrəyə ya ayrıca verilir, ya da plovun üstünə qoyulur. Plovun qaraları növbə görə, əsən, qoyun, quş ətli, balıq, yağ, yumurta, albuxara, qaysava, şabalıd, qoz, soğan, tərəvəz və s.-dən hazırlanır. Qaraların hazırlanması xüsusiyyətinə görə, plovun müxtəlif növləri (qovurmaplov, çığırtmaplov, cücəplov, toyuqlov, çobanaşı, balıq dşəməsi, boranplov, südlülov, dşəməplov,

fisincanplov, səbziplov, qiyməplov, küküplöv, müsəmməplov, döymə-döşəməplov, mütəncəmplov və s.) yaranmışdır.

PÜŞTƏ – Novruz bayramının çoxsaylı çərəzlərindən biri. Ağ, şəffaf rəngli bərk qabığı, yaşıl rəngli ləpəsi olur. Şairlər gözəlin dodaqlarını, ağzını da çox vaxt püstəyə bənzədirlər: "Ey yanağı lələ, lobləri püstə: Ağzı nabat, şək-kərzəban bəri bax!" (M.P. Vaqif). "Mən demədim sənə: "Ay ağzı püstə! Havadır oylağın, yerdir vətənin" (S. Vurğun).

PÜŞK, qürü – Novruz bayramı günlərində də oynanılan oyunlarda başçı və oyunçuların təyin etmək vəsi-təsi. Püşk üçün çöp, dəmir pul, aşıq və s. nasnələrdən, eləcə də sözdən istifadə olunur. Sözlə bağlı bir püşk nümunəsi: Uşaqlar məhəllə, həyəət meydançalarına toplaşırlar.

Müəyyən bir oyun, misal üçün, gizlənəçə oyunu oynamaq istəyirlər. Bəs kim gözlerini yummalı, gizlənenləri kim tapmalıdır? Bunun üçün çoxsaylı nümunələrdən oxumağa həmin oyunçunu müəyyənləşdirirlər:

Motal-motal,
Tərəsə motal.
Yağ atar,
Qaymaq tutar.
Ağ quşum,
Ağ arçımım.
Göy quşum,
Göyөрçünim.
Qarğa qara,
Durna hara...
Çilmə çilik,
Bircə əmlik.
Qəmbər çarıq,
Biz də varıq.
Əmrəqulu
Yoxdu pulu.
Vur nağara,
Çix qırağa.

Oyunçuların sayı qədər bu püşkatma söyləməsi deyilir. "Çix qırağa" hansı oyunçuya deyilir, o, gizlənenlər sırasına keçir. Sona qalan gözlerini yumub təyin olunmuş mərədə durur.

Rr

RƏSUL RZA, Rəsul İbrahim oğlu Rzayev (1910-1981) – şair, dramaturq, tərəcəmçi, ictimai xadim. Azərbaycanın xalq şairi (1960), əməkdar incəsənət xadimi (1945), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1951), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1980).

Rəsul Rza Azərbaycanın Göyçay şəhərində anadan olmuşdur. Tiflisdəki Zaqafqaziya Kommunist Universitetində (1926-1927), Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasında (1931-1933), Moskvadakı Millətlər İnstitutunda və Ümumittifaq Dövlət Kinematografiya İnstitutunda (1934-1937) təhsil almışdır. Azərbaycan Dövlət Filarmoniyaının müdiri (1938), Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədri (1938-1939), Bakı kinostudiya-sının müdiri (1942-1944), Azərbaycan Kinematografiya naziri (1945-1948), Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası-nın baş redaktoru (1966-1975) və s. vəzifələrdə işləmişdir. Bir sıra orden və medallarla təltif olunmuşdur. "Qanadlar" (1935), "Vətən" (1942), "Bəxtiyar" (1942), "Leytenant Bayramın gündəliyindən" (1943), "Seçilmiş əsərləri", iki cilddə (1955-1956), "Pəncərəmə düşən işıq" (1962), "Duyğular, düşüncələr" (1964), "Dözüm" (1965), "Mənim fikrimcə" (1967), "Seçilmiş əsərləri", dörd cilddə (1967-1974), "Üzü küləyə" (1978), "Seçilmiş əsərləri", beş cilddə (1980-1983), "Mən torpağam" (1988), "Seçilmiş əsərləri", beş cilddə (2005) və s. əsərlərin müəllifidir. R. Rzanın "Novruzgülü" şeri ilin ən gözəl fəslə bəhrən gəlməsindən xəbər verən inco, zərif çiçəyə həsr olunmuşdur.

Ot, quzu qırpmı!
Novruzgülü səpələnin hər yana;
yaşıl məxmər üstünə tökülmüş,
mirvarli danələri kimi.
Elo bil, ağ buluddan
damla-damla tökülüb.
Hər yanda novruzgülü!
Novruzgülü!
Bəlkə də, sabah
bir şaxta yandıracaq onu?
Yandırsın!
O xəbər verdi
baharın yaxın olduğunu.
Şaxtadan məhv olsa da,
zalım bir hökmdar yanına gəlmiş
xoş xəbərlə elçi kimi,
bu ölüm məhzun etməsə də heç kimi,
novruzgülü
nə gileylər, nə küsür.
Yeter ki, o,

çöllərə, çəmənlərə
bahardan verdi xəbər.
Novruzgülü
nə gileylər, nə küsür.

RUZİ YAĞINTISI – qışın qurtarıb yazın başladığı vaxtda yağan qara, yağışa verilmiş ad. İlləxır çərşənbələrin yeri dəyən istiliyi torpağı oyadır. Donu açılmış torpaq yumşalır. Bu vaxt yağan qar, yağış rahat-rahat torpağın canına hopur, ökinəcyəyin məhsuldarlığını qat-qat artırır. Buna görə də, deyilən vaxtda yağan qar, yağış ruzi yağıntısı adlanır.

Ss

SABİR, Mirzə Ələkbər Zeynalabdin oğlu Tahirzadə (1862-1911) – böyük Azərbaycan şairi. Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. Təhsilini məşhur şair Seyid Əzim Şirvaninin üsuli-cədid məktəbində almışdır. XIX əsrin sonu – XX əsrin ilk illərində F.Köçərli, A.Səhbat, S.M.Qənzadə və başqaları ilə dostluğu, qabaqcıl ictimai ideyaların təsiri onun yaradıcılıq inkişafına kömək etmişdir. O zamandan M.Ə.Sabir “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Zənbur”, “Dəbistan”, “Həqiqət” və s. mətbuat orqanlarında şeir və məqalələr çap etdirmişdir. M.Ə.Sabirin mübariz, döyüşkən şair kimi şöhrət qazanması bilavasitə C.Məmmədquluzadənin 1906-cı il aprelin 7-dən başlayaraq nəşr etdiyi “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə bağlıdır. Yaradıcılığı türkdilli və farsdilli xalqlar ədəbiyyatına qüvvətli təsir göstərmişdir. M.Ə.Sabir şeirlərini, əsasən, “Hophop” imzası ilə çap etdirmişdir. Əsərləri ilk dəfə (1912) və sonralar dəfələrlə “Hophopnəmə” adı ilə nəşr olunmuşdur. Şairin “*Yaz günləri*” və “*Bahar töhfəsi*” şeirləri baharın gəlişinə, Novruz bayramına həsr olunmuşdur.

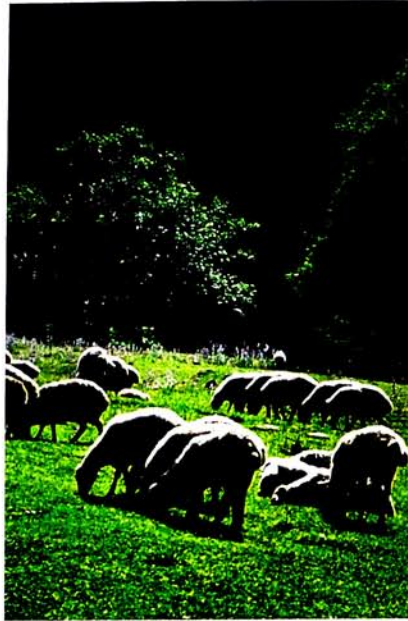
Göl, göl, a yaz günləri!
İlin öziz günləri
Dağda ərit qarları,
Bağda ərit qarları.
Çaylar daşib sel olsun,
Taxıllar tel-tel olsun.
Ağaclar açsın çiçək
Yarpağı ləçək-ləçək.

Ey tökən mollaların kamına sərət, Novruz!
Əğniyələri quran məclisi-ışrət, Novruz!
Səndə hər kəs sevinir, bəs niyə ancaq füyəra
Çəkir övtdəni gördükdə xəcalət, Novruz?!

“SALAM ƏLİK SAY BƏYLƏR” – Novruz bayramı günlərində də oynanılan “Sayaçı” meydan tamaşası.

İştirakçılar:

Baş çoban – yapıncılı, əli doyonokli, köpöyi də (maskalı aktyor) yanında
Soytarı – tamaşanın aparıcısı
Baş çobanın köməkçiləri – cavan, igid çobanlar; birinci, ikinci, üçüncü
Təkoşunadan – ikinci soytarı, komik
Yalançı pəhləvanlar – qalib, məğlub, komiklər
Rəqqaslar – baş rəqqas, köməkçi rəqqaslar, torə-kəmə geyimli oğlan və qızlar
Yeniyyətçilər – dostobaşı, rəqs edənler

Bonək – yeniyyətçilərin köpöyi – (maskalı aktyor), rəqqas

Qoyunlar – maskalı rəqqas aktyorlar; birinci, ikinci, üçüncü

Keçi – maskalı rəqqas, aktyor
Tökə – maskalı rəqqas, aktyor
Çəpişlər – maskalı üç uşaq, rəqqas
Kütləvi səhnə iştirakçıları

Geniş meydança. Uşaqlar, gənclər, qızlar, gəlinlər, qocalar, qarılar yarımdairə vurub tamaşa səhnəsinə tərəf oyluşmuşlar. “Sayaçı” dostosinin gəlişini gözləyirlər. Musiqi çalır. Bir dəstə yeniyyətçilər qız meydançanın ortasında “Sayaçı” mərasim rəqsini ifa edir. Ortada rəqs edən baş rəqqas oxuyur:

Qara qaş, qara gözlər,
Çoban qatığı üzler,
Əli xınalı qızlar,
Əllərində çanaqlar,
Borənin yolun gözlər,
Qoyunun yolun gözlər,
Çobanın yolun gözlər.

Rəqs edən qızlardan biri baş rəqqasın ifa etdiyi nəğməni davam etdirir:

Bu oğlumun dəyösi,
Bu qızımın dəyösi,
Sarı suyu qalanda,
Boz köpöyü tökəsi.

Rəqs edən başqa bir qız (*zarafatla*)

Ucu yanıq köşöv ilə
Boz köpöyü dəyösi.
Yekə başlı boz köpək
Qoyuna “yeri!” dəyösi (*şən gülüz*).

Baş rəqqas:

Qoyun həyatə dolsun,
Altına qab qoyulsun,
Yığından pay verilsin.

Rəqs bitir. Qızlar şən əhvali-ruhiyyə ilə keçib dövrə vuran tamaşaçıların arasında oyluşurlar. Sonra çevik, ritmik oyun havası çalır. Bir dəstə yeniyyətçilər meydançaya çıxıb rəqs etməyə başlayır. Onların ardınca meydançaya Bonək – çoban iti maskasında rəqqas aktyor atılır. Onlarla oynamaq istəyir. Yeniyyətçilər Bonəyi dövrəyə alır, yeni musiqinin müşayiəti ilə oxuyaraq onu oynadırlar.

Dəstobaşı:

Haramı goldi,
Qoyunu basdı.

Sürünü döndər çoban,
Qulançardan dər, çoban!
Özün topla, özün ye,
Bizə də göndər çoban!

Başqa birisi:

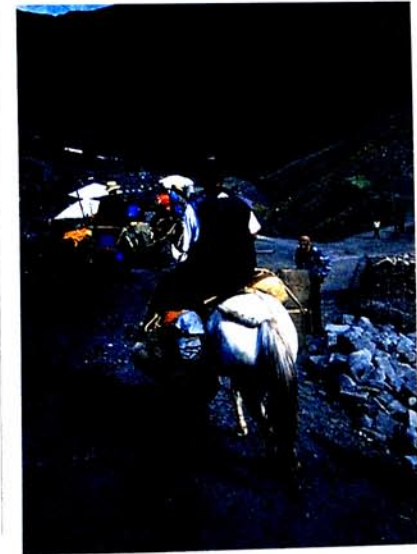
Yapıncına gir, çoban,
Könlümü dindir, çoban,
Özün çal, özün çağır,
Dağlar səndir, çoban!

Üçüncüsü:

Güllər dəyər: dər moni,
Yamaqlara sor moni,
Çoban qağam son oxu,
Qananlar sevor moni!

Baş rəqqas ifasını davam etdirir:

Ağ biləkli gəlinlər,
“Sağım-sağım” desinlər,
Ağ birçəkli qarılar,
Bölüm, bölüm etsinlər.

Bonək ifa edilən ritmə uyğun olaraq rəqs etməyə başlayır.
Yeniyyətçilər isə xorla bu bəndi təkrarlayırlar.

Xor:

Bonək ha, a Bonək ha,
Bonək ha, a Bonək ha!

Dəstəbaşı:

Səhər ertə yel əsdi,
O yel səbrimi kösdü.

Xor:

Bonək ha, a Bonək ha,
Bonək ha, a Bonək ha!

Dəstəbaşı:

Suyun bulaqda qaldı,
Yalın yalaqda qaldı.

Xor:

Bonək ha, a Bonək ha,
Bonək ha, a Bonək ha!

Dəstəbaşı:

Ellər arana köçdü,
Harayladı gəlmədin.
Çoban yaylaqda qaldı.

Xor:

Bonək ha, a Bonək ha,
Bonək ha, a Bonək ha!

Oyun bitir. Yeniyyətçilər, Bonək meydançanı tərk edirlər. Bu vaxt dirinji (güləş) havası çalınır. İki yalançı pəhləvan həy-külyə meydançaya daxil olur. Onlar əvvəlcə pəhləvanlar kimi meydan sulayıb sonra qurşaqlar tuturlar. Bayağıki yeniyyətçilər irəli çıxıb öz sos-küyləri ilə onları güləşə qızdırırlar. Çox çəkmir ki, yalançı pəhləvanlardan biri qalib gəlir. Qalib gələn yalançı pəhləvan özünü öyür. Rəqibini ələ salır. Ona gülür. Sinosini şişdirir.

Qalib yalançı pəhləvan. Sən heç bilirsən kimiyənən qurşaqlar tutursan?

Məğlub yalançı pəhləvan (onun ağzını yamsılayaraq). Kimiyənən qurşaqlar tutursan?

Qalib yalançı pəhləvan (onun üstünə qürrələ-nərək). Sən canavarlarla tutuşan qorxmaz çobanla güləşirsən.

Məğlub yalançı pəhləvan (kinayə ilə). Sən canın. Qalib yalançı pəhləvan. Başın haqqı.

Məğlub yalançı pəhləvan (guyay ondan qorxur). Vay dədə vay! Mən heç bilməmişəm. Bir gör ha! Canavarla necə qurşaqlar tutubsan? Bir danışı görək?

Qalib yalançı pəhləvan (azilib-büzülərək). Deyirsən yəni şücaətimdən danışım, hə? (Tamaşaçıların arasında gülüş).

Məğlub yalançı pəhləvan (onu arxadan irəli itələyərk). Utanma, keç ortalığa, başına gələn qəzani danış. (Arxadan səsələr). Danış, danış!

Qalib yalançı pəhləvan. Dəniz deyirsiniz, danışım da.

O, meydançanın ortasında bardaş vurub öyölür.

Məğlub yalançı pəhləvan və
onları bayaqdan ohatə etmiş yeniyyətçilər də öyölürlər.

Qalib yalançı pəhləvan (qorxulu bir əhvalat danışmış kimi). Hə günlərin bir günü idi. Boz köpək idi, sürünün ağsaqqalı Kosa tələ idi. Mən idim. Bir axşam-çağrı üçümüz də qaya üstündə oturub sürünü otarırdıq. (Burada o səsini dayışdır və heyratla.) Bir də nə görsək yaxşıdır?

Dinləyicilərdən biri (zarafatla). – Yəqin daş altından çıxıb qorxusundan götürülən dovşan!

Başqa dinləyici. Yox canım, yəqin tülkü!

Qalib yalançı pəhləvan (hər ikisinə hirsələnərək). Yox canım... bəlkə uzunqıyruqlu siçovul, dəvə qığı boyda bir siçan! Kəsin səsini, axmağın biri axmaqlar. (Hər ikisinin başına qapaz vurur). Nə dovşan, nə tülkü, (onlara işarə ilə) siz boyda zirpi bir canavar?!
Məğlub yalançı pəhləvan (heyratla). Vay dədə vay! Bəs sən ona neylədin?

Qalib yalançı pəhləvan (ona). Məgər sən pəhləvan lələşini tanıyırsan? Yanımda mürgüləyən boz köpəyə üz tutub dedim: – Ayə, ay boz köpək, tez ol dur, o canavarı qat qabağına qovala, qaçıb getsin.

Məğlub yalançı pəhləvan (sevincək). Köpək də durdu qovaladı, him...m?!
Qalib yalançı pəhləvan. Xeyr! Nə durdu, nə də canavarı qovaladı.

Məğlub yalançı pəhləvan. Bəs onda neylədin?

Qalib yalançı pəhləvan (soyuqanlıqla). Neyləyəcəyəm, heç nə. Üzümün yanımdakı Kosa təkəyə tutub dedim: – Təke, ay təke, sən dur, sürünü sal dalına qaç, qoy canavar görsün ki, qaçırınsız, o da çıxıb getsin.

Məğlub yalançı pəhləvan (yənə sevincək). Təke də durub sürünü salıb dalına qaçdı, himi?!
Qalib yalançı pəhləvan (saymazana). Xeyr, canım, heç gözünlü də qırpmadı.

Məğlub yalançı pəhləvan (məyus). Sən canın?

Qalib yalançı pəhləvan (onun başına vurur). Başın haqqı.

Məğlub yalançı pəhləvan. Bəs onda neylədin?

Qalib yalançı pəhləvan. Rəhmətliyin oğlu neyləyəcəyəm, heç nə. Naəlac qalib özüm durdum ayağa.

(Ayağa durur. Hamı onun nə edəcəyini, nə deyəcəyini həyacanlıq gözləyir.) Əl atdım çomağıma ki, götürüb tulazlayım, gözələrin üstümə bərəldi. (O, canavar kimi dişlərini qıtcayıb gözlərini bərəldir.)

Məğlub yalançı pəhləvan (ona). Əyə, sən canın ələ elmə, mən qorxuram.

Qalib yalançı pəhləvan (sözünə davam edir). Başın haqqı, çomağıma da tapmadın. Əl atdım belimdəki (əllərini bel qurşağında gəzdirir, guyay belindəki tiyəni axtarır) tiyəyə, çıxarıb cumam canavarın üstünə, gördüm, üstümdə tiyə nə gözür.

Məğlub yalançı pəhləvan (ona). Sən canın.

Qalib yalançı pəhləvan (ona). Başın haqqı! (Sonra nə fikirləşirsə açıqlanır, məğlub yalançı pəhləvanın başına bir qapaz endirir.) Kiri, axmağın biri, axmaq! Qoy ağzımızda sözümlü dəyək də! (Sakitləşir, əvvəlki həyəcanlı vəziyyəti alıb, sözüna davam edir.) Hə, cin vurdu beynimə. Dönüb oldum yəki bir pələng (indi də pələng kimi nəriləməyə başlayır), nəriləyib hücum etmək istədim kafirin üstünə ki, tutum qış boğazı kimi (əlləri ilə göstərir) boğazını üzüm atım yerə. Tək özümə toxtaqlıq verdim. Dedim lənət şeytana! Yazıqdır. Qoy yerdən daş götürüb tulazlayım qabırğasına, qaçsın.

Yerə öyilir ki, daş götürüb canavarı necə vurduğunu göstərsin. Bu əsnada məğlub yalançı pəhləvan üstündə gizlətdiyi canavar maskasını çıxarıb üzünə taxır, onun qabağında dayanıb canavar kimi mürildəməyə başlayır. Düzolən qalib yalançı pəhləvan qarşısında canavar durduğunu görüb özünü itirir, qorxudan əsməyə başlayır. "Vay dədə!" deyib bağırır, əlindəki daşı yerə atıb qaçır. Məğlub yalançı pəhləvan da onu qovurmuş kimi meydançanı tərk edir. Bu hərəkət tamaşaçılarda da şən güllüşə səbəb olur. Bu arada yenidən musiqi sədası eşidilir.

Yeniyyətçilərdən biri (yoldaşlarına). Gəlin çoban tapmacası oyunu oynayaq.

Yeniyyətçilər (bir ağzdan). Gəlin çoban tapmacası oyunu oynayaq.

Başqa birisi. Oynayaq, oynayaq.

Səslər. Birinci tapmacanı mən deyəcəyəm. Həmin yeniyyətçilər. De.

Səslər.

O nədir:
Qarğı qamış,
Ağza yapış,
Üstü deşik,
Gərisi beşik, hə?

Yeniyyətçilər (bir ağzdan). Tütək. Başqa yeniyyətçilər. Çəkil o tərəfə. (Onu yana itələyir, yerinə keçir.)

Başqa qoca. O nədir ki, (əli ilə göstərir) ağ saqqalam, bəyirəm (Keçi kimi bayırır).

Yeniyyətçilər "Keçi!", "Keçi!" – deyərək gərisini deməyə onu qoyurlar.

Başqa yeniyyətçilər. Dayanın mən elosini deyim ki, yüz il qala cavabını tapmayasınız. O nədir ki, (əli ilə də göstərir) ağzı qara, boz bəylər, vursan ağzın öylər.
Yeniyyətçilər arasında bir anlıq pauza.

Hə, di indi tapın görüm, necə tapırsınız. (Tapmaca deyən qürrələnin, lakin bu qürrələnmə uzun sürmür.)

Yeniyyətçilərdən biri. Aha, mən tapdım. Səslər. De! Səslər. Canavar. Yeniyyətçilər. Düzdür! Düzdür!

Cavab tapılan kimi qürrələnmə yeniyyətçilər port olur. Yoldaşları ona gülürlər. Bu arada tamaşaçılar içərisindən bir qocanın səsi eşidilir.

Qoca. Ay uşaq, gəlsəniz bir tapmaca da mən deyim Səslər. De, de.

Qoca. O nədir ki, gecə gözər ayılı xan,
Gündüzlü də yayılı xan,
Göy otları başında,
Düymə düzər ayılı xan.

Yeniyyətçilər arasında bir anlıq sükut çökür. Hamı düşünür. Lakin bu sükut da uzun çəkmir. Yənə də tamaşaçılar arasında başqa bir qoca gəlir.

Başqa qoca. Ay uşaq, qoyun o tapmacanın da cavabını mən qoca deyim. Razısınız?

Səslər. Razıyıq, razıyıq.
Həmin qoca. Bu tapmacanın cavabı dağ döşünə səpələnib otlayan qoyun-quzu sürüsüdür.

Cavab hamını sevindirir. Yerlərdən "sağ ol, ay qoca!" nidəsi ucalır. Bu vaxt nəğarə ilə qarazuma çalınır. Meydança boşalır. Ortaya Soytarı daxil olur, tamaşaçılara üz tutur.

Soytarı.

Salam əlik say bəylər!
(baş ayır)
Bir-birindən yey bəylər!
Saya gəldi, gördünüz?
Salam verdi, aldınız?
Bir qoyunla bir keç, Səslər. Sayaçıya verdiniz?

Soytarı sözünü bitirir-bitirməz səhnə arxasından, uzaqdan qoyun-quzu mələməsi və çoban titüyünün həzin səsi eşidilir.

Soytarı (tamaşaçılara). Bayrama day nə qaldı? Nə qaldı, nə qalmadı? Yerdən səs. Bir əllicə gün qaldı. Soytarı.

Əlli günü say ötür,
Qarmala quzu götür.
Əlli günü-gecəsi,
Sağmal subay seçəsi,
Sayan yağış yağası,
Sarmaşiq, ot bitəsi.
Quzu tülkə tutası,
Çəpiş imək atası.

Sohnə arxasından sos bu dəfə yaxından çsidiilir.

Soytari (tamaşaçılara).

Siz sayadan qorxmursuz?
Səfa yurda qonmursuz?
Səfa olsun yurdunuz?
Ulamasin qurdunuz!
Ac getsin avanız!
Tox gəlsin çobanız!

Sohnə arxasındaki sos daha da gurlaşır. Çox keçmir ki, meydançada Baş çoban öz dostsi ilə görünür. Soytari onları gören kimi tamaşaçılara gəstirir və onlara mürciətlə deyir:

Soytari.

Bu saya yaxşı saya,
Həm çəşməyə, həm çaya,
Həm ülkərə, həm Aya,
Həm yoxsula, həm baya!
(pauza)
Saya yaxşı sayadır,
Yeri-yurdu qayadır,
Onun gözəl sözləri,
Yatanları oyadır.

Musiqi dəyişir. Aşağıdaki mötnə uyğun yeni musiqi çalınır. Baş çobanla gəlonlar: köməkçilər, boz köpək, canavar, keçi, toko, qoyun-quzu və çəpişlər hor biri özünəomoxsus, meydanca qarışıq rəqs etməyə başlayırlar.

Baş çoban.

Uzun saçlı yarım var,
Ona etibarım var.
Dağlar öz oylağımdır,
Qaynar bulaqlarım var.

Xor.

Dağlar öz oylağımdır,
Qaynar bulaqlarım var!

Baş çoban (uca səslə)

Göydəki göy buludlar,

Meydançada rəqs edənlər (xorla)

Yorğanıdır çobanın.

Baş çoban

Yastı-yastı təpələr.

Rəqs edənlər

Yastığıdır çobanın.

Baş çoban

Yumuru-yumuru qayalar,

Rəqs edənlər

Yumruğudur çobanın.

Baş çoban

Əlindəki dəyonək.

Rəqs edənlər

Qalxanıdır çobanın.

Baş çoban

Yanımdakı boz köpək.

Rəqs edənlər

Yoldaşdır çobanın.

Baş çoban

Ağzı qara canavar.

Rəqs edənlər

Düşmənidir çobanın.

Baş çoban (tamaşaçılara)

Bu saya kimdən qalıb?

Tamaşaçılar.

Adəm atadan qalıb.

Baş çoban

Adəm ata gəlonə,
Musa çoban olanda,
Qızıl öküz duranda,
Qızıl buğda bitəndə,
Dünya bünyad tapanda.
Şişliyimiz öyəcdi,
Onun dördü uludu,
Aşıqlığı qurudu,
Paçası qiymətliidi,
Qabırğası dadlıidi.
Qabırğa içi pərdə,
Pərdə iki rəngdə,
Altmış arşın bağırsağ,
Bir-birinə ulqasağ,
Əzəl atasın deyim,
Sonra anasın deyim.
Yeriyir, yeriyir, gornəşir.
Buynuzuyla döyüşür.
Buynuzu burma-burma,
Zinhar qoyunu vurma,
Qoyunsuz yerdə durma.
Qoyunlu evlər gördüm,
Qurulı yaya bənzər,
Qoyunsuz evlər gördüm,
Qurumuş çaya bənzər.
Qoyun var kərə gözər,
Qoyun var küro gözər,
Gədar dağları gözər,
Gələr evləri bəzər.
Canım qoyunun ağı,
Gedib dolanar dağı,
Otlar qara qiyəğı,
İçəri sorin bulağı
Ağ olar dımağı,
Şirin olar qaymağı,
Qarılar dutar yağı,
Gəlir payız dayağı,
Gəlir yeyir qaymağı.
Qızlara echiiz olar.
Çobana çarlıq bağı,
Uşağa bilək bağı.
Sizin canınız sağ olsun,
Payız buğda, yağ olsun.
Hamınız elliyinə
Damağınız çağ olsun.

Baş çoban sözünü bitirir. Yenidən musiqi çalınır. Baş çoban, boz köpək, canavar, keçi, toko, quzu və çəpişlər (bunlar maska taxmış aktyorlardır) keçib onlar üçün ayrılmış yerdə (səl qaya üstündə) öyölşür. Cavan köməkçi çobanlar öz qoyunları ilə musiqi sədasi altında rəqs etməyə başlayır və ayrı-ayrılıqda onları öydür.

Birinci köməkçi

Qoyun baxar dağlara,
Səl tok axar dağlara,
Arandan dönən sürü,
Yayda çıxar dağlara.

İkinci köməkçi

Kərəsini qoyunun,
Kürəsini qoyunun,
Aclıqdan biz gözərik,
Dürosini qoyunun.

Üçüncü köməkçi

Sözümün gözü qoyun,
Dolan gəl düzü qoyun,
İldə bir ökiz gətir,
Sevindir bizi, qoyun.

Birinci köməkçi

Dağları endi qoyun,
Dolaşdı bəndi qoyun.
Süd, qaymağı bol elə,
Sevindir kəndi, qoyun.

İkinci köməkçi

Nənəm a şişək qoyun,
Yunu bir dşşək qoyun,
Bulamantı bol elə
Qırıldı uşağ, qoyun.

Üçüncü köməkçi

Nənəm qumral tat qoyun,
İldən-ile art qoyun,
Balalar ölməkdədir,
Olma gəl namərd, qoyun.

Birinci köməkçi

Nənəm qoyunun qarası,
Qırıqlığı polad parası,
Yaz günü döləməsi,
Yay günü küroməsi,
Qış günü qovurması.

İkinci köməkçi

Nənəm a ağ baş qoyun,
Qarlı dağlar aş, qoyun.
Yağından plov olar,
Quyruğundan aş, qoyun.

Üçüncü köməkçi

Nənəm a qızıl qoyun,
Yollara düzül, qoyun,
Kosilməsin damazlıq,
Ömr elə yüz il, qoyun.

Birinci köməkçi

Nənəm a nazlı qoyun,
Qırqovul gözlü qoyun,
Pəndiri dilim-dilim,
Qatığı üzül qoyun.

İkinci köməkçi

Canım a kürdü qoyun,
Otladı durdu qoyun,
Ay qaranlıq gecədə,
Görübüdü qurdu qoyun.

Üçüncü köməkçi

Canım a saçaq qoyun,
Bərədən qaçaq qoyun,
Sənə yaman baxanın,
Gözünə bıçaq qoyun.

Birinci köməkçi

Canım a xallı qoyun,
Məməsi ballı qoyun,
Sürü dağdan enəndə,
Tutarq yallı, qoyun.

İkinci köməkçi

Nənəm a göycə qoyun,
Gedirsən öycə qoyun,
Yiyan sənin sayana,
Dolanır bəyəcə, qoyun.

Üçüncü köməkçi

Canım a yelin qoyun,
Qovzana telin qoyun,
Yiyan sənin ucundan,
Gətirib gəlin, qoyun.

Qoyun öyməsi bitir. Cavan köməkçilər meydana tərک edirlər. Yeni musiqi çalınır. Bu dəfə meydançaya rəqs edənə tokooynadan (o da başqa Soy-tarıdır) çıxır. Onun arxasınca meydançaya Keçi, Tokə və Çəpişlər daxil olur.

Təkəoynadən

(meydana girən Keçi, Təkə və Çəpişlərə)

Qoyunun ucu gəldi,
Dolandı köçü gəldi,
Sürünün qabağında,
Bir ala Keçi gəldi.

Keçi, Tokə və Çəpişlər tokooynadana qoşulub rəqs etməyə başlayırlar.

Təkəoynadən (Keçiyə)

Nənəm a qatar Keçi,
Qayada yatar Keçi,
Qış soyuğu gələndə,
Balanı atar Keçi.

Sonra üzünü çəpişlər tutur.

Nənəm bala çəpişlər,
Yovşan başını dişlər,
Gəder yaylağı gəzər,
Gələr aranda qışlar.

Üzünü tokəyə tutur.

Bu təkə axta təkə,
Boynunda noxta təkə,
Yayda qul tək satılar,
Qış çıxar taxta təkə.

Bu təkə yarış təkə,
Boynu bir qarış təkə,
Keçi ilə küsmüşdün,
Çəpişlə barış təkə.

Bu təkə nəzər təkə,
Qapılar gəzər təkə,
Gəzəyən arvadların
Qabını özər təkə.

Tamaşaçılar arasında şən gülüş.

Təkəm, ay axta təkəm,
Boynunda noxta təkəm,
Tükləri biz-biz durub,
Görübüdür şaxta təkəm.

Təkəm getdi xanlığa,
Üz qoydu yamanlığa,
Təkəmi öldürdülər,
Atdılar samanlığa.

Tokooynadan bu yerə özünü hönkürüb ağlayan kimi göstərir. Tamaşaçılar arasında gülüş. Tokooynadan ağlamağını kosir. Bu dəfə şən ohval-ruhiyyə ilə:

Təkəm getdi Mərəndə,
Tamaşadır gələndə,
Yaxşı adam çox yaşar,
Vay pisədir öləndə.
Kül təkənin başına,
Qaynanası öləndə!

Tokooynadan tokəyə ol bəğməsi göstərir. Tamaşaçılar arasında gülüş. Musiqi dəyişir. Tokooynadan təkənin noxtasından tutub tamaşaçıların qarşısına gətirir. Keçi və çəpişlər də ardınca.

Təkəoynadən

Saya, saya sayadan,
Təkəmə arxalıq ver,
Xanım evin avadan.

Keçi, çəpişlər, tokə tamaşaçılardan pay yığmağa başlayırlar. Tokooynadan sözüno davam edir:

Bu təkə arıq təkə,
Dabamı yarıq təkə,
Təkəmə bir pay gətir,
Tüklərini say gətir,
Təkəmi tez yola sal,
Özünü bir pay gətir.

Payıyğma bitir, onlar yenidən meydançanın ortasına qayıdirlar. Rəqs edirlər. Təkəoynadən:

Təkəm, təkəm naz eylər,

Tokə nazedicli hərəkətlər göstərir və tamaşaçılar arasında gülüş doğurur. Tokooynadan sözüno davam edir:

Çobana avaz eylər,
Yığar qoyun-quzunu,
Bayramı pişvaz eylər.

Tokə oyunu bitir. Tokooynadan öz dostosi ilə meydançadan çıxır. Yenidən qarazuma və nağara səsi eşidilir. Aparıcı soytan meydançaya daxil olur. Onun arxasınca "Sayaçı" dostosi meydançaya daxil olur.

Soytarı (tamaşaçılara)
Saya, saya say bəylər!
Bir-birindən yey bəylər.
Saya gəldi gördünüz,
(dostosi göstərir)
Sayaya salam verdiniz,
Saya sizdən razıdır.

Son musiqi akkordu vurulur. Sayaçı dostosi bir ağrıdan.

Səfə olsun yurdunuz,
Ulamasın qurdunuz,
Ac getsin avanımız,
Tox gəlsin çobanımız.

Musiqinin sodaları altında oyun-tamaşa bitir.

SARABSKI HÜSEYNQULU, Hüseyinqulu Məlik oğlu Rzayev (1879-1945) – aktyor, müğənni, rejissor, pədaqoq, teatr xadimi. Azərbaycan peşəkar musiqili teatrının banilərindən biri, Azərbaycanın xalq artisti (1932).

Azərbaycan operasının yaranması və inkişafında Sarabskinin böyük xidməti var. O, 1908-ci ildən "Nicat" cəmiyyəti nəzdindəki opera truppasının solisti olmuş, həmin il isə Azərbaycan operası "Leyli və Məcnun"da Məcnun partiyasını müvəffəqiyyətlə oxumuşdur (bu partiya da, örd yüz dəfədən artıq çıxış etmişdir). Sarabski "Müsləman opera truppası", "Müsləman dram truppası"nın yaradıcılarından biri idi. 1910-cu ildən Sarabski, həmçinin, rejissor kimi də fəaliyyət göstərmişdir.

H.Sarabski ədəbi yaradıcılıq sahəsində də fəaliyyət göstərmişdir. Onun "Cəhalət", "Axtaran tapar", "Nə təkərsən aşına, o çıxar qaşığına" dram əsərləri tamaşaya qoyulmuşdur. H.Sarabski "Azərbaycan milli kostyumu", "Azərbaycan teatr sənətinin öçəkələri" və s. əsərlərin müəllifidir. Etnoqrafik materiallar əsasında yazdığı "Köhnə Bakı" əsərində Bakının həyat və məişət tarixinin bəzi məsələləri öz əksini tapmışdır. O bu kitabında Novruz bayramının XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində necə keçirildiyini də qələmə almışdır ki, burada ixtisarla verilir:

"...Novruza iki həftə, on gün qalmış hər kəs öz halına görə hazırlıq görürdü. Qapı-bacanı əhənglə ağartmaq, evlərin bayır-bacasını süpürmək, palaz-xalçanı çirpib təmizləmək, evi, otağı səliqəyə salmaq, yeni ili bir təmizlik içərində qarşılamaq ümumi bir adət idi.

Varlı tacir və alverçilərin hazırlığı daha təntənəli olardı. Onlar bayrama xüsusi şəkərcərəyi, badamçərəyi, paxlava və sair bu kimi şirniyyat bişirib hazırlırdılar. Belə şirniyyat bişirməyə imkanı olmayanlar bayramı sadəcə xuşgəbarla keçirərdilər.

Bir həftə əvvəldən, isticar Aşağıbazarda, isticarə də Yuxarıbazarda bir canlanma müşahidə edilirdi. Baqqallar dükənlərini güzgürlərlə, Firdovsinin "Şahnəmə" sındən alınaraq ağ parça üstündə çəkilmiş çirbəcür şəkəllər, kağız fanuslarla bəzədirdilər. Hər dükənci qapısından böyük bir zəng asardı. Onu çalaraq qışqırub malını təriflədiyi kimi, yola saldığı müştərisinin arxasınca da o zəngi təkrar çaldırdı...

Bayram axşamları arvadlar olvan xonçalarla qəbiristanlığa gedərdilər. Qəbiristanda hər kəs öz xonçasını ölüsünün qəbir üstünə düzərdi... Qəbir üstündə qadınların ürək yandırən oxşama səsləri, molların Quran və yasin oxumaları

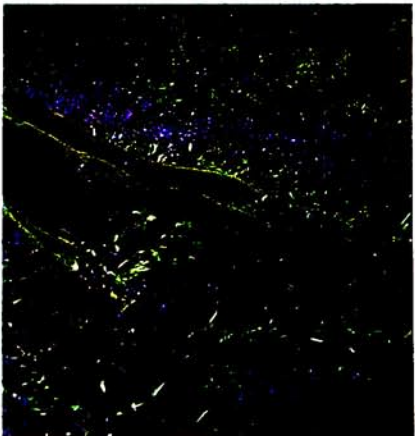
ölgün şüalar saçan günəşin dağlar arxasında gizlənməsinə qədər davam edirdi. Sonra hər kəs öz evinə qayırdı.

Bayram axşamının gecəsi bütün ailə evə toplaşdı. Qələmkar süfrə ortalığa döşəndi. Evin yuxarı başında uşaqların atası üçün xüsusi döşəkcə salınardı. Süfrə üstə hazırlanmış xonçaya əl uzatmağa kimsenin ixtiyarı yox idi. Kiçik yaşlı uşaqlardan birisi ara-sıra xına ilə boyanmış əlini yeməyi götürmək üçün qorxa-qorxa xonçaya uzatdıqda, böyük bacısı onun əli üstə vurub yavaş səslə "çək əlini, ağa döyər" – deyib onu qorxudardı. Evin kişisi icazə verməyincə heç kəs ixtiyarı yoxdu ki, əlini xonçaya uzatsın.

Kişi işə hələ məşğuldur. O, bir bucaqda salınmış qələmkar canamaz üstə qıraətlə namaz qılır... Namazını bitirdikdən sonra "Həvvil haləna ilə əhsənül hal" duasını oxuyur. Bu halda 18 yaşlı böyük oğul tələsik evə daxil olub, küçələrdə tufəng atıldığını, beləliklə, ilin təhvil olduğunu xəbər verir. Ata qoltuğundan üstü güləbətın çəkili saat qabını çıxarır, gümüş saatının qapağını açib saata baxır, ilin təhvil olmasına hələ bir neçə dəqiqə qaldığını bildirir, canamazı büküb yığırdır. İrəli gəlib süfrə başında salınmış döşəkcə üstə oturaraq, arxasına qoyulmuş nazbalışa söykənir. Hamı xonçanın başına toplaşdıqdan sonra bir qədər bayram yemindən yeyir, anaları südlüplöv qazanını yerə qoyur, hər uşağın payını öz boşqabına tökərək verir. Südlüplöv yeyildikdən sonra süfrə yığılır.

Sübh açıla-açılmaya məscidlərin minarələrindən sübh azanının səsi eşidilirdi..."

SARIVƏLLİ OSMAN, Osman Abdulla oğlu Qurbanov (1905-1990) – şair, Azərbaycanın xalq şairi (1977). Qazax rayonunun II Şıxlı (Sarivəlli) kəndində anadan olmuşdur. Qazax Müəllimlər Seminariyasında təhsil aldıqdan sonra bir müddət müəllimlik etmişdir (1926-1929). İkinci Moskva Dövlət Universitetinin filologiya

fakültəsində oxumuşdur (1929-1932), Bakı Pedaqoji Texnikumunda müəllim (1932-1935), Bakı Teatr Texnikumunda müdir (1939-1940) və s. vəzifələrdə işləmişdir. Xalq yaradıcılığının təbliği, aşıqların əsərlərinin tertibi və tədqiqi sahəsində də fəaliyyət göstərmişdir. Torçməçiliklə də müntəzəm məşğul olmuşdur.

"Dəmir sətirilərim" (1934), "Bənövşə" (1940), "Götür, oğlum, götür" (1943), "Bahar çiçəkləri" (1949), "Seçilmiş əsərləri", üç cilddə (1971-1975), "Hər kim yüz il yaşaması" (1976), "Mən sabaha gedirəm" (1979), "Seçilmiş əsərləri", iki cilddə (1986-1987), "Kür qırağında" (1987), "Seçilmiş əsərləri" (2005) və s. əsərlərin müəllifidir. "Bahar nəğməsi" şairin ilin gözəl fəslə bahara aid yazdığı şeirlərindəndir:

Doğdu Günəş, eridi qar,
Bahar gəldi, bahar gəldi.
Xəbər verdi qaranqışlar:
Bahar gəldi, bahar gəldi.

Səhər çağı hava xoşdu,
Könüllər qaynadı, coşdu.
Uşaqların yaxın dostu,
Bahar gəldi, bahar gəldi.

Çaylar daşdı, köpükləndi,
Dağların döşündən endi...
Ağ geyib ellər bəzəndi,
Bahar gəldi, bahar gəldi.

Kötükdən uçdu arlar,
Qarışqalar qatar-qatar.
Kol dibindən yol saldılar;
Bahar gəldi, bahar gəldi.

Budaqlarda gülə-gülə,
Bülbül nəğmə deyir gülə.
Al şəfəqli bir günəşlə,
Bahar gəldi, bahar gəldi.

Aşıqlar qırşandı saza,
Şairlər söz qoşdu yazı.
Bizim güllü bağçamıza,
Bahar gəldi, bahar gəldi.

Göy çəməndə səhər-səhər
Mahını deyir şən körpələr.
Yaxasında bənövşələr
Bahar gəldi, bahar gəldi.

SAY SAYMAQ – Novruz bayramı günlərində də uşaqların oynadıqları oyun. Uşaqlar oyuna başçı seçirlər. Başçı uşaqları cərgəyə düzür, müəyyən say rəqəmi seçir.

Əsasən, 15, 25, 35, 45, 55, 65, 75, 85, 95 rəqəmlərini götürürlər. Uşaqlardan bir-bir bu rəqəmləri tez-tez söyləmək tələb edilir. Çəşənə hamı bir yerdə: "Maymaq, a maymaq" – deyir, onu utandırirlər.

SAYA(ÇI) – Azərbaycanda, Anadolunun (Türkiyə) çeşidli bölgələrində, eləcə də Qərbi Trakiyada yayılan oyuna əsasən, türklərin ənənəvi dünyagörüşündə bir ruh adı. "Saya" heyvandarlıqla məşğul olanları himayə edər. Əski mifoloji kultla bağlılığı şübhə doğurmayan bu oyun özünün ritual simvolikasına görə Balkanlarda oynanan Cəməl mərasimi ilə də yaxından bağlıdır. Hətta bu oyunu apararlardan biri "Sayaçıbaşı", Türkiyənin bir sıra bölgələrində isə homin mərasim-oyunun özü sadəcə olaraq "Saya" da adlanır. "Saya" oyununun türk etnik-mədəni sistemində daxil bir sıra yerli ənənələrdə "sayaçı Kosa" adlanması faktı da diqqəti çəkir.

Oyunun quzulamağa başladığı zaman çoban paltarları geymiş adamlar kənd-kənd gəzib "Sayaçı sözləri", "Sayaçı türküsü" və ya "Saya gözməsi" adlanan bu mərasimi – "Sayaçı" mərasimini icra edirdilər. Sayaçı şənliyinin keçirildiyi gün quzuların ana qamında canlandıqları gün olaraq qəbul edilirdi. "Qodu-qodu" mərasim oyununun eyni olan "Saya gəzisi" Azərbaycanın bəzi yerlərində "Kosa-Kosa" da adlanırdı. Sayaçılar qoyun-keçi dərisinə girib saçaqlı çoban papağı qoyar, üzlük taxar, gülməli oyunlar çıxarırdılar. Çobanlar da özlərlə bir neçə qoyun-quzu, bir az da ağartı götürüb sayalar oxumağa başladılar. Xalq inanışlarında bir "şaman duası" dəyəri daşıyan (görünür, bu üzədən də Sayanı şamanla, ozanla eyniləşdiriləb) və "Saya gəzdirmə" adı ilə uşaq ədəbiyyatına belə keçən sayaçı türklərinə görə el arasında yüksək mövqeyi olan Sayaçı özünü Adəm Ata soyundan sayır, Həzrət Musanı müqəddəs pır bilir.

Əsasən mənzum olan sayalarda təbiətin oynanması, qoyunların quzulaması, məhsulun bolluğu vəsf olunurdu. Beləcə, "Sayaçı" mərasimi bərəkətli təbiətin məhsulunun bolluğunu rəmləndirirdi. Bu mərasim qaynaqlı oyun özündə çox sayda arxaik elementləri qorumuşdur. Rəqslə zəngin arxaik tipli bu oyun, "canavar", "qoyun", "keçi", "bənək", "təke" kimi üzlük geymiş oyunçuların ifalarından da göründüyü kimi, təbiət başlanğıcına xas cizgiləri aydın şəkildə özündə saxlayıbdır. Buradakı bol gülüş də, yanlış olaraq yozulduğu kimi, komizm və sadəcə şux zərəfat deyil, artım, bolluğu-bərəkəti simvolizə edən gülüş olub, torpağa təsir edərək ondan bolluq-bərəkət istəmək, yəni məhsuldarlığı ideyası ilə bağlıdır.

Tərəkmələr arasında çox yayılan bu oyunda bütün köç əhli elliklə iştirak edirdi. Yəni oyuna tamaşa edənlər oyunun gedişində həm də onun iştirakçısına çevrilir, bu yolla bir bütövlük havası yaranırdı ki, bu zaman da bir kimsə özünü başqa kimsədən ayırmırdı. Bunlar isə arxaik ritual elementi olub, oyunun dərili, bolluq və artım ideyasını simvolizə etdiyini göstərir.

Sayaçı oyununu idarə edən ənənənin özüydü. Ənənə oyundakı şeir parçalarını dəyişdirməyi yolverilməz sayırdı. Burada oyunçunun öz bacarığını göstərməsi yalnız və yalnız mərasim oyunun qaydaları içərisində baş verə bilirdi. Oyunda təbiətin özündən gələn güclü bir ritm var. Həmin ritm tərəkmənin yayış tərzində də bu yaşayışı təbiətlə nizam içində saxlayan bir qüvvət kimi mövcuddur.

SAYA GƏZİSİ – Novruz bayramı ərəfəsində axşamçıyı çobansayağı geyinmiş uşaq və gənclər tərəfindən icra olunan mərasim ayını. Qoribə geyimli iştirakçılar dəf çala-çala əllərində bir, yaxud iki müqovva – təke və qoç başlarını əks etdirən fiqurlar ev-ev, qapı-qapı gəzir, bəca-bəca oyunu və müxtəlif məzəli rəqslərlə ev sakinlərini qış fəslinin bitməsi, yazın gəlişi münasibətilə təbrik edirlər. Müqovvanı bəzən iştirakçılardan biri maskataxma – cildgirmə üslu ilə təsvir edirdi. Xeyir-bərəkət gətirən hamı-ruhları dəvət anlama verən bu ayın şamanist təsəvvürlərlə bağlıdır.

SƏBZƏ – Novruz bayramı süfrəsinin çörəzlərindən biri, tumsuz ağ üzüm sortlarından hazırlanan kişmiş növü. Sobza hazırlamaq üçün iki üsuldan istifadə olunur:

1) Əvvəl üzüm zəif qaynayan ohəng suyuna ani tökülüb götürülməklə pörtülür. Su ilə yuyulur və günəş altında qurudulur;

2) birinci üsuldakı kimi əvvəl üzüm pörtüldükdən sonra tüstüyə verilir və kölgədə qurudulur. Kölgədə qurudulmuş sobzunun keyfiyyəti günəş altında qurudulmuş sobzunun keyfiyyətindən daha yaxşı olur (bax: *Kişmiş*).

SƏBZİQOVURMA – Novruz bayramında da bişirilən xörək növü, aş – plov qarası. Xırda tikələrə doğranmış qoyun ətə qovrulur, üstünə qızardılmış soğan əlavə edilir. Çox hissə kəvər, həmçinin süyüd, nano, keşiş, göy soğan, tərəxun, ispanaq və turşoğ doğranmış qızarmış ətə qarışdırılaraq bişirilir. Bişənə yaxın üstünə abqora (yaxud limon turşusu) tökülür. Plov yanında verilir. Ayrıca xörək kimi, sarımsaqlı qatıqla da yeyilir.

SƏDDƏ BAYRAMI – çox qədim zamanlarda Novruza keçirilən bayramın adı. Bayramın əsas əlaməti camaatın toplaşacağı meydanda böyük tonqal yandırmaq, atəşfəşanlıq keçirmək, qışı yola salmaq mərasimi olmuşdur. Xalqımız Səddə bayramını yanvarın son günü, iki çillə arasındakı sərhəddə, Böyük çilləni əvəzləyən Kiçik çillənin son şəx-talının qarşısını almaqdan ötrü çəkilən böyük mance, odlu-alovlu bənd, yaxud "sədd" kimi mənalandırır. Buraya axın-axın gələn insanlar əl-ələ tutub tonqalın ətrafında hərənlənərək, "Əlli gün Novruza qədər, yüz əlli gün biçinə kimi" sözləri ilə başlanan nəğmə oxuyur, şənlik keçirir, rəqs edib tamaşalar göstərirlər. Səyacı nəğməsindəki:

Novruza nə qaladı,
Nə qalmadı, nə qaladı,
Əllicə gün ötür,
Qalmala qız götür –

misralarında da həmin günə işarə olunur.

Nizami Gəncəvi "İskəndərnamə" poemasında Novruzla bərabər Səddə bayramını belə təsvir etmişdir:

Novruz ilə Səddə bayramlarında,
Ayinlər yeniden olurdu bərpa.
Ər üzü görməmiş nəvrəstə qızlar,
Evindən sevincə çıxan çıxar.
Əllər al xınalı, üzler bezəkli,
Hər yandan gəlirdi çoxğun ürəkli...
...Hər bir qıvrımsaqlı, gəlişi gözəl,
Ayaq yerə döyər, şappıldadar əl.
Hərə bir sərv idi, əldə güldəstə,
Sərv əndamı bənöz çitəkperəstə.
Hər il qızlar bu gün axır hər yandan,
Ürək arzusunda açılır meydan...

X-XI yüzilliklərdə yaşamış Xarəzm alimi Əbu Reyhan Biruni odlu-alovlu bayramın mənşəyini bu cür izah edir: "Belə deyirlər ki, Səddə günü qış çəhənməndəki zağasını tərək edib, bu dünyaya qədəm qoyur. İnsanlar qışın üz verə biləcəklə xota-bəlasını özlərindən uzaqlaşdırmaqdan ötrü tonqal çatıb, od-alov yaxır, ətirli ot və ağac yandırır, bu günün gecəsini "gicitəkn gecəsi", yaxud "sancan gecə" adlandırdı, çünki doğrudan da bu gecə həddindən soyuq bir gecədir".

SƏMƏD VURĞUN, Səməd Yusif oğlu Vəkilov (1906-1956) – şair, dramaturq, tərcüməçi, tənqidçi, ədəbiyyatşünas, publisist, ictimai xadim. Azərbaycanın xalq şairi (1956), iki dəfə SSRİ Dövlət mülkafati laureatı (1941, 1942), Azərbaycan EA-nın həqiqi üzvü (1945), əməkdar incəsənət xadimi (1943).

Səməd Vurğun 1906-cı ildə Qazax rayonunun Yuxarı Salahlı kəndində anadan olmuşdur. Qazax Müəllimlər Seminariyasını bitirdikdən sonra Qazax, Quba və Gəncədə müəllim işləmişdir (1924-1929). İkinci Moskva Dövlət Universitetində (1929-1931) təhsil almış, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunu bitirmişdir. Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspirantı olmuşdur. 1934-cü ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının məsul katibi, Ümumittifaq Sovet Yazıçılarının I qurultayında Yazıçılar İttifaqı Rəyasət Heyətinin üzvü (1934), Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Rəyasət Heyətinin sədri olmuşdur. 1954-cü ildə Azərbaycan EA vitse-prezidenti seçilmişdir. SSRİ Ali Sovetinin (I, II, III, IV çağırış), Azərbaycan SSR Ali Sovetinin (I çağırış) deputatı olmuşdur. Bir çox orden və medallarla təltif olunmuşdur. Yüksək xəlqilik və şəriyyəti, həyat həqiqəti ilə şairin romantik arzularının üzvi vəhdəti Səməd Vurğunun poetik üslubunun başlıca xüsusiyyətləridir. Onun yaradıcılığı müasir Azərbaycan şerinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. "Şairin andı" (1930), "Fənar" (1932), "Azad ilham" (1939), "Qəhrəmanlıq dastanları" (1941), "Aydın əfsanəsi" (1945), "İstiqbal tərənesi" (1947), "Muğan" (1949), "Dram əsərləri" (1950), "Zamanın bayraqları" (1954), "Seçilmiş əsərləri", üç cildlə (1954-1955), "Aygün" (1956), "Komsomol poeması" (1958), Əsərləri, altı cildlə (1966-1972), "Seçilmiş dram əsərləri və poemaları" (1974), "Seçilmiş əsərləri", iki cildlə (1976), "Seçilmiş əsərləri", beş cildlə (2004) və s. əsərlərinin müəllifidir. S.Vurğun yaradıcılığında bahar, Novruz bayramı və onun mövzusu mühüm yer tutur. "*Novruz bayramında*" şerindən bir parça:

Axır çərşənbədir... İl tamam olur...
Bu il kənd içində danışıq hamı, –
At üstə gəlmişdir Novruz bayramı –
Qulunu at üstə... Bu bir muraddır.
Qocalar deyir ki, bolluq keçəcək,
Torpaq su yerinə şərbət çəkəcək.
Odur ki, hamının üreyi şaddır,
Hamının arzusu, ümidi güldür

Üzündən, gözündən nurlar tökülür.
Baxın, hər qapıda bir tonqal yanır,
Uşaqlar hollaşır od-alov üstündə;
Göyə söpürür, yer işqlənir,
Od da yandırmayı heç kəsi qəsdən.

Od da məhrəbandır bu gün insana,
Elə bil odun da üreyi vardır.
Elə bil onun da qəlbində yanan
Müqəddəs əməllər, xoş arzulardır.
Bu gün nə şaxsey var, nə də ki, vaxsey, –
Nə zəncirvaran var, nə də başyarın;
Ötür hər ürəkə sevdalı bir ney,
Baharın eşqilə xoşbəxtdir insan.

Kosanın başında bir keçə papaq,
Zınqırov da asıb lap kəlləsindən.
Onun çıxardığı oyunlara bax,
Nə üzəndən tanınır, nə də səsinəndən.

Gah odur mələyir qoyunsayağı,
Gah da bir at olub kişənəyir Kosa,
Yüz qapıya dəyir onun ayağı
Yüz evdən pay alır o, heç olmasa.

O, xəsis görəndə "ozrayıl" olur,
Bacadan sallanıb "qılınc" da çəkir.
Elə ki, torbası şimilə dolur,

Kosa əllərini bığına çəkir.
O, göyçək qızların qolundan bəzən
Ağrılı-ağrısız cimdik də alır.
Heç kəs tanımayı, seçməyir onu,
Hər kimin qolundan cimdikləyirsən,
Yalnız o qız bilir kim olduğunu.

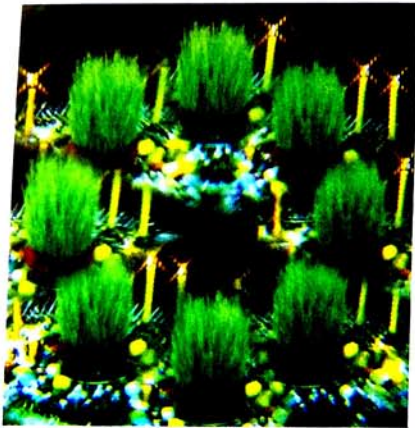
Bu vaxt evdəkilər gülüşür bir az,
Kosanın kefinə toxunmaq olmaz!..
Qızsa üzovarı qaşqabaq tökür,
Hələ ağlayır da o hönkür-hönkür.
Ancaq üreyindən deyir ki, Kosa
Bircə də gəlsəydi ev bası-basa...

Bəzənib-düzənib gəlinlər, qızlar
Xına da qoyurlar öz əllərinə,
Gecələr göz qırır göyde ulduzlar,
Bizim kənd yerinin bizdəllərinə...

Bahar şərqişi (kərpələra)

Günəş doğdu, yayıldı,
Yatan ellər ayıldı.
Açıdı çəklili güllər,
Dilə gəldi bülbüllər.
Qar, çovğun gözəndə itdi,
Dağlarda lələ bitdi.
Qanadlandı buludlar;
Yerdəki olvan otlar
Cücürə boy atdılar,
Aləmə naz satdılar.
Artıdı suların səsi
Sevindirdi hər kəsi.

SƏMƏNİ – Novruz bayramının əsas atributlarından biri. Adətən, Novruz bayramı ərəfəsində bütün evlərdə göyərtilən bərəket nişanəsi, taxıl-səməni. Bu məqsəddə buğda, arpa, noxud, mərəci və digər donlu bitki məhsullarını islağa qoyub cücürəndən sonra sini, məcməyi, yaxud boşqaba barmaq qalınlığında sərir (üstü dəsmal və ya tənizfilə örtülür), üzünə su çiləməklə cücürdirlər. Yazın gəlməsi, torpağın oyanması, təbiətin canlanması, yaşlılq rəmzi sayılan səməni Novruz süfrəsində on görkəmli yeri tutur. Qohum-qonşular bir-birinə səməni yollayır. Təzə-tor səməninin şərəfinə alqışlar söyülənir, qədim mahnılar oxunur. Əkinin, məhsul bolluğunun rəmzi olan səməni qoymaq çox-çox qədimlərdən adət olub. Ona görə ki, səməni taxıldır, çörəkdir, xeyir-bərəkətdir. Taxıl, bərəkət iso həyatın, dolanacağın rəhnidir, insanların yaşaması üçün vacib olan maddi bolluğun on mühüm şərtidir. Yazlıq əkin qabağı səməni cücürməklə onəməni xalqın çörəyə, qüdsiyyətə ehtiramı, səcdəsi kimi rəmzi mahiyyət

daşmış, azərbaycanlıların şifahi poeziyasında bolluq, səadət arzusunun ifadə etmişdir.

Yunan filosofu, yazıçı və tarixçi Plutarx (bizim eramın təxminən 46-127-ci illər) göstərmişdir ki, qədim Azərbaycanda (Midiyada) taxılı müqəddəs bitki saymaq adətini geniş yayılmışdır. Bu adət hər dəfə ilin başlanğıcında (yazda) icra edilirdi. Çox maraqlıdır ki, bu adət səməni göyörtmək şəklinə bizim günlərə qədər gəlib çıxmışdır.

Səməninin varlığı, həyatverici gücü, mənası taxıldır, torpağa tapınmaqdır. Səməni göyörtməklə ümidini, arzusunun, ruzusunu göyörtmüş əkinçi babalarını:

Səməni, ay səməni,
Göyördərəm mən səni.
Sən gələndə yaz olur
Yaz olur, avaz olur.
Xoşdur Dədənin sazi,
Yazda ötkəm avazi.
Səməni, can səməni,
Göyördərəm mən səni.
Səndən mən can istərəm
Damara qan istərəm.
Qanımla təmiz görək,
Dosta sanım görək.
Sənsiz qanımla olmaz.
Cənsiz sanımla olmaz.
İllətimin loğmanı,
Yamanlığın amani,
Səməni, ay səməni,
Göyördərəm mən səni.
Yazda könül şad olur,
Damağında dad olur,
Qada, illət yad olur,

Səməni, ay səməni,
Göyördərəm mən səni.
Başım, dişim ağrımamın
Ağrılarım yarımasın.
Düşmənlərim qarımamın.
Cəncığazım üzülməsin.
Gözlərimə süzülməsin.
Səməni, ay səməni,
Göyördərəm, mən səni.
Səməni, can səməni,
Gözlərimə işıq ver,
İşıq ver, yaraşlıq ver.
Dizimə taqət gəlsin,
Qoluma qüvvət gəlsin.

Səməni, ay səməni,
Sən gələndə yaz olur,
Saz olur, avaz olur.
Səməni, saxla məni
Səməni, can səməni,
Göyördərəm mən səni.
Səməni, al məni,
Hər yazda,
Sən yada sal məni.
Səməni, saxla məni,
Göyördərəm mən səni.

məşhur el nəğmələrində həzin bir varlıqla: "Səməni, saxla məni..." – oxuyaraq onları saxlamasını, hifz etməsini istəyirlər. "İldə göyördərəm səni" – deyə vəd edərək səməni hər il göyördəkçilərinə, başqa sözlə, əkin-becərmə işlərinə hazırlaşcaqlarına, torpağa qayğı və nəvaziş göstərəcəklərinə, bolluq yaradacaqlarına söz verirlər.

"SƏMƏNİ" – Azərbaycanda halay səciyyəli qədim məhni, rəqs. Yazın elçisi, Novruzun ən müqəddəs atributu

səməninin adı ilə olaşdırılır. Adətən, bu rəqs cavan qız və gəlinlər tərəfindən məhni oxumaq və el çalmaqla müşayiət olunur. Bu mərasimin bözi səhmləri və nəğmələri dövrümüzədək gəlib çatmış. Azərbaycan xalqının şifahi poeziyasında bolluq, səadət arzusunun ifadə etmişdir. Hazırda Azərbaycan xalq musiqisində "Səməni" adlı iki melodiya mövcuddur.

SƏMƏNİ HALVASI – qənnadı məmulatı. Səməni halvası bişirmək üçün təqribən bir santimetr hündürlüyündə göyördilmiş buğda-səməni taxta çanaq, yaxud tabaqda daşla döyülüb suyu sıxılır. Həmin suda yeddici evdən alınmış buğda unundan adı xəmirmə nisbətən bir qədər sıyıq xəmirmə yoğrulur və onu iki-üç pudluq mis tavada ocaq üstə bişirirlər. Halva bişirilməyə başlandıqdan sonra qarışdırmaq üçün uzun dəstəklə taxta ərsindən istifadə edilir. Qatılarmış səməni qaynayılanda fındıq boya pulcuqlar atılır, ona səməninin "fındıq atması" deyirlər.

Halva bişənə yaxın onun içinə badam, qoz ləpəsi, olmadıqda isə fındıq ləpəsi salınır. Elə əsl mərasim də bu zamanda başlanır. Qadınlar dəstə ilə səməni tavasının başına dolanıb yallı gedir və səs-səso verib nəğmə oxuyurlar:

Səməni, saxla məni,
İldə göyördərəm səni.
Səməniyə saldım badam,
Qoymurlar bir barmaq dadam,
Səməni, bezana gəlmişəm,
Uzana-uzana gəlmişəm.

Burada "uzana-uzana gəlmişəm" – deyənin insan qışın olındən bezana gəlmişəm, "məni saxla", başqa sözlə desək, "məni ölməyə qoyma" deyir.

Halva hasilə gəldikdən sonra daha çox bədənə istilik verən, bununla da soyuqdan, qışdan qorxmamaq təsəvvürü yaradan qara istiot, darçın, mixək, razıyana, quluncan, badyan, qulsakəmər, zəncəfil, ceviz, hil kimi odviyyətləri döyüb ələkdən keçirir və ona qatırlar. Bundan sonra halvanı doşabda qarışdırır və qoğal, künde şəklinə yumrulaşdırıb evləərə paylayırlar. Çalışsınlar ki, hər bir payda halvaya salınmış badamdan da, qoz ləpəsindən də olsun.

Çünki xalq buna evə xeyir-bərəkət gətirən bir əmil kimi baxır.

SƏMƏNİ XONÇASI – hüzlü olanlara, bayram keçirə bilməyənlərə ilaxır çərşənbə və Novruz axşamı göndərilən sovqat. Xonçada bayram üçün hazırlanmış nemətlər də olur. Xonçanın ortasında qoyulmuş səməni niçəsinin ətrafına şam düzülür. Xonçanı gətirən şamları hüzlürlərin evində yandırmaqda ailoni hüznəndən, yasdən çıxarır.

SƏMƏNİ NƏZİRİ – arzu və istəyin həyata keçməsi, yaxud çətinliklərdən, bəlalardan qurtarmaq üçün boyun olunmuş nəzir. Səməni nəziri hazırlamaq üçün böyük taqalara buğda töküb isladırırlar. Buğda görübür rüşələri bir-birinə qarışdır, sonra onu parça-parça doğrayıb əzər, sıxıb şirəsinə qablara yığır, bir qədər də su əlavə edirlər. Həyətdə ocaq qurub, böyük iki pud, üç pud bişirən mis qazanlarda iki-üç gəco qaynadırırlar. Bişənə yaxın rəngi yavaşı-yavaşı qızarıp, onun içinə qoz, fındıq ləpəsi tökürlər. Qonum-qonuş arvadlar hərə bir bəzəkli xonça düzəldib aparır və "Allah qəbul cəlsin", – deyib həyətdə düzülür. Qaydaya görə, həyətdə düzülən xonçalar evə qoyulmaz. Gəco hamı oturub gözlər ki, görsün filankosin səməni qəbul olacaq, ya olmayacaq. Əgər səməni şirin çixsa, deməli, qəbul olunmuşdur.

SƏMƏNİ OVSUNU – övladı olmayan qadının uşağı istəyi arzusunun ifadəsi olan ayin. Uşağı olmayan qadın çilləyə düşmüş bilindir. Onu çillədən çıxarmaq üçün "səməni ovsunu" icra edilir. Ayinin qaydası belədir: Oğul-qız böyütmüş qadın göyördilmiş səməni ilaxır çərşənbə günü uşağı olmayan qadının başı üstə saxlayır. O, bulaqdan, çaydan gətirilmiş "çərşənbə suyu"ndan bu səməninin üstündən çillənin üstünə axıdır. Yəni də oğul-uşağı böyütmüş başqa bir qadın çillənin üstünə axıdılan bu suyu ölinə aldığı qayçı ilə doğraya-doğraya: "Ay səməni göyördən, bu gəlini də göyört", – deyir və yaxud:

Arpa, buğda dənidi,
Göyərən səməni,

Kosdim, golin, çilloni
Övlad vermək domidi.

ovsun sözləri deyir. Bu ayın göyördilmiş buğdaya (soməniyə) nosiltötörtmə, nosilartırma rəmzi kimi baxılmadan irəli gəlir.

SEYİDOV MİRƏLİ (1918–1992) – folklorçu, ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri doktoru, professor. oməkdar elm xadimi (1983). Ədəbi əlaqələr, mifologiya və folklor üzrə tanınmış mütəxəssis. İrəvan şəhərində doğulmuş, orada orta və ali təhsil almışdır. Bir müddət mətbuat sahəsində çalışdıqdan sonra Azərbaycan EA Ədəbiyyat Muzeyində (1945–1953) və Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda (1953–cü ildən ömrünün sonunadək) müxtəlif elmi vəzifələrdə işləmişdir. “Qövsə Təbrizi” (1963), “Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları” (1983), “Qızıl döyüşçü”nün taleyi” (1984), “Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən” (1989), “Qam–şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış” (1994) və başqa dəyərli monoqrafiyalar elmi ictimaiyyət arasında rəğbətə qarşılanmışdır. Alimin “Yaz bayramı” (1990) kitabında Novruz mərasiminin tarixi-mifoloji kökləri araşdırılmışdır. Əsərdə “Kosa-Kosa” ilə bağlı bölüm də diqqətçəkicidir:

“...Türk xalqları və onların soykökündə duran soybirləşmələri, qəbiləbirləşmələri ilin başlanğıcını günəşlə bağlamış və onunla ilişgəli törənlər, nağıllar yaratmışlar. Belə törənlərdən biri də “Kosa-Kosa”dır. “Kosa-Kosa” törəni deyildiyi kimi yazda, yaz bayramında keçirilir. Bu törənin keçirilməsini bir çox alimlər ilk teatra da bağlamışlar. Bu bilicilərin fikirləri doğrudur. Ancaq “Kosa-Kosa” ilk növbədə qışla yazın növbələnməsi törəni ilə bağlıdır. Bu törən azca dəyişikliklərlə Azərbaycanın ayrı-ayrı yerlərində də keçirilir, törən yazın gəlməsi, qışın getməsi kimi təbii hadisəyə, təbii vuruşa həsr olunmuşdur. Törənin kökündə yazın bölgəsi Keçi uzun ağ paltar geydirilməsi ilə onun qışı təmsil etdiyini nəzərə çarpdırmaq istəmişlər. Böhlidir ki, qışda təbiət çılpaq, ağcaqlar yarpaqsız olur, bir sözlə, kosaya oxşayır. Törəndə bir yerdə diqqət yetirək. Kosanın yalançı pöhləvanı yeri qazır, guya buraya qızıl basdırırlar. Kosa gəlib oranı çəyləyir, özünü elə göstərir ki, qızıl tapıbdır. Bizcə, bu hadisənin törəne daxil olması təsadüfi deyildir. “Kosa-Kosa”dan yazanlar buna diqqət yetirmişlər. Deyərsən, torpaqdan qızıl axtarmaq və tapmaq yazda torpağın möhsul verməsinə işarədir, qızıl axtarmaq hadisəsi ilə torpağı əkinə hazırlamağı yada salırmışlar. Törənin gedişində ac Kosa ağlayır ki, artıq onun həyatı ağır keçir, hörməti də qalmayıbdır. Kosa uzun səfərə çıxmaq üçün pul yığmaq istəyir. Ona hörmət edilmədiyindən heç kos pul vermür. Yalançı pöhləvan Kosaya deyir ki, burada keçinin hörməti var, qoy gedim gotirim pulu o yığsın. Məclisə Keçinin balaları (yaz ayları) girir. Kosa ilə Keçi savaşı. Keçi Kosanı öldürür (yaz qışı əvəz edir), törəne toplaşanlar

Keçini uğurlu vuruşuna görə alqışlayırlar. Araşdırıcıların dediyi kimi, Kosa qışın, Keçi yazın bölgəsidir. Kosanın camaat sevmir, o, insanlara oziyyət verdiyindən hörməti yoxdur. O, səfərə gedir, başqa sözlə desək, yerini yazə verir. Kosa “ölməlidir” ki, yaz “dirilsin”, hakimiyyətə keçsin. Bu törən də açıqdan-açığa yaz bayramı, təqvimlə ilişgəlidir. Burada əski insan təbiətin oksillərini təmsil edən qışla yazın “vuruşunu” verməkdən başqa, təbiətdəki dəyişikliyi Günəşlə bağlayır. Bu, əski insanın təqvim anlayışının ilk quruluşu, ilk skeletidir. Belə törənlər və onun təqvimlə bağlılığı dünyanın bir çox xalqlarında olmuşdur. Fransızlar soyuğun qurtarmasına (qışın çıxmasına) – “Qarının qovulmasına” həsr edilmiş maskarad keçirilmişlər. Fransızlar soyuğun (qışın) qurtarmasını uduq Aqat günü ilə ilişgələndirirlər. Burada Qarı (bizdə Kəsbə) soyuğu təmsil edir. Qarı uzunqulaqda oturur, öləndə boş torba sədoqə diləyir (Azərbaycan “Kosa-Kosa”sında Kosa pul istəyir), uşaqlar onu dəyənəklə vururlar. Bu maskarad (törən), adətən, fevral ayında, hordən martın sonunda və hətta may ayında da keçirilir. Maskaradda ölümlü (qışı) dirilmə (yaz) əvəz edir. Bu əvəzlənmə çəgin çorxinin bölgəsidir. İtalyanlar martın 14-də Romada “Mamuralia” adlı törən keçirirlər. Həmin gün dərindən paltar geymiş Mamurlus Beturnus adlı adamı döyüb şəhərdən qovurlar. Mamurlusun qovulması qışın və keçmiş ilin qovulmasını təmsil edirdi. Avropa xalqları ilə türk xalqlarının törənləndə təqvimlə ilişgəli yaxınlıq göstərir ki, vaxtilə onların həyat tərzindəki yaxınlıq təfəkkürdə tipoloji yaxınlıq yaratmışdır. Burada təsirdən daha çox təfəkkürü biçimləndirən yaşayışın oxşarlığı olmuşdur.

Təqvim və yaz törəni “Kosa-Kosa” yaranışı gündən ilkin dram sənəti ilə ilişgəli olmuşdur. Dramın yaranması təbiətin fəsilələrinin bir-birini əvəz etməsi, təbii vuruşu ilə bağlı olmuşdur. Başqa sözlə desək, qışın (Kosa-Kosanın) yazla (Keçi) əvəzlənməsi törəni ilkin dramın yaranmasını özünü qoymuşdur. Yazın gəlişi əkinçiliyin, maldarlığın dirçəlməsi demək idi. Deməli, Keçi həm də aqrar təsərrüfatla bağlıdır.

Nəhayət, deməliyə ki, təqvim anlayışı, yaz bayramı, onun yaranması, biçimlənməsi, təbiətin bir-birini əvəzləyən fəsilələri və həyat tərzini, ovcuqluqla, maldarlıqla, əkinçiliklə ilişgəli yaranmışdır. Təqvim anlayışını, yaz törəni, həyatın, yaşayışın tələbi doğmuşdur, çağlar keçdikcə onu təkmilləşdirmiş və biçimləndirmişdir. Yaz, onunla ilişgəli törən deyildiyi kimi, başlıca olaraq maldarlıqla, əkinçiliklə, bir sözlə, aqrar təsərrüfatla bağlı yaranmış və xalqı gələcək möhsulun uğurlu olması üçün zəhmətə, çalışmalara, – fəaliyyətə çağırılmışdır. Yaz törəni eləcə də xalq təqvimi ilə ilişgəlidir. Yaz törəni təfəkkürdə ilkin ictimai-siyasi bütövlüyün yaranmasını, biçimlənməsinə təkan verən amillərdən biri olmuşdur”.

SIÇAN-PIŞİK – Novruz bayramı günlərində də uşaqların oynadıqları oyun. Uşaqlar dairəvi əl-ələ tuturlar. Başqı oyunçulardan birini pişik, birini də siçan adlandırırlar. Siçan

qaçır, pişik qovur. Əl-ələ tutanlar siçana imkan vermirlər ki, içəri girsin. Pişiyə isə yollar açıqdır. Siçan uşaqların qollarının arasından soxulub içəri girir, yenə bayıra çıxır. Nəhayət, pişik siçanı tutur. İndi də digər iki uşağın biri siçan, digəri pişik olur. Oyun davam edir.

Bu oyunun başqa variantında uşaqlar siçanı dövrənin içərisinə buraxmamalıdır. Siçan hansı uşağın qolunun altından dövrənin içərisinə giro bilsə, o siçan olur. Pişik isə başçı tərəfindən dəyişdirilir. Bu variantda cəza siçan olmaqdır.

SINAMA – gözqoyma, müşahidə əsasında formalaşan el inanclarının folklor janrına çevrilmiş adı. Sınamaların mövzu çevrəsi genişdir. Burada yalnız yazda, iqlimlə bağlı nümunələr verilir. Çünki təsərrüfatçı azərbaycanlıları həvalərin necə keçəcəyi həmişə düşündürmüşdür. Və elin mənliklər boyu müşahidələri əsasında yaradıb-yaratdığı sınamalar bu təsərrüfatçı üçün bir örnək, söykənəcək qaynağına çevrilmişdir:

Ağacın yarpaqları saralardan sonra gec tökülməyə başlasa, deməli, qış mülayim keçəcək.

Ağ buludlar küləyin əksinə olan istiqamətdə keçsə, deməli, yağış yağacaq.

Axşamüstü topa-topa bulud keçsə, deməli, səhə hava aydın və mülayim olacaq.

Anırla pətəyin dövrəsində uçub şirə toplamağa getməzlərsə, deməli, yağış yağacaq.

Ay halənsə, deməli, səhə hava çiskinli, dumanlı olacaq.

Bacalardan tüstü düz qalxmayıb ətrafa yayılarsa, deməli, yağış yağacaq.

Buludlar sürətlə keçsə, yağış yağar.

Deyilənə görə, dovo oynasa qar yağar.

Evin ilk uşağı yeddi dolu donosini dişləsə, dolu kəsilsin.

Gecə sağ qulağın qaşısına, deməli, səhə hava aydın, günəşli olar.

Günəş çıxanda üfüq qırmızı olarsa, deməli, xoş hava gözləmə.

Günəşli gündə yağış yağmağa başlasa, deyirlər canavar balalayır.

Xoruzlar ağız-ağıza verib banlasalar, deməli, yağış yağacaq.

İt ağnaya yağış yağar.

Qaranquşlar alçaqdan uçsalar, yağış yağar.

Qaranquşlar çayın üstü ilə uçsalar, deməli, hava aydın olacaq.

Qarısqalar yuvaları ağızda torpaq topası qursalar, deməli, qış sət keçər, çoxlu qar yağar.

Quraqlıqda çəşöyi çaya salıb islətsən, yağış yağar.

Qurbagalar qara rəngə çalsalar, yağış yağar.

Quşlar yuvalarını ağacların gündoğan tərəfə qursalar, deməli, yay sərən keçər.

Mal-qara az su içsə, deməli, yağış yağacaq.

Mal-qara bir yerə toplaşıb otlamasa, deməli, tezliklə yağış yağacaq.

Ördöklər başlarını qanadları altına salıb səsiz-səmsiz dursalar, deməli, hava nemişkin, soyuq olacaq.

Pişik belini alova sarı çevirsə, deməli, qış şaxtılı olar.

Sakit havada ağacların quru budaqlar qopub düşsə, deməli, yağış yağacaq.

Stüb çağı buludlar gündoğan somtə axsa, deməli, yağış yağacaq.

Torağayın qaranquşdan əvvəl görünməsi, yazın mülayim keçəcəyinə işarədir.

SUCUQ, bastix – Novruz bayramı süfrəsinin çərəzlərindən biri. Sucuq hazırlamaq üçün qoz ləpələrini sapa düzüb, üzərinə bəhmöz (doşa b) qatılmış qatı umac qərib qurudulur. Xalq arasında sucuqdan mədə xəstəlikləri, qanazlığı, ümumi zəiflik və s. müalicəyə istifadə olunur. Naxçıvan bölgəsinin (xüsusilə Ordubadda), həmçinin Qərbi Azərbaycanın əhalisi arasında geniş yayılmışdır.

SU ÇƏRŞƏNBƏSİ – Boz ayın dörd çərşənbəsinin birinə verilən adlardan biri. Su həyatdır, su diriliktir. Bu çərşənbəni azərbaycanlılar özizləyə-özizləyə, böyük tomtoraqla, bayram kimi qarşıyırlar. Su Novruz insanlara bəxş ediyən ən böyük və əvəzsiz nemətdir.

Əski inamlarda su sağlamlığın, təmizliyin, paklığın rəmzidir. Su çərşənbəsi günü səhər ertədən üç tutarlar axar suyun üstünə, çillə kəsdilər, niyyət cəyib suyun üstündən tullanan və bu sözləri deyirlər: "Ağırılığımı su götürsün".

Bu çərşənbədə hamı bulaqda, axar çayda əl-üz yuyur, bir-birinin üstünə su çiləyirlər. Bu mübərək sudu, – deyirlər. Təzə sudan götürüb evə, həyat-bacaya, mal-qaranın üstünə səpirlər. Deyirlər, belədi il ruzulu olar, bərəkət artar. Qucaqda körpələri, hətta qocaları, xəstələri də su üstündən hoppandırırırlar ki, salamatlıq, əmin-amanlıq, xoşbəxtlik olsun.

Bulaq başında, arx kənarında, çay qırağında suya çağıran, onun müqəddəsliyini tərənnüm edən nəğmələr oxuyurlar. Əski etiqadlara görə, su çərşənbəsi günü bir anlıq "təzə suya" qovuşanlar, azar-bəzarını ona verənər ilboyu xəstəliklərdən uzaq olurlar, günahlarını su yuyub aparar.

Ularımız arzu və niyyətlərini, dərdrələrini suya söyləmiş, su ilə fala baxmışlar. Səfərə çıxanın, uzaq-uzaq ellərə yol alanın ardınca – arxasınca su atırlar ki, Tanrı köməyi olsun. "Yolun aydın, uğurlu olsun, salamat qayıdasan səfərdən", – deyirlər.

Babalarımız su ilə əlaqədar müdrik sözlər yaratmışlar: "Su axarında salınan el-oba barlı-bəhrəli olar", "Su olan yerdə dirilik olur" və s. Azərbaycanlıların ən qədim andı su ilə bağlı olub. And içəndə belə deyirlər: "Su haqqı!", "Axaq suya and olsun!" Onlar suyun qüdrətinə inanırlar və dua edəndə "Su qədrə ömrün olsun!" – deyirlər.

SULAR NOVRUZU – Boz ayın dörd çərşənbəsinin el arasındakı adlarından biri.

SULARIN TƏZƏLƏNMƏSİ – İllaxır çərşənbə və Novruz sabahı icra olunan ayin. El inamına görə illaxır çərşənbənin sabahı və Novruzun ilk səhəri axar sulara yeni bir canlılıq, dirilik verilir. Buna görə də sübh təzədən axar su üstünə getmək, əl-üzünü yumaq, həmin sudan götürüb evə, həyəyə səpmək savab, uğurlu sayılır. Evdəki köhnə suları atmaq, yerinə yeni, təzə su doldurmaq da geniş yayılmış bayram ənənəsidir. Bu motiv həyat-yaşayış bəxş edən su ruhuna (Su öyəsi) sayğı inamından, eləcə də Xızır və İlyas qardaşlarının dirilik suyunu tapması barədəki mifoloji rəvayətdən qaynaqlanmışdır. Axar suyun canlı, diri mifoloji ruh kimi qəbul edilməsi, qarışıq yuxunun axar suya söylənilməsi ilə əlaqədar el sınağında da özünü göstərir.

SÜDLÜPLOV – Novruz bayramında da bişirilən xörək növü. Süd və düyüdən hazırlanır. Bişirərkən, həmçinin, duz, yağ, ədviyyat (zəfəran, sarıkök) da işlədilir. Xuruşu qaysava və bişirilməsi quru balıq olur. Bəzi yerlərdə (xüsusilə Şəkiddə) süfrəyə çökəlmis südlüplövün yanına, yaxud üzərinə uzunsov şəkildə kəsilmiş bal şanı qoyulur. Düyü yuyulub duz, sarıkök vurulmuş südə tökülür və bişənə kimi (qarıdırmaqla) qaynadılır. Üzərinə yağ verilir, həmin qazanda və ya dibinə xəmir qazmağı salınmış başqa qazanda dəmə qoyulur. Azərbaycanın bəzi bölgələrində südlü aş, südlü çilov da adlanır.

SÜNBÜL XONÇASI – illaxır çərşənbə axşamında yaşlı olanların evinə aparılan pay. Xonçada Novruz bayramı süfrəsi üçün hazırlanmış nemətlər, göyərildilmiş səməni, ailə üzvlərinin sayı qədər şam, səməni olmaqla bərabər bir quru buğda sünbülü də olur. Bu sünbül evə bərəkət, artım payı olaraq götürülür.

ŞŞ

ŞAHTAXTLI, Şahtaxtinski Məhəmməd ağa Məhəmmədağa Sultan oğlu (1846-1931) – görkəmli publisist, maarifçi, dilçi, şərqşünas və ictimai xadim. Beynəlxalq Fonetika Cəmiyyəti (1899), Beynəlxalq Asiya Cəmiyyəti (1900) və Rusiya İmperator Coğrafiya Cəmiyyəti Qafqaz şöbəsinin (1903) həqiqi üzvü. Bakı Universitetinin professoru (1920).

Şahtaxtlı Şərur rayonunun Şahtaxtlı kəndində doğulmuşdur. Naxçıvan şəhər məktəbini və Tiflis klassik kişi gimnaziyasını (1863) bitirdikdən sonra, Peterburqda müstəqil fəlsəfə, tarix və hüquq fakültəsini bitirmişdir (1869). 1873-75-ci illərdə Parisdə Şərq dilləri məktəbində mühazirələr dinləmiş, fransız dilini öyrənmişdir. Azərbaycan, rus, alman, fransız, ingilis, ərəb, türk və fars dillərində ədəbi, elmi əsərlər yazmışdır.

Elmi fəaliyyətə Almaniya Şərq tarixinə dair tədqiqatlarla başlayan Şahtaxtlı, əlifba islahatı sahəsində Mirzə Fətəli Axundzadənin ardıcıllarıdır. 1879-cu ildə Tiflisdə Şərqdə əlifba islahatı tarixində ilk kitab – "Təkmilləşmiş müsəlman əlifbeyi"ni nəşr etdirmişdir.

1902-ci ildə Şahtaxtlı Tiflisdə xüsusi mətbəə açmış, 1903-cü ilin martından Azərbaycan ictimai fikir və mətbuatı tarixində əhəmiyyətli rol oynamış "Şərq-Rus" qəzetinin nəşrinə başlamışdır. 1907-ci ildə İrəvan quberniyasından II Dövlət Dumasına deputat seçilən Şahtaxtlı Duma buraxılıqdan sonra "Rossiya" (Peterburq) qəzeti redaksiyasında işləmiş, 1908-18-ci illərdə, əsasən, xaricdə (Türkiyə, İran və İraqda) yaşamışdır.

Şahtaxtlı 1919-cu ildə vətəne qayıtmış, Bakı Universitetinin yaradılmasında fəal iştirak etmiş, burada Şərq dilləri və ədəbiyyatından mühazirələr oxumuşdur. Ümumittifaq Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin işində yaxından iştirak etmişdir. 1922-ci ildə Məhəmməd ağa Şahtaxtlıya fərdi pensiya təyin olunmuşdu.

Məhəmməd ağa Şahtaxtlı 1931-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

M.Şahtaxtlı "*Novruz bayramı*" məqaləsində Novruz bayramı, onun gəlişi, keçirilməsi, illaxır çərşənbə adətləri və s. haqqında müfəssəl söz açmışdır:

"...Bu gün bizim Zaqafqaziya tatarlarının (azərbaycanlıların – red.) çox böyük eksoriyyəti üçün ilin ən tontənəli günüdür. Günün bayram edilməsini özündə tozəhür etdirən əlamətlər, xeyli dərəcədə, şərq xristianların – yunanların, gürcülərinin [...] keçirdikləri xristian pasxasını xatırladır. Bayram çərşənbə axşamından çərşənbəyodək – bayrama bir gün qalmış başlanır. "İlin axır çərşənbəsi" adlanan bu axşam hər bir ailə sahibini mütləq meyvə aib, nöinki təkə öz ailə üzvlərinə paylayır, həm də qohumlarına, qonşularına, dostlarına hədiyyə göndərir. Axaşmağı, gün hələ batmamış bütün kişilər, qadınlar,

uşaqlar qəbir üstünə gedərək morhum qohum-əqrəbalarını yad edir, qəbiristanlıqda halva adlanan şirin Şərq yeməyi paylayırlar.

Günəş batdıqdan sonra bütün evlərin damında və həyətlərdə tonqal yandırılır, tüfənglərdən atəş açılır, varlılar fişəng atırlar. Çərşənbə ağır gün, illaxır – ilin axırı isə ondan bətər hesab olunur. Odur ki, çərşənbənin ağırlığını yüngülləşdirmək üçün müxtəlif vasitələrə əl atılır. Ehtimala görə, axır çərşənbəni quş kimi ötüb keçməyən adam təzə ildə dard-soro tutulur. Yüngülləşdirici vasitələr çoxdur. Ən yaxşıları bunlar hesab olunur: əvəllən, həyətdə bir-birindən azacıq aralı məsafədə yeddi qalaq odun yandırır, onların üzərindən dayanmadan, nəfəs almadan tullamaq. Tonqalların üzərindən tullamış onların sayı qədər, yəni yeddi dəfə təkrar edilməlidir. Dan yeri sökülməmiş yuxudan durub, doyırmağa getmək və sübh açılanadək yeddi dəfə dəyirman daşının altından keçmək də eyni dərəcədə yaxşıdır. Bundan başqa, həm də bir kuzə dəyirman suyu götürüb aparmaq və bu sudan bayram çərəyi bişirmək üçün istifadə etmək lazımdır.

İlin müəyyən vaxtında evlərin damlarında və həyətlərdə tonqal yandırılması adətindən mənşeyini müəsləmlənər belə izah edirlər: evlərin damında sölələnən tonqallar ümiedidilər sülələsinə qarşı üsyana çağırış idi... Ümiedidilər qarşı üsyən, İmam Hüseynin qətlə yetirilməsi islam tarixində şöksiz bir faktıdır. Lakin belə bir siyasi-dini hadisənin xatirəsi ilə od qalayıb, sölələnən tonqalları üzərindən atılıb keçmək adəti arasında ümumi cəhət nə ola bilər? Nəyə görə atəş mələ ümiedidilər qarşı üsyən gündünə ona yaxınlaşanlara həyatın dörd-sərdənə qurtarmaq təminatı vermək xüsusiyyəti kəsb edir? Qədim qiyamçıların misilsiz ehtiyatsızlığa yol verərək gizli surətdə bir yere toplaşmaları, qiyamın digər üzvlərinə də məlumat vermək, onları bir yere cəmləmək məqsədi ilə evlərin damlarında tonqal yandırılması – belə bir gur reklamdan istifadə etmələri nə dərəcədə ağıla batandır? Və nəhayət, əgər doğrudan da belə olubsa, bəs bu barədə məlumat niyə təkə və şio rəvayətlərindədir. Hüseyn tərəfdarlarının üsyanı ilə əlaqədar hadisələrdən əxirdə təfəssilatlərdə bəhs edən ərəb tarixçiləri niyə susurlar?

Zənnimizcə, ilin axır çərşənbəsinin bayram edilməsi öz-özlüyündə mövcud bir adətdir. Hüseyn tərəfdarlarının üsyanı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Çərşənbə üsyandan omələ gəlməmişdir.

Həyatın dörd-sərdənə və hər cür balalarından qurtarmaq üçün yanar tonqallar üzərindən atılıb keçmə farsların və onlarla din, oxlaq, adət və dünyəgörüşi birliyi zəminində qaynayıb qovuşmuş Zaqafqaziya tatarlarının (azərbaycanlıların – red.), yaxud, daha doğrusu, istər rus toboələrini olsun, istərsə də fars, Azərbaycan canişinliyində məskunlaşmış Azərbaycan türklərini islama qədərki adətlərinin ləhbə qaldığıdır. Xalqlar dinini, dövlət quruluşunu daha tez dəyişir, nöinki əsrlər boyu müqəddəs tutduqları adətlərinin ən kiçik təfəssilatından imtina edirlər.

Din dəyişilərkən yeni məzhəb qərarlaşanaq artıq formalaşmış olan adətlər təzə dini əqidələrin hökəmrənliyi altında yaşarlığını qoruyub saxlamaq üçün yeni şəraitin düsturlarına uyğunlaşır, öz mənsəyindən uzaqlaşib kökünü yeni dino məxsus rəvayətlərdən biri ilə əlaqələndirir.

Dövlətlər, millətlər və xalq fərdiyyəti haqqında anlayışlar yalnız sivilizasiyanın inkişafı noticosində dini etiqadların asılılıqından çıxıb, asil mahiyyətini üzə çıxarırlar. Az inkişaf etmiş bir xalqda mömin adamın mənəvi varlığı üzərində hökəmrənlik edən qüvvə yalnız dindir; xalq onun fəaliyyətinə təsir göstərən başqa amilləri qəbul etmir. Ona bütün fəaliyyətində dini ənənələrlə birləşə və ya dolayısı yolla bağlı göstərişlər lazımdır. İslam şəriətində axır çərşən-bənin bayram edilməsi barədə göstəriş yox idi. Bununla belə, xalq bayram etmək istəyirdi. Lakin ənənələrlə sۆykəmədən heç bir təzə nəsnə yaratmaq mümkün olmadığından vəziyyətdən bir çıxış yolu qalır: özündən önənə uydurmaq. Elə belə də oldu. Şərq fantaziyası bütövrəlik dövrünün xalqın qanına, iliyinə işləmiş adətlərini təkəllahlıq təlimi pərdəsi altında qoruyub saxlamağa kömək etdi.

Müsləmanlığın yaranmasında olan dövrdə çərşənbə günündə tonqal qalayıb yandırməq adətinin mənsəyini fərsənlər digər adət və ənənələrindən ayrılıqda izləyib öyrənmək olmaz, bu heç maraqlı da deyildir. Qəzet məqaləsi çərşənbəsinə İran adət və ənənələrinin geniologiyası ilə məşğul olmaq isə, əlbəttə, mümkün deyildir. Biz yalnız oxucuların Novruz bayramı adətlərini mənsəyi haqqında müsləmanların özlərini anlayışları ilə tanış etmək istədik və həm də onların fikrinin sənləşməsi ilə məşğul olmaq isə, əlbəttə, mümkün deyildir. Biz yalnız oxucuların Novruz bayramı adətlərini mənsəyi haqqında müsləmanların özlərini anlayışları ilə tanış etmək istədik və həm də onların fikrinin sənləşməsi ilə məşğul olmaq isə, əlbəttə, mümkün deyildir.

İndi də bayramın təsvirinə keçək.

Çərşənbə gününün bayram axtamı hamıdan çox uşaqlar və itlər həyəcanlanırlar. Tonqalların əlovu, fişənglərin parılması, atılan güllələrin gurultusu, meyvələr, çərəzlər və bu axtam kəndli daxmasından tutmuş ta şəhər sayarınadək bütün evlərdə mütləq mövcud olan plov uşaqları həddən ziyadə əyləndirir. Tonqallardan qalxan əlov, xüsusilə evlərin hamısında eyni vaxtda tufəng və tapançalardan açılan yayılın atəşi itlərə başqa cür təsir göstərir... Xristian itlərinə deyə bilməzəm, ancaq bizim müsləman itləri olduqca dincirlər və adamların öz cinslərini qırmaqdən ötrü icad etdikləri silahların gurultusuna dözə bilmirlər. Ateşfəşanlıq başlayan kimi, onlar dəhşətlə hürür və ulayırlar... Çoxusu təpəsinə cən vurmuş sahiblərinin tərkdənək bir neçə həftəlik aradan çıxır, sahiblərinin dən instinktlərini qaydaya düşdüynə əmin olduqdan sonra geri qayıdır.

Çərşənbə günü, deyildiyi kimi, evlərin damında və həyotlərdə tonqal qalamaqla başlanırlar; varlı adamlar fişəng atırlar, ovcular isə ara vermədən atəş açırırlar. Gündüz heç kəs işlə məşğul olmur. Bir-birinin evinə görüşə getmirlər. Adamlar, əsasən, vaxtının xeyli hissəsini səhərdən kənarda, dostlarının və ümumiyyətlə, kəndlilərinə yatan adamların məclisində keçirirlər.

Çərşənbədən Novruza qədər ("yeni günə", yəni yazın başlanğıcınadək) olan vaxtda bayrama hazırlıq

tədərliki görüldür. Düzdür, bazar açığı olur, amma alış-veriş xeyli məhdudlaşır. Daha çox, bayram libası və bayram görüşünə gələn qonaqlardan ötrü şirniyyəti alınır.

Ən yeni təqvimə əsasən – İranın bir neçə şəhərində, o cümlədən Təbrizdə hər il təqvimlər nəşr edilir – yazın başlandığını bildiren dəqiqə çatdıqda şənlik iştirakçıları bir-birini yeni il münasibəti ilə təbrik edirlər. Bayramın ilk günü tamamilə yaz mövsümünə həsr edilmişdir. Yaz qış haqqında xatirə ilə uyuşa bilməz, odur ki, əgər yaz hətta səhər saat yeddədə gəlirsə, bu halda həmin gün bayram günü hesab olunmur. Bayram, ertəsi günə keçirilir.

Təbrizdə Azərbaycan hakimi yeni il münasibəti ilə şənlik iştirakçılarına "təhvil-şahisi", yəni keçid pulları ədalətdirlən xırd gümüş sikkələr paylayır. Bununla da, əlbəttə, qışdan yazı keçid nəzərdə tutulur.

Bayram axtamı mütləq, tərkinbədə yumurtası çox olan xüsusi xuruşla hazırlanmış plov bəşirilir. Şəşəndaz adlanan bu plovu ilde yalnız bir dəfə bəşirirlər.

Adamlar bayramda libaslarını, heç olmasa, bir hissəsini təzələməlidirlər. Bunu təkə cibləri boş olanlar icra edə bilmirlər... Bütün evlərdə qonaqlara bayram şirniyyəti verilir. Onun da evlərdə xəmidən hazırlanıb, iç qoyulmuş ən yaxşı növü (bunlar "çökə" adlanır) Təbrizdən gətirilir.

Bayramın dördüncü günündən etibarən qadınların görüş-gölişi başlanırlar; bunun üçün yalnız üç gün vaxt ayrılmasına baxmayaraq, onların görüşləri adətə müəyyən olunmuş vaxtdan çox çəkir. Bütün bayram vaxtları müsləmanlar təkə qəlyanaltı ilə, çərəzlə kifayətlənəməlidirlər, nahar və şam yeməyi hazırlanırlar. Axtamdan istifadə etmək dəbdə deyil. Xörəyi ev sahibinin ərvadı, qızları, bacıları hazırlayırlar ki, onlar da bayram günlərində görüşə gətməklə və öz geyim-kecimləri ilə məşğul olurlar. Nə etmək olar, adət belədir!

Bayramın birinci üç günü üçün məclis xanı təyin edilir. O, tənənəli məclislərdə, elçiliyində kimi istəsə cərimələndirə bilər. Ümumi rəşlər, gəzintilər təşkil olunur ki, bu tədbirlərdə iştirak etməkdən heç kəs imtina edə bilməz. Xristian pasxasında olduğu kimi, bahar şənliklərində boyanmış yumurta döyüşdürülür.

Müsləmanlar bahar bayramına, ələcə də ondan əvvəl gələn axır çərşənbəni dini don geydirirlər. Deyirlər ki, bu gün dördüncü xəlifə – Abutalibin oğlu Əli hakimiyyət başına keçmişdir. Şiələr onu Məhəmmədin birləşə qanuni varisi hesab edirlər. Belə ki, onlar ilk üç xəlifənin hakimiyyətinin təməl daşı olmuş seçkilə əsasın qanuniliyini qəbul etmirlər.

Çox ola bilsin ki, Əlinin hakimiyyət başına gəlməsi günü baharın əvvəli ilə bir vaxta düşmüşdür. Lakin Novruz İslamın qəbul olunmasından çox-çox əvvəl bayram edilirdi. Onun ilvi gözəlliyi ölgün, keymiş təbiəti dirçəldən mövsümün başlanğıcının həmişə və hər yerdə özü ilə gətirdiyi sevincdədir.

Bahar insanları dini xatirələrdən asılı olmayaraq sevincdirməlidir. Novruz... İslamın qəbul olunmasından əvvəl bayram edirdilər və əgər indiki iranlılar İslama etiqad etməyi tərgitmək xəyalına düşsələr, Novruz bayramına bundan zərəcə xələl gəlməz. Təbiət kimi, bahar kimi Novruz da əbəddir.

ŞALSALLAMA – Novruz bayramı axtamı icra olunan ayın. Xüsusilə, subay gənclər tərəfindən icra olunan "qur-şaqatdı", "papəqatdı", "baca-baca" mərasim ayınlarının məzmunca eyni. Ayın öz təsvirini ustad şair M.H.Şəhriyarın sözlərində dəqiq əks etdirmişdir:

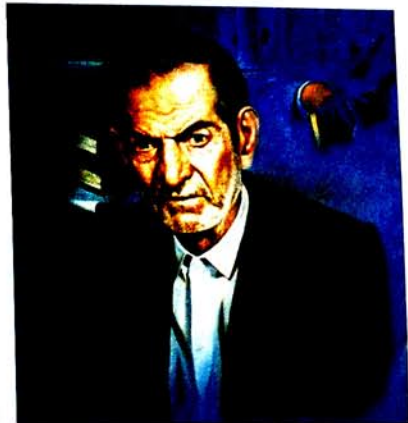
Bayram idi, gəccəqışı oxurdu,
Adaxlı qız bəy corabın toxurdu,
Hər kəs şalın bir bacadan soxurdu,
Ay nə gözəl qaydaydı şal sallamaq,
Bəy şalına bayramlığını bağlamaq...

Şal istədim, mən də evdə əğladım,
Bir şal alıb təzə belimə bağladım.
Quləngilə qaçdım çalı salladım,
Fatma xalə mənə corab bağladı,
Xan nəməni yada sarıb əğladı.

Ev sahibi bacadan içəri sallanan şalın ucuna şəkərbura, kətə, şorqəğalı, qırmızı yumurta, ləbləbi, qovurğa, qoz, fındıq, kişmiş, iyde, innab, badam, püstə, qaysı qurusu, qax və s. çərəzlər bağlayır. Bəzən niyyətləri hasil olan nənələr, analar, gəlinlər şala bir cüt qotazlı corab, ətirli sabun, əl dəsmalı və ya başqa qiymətli nəsnə qoyurlar.

ŞAM FALI – qabaqcadan tutulmuş niyyətin xəbər vermə ayını. Novruz bayramının ilaxır çərşənbəsində və bayram axtamı bəzəldilmiş xonçada evdə olanların hər birinin adına şam düzülür. Şam köhnə ilin ömrünü başa vurduğunu, təzə ilin daxil olduğunu an yandırılır. Evdəkilərin hər biri özünü, ya da başqasının şamını gözəlti ələyib ürayında niyyət tutur. Gözəlti olunmuş şam o birilərindən çox yatarsa, niyyət vəsbi istəyinin başa gələcəyinə inanır.

ŞƏŞƏNDAZ – plov adı. İlde bir dəfə, yalnız Novruz bayramı axtamı bəşirilən və xuruşuna çoxlu yumurta qatılmış xüsusi plov.

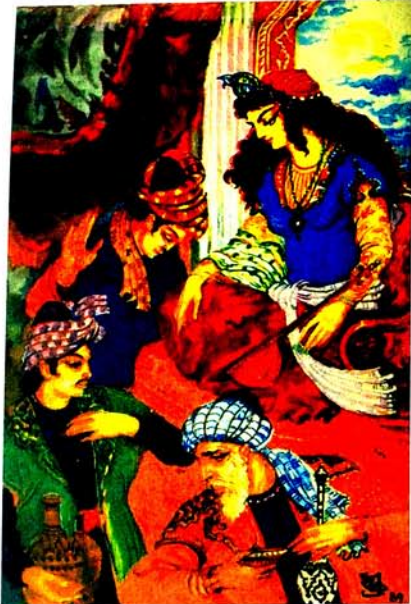

ŞƏHRİYAR, Məhəmməd Hüseyin Hacı Mirzə ağlu Şəhriyar (1905-1988). M.Şəhriyar Təbrizdə anadan olmuşdur. O, Təbrizdə "Talibiyyə", "Mittəidə", "Mütəvəssitə" mədrəsələrində, Təhranda Ali Tibb Universitetində təhsil almışdır. M.Şəhriyar 1988-ci il sentyabrın 18-də vəfat etmiş və Təbrizdə Sürxab qəbiristanlığında "Məqbərət üş-şüora"da ("Şairlər məqbərəsi") dəfn olunmuşdur.

Dərin xələqlik görkəmli söz ustası Şəhriyar şərinin həyatiliyini, qüdrətini təsdiqləmiş, ona ümumxalq məhəbbəti qazandırmışdır. O, xalqa, şifahi xalq ədəbiyyatına yaxından bağlı olduğundan folklorlardan bol-bol bəhrələnmişdir. Poesiyasında xalq adət və ənənələrinin təsvirinə geniş yer verən şair bir çox atalar sözü, ayin, etiqad və deyimlərdən geniş istifadə etməklə şeirlərinə müstəsna canlılıq, təbiiyyət gətirmişdir. M.Şəhriyarın ana dilində yazdığı şeirləri, məşhur "Heydərbabaya salam", "Səhəndiyyə" poemaları Azərbaycan dilinin şirniyliyi tam dolğunluğu ilə əks etdirir. Şairin əsərləri döndə-döndə Bakıda çap olunmuşdur. "Divan", üç cildə (1949-1955), "Külhiyyat", beş cildə (1967), "Seçilmiş əsərləri" (2005) və s. əsərlərini müəllifdir. Şairin "Heydərbabaya salam" poemasında Novruz bayramının adətleri, oyun və oyləncələri incəliklə təsvir olunmuşdur:

Heydərbabə, ildırımlar şaxanda,
Səllər, sular şaqıldayib axanda,
Qızlar ona səf bağlayıb baxanda,
Salam olsun şəkəvtəzə, ələzə
Mənəm də bir adım gəlsin diləzə.

...Bayram yeli çardaxları yıxanda,
Novruzgüllü, qar çiçəyi çıxanda.

Ağ buludlar köynəklərin sızanda,
Bizdən də bir yad eyləyən sağ olsun,
Dərdlərimiz qoy dikəlsin, dağ olsun.

Bayram olub, qızıl pałıx əzərlər,
Naxış vurub, otaqları bəzərlər,
Taxçalarda düzmələri düzərlər,
Qız-gəlinin fındıqçası, hənəsi,
Həvəslənər anası, qaynanası.

Bakıcının sözü-sovu, kağızı,
İnəklərin bulaması, ağzı,
Çərşənbənin girdəkani, mövizi,
Qızlar deyər: "Atıl-batıl, çərşənbə,
Ayna təkin baxtım açıl, çərşənbə".

Yumurtanı göycək, güllü boyadıq,
Çaqqışdırıb sınaqları soyadıq,
Oynamaqdan birçə mөгər doyardıq?
Əli mənə yaşıl aşıq verədi,
İrza mənə novruzgülü dəyədi...

ŞƏKƏRBURU – Novruz bayramı süfrəsinin şimiyyat növlərindən biri. Şəkərbura bişirmək üçün buğda unu, süd,

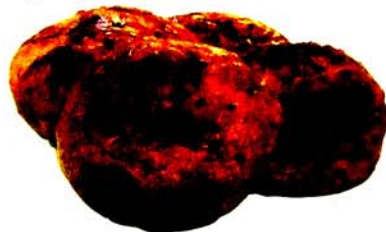
kərə yağı, maya, badam (yaxud fındıq, qoz) ləpəsi, şəkər tozu, yumurta və zəfərandan istifadə olunur. Acımiş xəmiri yağsız içərisinə ləpə ilə şəkər tozundan hazırlanmış iç (etirli) olmaqdan ötrü hil, güləb da qatılır) qoyulur və yarımdairə şəklində qatlanır, qıraqları burulma naxışlarla бүkүlür, üstü naxışlanır. Daha çox Bakı və Naxçıvan bölgələrində bişirilir.

ŞƏKƏRCÖRƏYİ – Novruz bayramı süfrəsinin şimiyyat növlərindən biri. Əla növ buğda unu, ərinimiş kərə yağı və qənd ovuntusundan, bu olmadıqda şəkər tozundan hazırlanır.

lanır. Ərinmiş kərə yağı qənd ovuntusu, yaxud şəkər tozu ilə həcmi 1,5 dəfə artana qədər çalınır və üzərinə un tökülüb xəmir hazırlanır. 70-80 qramlıq girdə kündlərin üzərinə yumurta sarısı sürülür və bişirilir.

ŞORQOĞALI – Novruz bayramı süfrəsi üçün də bişirilən girdə çörək, kökə. Xəmirinə maya qatılmış kökənün

içərisinə un, yumurta, yağ, duz, razıyana, cırə, darçın, sarıkök, istiot və s. qatılmış içlik əlavə edilir, üzərinə yumurta sarısı çəkilərək xaş-xaş səpilir (bax: *Qoğal*).

ŞİXLİ İSMAYIL, İsmayıl Qəhrəman oğlu Şıx l i n s k i (1919-1995) – nasir, ədəbiyyatşünas, publisist. Azərbaycanın xalq yazıçısı (1984), millət vəkili (1990-1995). Qazax pədaqoji məktəbində (1937-1941), Azərbaycan Pədaqoji İnstitutunun dil-ədəbiyyat fakültəsində (1937-1941) təhsil almış, daha sonra aspiranturada (1946-1949) oxumuşdur. Pədaqoji Universitetdə müəllim, baş müəllim, kafedra müdiri vəzifələrində çalışmışdır. "Azərbaycan" jurnalının baş redaktoru (1976-1978), Yazıçılar Birliyinin sədri (1981-1987) olmuşdur. M.F.Axundov adına ədəbi mükafat laureatıdır (1991). Milli-etnoqrafik həyatımızın dərin bilicisi olan istedadlı yazıçı öz əsərlərində xalq həyatını canlı boyalarla əks etdirmiş, soy-kök, tarixi yaddaş, milli kimlik problemlərinə sıx-sıx toxunmuşdur. Görkəmli ədəbin "Ayrılan yollar", "Dəli Kür", "Ölən dünyam" romanlarında, eləcə də povest və hekayələrində folklor və etnoqrafıya dəyərlərimizin, qədim adət-ənənələrimizin bədi inikasını da geniş yer tutur. "Dəli Kür" romanında Novruz bayramından bəhs edən aşağıdakı epik lövhə bu baxımdan diqqətçəkicidir:

"...Novruz bayramı idi. Kənd uşaqları səbirsizliklə axşam düşməsinə gözləyir, tez-tez xırman yerinə topladıqları ota baxırdılar. Onlar qucaq-qucaq küllərsə, saman gətirib otun üstünə atırdılar. Bundan başqa ələsinə keçən quru çırpları, odun qırıntılarını da buraya atırdılar. Onlar şor qarışan kimi tonqal yandıracaqdılar. Oğlanlar bundan başqa, meşədən uzun payalar kəşib gətirmişdilər. İri bir gərməni ortasından deşib həmin ağaca keçirmiş və lopa düzəltmişdilər. Tonqallardan başqa damın üstündə lopa da yanaçaqdı.

Qızlar sakit oturmurdular. Özlərinə təzə paltar tikir, axşama qədər hazır edib geyməyə tələsirdilər. Gəlinlər yumurta boyayır, arvadlar tez-tez diyiü arılayan qızlara göz yetirirdilər. Səmənilər süfrələrə düzülürdü. Hamı bayrama hazırlaşdı. Varlı da, kasıb da çalışırdı ki, bu axşam süfrəsi boş qalmasın. Aylarla yığdıqlarını bir gecə üçün xərcləyənlər də var idi.

Pakizə evdə o yan-bu yana qaçır, anasına və gəlinlərinə əl-ayaq verir, hom də axşamın tez düşməsinə gözləyirdi. O, nədənsə, bu il Novruz bayramını daha böyük həvə və eşqlə qarşılamağa hazırlaşdı.

Nəhayət, yenico cüceərüb yaşıllaşan yamaqları, torpaqdan baş qaldıran çiçəkləri isti nəfəsi ilə xumarlandıran günəş qərbe doğru eyildi, üfüqdəki pənbe buludlar çəhrayı rəngə boyandı. Kürün üstünə qanadını gərən axşam kölgəsi sürünə-sürünə kəndə doğru yeridi. Pəncərələrdən solğun işıqlar göründü. Ancaq heç kəs içəri, evə girmək istəmirdi. İliq bahar havası hamını xumarlandırdı.

Pakizə təzə paltarını geyindi, qapıda xeyli hərələndi, sonra damın belinə çıxdı. Əlini gözünün üstünə qoyub

yaşamən rənginə çalan üfüqə boylandı. Kürə, yenico yaşıllaşan məşəyə, sahilin göy otlarına baxdı. Hava ilıq idi. Kür tərəfindən osən meh istü nəfəs kimi adamı məst edirdi.

Yaxındakı həyətdəndən birində tonqal yandırıldı. Onun dalınca bütün qonşular tonqallara od vurdular. Əvvəlcə nəm küləş alımadı, ağ tütü layları buruluburula havaya qaldı, kəndin üstünü elə bil duman бүürdü. Sonra otlar alışıb çürdüdü, alov ucaldı, tütü bir müddət qığılcımlarla çarpışdı və çəkilib getdi. Kənd şəfəqlərə qərç oldu. Cəvanlar topandan yandırın damların üstünə sandılar. Oğlanlar neça gəlinlər bəri hazırladıqları fişəngləri mazuta buladılar. Üstünə bir az neft çildilər, od vurdular. Fişənglər alovlandı. Gücləri gəlinçəyə qədər fırlayıb havaya atıldı. Pakizə böyük heyranlıq və valehliklə havada bir-birini qovub daha yüksəyə qalxmaq istəyən fişənglərə baxdı. Oğlanlar bəhsə girişdilər. Onlar öz güclərini göstərər, fişəngləri var qüvvələri ilə yuxarı tozalayırırdılar. Viyılı ilə havaya qalxan fişəng küyültü ilə yero düşürdü. Kəndi ahəngdar bir uğultu бүürmüşdü. Pakizə lap aşağılarda, Kürün yaxası boyu məskən salan kəndlərin üstündə də göy üzünün qızardığını gördü. Elə bil hər şey alışmışdı. Həttə Kürün suları da qızartmaq idi.

Kəndin birdən-birə alova qərç olduğunu gərən itlər qorxdular. Zəlzələyə, ya da gün tutulan zaman ağız-ağıza verib ulaşıdıqları kimi, indi də zingildəşib səs-səso verdilər. Onlar azacıq sonra sakitləşdilər. Uşaqlar əl-ələ verib tonqalların ətrafında oynadırlar. Hər şey nağıllardakı kimi qərübə idi. Kölgələr uzamb yerlə sürünür, bəzən evlərin divarına düşür, bəzən də lap Kürün sahilinə qədər enirdi. Tonqallar qorlandıqca qığılcım güyde oynayırdı.

Bu hal çox davam etmədi. Tonqallar yandı, lopalər söndü, fişənglər öləydi. Xoş bir yaz axşamı kəndin üstünə qanadını gərdi. Səs-küy azaldı. Sənüb qurtarmaqda olan tonqalların ətrafındakı uşaqlardan və bir də mal-qaramı rahatlayanlardan başqa bayırda heç kəs qalmadı. Hamı evə çəkildi. Pakizəni də çağırdılar. Qız getmədi. O, səhərə qədər damın belində dayanıb hər şeyə tamaşa edər, baharın ilk ilıq havasını udməqdan doymazdı.

Çərşənbə dibində bir dəstə qız dayandı. Pakizə qaça-qaça doqqaza çıxdı. Qızlara qoşuldu. Güllüşə-güllüşə evdən uzaqlaşdırlar.

Bayram axşamı qapı pusmaq, iynəlik salıb bəxt sınamaq qızların adətı idi. Oğlanlar iso bacə-bacə gəzərdilər. Onlar balacə heybələrini gətürüb damın üstünə çıxar, iplə bacadan içəri sallayırdılar. Adət üzrə ev sahibi heybəyə şimiyyat qoymalı idi.

Qızlar qapıları pusa-pusa xeyli gozdilər və nəhayət, Pakizənin xalasıgilə goldılar. Səs-küylo içəri doluşdular. Pakizənin xalası üstü taptaxpulo qaradımı salıqə ilə süpürmüşdü. Taxtnı üstünə goşu salmışdı. Ortaya iri bir sini qoyulmuşdu. Siniyin çəvrisi boyu şam düzmüşdülər. Zəfəranlı plovun ətri evə dolmuşdu.

Pakizə xalasını öpdü, qoynundan konfet çıxarıb uşaqlara verdi, sonra ev sahibi kimi orklo qızları süfrəyə

dövət etdi. Xonçadakı saçaqlı konfetləri xışmalayıb qızlara payladı.

Pakizonin xalası iri siniyə plov çəkdi. Taxtın üstünə qoydular. Qızlar sininin ətrafında hərləmə bardaş qurub oturdular.

Heç beş daqiqə keçmədi ki, sini boşaldı. Süfroni yığışdırdılar. Qızlardan biri gülə-gülə iri bir badyanı su ilə doldurub ortaliğa qoydu.

– Gəlin iynəlik salaq.

Onlar iki iynə götürdülər. Uclarına pambıq doladılar. Sonra Pakizonin xalasına üz tutdular:

– Ay xala, sən de, bu iynə kimin olsun?

Arvad qızlara xeyli baxdı. Gözünü yaşlı on altını ötmüş Fatmaya zillodi:

– Qoy onun olsun, hamınızdan böyükdür, – dedi.

– Oğlanı da özünüz bilirsiniz.

Qızlar iynələri suya saldılar. Pakizə də onlara qoşuldu. Ancaq bir şey başa düşmədiyindən, təkrar soruşdu:

– Bu iynənin biri Fatmadır, bə o biri kimdir?

– Onu özü bilər. Ürəyində hansı oğlanı tutubsa, odur.

Iynələr suda üzməyə başladı. Qızların nəfəsi suya toxunduqca iynələrdən gah biri qaçır, o biri qovur, gah da, əksinə, qaçan dayanır, qovan qaçır. Qızlar öz türəklərində belə hesab edirdilər ki, əgər iynələr birləşsə, demək, oğlanla qız görüşəcək və evlənəcəklər.

ŞUM BAYRAMI – qədim xalq əkinçilik bayramı. Yaz fəslinin əvvəlində elliklə yaz işləri görülür, toxumlar safçürük olunur, yaz əkininə – şumlama işinə hazırlaşılır. Sahələrə çıxıb əkinə əl qoyur, cüt qoşur, əkinə başlayırlar. Bunu edə bilməyən şəxs əkin sahəsinə gedib, torpağı, heç olmasa, iki-üç bel çevirməlidir. Əkin sahəsinə cüt çıxarılan gün, torpağa xış, kotan ağzı dayən gün əsil bayram olur.

Ənənəyə görə, yaz şumu mərasimi keçiriləndə evlərdə qovurğa qovurmazlar. Guya qovurğa quraqlıq nişanəsidir, quraqlıq arzulamaq deməkdir. Əqidəyə görə, torpağa atılan dən ki var, qanbır-canbır qardaşlarının sac üstündə qovrulmalarına dözmür, onlar da yanıb tələf olur, küsür, cücorib torpaqdan baş qaldırır. Bu səbəbdən də Novruzqabağı şumaçixmə dövründə evlərdə buğda göyərdir, səməni qoyurlar. Səməni Novruz bayramının əkinçilik təsərrüfatı ilə bağlılığını göstərir. Çal-çağır başlayır, hamı şənlənir,

deyib-oyunayır. Küsülülər mütəlakə barışmalıdır. Yoxsa zomidə taxılın alağı, dənin zayı artıq olar. Sonra bir cüt öküzü çulla, bəzək əşyaları ilə bəzəyirlər. Kəllərin buyuz-larına çörək keçirir, kəlağayı, qırmızı parça bağlayırlar.

El-obanın ümumi adətində görə, ilk şırımın açılmasını ömrü-günü əkində, biçində keçmiş əliçörəkli, ayağı sayalı, süfrəsi bərəkətli ağsaqqala etibar edirlər. O da ən yaxşı paltarını geyinib sahəyə çıxır, əkinə yerin torpağından bir ovuc xışmalayıp, sonra öküzləri xışa qoşub şuma başlayır. Bu zaman ağız-ağıza verib oxuyurlar:

Qurban olum əyri xışa,
Get o başa, gəl bu başa.
Əlin var olsun, baba,
Sən ellə, obayla yaşa.

Torpaq şumlandıqca hamı sevinir, gülür, oynayır, bir-birinin üstünə torpaq, papaq, qurşaq və digər şeylər atır və deyirlər: "Bolluq olsun, bolluq olsun, çərəyimiz bərəkətli olsun". Bununla da əkinçi babalarını qarşıdan gələnlərin bol ruzulu, bərəkətli keçməsinə arzulayırlar. Əkinçiyin kənarında heyvan kəsilir, onun dərisi ən güclü öküzün belinə düşənir, ötinin ən yaxşı tikələri ilk şırım açana verilir. İlk şırma bəzi yerlərdə "qarabas" da deyilir. Ellə ki qarabas şırımını açılır, hamı bilir ki, daha dayanıb durmaq vaxtı keçdi, tarla işlərinin dövrünü başladı. Rəncbərlerin dilində omeyi yüngülləşdirən ritmik holavlar qatarlarını:

Bahar gəldi, yer oyandı,
Soyuq qışın yası gəldi.
Ala öküz çək kotanı,
Örüşlərin yazı gəldi.

Qızıl öküzüm, yeri.
Qoyma şum qala geri.
İti torpən, maralım,
Paxıllar baxır bəri.

Öküz qıymaz canını,
Bilməz qamçı sanını.
Qayıp çökən qaşqa kəl
İş üstündə tanını.

Qara kəl ilim bari,
De, dərindən bilim bari.
Məni mağmın eyləmə
Açılın dilim bari.

Qoşa kəlim boz, ala.
Tarlaya saldım yola.
Tay öküzü iş aşmaz,
Öküz görək cüt ola.

Qızıl öküz soldadır,
Novruz payı bal dadır,
Sən şumu tez çıx başa
Hər nəmərin daldadır.

Əkinçilər toxum kisəsi, səpin dostuğu ilə şum üstünə çıxanda sevinir, fərəhənlənir, bir-birlərinə gözəydinliyi, xeyir-dua verirlər:

– Şumunuz bərəkətli, xeyirli olsun!
– Biri min olsun, a qonşu!

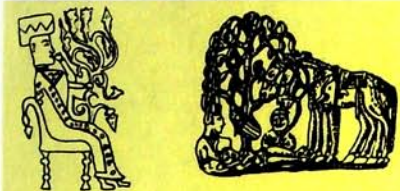
Toxum səpilməmişdən xeyli əvvəl əkin sahəsinə "arat suyu" verilir. Təcrübəyə görə həmin su torpaqda rütubəti artırır, toxumun tez və sağlam cücəməsinə kömək edir. Əsil hünər, topar toy-bayramına çevrilən bu çal-çağır ellərində "şum bayramı" adı ilə məşhurdur.

Tt

TƏBİƏTİN ÖLÜB-DİRİLMƏSİ MİFİ – ən qədim çağlardan əkinçilik və maldarlıq, bolluq və firavanlıq etiqlər, ayinləri, təqvim görüşləri ilə bağlı şumer-türk mifi. Dünya tarixinin ən önəmli örnəklərini yaradan, bəşər sivilizasiyasının inkişafında əvəzsiz rol oynayan şumerlərin baharın – yaz fəslinin gəlişi ilə torpağın oyanmasına, təbiətin canlanmasına və məhsul işlərinin başlanması ilə bağlı yaranmış mif “ölüb-dirilmə” motivləri ilə diqqəti cəlb edir. Mifdən aydın olur ki, şumer elləri bitki aləminin hamisi olan Dumuzi – Təmmuz adlandırdıqları tanrının hər il payız fəslinin sonunda “ölməsi” – qış yuxusuna getməsi, yazda isə havaların istiləşməsi ilə yenidən dirilməsi münasibətilə ayrıca mərasim keçirirmişlər. Təmmuzun ölüb-dirilməsini şumerlər əkin-biçin işləri ilə bağlayıblar. Təmmuz öldü – toxum basdırıldı, onun üçün yas tutub ağladılar – torpağı suvardılar, o dirildi – toxum cücərdi, yəni təbiətin canlanması – yeni həyat, yeni günü başladı. Təmmuz ölən və yazda təbiətin oyanması ilə yenidən dirilən bütün bitki və yaşıllığın hamisi, himayəçisidir.

Qədim Misir miflərində ən çox ehtiram olunan allahlardan biri bitki və yaşıllıq tanrısı Osirisdir. O da Təmmuz kimi “ölen və dirilən”dir. O da yaşıllıq solanda ölür, dirçəldikdə dirilir. Bununla əlaqədar qədim misirlilər hər il xalq əkinçilik təqvimində Osirisin yenidən dirilib həyata qaytarılmasını bayram edirmişlər. Qədim babililər, suriyalılar, finikiyalılar, miyadiyalılar və digər xalqların mif və əfsanələrində də təbiətdə ilboyu mövsümlərin təzələnməsi

və mövsümlərdə baş verən dəyişikliklər – yaz fəslində bitki tanrısının dirilməsi simasında təbiətin canlanması, bütün bitki aləminin yenidən cücürməsi, yay fəslində bir çox bitkilərin məhsul verib, təcridən saralıb məhv olması, onun istidən əzab çəkməsi, payızda isə tam solub o dünyaya getməsi, qış fəslində həmin o dünyada əzab-əziyyətlərə qatılması poetik şəkildə öz əksini tapanmışdır.

Göründüyü kimi, bu bayram yazın, baharın ilk gününün qarşılınması olub qədim insanların müşahidələri əsasında qışda “ölmüş” təbiətin yazda yenidən oyanması, canlanması, “dirilməsi” ilə yeni təsərrüfat ilinin tənənəli şəkildə qarşılınması idi. Deməli, yazın gəlişi, yeni təsərrüfat həyatının, yaz fəslinin, yeni ilin başlanması münasibətilə keçirilən Novruz bayramı tarixən müxtəlif ad, rəng və çalarlarda mövcud olmuş və Yaxın Şərqi, eyni zamanda Azərbaycan ərazisinin qədim əkinçi tayfaları arasında meydana gəlmiş və geniş yayılmışdır.

TƏHMƏSİB Məmməd Hüseyn Abbasqulu oğlu (1907-1982) – ədəbiyyatşünas, folklorşünas, dramaturq, tərçüməçi. Filologiya elmləri doktoru (1965), professor (1970). Bakı Pedaqoji Texnikumunu bitirmiş (1927), dörd il Naxçıvanda müəllimlik etmişdir. Sonra Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun dil və ədəbiyyat fakültəsində təhsil almışdır (1930-1933). Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində baş müəllim (1939-1951), dosent (1951-1959), Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda folklor şöbəsinin müdiri (1945 İldən ömrünün sonunadək) işləmişdir. O, Azərbaycan folklorşünaslığının əsasını qoyanlardır. Mövsüm və mərasim nəğmələri, xalq dastanları haqqında sanballı tədqiqatların müəllifidir. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroglu”

eposlarının, dastanların, nağılların, Molla Nəsrəddin lətifələrinin toplanması, nəşri və tədqiqində, elmi və pedaqoji kadrların hazırlanmasında mühüm xidməti var. “Bahar” (1938), “Aslan yatağı” (1941), “Çiçəklənən arzulər” (1951), “Hind nağılı” (1956) və s. pyesləri tamaşaya qoyulmuşdur. “Rübailər aləmində” (1968) pyesi Məhsəti Gəncəviyə həsr olunmuşdur. “Onu bağışlamaq olarmı?” (“Bahar” pyesi əsasında), “Bir qalının sirri” (“Çiçəkli dağ” pyesi əsasında) filmlərinin (hər ikisi 1960) ssenari müəllifi olmuşdur.

Təhməsinin yaradıcılığında xalq mərasimləri, Novruz bayramı, onun mahiyyəti, tarixi kökləri, bayramla bağlı ayın və mərasimlər, adət-ənənələr, oyun və oyləncələr, tamaşalar mühüm yer tutur. Bunu “Adət, ənənə, mərasim, bayram” məqaləsindən də görmək mümkündür:

“Bütün dünya xalqları kimi, bizim xalqımızın da tarixində saysız-hesabsız bayramlar olmuşdur. Lakin bunların heç biri Novruz bayramı qədər geniş yayılmamış, xalqın məişətində bu bayram qədər dərin kök sala bilməmişdir.

İslamiyyət uzun müddət bu bayramı unudurmağa çalışmış, müvəffəq ola bilməyəcəyini başa düşdükdən sonra onu öz tarixi ilə əlaqələndirməyə, hətta dördüncü xəlifənin xilafətə keçməsi ilə bağlamağa cəhd etmişdir. Lakin bunun sonradan qondarıldığı şübhəsizdir. Əvvəllən, müsəlman bayramları qəməri təqvimə əsaslandıqları üçün ilboil öz yerlərini dəyişdikləri, yəni başqa-başqa vaxtlarda, başqa-başqa fəsilərdə icra edildikləri halda, Novruz sabit bir şəkildə ancaq və ancaq yazın birinci günü qarşılınır. Elə buna görə də islam ruhaniləri güzəştə getməyə məcbur olduqdan sonra belə bu bayramı özlərinin əsil dini bayramlarından fərqləndirməyə çalışmış, hətta məsxərəyə qoymaq, hörmətdən salmaq, təhqir etmək məqsədi ilə onu topal bayram, şikest bayram, yəni hərəkət edə bilməyən bayram adlandırmışlar. Aydındır ki, əgər bu bayram doğrudan da dördüncü xəlifənin xilafətə keçdiyi qələbə gününün bayramı olsaydı, xüsusilə şübhəli ruhaniləri onu belə adlandırmaz, ona belə yuxarıdan baxma münasibət bəsləməzdilər. İkinci tərəfdən tarixdən çox yazın məlumdur ki, dördüncü xəlifə xilafəti heç də yaxın ilk günü ələ keçirməmişdir. Nəhayət, əgər hətta bu da belə olsaydı, hər hansı xəlifənin xilafətə keçdiyi gün heç vaxt Novruz, yəni yeni gün, ilk gün adlandırılmazdı. Çünki nə ümumiyyətlə islam tarixi bu gündən, nə də islam tarixinə görə yeni il bu aydan başlanır.

Bəzən bu bayramı atəspərəstliklə də bağlamağa cəhd edirlər. Düzdür, bu bayramla əlaqədar mərasimlərdə günəşlə, odla, hətta mehrpərəstliklə bağlı ünsürlər çoxdur. Lakin azacıq diqqətli araşdırma göstərir ki, Novruz zərdüştilikdən də çox-çox qədim olmuş və bu din də islamiyyətlə kimi Novruz bayramından ancaq öz məqsədinə uyğun istifadəyə çalışmışdır. Bunun doğrudan da belə olduğu, yeni Novruzun zərdüştilikdən qədim olduğu onun əsas mərasimlərinin təfərratı, ünsür, adət və ənənələrinə, onların əsaslandıqları inam və etiqlərinin secciyəsindən

dən aydın bir şəkildə görünməkdədir. Bu mərasimlərdən biri ilin axır çərçəbəsində od üstündən tullanmaq mərasimidir.

Qədim etiqlərdə qış çillələrinə bölünür. Bunlardan birincisi qışın girməsi ilə başlanan Böyük çillədir ki, qırx gün davam edir. İkincisi, xalqın öz ifadəsi ilə deyilsə, “qışın oğlan çağı”dır ki, Kiçik çillə adlanır və böyüyün yarısı qədr, yəni iyirmi gün davam edir. Nəhayət, qışın son ayı gəlir ki, bu da hər biri yeddi gündən ibarət olan dörd balaca çilləyə bölünür. Yuxarıda deyildiyi kimi, bu bölgünün əsaslandıqı yeddi və qırx rəqəmlərinin müqəddəsliyi islamiyyətdən də, zərdüştilikdən də çox qədimdir. Son ayın dörd yeddigünlük çilləyə bölünməsi isə, ümumiyyətlə, təbiətin dörd əsas ünsürdən ibarət olması etiqlərinə əsaslanır. Bu dörd ünsür hava, su, torpaq və odur. Qədim etiqlərdə görə, son ayın hər haftasında guya ki, bu ünsürlərdən biri canlanır, oyanır, yaşamağa başlayır. Bunların hamısının dirilməsi, qızması, yeni keyfiyyətə kösb etməsi ilə də ümumiyyətlə, təbiət oyanır, qış qurtarır, yaz başlanır. Qədim və orta əsrlər Azərbaycanında bu dörd ünsürdən hər birinin qiymətini əsaratından qurtarması həmin ünsürün adı ilə bağlı olan həftənin son çərçəbəsində xüsusi bir şəkildə qeyd edilir. Qurtaran ilin axır çərçəbəsində isə bütün evlərin həyətidə tonqal qalınır, hamı odun üstündən tullanaraq “Ağrılığım, uğurluğum”, yaxud “Azarım, bezarım töküü bu odun üstünə” deyirlərmiş. Təz elə bu mərasim çox aydın bir şəkildə sübut edir ki, Novruz nə islam dini ilə, nə də zərdüştiliklə bağlı olmamışdır. İslam tarixi ilə, xüsusilə şübhəli hərəkət ilə ona görə bağlı deyil ki, əgər belə olsaydı, tonqallar gərəklə damlara yandırılardı və bir növ xəbərdarlıq əlaməti daşıyırdı. Halbuki mərasimdə bu ünsürlərin nişanələrindən heç birisi yoxdur. Atəspərəstlik isə nömkü üzvi şəkildə bağlı deyildir, bizzə, hətta onun dini əsaslarının tam əksinə, tam əleyhinədir.

Zərdüştiliyə görə od müqəddəs idi. Buna görə də atəspərəstlərdə ona sitayiş edirdi. “Başına dönür”, ətrafında fırlanırdılar. “Çevir ocağa, al qucağa” atalar sözü də, oda möhüz belə münasibətinə, yəni onun müqəddəsliyinə olan etiqlərin hökm şəklinə düşmüş ifadəsidir. Lakin məlumdur ki, müqəddəs hesab edilən şeyin üstündən tullanmaq, ağırılıq uğurluğu, azar-bezarı onun üsünü tökməkdir. Demək ki, bu mərasimdə odun müqəddəsliyinə yox, azar-bezarı yandırılıb məhv etmək qüdrətinə malik əlamətləri yaşamaqdadır. Başqa sözlə deyilsə, bu mərasim atəspərəstlikdən çox-çox qədimdir. O dövrdə hələ od müqəddəsliyinə mabud dərəcəsinə qaldırılmamışdır.

Bizdə qışın qurtarılmasının yazın başlanması ilə əlaqədar bir sıra başqa mərasimlər də vardır ki, bunların bəziləri əksər rayonlarımızda elə möhüz Novruz günlərində, bəziləri isə ayırı-ayrı yerlərdə bozun qışın son ayı, bozun də yazın ilk ayı daxilində icra edilmişlər. Bunlardan biri “Günəşi çağırmaq” mərasimi imiş. Bu mərasim indi də ancaq son dərəcə cılızlaşmış müxtəsər təfərratı və balaca bir nəğməsi qalmışdır. Cəmi bir neçə bəndən ibarət olub bu nəğmədə

günəş qorək atlı insana bənzədilir, onun hətta bir oğlu, iki qızı olduğundan danışırlar.

İkinci belə mərasim isə "hodu" mərasimidir. Bu da keçmişdə çox geniş yayılmış olan, hətta inqilabdan bir az əvvələ qədər də əksər rayonlarımızda icra edilən mərasimlərdən imiş. İndi bunun da müxtəssər təfərrüatı və kiçik bir nəğməsi qalmışdır. İstər inqilabdan qabaqkı yerli ziyalılarımızın verdikləri məlumatlardan, istərsə də sonrakı illərdə aparılmış araşdırmalardan, ən başlıcası isə mərasimin ünsürlərindən və nəğmənin məzmunundan aydın görünür ki, "hodu" Günəş ilahosinin adı imiş. Yəqin birinci "Günəşi çağırmaq" mərasimi istənilən noticoni vermədikdə, yəni "duman qaçmadıqda", "Günəş kəhər atını minib qar yerdən götürmək üçün çıxmadıqda" qədim azərbaycanlıları ikinci mərasimi icra edir, yəni "hodu"nu qapı-qapı, zəmi-zəmi, kövsən-kövsən gözdürüb oxuyurmuşlar. Bu balaca nəğmənin son bəndi xüsusilə maraqlıdır:

Hoduya qaymaq görək,
Qablara yaymaq görək;
Hodu gün çıxarmasa
Gözlərin oymaq görək.

"Günəşi çağırmaq" mərasimində qədim azərbaycanlı doğrudan-dogruya Günəşin özünü müraciət edib, onu "oğlunun qayadan uçması", "qızının təndirə düşməsi" ilə qorxudaraq tez kəhər atı minib çıxmağa çağırılmışsa, ikinci nəğmədə onun guya ki, tabe olduğu ilahəyə, məbudə təsir göstərməyə çalışmış... Bu balaca nəğmədə isə ibtidai şəkildə də olsa, son dərəcə sadələşmiş və oğla, öz gücünə, öz qüvvəsinə inam notları səslənmişdir. Bu mərasimi icra edib, bu nəğməni oxuyan insan, yəni qədim azərbaycanlı Günəşi də, onun ilahosini, məbudunu da özünə tabe hesab edirmiş. O inanmış ki, "hodu"nu – Günəş allahını gəlincik kimi bəzəyib qapı-qapı gözdürə də bilər, ona qaymaq da yedirə bilər, ona baxmadığı təqdirdə isə cəzalandırıb gözlərini də oya bilər:

Hodu gün çıxarmasa –
Gözlərin oymaq görək.

Yaxud, Novruz bayramı ilə əlaqədar səməni qoymaq adətini aq:

Səməni,
Saxla məni,
İldə göyərdərəm səni, –

deyənlər xalq yaşillığı həyat rəmzi bilir, onu əzizləyir.

Lap müxtəssər şəkildə deyilmiş bu bir neçə dəlil aydın göstərir ki, Novruz bayramı öz mərasimləri ilə birlikdə, zaman-zaman Azərbaycanda hakim kəsilmiş dinlərin hamısından çox qədim, sadə bir təsərrüfat bayramı, yəni qışın yola salınması, yazın qarşılanması bayramı olmuş-

dur. Məhz elə buna görədir ki, xalqımız müxtəlif dinlərin, məzhəblərin, siyasi sistemlərin, ayrı-ayrı hökmdarların təsis etdikləri onlarca bayramları, mərasimləri unutmuş, bunu isə insanı əməyə, zəhmətə, maddi nemətləri yaratmağa çağıran təsərrüfat bayramı kimi əsrilər boyu yaşatmış, indi də hər il həvəslə gözləyir, hörmətlə qarşılayır, xüsusi bir məhəbbətlə icra edir. Bizcə Novruz bayramı xalqımızın həyata, təbiətə, torpağa, zəhmətə məhəbbətinin təzahürüdür.

Novruz bayramı bizdə həmişə təsərrüfat işinin başlanğıcı bayramı, məhsulun təmli bayramı olmuşdur, yəni də olmalıdır. İkinci belə bayram da təsərrüfat ilinin yekunu bayramı, yəni Məhsul bayramı olmalıdır ki, bunu da həyat özü yaratmışdır. Vəzifə bunu da əsaslandırmaqdan, möhkəmlətməkdən və daha da gözəlləşdirməkdən ibarətdir.

Novruz bayramının qeyd edildiyi vaxt təbiətin oyandığı, canlandığı günə düşür. Təsərrüfat deyil ki, yeni il dünyaya xalqlarının elə həmin gündən – martın 22-dən etibarən başlamaları barədə təkliflər vardır. Çünki bu gün astronomik cəhətdən də ən əlverişlidir.

Adət və ənənələrə, mərasim və bayramlarla ciddi şəkildə məşğul olmaq lazımdır. Bizcə, bunun üçün respublika miqyasında xüsusi bir şura yaradılmalıdır. Bu şura zərərli adət və ənənələri tərgitdirmək, xeyirləri isə müasirləşdirib bu günün tələbi səviyyəsinə yüksəltmək, eləcə də yeni yaranmaqda olan mərasimləri, bayramları daha da gözəlləşdirmək üçün tədbirlər hazırlamalıdır. Bu şura, eyni zamanda, yeni zəmanətin yaratmaqda olduğu təzə adət-ənənə, mərasim – bayramlara da nəzarət etməli, onların öz adlarına layiq mənaya, məzmununa, estetik gözəlliyə malik olmasına istiqamət verməli, kömək etməlidir".

TƏHVİL (ilin dönümü, keçidi, yəni qışdan yazı keçməsi) – yeni ilin – Novruz şənliyinin başlanma anı (bəx: *İltəhvil*).

TƏHVİL SÜFRƏSİ – Novruz bayramı axşamında kəhnə ilin tamam olması və təzə ilin başlanmasına bir neçə saat qalmış açılan bayram süfrəsi. Xalq arasında "Yeni il süfrəsi", "Novruz süfrəsi" də adlanır. Süfrəyə məhz bu bayram üçün bişirilmiş nemətlər düzülür. Səməni niçəsi qoyulur. Evdəkilərin sayı qədər şam yandırılır. Keçmişdə

süfronin ortasında qab dolu su qoyub içinə xırda balıq buraxır, göz qoyardılar. Balıq qabın dibindən qurduğu üstü düz qalxıb suyun üzünə burun vurunca kəhnə ilin qurtarıb təzə ilin başladığı bilinirmiş. Bu münasibətlə toplardan yayılm atəşi atarmışlar.

TƏHVİL ŞAHISI – keçmişdə Novruz bayramında – il təhvil olanda sərvtövlərin bayram şənliklərində iştirak edənlərə paylaşıqları xırda gümüş sikkə. Buna "keçid pulu" da deyirlər. "Keçid", yəni qışdan yazı keçmək nəzərdə tutulur.

TƏKƏ OYUNU – Novruz bayramı ərəfəsində keçirilən *saya gəzisi* şənliyində boynuna noxta və zıncırov taxılmış, üzunsaqal erkək bir keçə ətrafında "təköm, təköm oyun eylər" sözlərilə başlayan oxuma ilə icra olunan oyun. Bəzən oyunda heyvan əvəzinə "Təkəsəqqal Kosa" və yaxud keçə görkəmli, keçə maskalı bir oyunçu təköyə tərləndirən öldürülməsi, yazın gəlişi isə, onun dirilməsi kimi qeyd edilmişdir. "Təkə oyunu" "Kosa-Kosa" mərasim tamaşası ilə yaxından səsleşir. Əslində onların adları da oxşar və biri-birinə bağlıdır. "Kosa" sözü bir çox türk dillərində və eləcə də yerli ləhcələrimizdə "keçi", "təkə" anlamında işlədilir.

TƏKƏÇİ MƏRASİMİ – Novruzda keçirilən mərasim tamaşalarından biri. Daha çox Cənubi Azərbaycanda ərazisində yayılmışdır. Novruzda on gün qalmışdan əgacdan təkö müqəvvası düzəldib, onu par-parça ilə bözürək boynundan da zıncırov asırdılar. Yeniyyətə uşaqlar həmin təkö müqəvvasını başları üstündə oynadı, oynada dəstə ilə Təbrizin baş meydanına gəldilər. Burada bir xeyli çal-çağır çöyüb şəhərin məhəllələrinə baş vurardılar. Hər qapıda dayanıb əllərindəki təkö müqəvvasını oynada-oynada məhni oxuyur, təköyə pay istəyirdilər. Kimin nəyə imkanı çatırdısa – noğul-nabətdən tutmuş – boyanmış yumurtaya qədər on müxtəlif bayram nemətlərindən təköçiyə pay verirdilər. Təkəçilərin oxuduqları sözlərdən:

Təköm gətdi Məşkinə,
Gəlmədi on beş günə.
Təkömi bəzədilər,
Qoydular can köşkünə.

Təkömin bəndi var,
Yetmiş yeddi kəndi var.
Hansı qapıdan girsə,
Noğulu var, qəndi var.

Təköm gəlir sanyanan,
Dırmaqları qanyanan.
Təkömə müjdə verin,
Bayramlaşsın hamıyanan.

Buğdalar uzun olsun,
Saçağı düzüm olsun.
Təkömə pay getirin,
Səyastı sizin olsun.

Təköm-təköm ağ bala,
Qollarını qatmala.
Bu gün-sabah yaz gələr,
Oyna-oyna çıx yola.

Təköm nə nəz eyləyir,
Yolları toz eyləyir.
Təkömə pay veronin,
Birini yüz eyləyir.

TƏKLƏMƏ – ilaxır çərşənbə və Novruz bayramı günlərində də icra olunan uşaq oyunu. Oyunun keçirilməsi qaydası belədir: məhəllə uşaqları meydançaya, məhəllə həyətlərinə toplaşib iki dəstəyə bölünür. Hər dəstənin başçısı oxuyur. Dəstə üzvləri əl çalır. Birinci dəstənin başçısı oxuyur.

Çərək, mərək,
Bıdızın sizə
Kim görək?

İkinci dostonin başcısı cavab verir:

Ölçüsü çörək olmaz,
Pəyəsi mərək olmaz,
Bizim dəstə güclüdü,
Sizlərdən görək olmaz.

Birinci dostonin başcısı.

Novruz gələ, yaz olar,
Göldə ördək, qaz olar,
Sizdən ikisin allıq,
Bizim dəstə çoxalar,
Sizin dəstə az olar.

İkinci dostonin ayaq tərəfindən iki uşaq ayrılıb birinci dəstəyə qoşulur. Bu vaxt növbə ikinci dostonin başçısına çatır. O oxuyur:

Tonqalda közümüz var,
Danışdıq, sözüümüz var.
Bizim sizin dostonin
Üçündə gözümüz var.

İndi birinci dəstədən üç uşaq ayrılıb ikinci dəstəyə qoşulur. Nəğmələr bu şəkildə davam edir. Uşaqlar bu dəstədən o dəstəyə, o dəstədən bu dəstəyə qoşulur. Axırda başçılardan biri tək qalır. Uşaqların hamısı öz dəstəsinə toplanmış başçı tək qalan dəstə başçısına deyir:

Hünərdə hünərən var,
Biz bülbülük, olma sar,
Gəl qoşul dəstəmizə,
Eyləməzsən yeri dar.

Dəstə elliklə əl çalır. Tək qalmış dəstə başçısı onlara qoşulur. Beləliklə, oyun qurtarır və yenidən başlanır.

TƏQVİM – böyük vaxt intervallarının hesablanması sistemi. Əsasını göy cisimlərinin hərəkəti ilə əlaqədar dövrü təbiət hadisələri təşkil edir. Dünyaya göz açan, təbiətin qoynunda məskunlaşan, sirlə aləmi dərk etməkdə aciz olan ibtidai, tam formalaşmamış təfəkkürlü insan özünü heç vaxt ətraf mühitdən ayırmayıb, bəlkə ayıra da bilməyib. Zəngin, nəhayətsiz sirlər xəzinəsi olan təbiət insan üçün tükənməz həyat mənbəyi olub.

Əcdadlarımız da ta qədimdən təbiətin qoynunda yaşayaraq, təbiətlə təmasda olublar. İldırımın çaxması, tufanın qopması, dumanın, çənin-çiskinin gəlməsini, küləyin əsməsini gözləri ilə görüb, yazın dirilin, canlanan çağında ağacların çiçəklənməsini, yarpaqlaşmasını, köçəri quşların uçub gəlməsini, leysan yağışların yağmasını, çayların daşmasını, havaların istilənməsini, mər-meyvənin yetişməsini, payızda quşların uçub isti yerlərə gəlməsini, qışda quşbaşı qarın ölməsini, şaxtılı-çovğunlu günlərin başlanmasını müşahidə ediblər.

Zaman ötüb keçdikcə onlar həyat uğrunda, yaşamaq uğrunda gərgin mübarizə aparıb, yeni-yeni yollar arayıblar. Onlara möcüzə kimi gələn təbiət hadisələrini, sirlə sehlri görünən aləmi: göy cisimlərinin (Günəşin, Ayın, ulduzların və s.) hərəkəti ilə aydınlaşdırmağa çalışıblar. Qışın şaxtasında, çovğununda bahar, quraqlığında – yayında yağmur, yağmurunda – payızında isə Günəş istisinin bolluğunu arzulayıblar. Təbiəti özlərinə rəm etməyə, onda olanları dəyişməyə, olmayanları yaratmağa can atıblar. Nəhayət, tapıb, düzüb, qoşub və məqsədlərinə çatıblar.

Təbiətdə baş verən hadisələr az-çox aydınlaşdıqca, əkinçilikdə, maldarlıqda, həmçinin digər təsərrüfat sahələrində qazanılmış təcrübə, vərdis, bilik və səriştə – torpağın şumlanması, toxumun səpilməsi, hansı bitkinin, meyvənin nə vaxt əkilib-becərilməsi, yığılması, suvarma işlərinin aparılması, heyvanların döl dövrünün, örüşü çıxarılmasının, qışlaq və yaylaq həyatının başlanması və başqa həyatı işlərin vaxtının ölçülməsi, hesablanması zərurətini tələb edib.

Təsərrüfat məşğuliyyəti iqlimin dəyişməsindən çox asılıdır. Əkinçi üçün, maldar üçün növbəti ayın, fəsilin, hətta hər günün öz işi, qayğısı, məşğuliyyəti, məsuliyyəti olmuşdur. Odur ki, hələ çox qədimdən insanlar vaxtı ölçmək və onunla hərəkət etmək sistemləri hazırlamış, bu sistemə təqvim adı vermişlər.

Azərbaycanın qədim sakinləri də ilin, ayın, günün dəyişməsini, yeni gündüzdən sonra gəcənin gəlməsini, illərin, fəsillərin, ayların, günlərin növbələşməsini – qışın yazla, yazın yayla, yayın payızla, payızın təkrar qışla əvəzlənməsini, təbiətin sirlərini, bununla da səma cisimləri haqqında qazandığı biliklərə ilə izah etməyə çalışmışlar. Bütün bu qarşılaşmalar ayrı-ayrı təqvimlərin meydana gəlməsinin əsasını təşkil etmişdir.

Ən qədim vaxt ölçüsü vahidi Yer in öz oxu ətrafında fırlanma dövrü ilə baş verən gecə-gündüz olmuşdur. İnsan-

lar günlərin sayını yadd saxlamaq üçün ağacın üstündə kosiklər açır, yaxud kəndirə düyünlər vururdular. Sonralar onlar daha böyük vaxt ölçüsü vahidlərini – Yer in Günəş ətrafında dolanma dövrünü – il və ayları hesablamayağı öyrənmişlər.

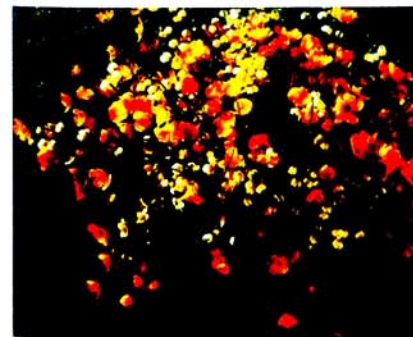
Vaxtı ölçmək üçün bütün dünya xalqları ən qədim zamanlardan Ay və Günəşin görünüşcə dəyişilməsindən istifadə etmişlər. Ona görə təqvimlər *Ay təqvimi*, *Günəş təqvimi* və bunların hər ikisini uyğunlaşdıran *Ay-Günəş təqvimlərinə* bölünmüşdür.

Hazırda işlədiyimiz təqvimin başlanğıcı İsa peyğəmbərin mövludundan (təvəllüd günündən; xristian dünyasında dekabrın axırında keçirilən mövlud bayramı da bununla bağlıdır) hesablanır və bu sistem beynəlxalq təcrübədə, həmçinin tarix elmində "bizim era", "yeni era", yaxud "miladi tarix" kimi qəbul edilmişdir.

Bu era 532-ci ildən alim-rahib Dionisey tərəfindən təklif edilmişdir. O, heç bir əsaslı dəlil olmadan elan etmişdir ki, İsa peyğəmbər 532 il əvvəl yanvar 1-də anadan olmuşdur. Bu səbəbdən də hələlik dünyada yeni il yanvar ayının 1-dən hesablanır.

TƏQVİM İLİ – təqvimə görə ilin ilk və son günləri arasındakı müddət. Qriqori təqvimində adı il 365, uzun il isə 366 gündür.

İlin başlanğıcının nə vaxtdan hesablanmasında daha çox müxtəliflik olmuşdur. Əksər ölkələrdə, eyni zamanda, Azərbaycanda il yazdan hesablanmışdır. Bəzi ölkələrdə payızdan, bəzilərində isə qışdan götürülmüşdür. Misirliyin ilin başlanğıcını Nil çayının daşmasından (Yay günəşduruluşundan) hesablamışlar. Bir çox ölkələrdə isə ilin başlanğıcı bu və ya digər padşahın hakimiyyətə keçməsi günündən götürülmüş, bəzilərində müəyyən mühüm hadisə ilə – böyük daşqın (Misirdə), güclü küləklərin başlanması (Babilistanda), olimp oyunları (Yunanistanda) və s. əlaqələndirilmişdir. Qədim Romada yeni il martın 1-dən hesablanmışdır. Romada miladdan əvvəl 153-cü ildən başlayaraq yeni seçilmiş konsul ar əonəyə görə yanvarın 1-dən işə başlayırdılar. Ona görə də yeni eradan əvvəl 46-cı ildə

imperator Yuli Sezarın vaxtında yeni il martın 1-dən yanvarın 1-nə keçirilmişdir.

Rusiya da yeni il əvvəllər martın 1-dən, sonralar isə sentyabrın 1-də bayram edilirmiş. Yalnız 1700-cü ildə Birinci Pyotrun əmri ilə yeni il yanvarın 1-nə keçirilmişdir.

Son vaxtlara qədər Hindistanda bir çox təqvim sistemləri mövcud idi və ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində yeni il başqa-başqa vaxtlara qeyd edilirdi. Bu hürç-məreliyi aradan götürmək üçün 1952-ci ildən C.Nehrunun göstərişi ilə məşhur fizik, Nobel mükafatı laureatı Mehnađ Saxanın sədrliyi ilə yeni vahid təqvimin tərtib etmək üçün xüsusi komissiya təşkil edilmişdir. Bu komissiyanın tərtib etdiyi milli hind Günəş təqvimində də yeni il yaz bərabərliyindən, yəni martın 21-dən hesablanır.

İlin başlanğıcı görüldüyü kimi, çox-çox yerlərdə şəri səciyyəyə daşıyır. Amma, şübhəsiz ki, Günəş təqvimində yeni il Günəşin illik hərəkətindəki dörd səciyyəvi anın birindən başlanğıcını təbiiyyəti şərhləndirir. Bunların içərisində də yaz bərabərliyi (21 mart) daha məqsəduyğundur və bunun çox böyük elmi əsasları var. Çünki martın 21-də gecə gündüzə bərabərdir (bax: *Yaz gecə-gündüz bərabərliyi*), fəsillərin bəzəli olan baharın ilk günü başlayır. Bundan başqa, martın 21-də Günəşin göydəki vəziyyətini təyin edən ekvatorial koordinatların hər ikisi sıfıra bərabər olur, başqa sözlə, Günəş koordinat başlanğıcında olur. Məhz buna görə də, müdrik babalarımız yeni ilin başlanğıcı kimi yaz bərabərliyi gününü götürmüş və onu Novruz bayramı adlandırmışlar.

TƏQVİMİ-CƏLALİYYƏ – Ömər Xəyyamın 1074-cü ilə Səlcuqlu hökmdarı Məlik şahın sifarişlə hazırladığı astronomik cədvəl (Bax: *Ömər Xəyyam və Məlik şah*).

TONQALÇATMA – ilaxır çərşənbələr və Novruz bayramı axşamlarında tonqal üstündən hoptanma mərasimi. Adətən, tonqal daha çox hər tərəfdən görünən bir yerdə yandırılır. Tonqal alovlandıqca odun-ocağın sərəfinə nəğmələr, aşıqlar deyilir, odun müqəddəsliyi tərənnüm edilir. Tonqalın ətrafında müxtəlif oyunlarla oynanılır. Böyükdən kiçiyədək hamı yəddi dəfə tonqalın üstündən hoptanır. Alov səngiyəndə ağsaqqal babalar da, ağbırçək nəğmələr də, odun üstündən keçir, bələkdə olan körpənə də tonqalın üstündən keçirirlər ki, çillodə qalması. İnamə görə, bununla da ilin ağrı-acısı, uğursuzluğu oda düşüb yanır. Tonqalın üstündən hoptanarkən nəğmə oxuyurlar.

Ağrılığım-ugurluğum odlara,
Yazda mənlə hoptanmayan yadlara.
Ağrılığım od olsun,
Odda yanın yad olsun.
Yaddan yad olar,
Qohumdan dad olar.
Qohum-qohundur
Yamanı da canmıdır,
Aydan arı canlamam,

Sudan duru camalam.
Alovdan atlanmaq görək,
Cəfaya qatlanmaq görək.
Oddan aman olmaz
Yaddan qanan olmaz.
Ağırlığım-uğurluğum odlara,
Yazda mənə hoppanmayan yadlara.
Dədəm gəlsin, saz gəlsin,
Oymağımıza yaz gəlsin.
Qoşqu deyib həyləsin,
Bahar sözü söyləsin.
Bahara avaz görək,
Avaza yaz görək.
Taxılsın saza novruzgülü,
Kəlsin yamanın dili.
Anlamazı dədəm andırsın,
Doğru yolu qandırsın,
Ağ saqqalın işiqdir,
Bahara yaraşıqdir.
Ağırlığım-uğurluğum odlara,
Yazda mənə hoppanmayan yadlara.

TORPAQ ÇƏRŞƏNBƏSİ – Boz ayın dörd çərşənbəsinin üçüncüsünə verilən adlardan biri. Bu çərşənbə torpağın isinib oyanması rəmzidir. Torpaq həyat mənbəyidir. Bütün həyatın mənbəyi torpaqdır. Torpaq olmasa, həyat da olmaz.

Əski inamlara görə, təbiətdə bütün mövcud olanlar üçün özlü olan torpağın oyanması ilə, yel, su, atəş daha böyük güc alır, özünə donunu dəyişir, adamları yoxsulluq və qıtlıqdan, çətinlik və sıxıntıdan qurtarmaq üçün özündə daha böyük qüvvə, güc tapır. Torpaq yaradıcı, törədicidir olduğundan ona "ana torpaq" deyə ehtiram göstərilir.

Torpaq sevilməyə başlandıqdan, tər töküblə gülüstan yaradıldıqdan müqəddəslişib, vətənləşib. Bu gün də torpağa sədəqət, məhəbbət Anaya, Vətəna məhəbbətlə bərabər götürülür, eyniləşdirilir.

Qədim azərbaycanlılar torpağın qayğısını, nazını çəkənləri, onun qarşısında əyilən adamları sevirler. Onlar inanırlar: Torpaq təpədir, torpaqda güc var. Torpaqdan yapışsan, ona əyilsən, seni qaldırar, kəc baxsan, vurur seni torpaq.

Babalarımız arxayın idilər:

Torpağın bol, tükənməz nemətlərinə sahib olduğunu görə insan hər şeydən güclüdür, qüdrətlidir.

Torpağın bərəkəti, gözəlliyi, zənginliyi insanın ölindədir. Torpağı insana bəxş elə, o, dünyanın ən qadiri, ən məğrur mövləsinə çevrilir. Torpağı insandan alsan, o, bütün gücünü, qüvvətini itirir.

And içəndə deyirlər: "Torpaq haqqı, yer haqqı".

Alıqş söyləyəndə deyirdilər: "Torpağın həmişə gül bitirsin", "Torpağın bərəkətli olsun".

Qarğış eləyəndə deyiblər: "Torpağın yada qismət olsun", "Torpağında qara yellər əssin", "Torpağına göz dikənin gözü tökülsün".

Babalarımız arzulayırdılar: "Torpağa yalan satma, yerində yalan göyörər", "Torpaq qızıl quşdur, buraxdın uçar gedər".

Onlar inanırdılar: "Torpağa əyilən namərdə əyilməz", "Torpağa var vərən, o da sənə bar verər".

Ulularımız Vətəno, torpağa olan məhəbbətlerini yağlı düşməne nifrət hissi ilə bərabər yaşadıblar. "Torpaq uğrunda ölən varsa, vətəndir!" – deyiblər.

Revyayət: Deyilənə görə, bir kişi hər il torpağı şumlar, əkib-biçib bol məhsul götürürmüş. Aylar, illər ötür. Zaman öz işini görür. Kişi qocalıb iş-gücdən qalır. Gözlərinin nurunu itirir. Bir gün o, oğlunu yanına çağırır deyir: – Bala, şum vaxtıdır. Öküzləri hayla, xışa qoş, torpağımızı şumla.

Oğul atasının sözlünə eməl edir. Sabahısı gün yenə ata oğula torpağı şumlamağı tapşırır. Bu dəfə də o, öküzü, xışa götürüb torpağı şumlamağa yollanır. Üçüncü gün də ata oğluna torpağı şumlatdırır. Dördüncü dəfə ata oğluna torpağı şumlatmağı tapşıranda o, "yaxşı" deyir, amma torpağı şumlamır. Fikirlişir ki, onsuz da atamın gözləri görmür, hardan biləcək mən torpağı üç dəfə, ya dörd dəfə şumlamışam...

Oğlan torpağı əkib becərir. Biçin vaxtı yetişir. O, kəhrəbə kimi sarı buğdanı biçib dərzləyir. Bu vaxt ata oğluna deyir: – Bala, mənə tarlaya apar. Oğlan atasının ölindən tutub dərzlərin yanına gətirir. Ata ölindəki əsasını qarşıya uzadır. Əsa dərzə deyir, sol tərəfə uzadır, yənə də dərzə deyir. Əsa sağda da dərzə toxunur. Kişi əsası ilə arxasını nə qədər axtarsa da, görür ki, boşdur. Deyir: – Ay oğul, nə üçün torpağı dörd yox, üç dəfə şumlamısan? Əgər bu işi dörd dəfə görseydin, indi dərzlərin də sayı üç yox, dörd olardı.

Bəli, budur torpaq haqqıdır. Torpaq əbəz yere demir: "Öldür mənə, dirildim səni".

TOZ ÇƏRŞƏNBƏ – ilaxır çərşənbələrinin ilkinin el-oba arasındakı adlarından biri. Cənubi Azərbaycanın bir çox yerlərində, xüsusən Ərdəbil bölgəsində də dörd Novruz çərşənbəsindən birincisi Toz çərşənbə adlanır. Bu çərşənbəyə ona görə belə ad verilib ki, həmin gün pal-paltarın, xalça-palazın yuyulması yuyulur, yuyulmayı hətə çıxarılaq çirpilib tozu tökürlər. Ev-əşik də məhz bu gün histozdan təmizlənir. Hətta evdəki köhnə taxta qab-qacaq da Toz çərşənbəsinin axşam tonqalında yandırılır, əvəzinə tozosi alınır.

TURNAVURDU – Novruz bayramında da uşaqların oynadıqları oyun. Bu oyunu həm qızlar, həm də oğlanlar oynayırlar. Uşaqlar iki bərabər dəstəyə ayrılırlar. Hər dəstənin bir başçısı olur. Dairəvi cızıq çəkirlər. Dəstələrdən birindəki adamların sayı qədər turna eşirlər. (Dəsmal eşib ucuna kəndir bağlamaq.) Başçılarından biri ovcuna bir şey alır, əllərini bərk yumub o biri başçıya uzadır. Başçı şeyin hansı əldə olduğunu tapsa qalib gəlir; olini yuman başçının dəstəsi turna çəkilən dairəvi cızığa girir. Kenarda qalan qalib dəstə cızıqdakı turnaları götürməyə çalışır. Götürə bilməsələr onları turna ilə vururlar. İçərdəkilər kənara çıxır, kənardağılar cızığın içərisinə girirlər. Burada oyun turnanı ələ keçirmək uğrunda mübarizədən ibrətdir. Turnanı ələ keçirənlər qalib sayılır.

TÜRK XALQLARINDA NOVRUZ BAYRAMI.

Əzərbaycanda Novruz – Əzərbaycanda sovetlərin ilk illərində Novruzun yaz və kəndli, əkinçi, maldar bayramı kimi keçirilməsinə müəyyən müddət izin verilsə də, sonralar "dini bayram" damğası vuraraq ona ciddi

qadağalar qoyuldu. Lakin xalq gizli şəkildə olsa da bu bayramı keçirirdi. Əzərbaycan Novruz bayramına təbiətin köynəyini dəyişdiyi, qış yuxusundan oyandığı gün kimi baxırdı. XX əsrin 60-cı illərinin siyasi yumşalma dövründə Novruzun keçirilməsinə ilk dəfə Əzərbaycanda (1963) icazə verildi. Lakin bir neçə il sonra bayram yenidən yasaq altına girdi. 1991-ci ildə isə prezident İslam Kərimovun çıxardığı qərarla 21 mart bayram günü elan olundu. İndi Əzərbaycanda 21 martdan başlayaraq bir həftə boyu "Sayılı", "Xalq sayılı", "Sayılı aylançələri" adlanan el çənliyi keçirilir. Əzərbaycanlılar qız-gəlinlərlə bərabər səbzəli çuvarə, çelpek, çözmə, həlim, sırmaynan, meyr, peşmek, samsa kimi yeməklər hazırlayırlar. Qış otından hazırlanan xərəkələr üstünlük verilir. Həmin gecə qazanlar dolu olmalıdır. "Qazan doldu" adətinə görə, "ruzumuz bol olsun" deyərkən qazan ağzına qədər doldurulur. Süfrəyə "S" hərfi ilə başlayan yemək ayrıca qoyulur: "samsa", "sümələk", "səbz", "sedene", "seryağ", "sev" və "süd". Bundan başqa ortaya çoxlu baharat, yer-yemiş qoyulur: salma, sumax, ıyda, nabat, ceviz, turşəng, paxlava, kətləmə və s. Bayrama bir həftə qalmış qadınlar buğda cücərdir, ondan xüsusi Novruz yeməyi olan "sümələk" hazırlayırlar. Adətən, süfrənin üstünə böyük bir çörək, ətrafına boyanmış yumurtalar, içində yaşıl yarpaq olan qabda su da qoyurlar.

Novruz günlərində meydan tamaşalarına geniş yer verilir. Darbozlar (kəndirbazlar), çalğıçılar, şairlər öz məharətlərini göstərir, aşılöçilər aşılə oxuyur, baxşlar dastan söyləyir, cavanlar at yarışına çıxır, gülüşür, bazar meydanında həvəskarlar xoruz və qoç döyüşdürürlər.

Mərasimin əsas iştirakçısı isə Baba Dəhqandır. Baba Dəhqan yaşılı çapan geyir. Ona Baba Novruz və ya Baba Kəndli də deyirlər.

Qazaxıstanda Novruz – Qazaxıstanda Novruz "Navruz" və ya "Ulustin Ulu Küni", yəni El-Ulusun ulu günü deyilir. Qazaxlar bu bayramı ehtiklə keçirirlər. Evlər təmizləyir, on gözəl paltarlar geyinir, alışıqlar söylənir. Künşönlər bəzişir, yetimlər evləndirilir, fəqir-fəqərəyə pay verilir. Novruz günü bağışlanmaq istəyəni mütləq bağışlayırlar. Keçmişdə qoç oğlanlar gecəyarısı vəhşi bir buğanın üstünə yohor qoyur, onun da üstünə uyuy bərkidir, boynundan zinqirov asır, başına da buğ lələyi taxır, sonra da onu kəndin içinə buraxırdılar. Buğ zinqirovun sosisindən vahiməyə düşərək atılıb-düşdükcə kənd əhalisi səs-küyə yuxudan oyanaraq yeni günün gəldiyindən xəbər tuturdu. "Otağ" deyilən çadırlar qurulur, təndirdə çörəklər, loxmalar, küşələr, katırmalar, kattamalar bişirilirdi. Gəncələr "Altubakan", "Kız kuviv", "Avdarıspak", "Kökpar", "Arkan tavtuv", "Kol tuzak" kimi oyunlar oynayırdılar. Bütün bu adətətlərin əksəriyyətinə indi də eməl olunur.

Novruzun əsas hazırlıqları mətbəxdə gedir. Qazaxlar Novruzda xüsusi "Novruz köje" (Novruz şorbəsi) hazırlayırlar. Bu şorba on azı yeddi nemətdən hazırlanır: kəzi, buğda, düyü, un, yağ, süd, soğan və s. Bundan başqa "baursak" deyilən xörək növü də bişirirlər. Çox vaxt bu bayramda doğulan uşaqlara Nevruzbay, Meyrambek kimi adlar verirlər.

Türkmenistanda Novruz – türkmenlər arasında "semene" adlanan şimiyatın bişirilməsi, qonaq getmək, pay paylaşmaq, bayramlaşmaq, fal açmalar geniş yayılmışdır. Keçmişdə, adətən qızlar, gəlinlər bir yerə yığılaraq "Muncuq atdı" oynayırdılar.

Novruz bayramı türkmen xalqı üçün qardaşlıq, məhribanlıq günüdür. Həmin gün hamı kin-küdurətdən, pis niyyətdən, yaman sözdən, yaman gözəndən uzaq durmağa, yaxşı söz danışmağa, gülürüz, qonaqparvər olmağa çalışır, süfrəsinin bol, canının sağlam olmasını istəyir. Dəvə, at yarışları, gülüş, kəmənd atma kimi yarışlar keçirilir, uşaqlar öz aralarında maraqlı oyun-yarışlar təşkil edirlər. Dövlət səviyyəsində Novruz Aşqabadın küçə və meydanlarında böyük təmtəraqla qeyd olunur.

Qırğızistanda Novruz – Novruz bayramından bir həftə öncə yeddi qazanda yeddi cür yemək asılır. Bunların içərisində "sümölök" adlı bayram yeməyinin ayrıca yeri vardır. Adətən bayrama bir-iki həftə qalmış yarım kilo buğda yuyub təmizləyir, arınmış buğdanı iki-

üç günlüyə suya qoyur, cücərəndən sonra həvəgəstəyə döyür, azca su töküb qarışdırır, süzəndən keçirir və bu prosesi üç dəfə təkrar edirlər. Sonra qarışığı üç ayrı-ayrı qablara qoyurlar. Pambıq yağını qazanda dağ edib un əlavə edərək qovurur, üstünə az-az davamlı olaraq qarışıqdan tökür, vaxt odna səhərə qədər qaynadırlar. İçinə də yeddi kiçik qara, hamar daş salırlar. Yeməkdən sonra qız-gəlinlər arabaya qoşulu öküzün buynuzlarına, quyruğuna orik ağacının budaqlarını, yaşıl otları bağlayır, bununla da yaşılığın bol olmasını arzulayırlar.

Novruzda hamı tonqalın üstündən tullanaraq "haramlardan" təmizlənilir, "qırmızı nurun mənə gəlsin, sarı xəstəliyəm sənə getsin!" deyirlər. Tonqal sənən kimi hər kəs öz evinə gedir, boş su qablarını pəncərədən, qapıdan çölə atır, açıq rəngli paltar geyinir, dadlı yeməklər bişirirlər. Gecəyarısı arpa və buğdadan hazırladıqları köçö-botko yeməyini paylaşırlar... Sonra bütün ailələr şam ağacının budağını yandırır tüstüsünü evə yaya-yaya ovsun oxuyurlar. Ertəsi gün çayın, arxın yanına gedib əllərindəki çiçəkləri və saxsıları suya atırlar. Ancaq çiçəkləri atmamışdan qabaq bilicilər onların sapları və köklərinə baxaraq payızda məhsulun necə olacağından xəbər verə bilirlər. Bayram günü "Kız kuumay", "Ulak tartış", "Tıyın emey", "Eniş" kimi at yarışları, "Ak çölmök", "Çoluk tatlama" kimi oyunlar keçirirlər.

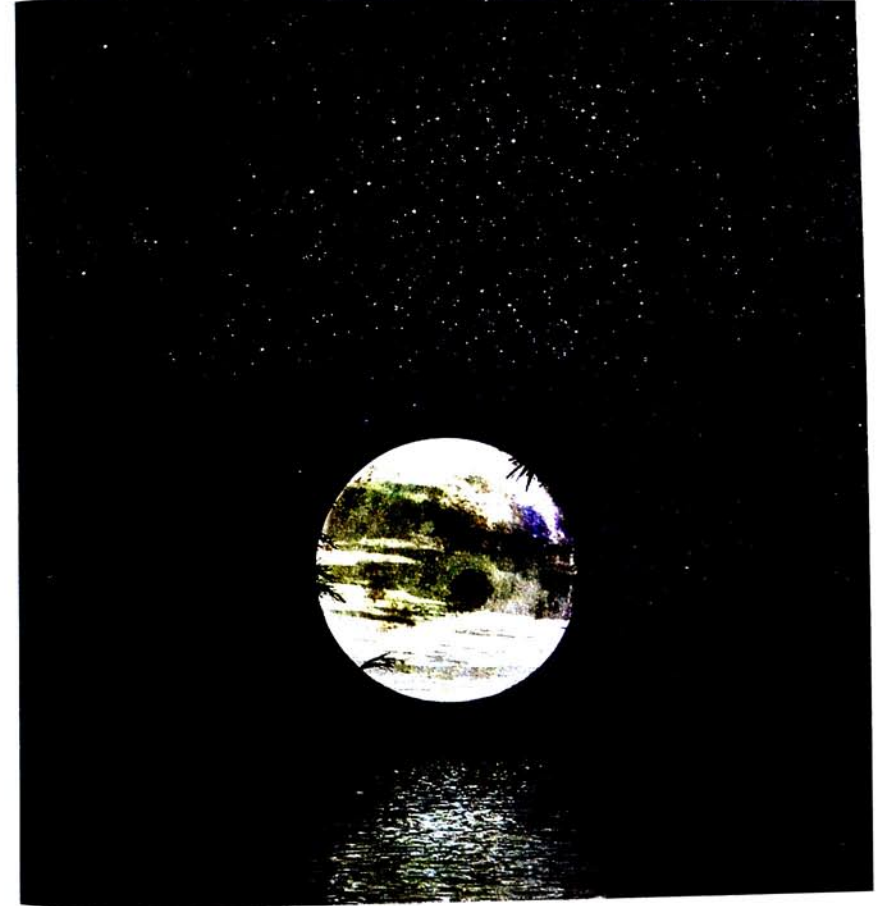
Uu

ULDUZ FALI – ilaxır çərşənbə gecəsinin niyyət fallarından biri. Ərgən qızlar ilaxır çərşənbə gecəsində yatmadan qabaq aşıq olacaqları oğlanı yuxuda görmək üçün niyyət tutub səmada (səma açıq olarsa) yeddi ulduz sayıb yatırlar. Yuxuda gördükləri oğlanı özlərinin tale qisməti biliblər.

UYĞU GECƏSİ – ilaxır çərşənbə gecəsinin eldə söyülən bir adı. İnamə görə, ilaxır çərşənbə gecəsində kim

niyyət tutub yatsa və uyğuda niyyətinə uyğun yuxu görsə, həyatda, realıqda istəyə qovuşacağını yəqinləşdirir. Bu üzdən də ilaxır çərşənbə gecəsi həm də "uyğu gecəsi" adlanır.

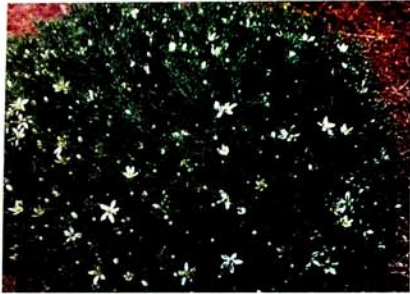
UZUN GECƏ – qış fəslinin başlanğıc gününə, yəni dekabr ayının 22-nə el arasında verilmiş ad. Qışın başlanğıcı sayılan və ümumiyyətlə ilin ən uzun və ən qaranlıq gecəsi bilinən bu gecə el arasında həm də "çillə gecəsi" adlanır. Klassik yazılı mənbələrdə və divan ədəbiyyatında "şəbi-yəlda" da deyilir.

Üü

ÜSKÜ – istilik mənasındadır. Bakı kəndlərində novruzqabağı çərşənbələr “Üskü axşamları” adlanır. Çərşənbələr və bayram münasibətilə yandırılan tonqala və göyə atılan yanar lopaya da “üskü” deyirlər. Dörd çərşənbə – 1-ci üskü, 2-ci üskü, 3-cü üskü, 4-cü üskü şəklində də deyilir.

ÜZƏRLİK – el inamına görə qoruyucu, şəfaverici keyfiyyətə malik bitki. Çöl, yarımsəhra və səhralarda, bəzən yaşayış yerlərində, yol kənarlarında və s. yerlərdə bitir. Şorq xalqları, o sıradan azərbaycanlılar arasında gözəyməni sovuşdurmaq məqsədilə üzərlük yandırmaq adətini yayılmışdır. Novruzda, axır çərşənbə gecəsində qış çiləsindən çıxmaq üçün üzərlük yandırır tüstüsünü oğlusağa, ev-eşiyo veririlər.

Tonqal üstündən tullananlar oda üzərlük səpirlər. Özü də yandırılan məqamda belə bir deyim də söyləyirlər:

Üzərlükən, havasan,
Cəmi dərdə davasan.
Balama göz vuranın
Gözələrini ovasan.
Üzərlükler çirtlasın,
Yaman gözərlə partlasın.

Çörlü-çöplü üzərlük,
Başı bökrlü üzərlük.
Bizi çilədən çıxart,
Göstər hökmün üzərlük.

Atın bəddöydü, üzərlük,
Otun gömgöydü, üzərlük
Qada-bala sovuşdur,
Haydı-hoydu, üzərlük.

Bu dörd-bələnin ailədən uzaq olması, göz dəyməməsi kimi bir inamla bağlıdır. Göz qaytarmaqdan, nəzər

ÜZÜKSALMA MƏRASİMİ

sındırmaqdan, xata-bəlanı uzaq eləməkdən ötrü üzərlük yandırmaq adətini çox qədim kökləri vardır. Bu etiqad bütün orta əsrlər boyu davam etmişdir. Nizaminin “İskəndərnamə” əsərində üzərlüklə əlaqələndirilən inam öz əksini belə tapmışdır:

Üzərlük yaxarlar göz dəyən üçün,
Od yaxıb-yandırar dördi büsbütün.

ÜZÜKSALMA MƏRASİMİ – əşyavi əlamət və söz-səhr magiyasını birgə təcəssüm etdirən fal mərasimi. Bundan irəli ilaxır çərşənbədə ərgən qızlar bir otağa yığıb dilək tasi qurardılar. Ortalığa dərin bir mis qab qoyar, sonra hər qız öz üzüyünü atardı həməni qabın içinə. Üzükleri qabın içində iki-üç kərə qarışdırıb balaca bir oğlan uşağını da götürərdilər yığnağa. Uşağa başa salardılar ki:

– Bax, indi biz novatnan (növbəylə) bayatı oxuyacağıq. Hər dəfə bayatı oxunub başa çatan tək sən gedib tasın içindəki üzüklerden birini götürüb götürərsən. Biz də baxıb görürük kiminkidi.

Oğlan uşağı işin qaydasını öyrənib bir qıraqda durardı. Qızlar başlayardılar novatnan bayatı çağırmağa. Bayatdan sonra kimin üzüyü qabdan çıxarılsa, onun diləyi həməni bayatıdakı mətləbə yovux (yaxın) bir axarda yozulardı. Görərdin qızlar dövrə vurub dilavər-dilavər duratelli bayatılar pərvazlandırılar:

Çərşənbə çay içində,
Ox atdım yay içində,
Tanrı murazın versin
Bu gələm ay içində.

Bayatı qurtaran kimi oğlan uşağı qabdakı üzüklerden hansısa birini çıxardıb göstərərdi. Qızlar ürəkləri atdana atdana yer-yərdən dilləndirərdilər:

– Bəxtəvər başına, ay Telli, sənin üzüyündü. Yaxınlarda diləyino yetərsən inşallah! Tanrı mətləbini üreyintə versin!

Telli cılveləno-cılveləno üzüyünü barmağına taxar, sonra təzədən qızlar dostinə qoşulardı. Beləde ikinci bayatını ədalət-ədalət qanadlandırardılar:

Çərşənbə il axırı,
Cıqqalar tel axırı.
Dilək tutduğun oğlan
Sənindi bil, axırı.

Uşaq gənə də əl uzadıb tasdakı üzüklerden birini çıxardardı. Üzüyü görəndə tək qızlar hay salıb onun yiyəsinə gözəydinliyi verərdilər:

– Gözün aydın olsun, ay Göyçək, yığılın (bəxtintaleyin) yeyindi; sənin mübarək diləyin ən gözəl sözü tuz gəldi.

ÜZÜKSALMA MƏRASİMİ

ÜZÜKSALMA MƏRASİMİ

Göyçək dil-ağız ələyə-ələyə üzüyünü götürüb cərgəyə qayıdan tək yelqanadlı bir bayatı təzədən məclis boyu süzüb dolanardı:

Karvan gəlir enişdən,
Yükün tutub yemişdən.
Sənə xoşça bəzənsin
Altun, axça, gümbüşdən.

Bayatının dalınca uşaq qabdakı üzüklerden birini çıxardıb başı üstünə qaldıracağı sevincə dolu hay-haray yığnağın şirinliyini bir pay da artırdı:

– Nişan xoşcan bəzənsin, ay Fatma, diləyin ecəb gözəl mətləbə bağlandı. Sağ əlin ellikən həmənin başına!

Bir az keçmiş gənə də ara səngiyər, novat ayrı bir bayatıya yetərdi:

Çərşənbənin gecəsi,
Banlar xoruz beçəsi,
Ay qız, sənin qismətin
Ata-ana bircəsi!

Uşaq əl atıb qabdakı üzüyün birini çıxartdıgınnan, dövrədəki qızların hamısı dilavərlik ələyib üzük yiyəsinə deyərdilər:

– Evin olub-qalanı bir əziz-xələf oğluna gedəcəksən, ay Fıroqz! Ağgünlü olan səni!

Məclis şirənəşdikcə dilək diləyi tutar, niyyət niyyəti soraqlayar, bayatı da bayatını çağırardı:

Dilək günü büüyündü,
Tamam toydu, düyündü,
Ay qız, sənin qismətin
Yuxuda gördüyündü.

Düzgü axıra yetər-yetməz uşaq ayrı bir üzüyü də qabdan götürüb başı üstə qaldırardı. O heyni də qızlar səs-səso verib dil-dil ötdürdilər:

– Kəfin olsun, ay Bənövşə, bu gecə yatanda duzlu kökə yeyərsən. Yatıb yuxuda istədiyən oğlanı görəcəksən, sənə sərən su verəcək. İçərsən ki, mətləb-murazına yetə biləsən. Sən allah, sabah bulaq başına gəlib gördüyün yuxunu bizə danışarsan, yaxşıdır!?

Oğlan uşağı bayaqdan boşalmış dilək tasını qoltuğuna vurub söz-söhbətini, duzlu-məzəli atmacaların ara verməsinə gözələrdi. Ara səngiyən tək ortalığa atılıb deyərdi:

– Pay verin, xalatum gəlsin,
Noğulum, nabatum gəlsin...

Qızlardan kimi noğul-nabat, kimi boyanmış yumurta, kimi də nəşə şirin bir şey verib uşağı razı salardı. Beləcə xoş niyyətlən, mübarək istəkən qurduqları diləktutma yığnağını deyə-gülə də başa vurardılar.

Vv

VAHABZADƏ Bəxtiyar Mahmud oğlu – şair, dramaturq, ədəbiyyatşünas, ictimai xadim. Azərbaycanın xalq şairi (1984), əməkdar incəsənət xadimi (1974), Azərbaycan Respublikası, SSRİ və Dövlət mükafatları laureatı (1976, 1984), Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı (1990), millət vəkili (1995-2000), Azərbaycan MEA-nın həqiqi üzvü (2000).

B.Vahabzadə 1925-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. Bakıda orta məktəbi qurtarmış və ADU-nun filologiya fakültəsində təhsil almışdır (1942-1947). 1950-1990-cı illərdə ADU-da müəllim, dosent, professor vəzifələrində fəaliyyət göstərmişdir. Bir çox orden və medallarla təltif olunmuşdur. Mənəvi zənginliyin, əmək qəhrəmanlığının, məhəbbət və insanpərvərlik hisslərinin tərənnümünü Bəxtiyar Vahabzadə lirikasının əsas mövzularıdır.

“Mənim dostlarıım” (1949), “Bahar” (1950), “Xalq şairi Səməd Vurğun” (1956), “Ceyran” (1957), “Şəbi-hicran” (1959), “Seçilmiş əsərləri” (1961), “İnsan və zaman” (1964), “Dörd yüz on altı” (1970), “Seçilmiş əsərləri”, iki cildə (1974-1975), “Sənətkar və zaman” (1976), “Pyeslər” (1980), “Muğam” (1982), “Seçilmiş əsərləri”, iki cildə (1983-1984), “Vətəndaş (1994), “Fəryad” (1995), “İstiqal” (1999), “Ağatlı oğlan” (2002), “Əsərləri”, altı cildə (2001-2003) və s. əsərlərin müəllifidir. Şairin “Bahar nəğməsi” və “Novruz bayramı” şeirlərində güllü-çiçəklilik baharın gəlişi, Novruz bayramının adət, mərasim və ayniləri əks olunub:

Güllər açıldı
Güldü dağ-dərə,
Xalça sərdildi
Geniş düzlərə.

Geydi oynino
Paltarı ağaclar
Kollar dibində
Ötdü turaclar.

Qış yuxusundan
Torpaq oyandı.
Çöldə lələlər
Yandı, nə yandı.

Bağda, bağçada
Açdı çiçəklər,
Təzə havəssə
Vurdu ürəklər.

Bənövşə taxtı
Köksünə dağlar,
Sən nə gözəlsən
Bahar, ay bahar!

Düşdü dağlara
Çayların sosi,
Oxudu quşlar
Bahar nəğməsi.

Bu fəsiləllər
Gözüdür bahar,
Ana yurdumun
Özüdür bahar.

Hamarlanıb açılır qırıqığı torpağın
Göyərəkə göy otlar.
Cücərənlər torpaq kimi puçurları umudlar.
Duyğular da ürəkə açıq dən-dən baharda.
Ömrü, günü, hər şeyi başlamaq istəyirik
Biz təzədən baharda.
Havalanırlar ürəklər təzə istəklər üçün,
Göylər dönür güzgüyə sıgallanan yer üçün.
Bahar bahar gətirir köüllərə, gözlərə,
Ömrün bahar çağında.
Gəlir həyat nəğməsi quşların dodağında.

Qapının ağzındadır, gəlir Novruz bayramı.
Yələnlər qalansın son çərşənbə axşamı.
Sonsuz gəlinlərimiz od üstündən tullana,
Müqəddəs odumuzda belə yana, dard yana.
Deyələr bir ağzından:
“Hər dərdimiz, bolamız buğum-buğum tökülsün,
Ağrılığım, uğurluğum tökülsün”.
Dünyamıza göz aç təzə-təzə balalar,
Bu Vətənin, bu yurdun hər qarış torpağını
Bizdən təhvil alalar.
Xəkəndəzda, nımçədə biz üzərlik yandıraq,
Təzə doğulmuşların başına dolandıraq.
“Üzərlikdən, havasan,
Min bir dördə davasan”.

Gəlir ilaxır günü,
Kosa geyir oynino üzü tərsə çevrilən
Köhnə-kürüş kürkünü.
Boynunda zər zinqiroy
Oxuyur məhnisini gözib kəndi evbəv:
“Kosam bir oyun eylər.
Quzunu qoyun eylər.
Yığır bayram xonçası,
Hər yerdə düyün eylər”.
Kosa baş torbasını silkələr, hey silkələr.
Hər qapıdan pay dilər.
Kımkoyə toplaşanlar baxmaz onun üzünə,
Kosa pay istər yenə.
Keçini haylar biri,
Tökülər hər tərəfində Keçinin torbasına

Bayram hədiyyələri.
Kosa bunu görüncə, “onu mənə ver”, – deyə
Hücum çəkir Keçiyə.
Alır ondan torbanı, alıb yeyir doyuncə.
Öz köhnə məhnisini o, oxuya-oxuya...
Sonra gedir yuxuya.
Keçi gəlir, yavaşca o, bəlləyir dörd yanı.
Kimsəni görməyincə,
Buynuzlayıb öldürür yuxudaca Kosanı.
El sevinir bu hala,
Keçini alqışlayır.
Kosanın ölümlüylə qış bitir, yaz başlayır.
Hələ günəş doğmamış gün kimi sıgallanaq,
Çəşmə üstə yollanaq.
Unudaq öten ilin sətəmini, dağımı,
Dolduraq şəfa sudan çərşənbə bardağını,
Həyətlərə çiləyək.
Yeni ili gətirən güneşin yollarına
Biz uğurlar diləyək.

VAQIF Molla Pənah (1717-1797) – şair, dövlət xadimi. Qazax mahalının Qırqaşsalahlı kəndində anadan olmuşdur. Əsil adı Pənah, atasının adı isə Mehdi ağadır. Vaqif mədrəsə təhsili almışdır. O, 1759-cu ildə Törtərba-sara köçmüş və burada məktəb açıb dərş demişdir. Sonra Şuşaya köçən Vaqif, burada da özünün açdığı məktəbdə dərş deməklə məşğul olmuşdur. 1769-cu ildə Qarabağ hökmdarı İbrahim xan Vaqifi saraya dövlət edib eşikbaşısı (xarici işlər naziri), sonra isə vəzir təyin edir. İran hökmdarı Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşaya hücumları zamanı (1795, 1797) Şuşa qalasının müdafiəsinə bilavasitə M.P.Vaqif başçılıq edir. Qarabağ xanlığına ələ keçirən Məhəmməd bəy əmisi İbrahim xanın yaxın adamları ilə yanaşı, Vaqifi də oğlu ilə birlikdə 1797-ci ildə edam etdirir. M.P.Vaqifin şeirləri ilk dəfə 1856-cı ildə kitab halında çap olunmuşdur. 1908-ci ildə Həşim bəy Vəzirov, 1925-1937-ci illərdə isə Salman Mümtəz Vaqifin əsərlərini toplayıb çap etdirmişdir. 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası tərəfindən M.P.Vaqifin əsərlərinin akademik mətni nəşr olunmuşdur. Sonrakı illərdə də M.P.Vaqifin əsərləri ardıcıl olaraq nəşr edilmiş, şeirləri dərşliklərə daxil edilmişdir.

Klassik Şərq şerini dərşindən bilən Vaqif qəzəl, müxəmməs, müstəzad və s. formalarda şerlər yazmışdır. Lakin o, şifahi xalq ədəbiyyatı, aşiq şeri ilə daha çox bağlı olmuş, qoşmaları ilə milli poeziyanı zənginləşdirmişdir. Şairin “Yoxdur” rədifli qoşmasında Novruz bayramının qayğılarından söz açılır:

Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.
Dügiylə yağ hamı çoxdan tükənmiş,
Ət heç ələ düşməz, mətal da yoxdur.

Allaha bizmişik nəşükür bəndə,
Bir söz desəm dəxi qoymazlar kəndə.
Xalq batıb noğula, şəkərə, qəndə,
Bizim evdə axta zoğal da yoxdur.

Bizim bu dünyada nə malımız var,
Nə də evdə sahib camalımız var.
Vaqif, öyünmə ki, kamalımız var,
Allaha şükür ki, kamal da yoxdur.

VƏDƏ KÜLƏYİ – Novruzqabağı əson güclü külək-
lərə verilən ad. Xalq arasında vədə yeli də adlanır. Bu müddətdə qar öriyir, sular çağlayır, torpağın donu açılır. Vədə küləyi köçəri quşların öz doğma yerlərinə kütləvi surətdə qayıtmasında xəbər verir:

Əsdi vədə yeli yaz müjdəsiylə,
Qəndə eyvamma yenə qaranquş!

VƏSFI-HAL – Boz ayın son çərşənbəsində (ilaxır çərşənbədə) icra olunan mərasim. Yetkin yaşlı qızlar,

golinlər bir evə toplaşsınlar. Seçilmiş başçı (çoxlu bayatı, nəgmə bilən) tərəfindən təyin olunmuş qaradimməz qız bulaqdan, çaydan su götürür. Bu suyu eldə "dikək tasi" adlanan bədyaya, yaxud dərin sututumlu qaba tökürlər. Başçı ayın iştirakçılarından üzük, sırğa, sancaq, iynə, oymaq və s. parlaq nosnələr alıb qabdakı suya salır. Qabın üstünə ağ rəngli örtük örtülür. Başçı:

Göydə ulduz bəllidir;
Can gülüm, can-can.
Gah yüzdü, gah əllidir;
Can gülüm, can-can.

Mən yarımı görmüşəm,
Can gülüm, can-can.
Şəvə qara tellidi,
Can gülüm, can-can.
Can gülüm, can-can.

şəkilində nəgmə oxuya-oxuya qabdakı nişanlardan olına keçəni çıxarır. Nişan sahibi oxunulan nəgməni taleyinin hökmü kimi qəbul edir.

VİCAH – Boz ayın son – ilaxır çərşənbəsində yetkin yaşlı qızlar, gəlinlər tərəfindən icra olunan vəsfi-halın başqa bir adı (bax: *Vasvi-hal*).

VİDADİ Molla Vəli (1709-1809) – XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri. Aşıq və divan şəri üslubunda mükəmməl əsərlər yaratmışdır. Molla Pənah Vaqiflə yaxınlıq etmiş və onun sənət dostu olmuşdur. Vaqifin təklif və təkidilə bir müddət Qarabağ xanının, daha sonra isə Gürcüstan hakimi II İrəklinin saraylarında yaşasa da, tez bir zamanda oradan uzaqlaşaraq Qazığa qayıdaraq məktəbdarlıqla məşğul olmuşdur. Dərin tarixi-ictimai mözmununa malik "Müsiəbnamə" poeması Şəki xanı Hüseyn xan Müştəğın faciəli ölümü münasibətilə yazılmışdır. Vaqiflə deyişmələri məşhurdur. Şairin aşağıdakı "Novruzıyə"si baharın gəlişini münasibətilə ilə qələmə alınmışdır.

Novruzı-bahar oldu, çahan tazətör oldu,
Rəf oldu ələmlər.

Dağıldı bu şadıqlı xəbəri dərbodər oldu,
Yandı oda qəmlər.
Meydani-tərəbdə bu nə türfə hünər oldu,
Sərf oldu kərəmlər.
Göydən yərə yağdı nə gözəl şöbnəmi-rəhmət
Bıtdı gülü lalo.
Xoş nəgmləni bülbülü-şeyda ötər oldu,
Açıldı irəmlər.
Yüz hömdü sona, maili-seyri-çəmən oldu,
Şad oldu könüllər.
Bir mövsimi-güldür bu ki, haqdon nəzər oldu,
Xoş gəldi bu domlər.
Ey xoşə Vidadi, bu gün etməzmi sənə rohm,
Sultani-zəmana?
Bu cydi-mübarəkədə ki dünya xəbər oldu,
Saçıldı diromlər.

Yy

YALANCI ÇƏRŞƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən birincisinin el-oba arasında işlədilan adlarından biri. Bu çərşənbənin gəlişini ilə adamlar təbiətdə müəyyən dəyişilmənin olmasını hələ hiss etmədiklərindən onu belə də adlandırmışlar.

"**YALLI**" – el şənliklərində, eləcə də Novruz bayramı günlərində icra olunan qədim kütləvi xalq rəqsi. Azərbaycanın əksər bölgələrində, xüsusən Naxçıvan, Qarabağ, Kəlbəcər, Şəki, Şəmkir, Şirvan, Göyçə, Borçalı və s. yerlərdə geniş yayılmışdır. Rəqsdə ifaçıların sayı qeyri-məhdud olur (10-15-dən 80-100 nəfərədək). Yallı rəqsi zamanı əl-ələ tutmuş kişi, yaxud qadınlardan ibarət dəstə sıralanır. Dəstənin başında duran rəqqas "yallıbaşı" (əlinə yaylıq, yaxud çubuq tutur), sondakı isə "ayaqçı" adlanır. Yallı havası iki zurnaçı və nağaraçıdan ibarət ansamblın və yaxud mahnının müşayiətilə ifa olunur; sarı, qırmızı, yaşıl parçalardan allı-güllü paltar geymiş, başlarına güllü-butalı yaylıq örtmüş bəzəkli qızlar, gəlinlər, ahıllar musiqinin xoş sədaları altında əvvəl ağır tempolə, gətdikcə sürətlə, ritmik hərəkətlərlə dairəvi rəqs edirlər. Sınələri əlvan muncuqlarla, qulaqları aypara, şarlı, minarə sırğalarla, boğazları arpa və hil dənəli qızılla bəzənmiş el gəzəlləri sürməli qaş-gözlərini süzərək, meydana yallı gedirlər:

Barmağında xətəm, guşində tənə,
Girəh-girəh zülfün tökə gördənə,
Güləbotin köynək, abı nimtənə,
Yaxasında qızıl düymə görəkdir.

Hər dəfə halay vurduqca meh qızların beli gümüş kəmərlə bərkidilmiş əlvan naxışlı köynəklərini yellədir. M.P. Vaqif demişkən, "yaxalarında qızıl düymələr" Günəş şüaları altında bərk vurur. Qadınlarmızın özləri kimi, bəzəkli də sanki bir-birilə yarışır girir. Usta zərğarlərimizin mahir barmaqlarının hazırladığı bu zinət əşyaları təkə qadınlarmızı deyil, məclislərimizi də yarışığa götürür. "Yallı"ya Qobustan qaya təsvirlərində rast gəlirik. Vaxtilə 100-dən artıq "Yallı" havası olmuşdur: "Çörçöpü", "İyiyayq", "Qaz-qazı", "Köçəri", "Ürfanı", "Qaladan-qalaya", "Tello", "Tənzərə", "Gəpü", "Sarı-

golin", "Ağırlama", "Qaleyi", "Üçayaq", "Dördəyaq", "El yallısı", "A gülüm hey" və s. Yallı rəqsi mözmununa görə iki növə – süjetli "Yallı"lara və rəqs "Yallı"larına ayrılır. Hər hansı bir hadisəni təsvir edən süjetli "Yallı"lar teatrlaşmış xalq oyunları olduğu üçün "oyun yallı" (el arasında "yallı-yallı" da deyilir) adlanır. Rəqs "Yallı"sında isə qəhrəmanlıq motivlərinin, xalqın əhvali-ruhiyyəsinin, gəncliyin, çevikliyinin təsviri və tərənnümü öz əksini tapır. Ümumiyyətlə, kollektiv tərəfindən ifa edilən "Yallı" rəqs-ləri adamları bir-birinə yaxınlaşdırır, birləşdirir, fiziki cəhətdən inkişaf etdirir. Orijinal kompozisiyası, nəgməsi, ifadə tərzilə seçilən "Yallı"nın, adətən, mərasimin, el şənliyinin axırında oynayırlar.

YALLIBAŞI – Yallı oyununun təşkilatçısı və rəqs edən dəstənin başında duran aparıcı oyunçu. O, oyunun başlaması, bitməsi və hərəkətlərin dəyişməsinə işarə verir, oyunun ifa qaydalarına nəzarət edir. Yallıbaşı vəziyyətini yerinə yetirən oyunçu oyun zamanı sağ əlində yaylıq tutub ahəngə uyğun şəkildə onu yelləyir.

YANILTMAC – çətin sözlərin düzgün tələffüzü ilə nitqin inkişafına kömək edən xalq yaradıcılığı nümunəsi. Novruz bayramı günlərində uşaqlar bir yere toplaşaraq yaniltmac söylmə yarışını keçirirlər. Yarışın qalibi qırmızı rənglə boyanmış yumurtanı ilə mükafatlandırılır. Yaniltmaclardan bəzi nümunələr:

Ay axır çərşənbə axşamı, gəlməmiş sənənin çərşənbə-
ləşəm, çərşənbələşsən də çərşənbələşəcəyəm, çərşənbə-
ləşməsən də çərşənbələşəcəyəm.

Ağ balqabaq, boz balqabaq, ağ balqabaq.

Ağ inək o tayda ayağın yalayır, nonom bu tayda ağın
yamayır.

Ay ağ qılquyruq qırqovul, qara qılquyruq qırqovulu
gördünmü?

Ay axsaq aşpaz Həsən şah, aşpazlar aş bəşirir, sən də
gol aş bəşir, ay axsaq aşpaz Həsən şah.

Ay qılquyruq qırqovul, gəl bu kola gir qılquyruq qırqovul!

Ay göy-ala qarğa qardaş, mənimlə qardaş olsan da səninlə qardaş olacağam, olmasan da səninlə göy-ala qarğa qardaş olacağam.

Atı min, iti qov, iti qov, atı min, atı min, iti qov.

Axsam bozbaş asmışam, çəşib qazanı boş asmışam.

Acmışam saç asmışam, bilməmişəm, külləməmişəm saç asmışam.

Aşpaz Abbas aş asmış, asmışsa da az asmış.

Aşpaz Abbas bozbaş asar o başda, bu başda.

Bazarda nə ucuz? Mis ucuz, duz ucuz, küncüt ucuz.

Bir bərbər o biri bərbərə dedi ki, bir bəri bax.

Boz atın boz torbasın boş as başından, apar, islat getir yaş as başından.

Bu qılquyruq qırqovul qırquyruq qırqovul imiş.

Bu dükcə cük-cük dükcə, üç cüt dükcə.

Bu mis necə mis imiş, bu mis kaşan mis imiş.

Qatığı sarımsaqlasan da yemək olar, sarımsaqlamasan da.

Qıqılımı qıqıqlandıma qıqıqlandıracasansa qıqılım-
lanacaq.

Qırx qazan qırx küp qulpu, xub qırx qazan qırx küp qulpu.

Qovlamalaşsan da qovlamalaşacağam, qovlamalaşmasan da qovlamalaşacağam.

Dağdan dığırınlar dığır-dığır dığdığa.

Dadaş dayı Dəmirin danalarını damın dalında döydü.

– Dadaş dayı, Dəmirin danalarını damın dalında döymə.
Dadaş dayı dedi:

– Dəmirin danaları damın dalındakı danaları dağıtdığı üçün danaları döyəcəyəm.

Dadaş dayı danaları döydü.

Dəmirçi Dadaş dayı, dedom deyir ki, dəmiri daşa, daşı dəmirə döyməsin. Dəmiri daşa, daşı dəmirə döyəsə dəmir dəşilər.

Dəyirmanı girdi köpek, dəyirmançı vurdu kötek. Bilmirəm köpek yedi köpdü, köpek, ya da kötek yedi köpdü köpek.

Dilim dilim olasan, ay dilim, dedim dinmə dilimə. Dilim dedi: dinməz idim, dindirdilər dindim mən.

Ey aşpaz Abbas, dur mənə beş basma tas aş ver. Bu neçə beş basma tas aşdır, aşpaz Abbas mənə beş basma tas aş ver.

Ey qəfəsdəki çil bildirçin qardaş, gəl səninlə çil bildirçinləşək, çil bildirçinləşsən də çilbildirçinləşəcəyəm, çil bildirçinləşməsən də çilbildirçinləşəcəyəm.

Əlli əl əlli əli əlli dəfə əllədi.

Zamanın samanlığına saman gələncən samansız Zamanın samanlığında canı çıxdı.

Yetmiş yemişi yetim yemiş.

Yüyürüb yürəyi yürüdə-yürüdə yükümü yerə qoydum. Yürəyi yürüdə-yürüdə yükümü yerə qoydum.

Kəsilməli kəsməyi kəsmək istəsən də kəsəcəksən, kəsmək istəməsən də kəsəcəksən.

Getdim gördüm bir ağacda şişək öti, o biri ağacda eşşək öti asıblar. Şişək ötinə uddum, eşşək ötinə atdım, eşşək ötinə atdım, şişək ötinə uddum.

Getdim gördüm bir bərədə bir bərbər bir bərbəri bərbər bəyirdirsən? Dedim: – A bərbər, nə üçün sən bərbər bu bərbəri bər-bər bəyirdir. Dedi: – Bu bərbərin atası bərbər mən bərbərin atası bərbəri bər-bər bəyirdiyi üçün mən bərbər bu bərbəri bər-bər bəyirdim. Əgər bu bərbərin atası bərbər mən bərbərin atası bərbəri bər-bər bəyirtməsaydı, mən bərbər bu bərbəri bər-bər bəyirtməzdim.

Getdim gördüm bir dərədə səkkiz-doqquz saqqız şaxlı var. Dedim:

– Siz neçə ilin səkkiz-doqquz saqqız şaxlısınız?

Dedilər:

– Səkkiz ilin, doqquz ilin səkkiz-doqquz saqqız şaxlıyıq.

Getdim gördüm bir dərədə iki kar, kor, kürkü yirtük kirpi var. Dişi kar, kor, kürkü yirtük kirpi erkək kar, kor, kürkü yirtük kirpinin kürkünü yamamaqdansa, erkək kar, kor, kürkü yirtük kirpi dişi kar, kor, kürkü yirtük kirpinin kürkünü yamamaqdadır.

Getdim gördüm bir dərədə yeddi qara qaşqa təpəl çökil çəpiş otduyur. Dedim ey yeddi qara qaşqa təpəl çökil çəpiş niyə bizim yeddi qaşqa təpəl səkil çəpişin yerini otduyursan?

Dedi:

– Sizin yeddi qara qaşqa təpəl səkil çəpiş bizim yeddi qara qaşqa təpəl səkil çəpişin yerini otduyub. Ona görə də bizim yeddi qara qaşqa təpəl səkil çəpiş sizin yeddi qara qaşqa təpəl səkil çəpişin yerini otduyur.

Gəl gedək şumu toxmaqlayaq. Sən toxmaqlasən də mən toxmaqlayacağam, toxmaqlamasən də toxmaqlayacağam.

Göy cöngə, gömgöy cöngə, dümgöy cöngə.

Gül güllükdə, kül küllükdə, kül güllükdə, gül güllükdə.

Mollanı əmmamələməlimi, əmmamələməməlimi.

Ocağı qıqılcımlandıma, sən qıqılcımlandırsən də qıqılcımlanacaq, qıqılcımlandırməsən də qıqılcımlanacaq.

Tək-tək dükcə, cüt-cüt dükcə, üç cüt dükcə.

Çatı getir çay içində çal qatıra çayı çataq.

Çəp keçə çəp keçədi çəpəki keçib gedər, çəp keçə çəp keçədi çəpəki keçib çəpəki keçər.

Çörəyi ovxalamalım, ovxalamamalım.

Cümə axşamı cümə məscidində cürə Cəbbarın cübbəsini cüvəllağılar cıbtıdılar.

Şikəstə çalan, şikəstəsizləşmişəm, şikəstə çal.

YASDAŃIXMA – Novruz bayramında qeyd olunan adət. Adətə görə, ili tamam olmayan önlərin yaxın qoşumları üçün bu bayram, yəni Novruz bayramı “qara bayram” adlanır. Yaslılar yasdən çıxmaq üçün qəbiristanlığa gedir, önlərin qəbirləri üstə, əsasən, səməni, şam, şimiyyət xonçası aparılır. Bu da “yasdaŃixma” adlanır və bütün insanlar Novruz bayramını şadlıqla qarşıyırlar.

“YAŞIL YARPAQ, QIZILGÜL” – Novruz şənlikləri zamanı qız-gəlin tərəfindən iki dəstə ilə ifa olunan halay-sayağı oyun. Adəten yazın gəldiyi günlərdə oyun iştirakçıları bir yerə toplaşib tellərinin uclarını gül-çiçəklə bezəyir, çəmənləkdə dairə qurub bir-birinin ölündən tutur, hər dəstə başçısı bir bənd məhni oxuyur, qalanları isə əl çalaçala “yaşıl yarpaq, qızılgül” deyirlər:

Başçı:

Oymaqdan, ay oymaqdan,
Öldüm xına qoymaqdan,
Barmaları yandıb,
Çubuğa od qoymaqdan.

Hamı:

Yaşıl yarpaq, qızılgül,
Köynəyi yaşıl oğlan,
Gəl gey yaraşır oğlan,
Anam səno qız verməz,
Gəl məni qaçır, oğlan.

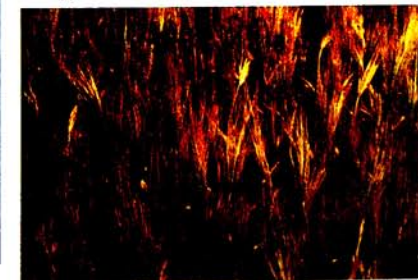
Adından da görünür ki, bu oyun-nəğmə vaxtilə yaşılığın, baharın sərfinə icra edilən ayin imiş.

YAYLIQAÇIRTDI – Novruz bayramı günlərində və toy mərasimləri zamanı keçirilən milli atüstü oyun. Oyunda atçaparlardan biri ölündəki ipək yaylığı yuxarı qaldıraraq meydançada dövrə vurur. Digərləri yaylığı ondan almağa çalışır. Qaliblərə gümüşlə bəzədilmiş yəhər mükafat verilir. Oyunun digər adı “gördəkçaçirtmə”dir.

YAZ – ilin dörd fəslindən biri. Şimal yarımkürəsində yaz gecə-gündüz bərabərliyi anından (21–22 mart) ilin on uzun gündüzlü və on qısa gecəninə (22 iyun) yayın bu anına yay günəşduruşu deyilir) davam edir. Yaz fəslində Günəş üfüqdən 60–70° yuxarı qalxır, onun Yerə verdiyi enerjinin miqdarı çoxalır. Yaz fəslində Yerin Günəş ətrafında hərəkət sürəti azalmağa başlayır və Şimal yarımkürəsində gündüzlər uzanır, gecələr isə qısalar.

YAZAĞZI – Boz ayın xalq arasındakı adlarından biri. Yaz ökininə hazırlıq görüldüyü və ökinin aparıldığı əsas dövr.

YAZ BƏRƏKƏTİ QIŞDAN ALAR – Qış qanına verilən ad. Ulu babalarımız müəyyənlaşdırmışlar ki, qış fəslində gecələr ayaz, gündüzlər dumanlı keçərsə, bu, qışın sət, saxtılı olacağına işarədir. Yəni, bu müddətdə havalar soyuq keçər, torpaq da soyuyar, məhsul az olar. Qışda gündüzlər ayaz, gecələr dumanlı olanda isə öksinə, havalar nisbətən isti keçər, torpaq daha isti olar, bitkilər tez və yaxşı inkişaf edə, məhsul bol olar. Bu sinama özünü xalq ədəbiyyatı nümunələrində də saxlamışdır.

Gecə ayaz, gündüz duman,
ilin kürüdü-kürü.
Gündüz ayaz, gecə duman,
ilin güllüdü-gülü.

Qış dumanı həm də havanın dəyişməyini göstərən əlamətlərdən biri hesab olunur. "Qış dumanı qar götürür, yaz dumanı bar", - deyirlər.

Babalar bunu da deyiblər ki, qışda qar çox yağarsa, məhsul bol olar. Belə yağınca bərəkət gətirən, bolluq gətirən qar deyirlər. Elə ona görə də "Yaz bərəkəti qışdan alar", - söyləyib ulularımız.

İlin qış fəslində torpağın qalın qar örtüyü ilə örtülməsi çox xeyirlidir. Sanki torpaq dincəlib yorğunluğunu ahr, rahatlanır. Torpağa loğmandır bu qar. - deyirlər. Bununla əlaqədar ökinçilər təcrübədən çıxarmışlar ki, qışda dincəlon, yazda yola çıxan torpaq payızda barı-bohəri ilə qaydır.

Qışın qarı torpağın bərəkətidir. Qışda torpağın "ağ köynək" geyməsi, ökinçilərin şaxtadan qorunması, yazda bol su ilə tomin edilməsi deməkdir. Bu faydalı cəhətlər "Qar olmasa, bar olmaz", "Qışın qarı, yazın varı", "Qar ili, var ili" kimi el sözlərində də öz əksini tapanmışdır.

YAZ GECƏ-GÜNDÜZ BƏRƏBƏRLİYİ - yeni ilin, baharın ilk gününün başlanğıcı kimi gecə ilə gündüz uzunluqlarının taraz olduğu gün (21 mart; bəzən 20 mart). Bu gün Günəş göy ekvatorunu keçərək dünyanın Cənub yarımkürəsindən Şimal yarımkürəsinə keçir; Şimal və Cənub yarımkürələri Günəş şüaları ilə eyni dərəcədə işıqlanır. Yeri kürəsinin hər yerində gecə gündüzlə bərabər olur. Ona görə də martın 21-də ekliptika ilə ekvatorun kəsişdiyi nöqtə yaz bərabərliyi nöqtəsi adlanır. Bu, Yerini Şimal yarımkürəsində astronomik baharın başlanğıcıdır. Bu anda Günəş 12 ulduz bürcündən sayılan (bu bürcülərə *Zodiak bürcələri* - "heyvanlar dairəsi" deyilir) Qoç bürcünə daxil olur.

Bu andan başlayaraq Yerini Günəş ətrafında hərəkət sürəti azalır və Şimal yarımkürəsində gündüzlər uzanır, gecələr isə qısaldır. Bu vəziyyət yay Günəşduruşa nöqtəsindən keçən ana (21-22 iyun) kimi davam edir. Beləliklə, yaz gecə-gündüz bərabərliyi günü - yazın ilk günü hər il böyük sevinc və bayramla qarşılanır. Səməni yetişdirir, ev-çişikdə, həyat-bacada, bağ-bağçada təmizlik, səliqə-sahman işləri aparır, ayinlər icra edir, bayram və şənliklər keçirirlər.

Marahılıdır ki, astronomik yazın ilk günü planetin hər yerində gecə ilə gündüz bərabər olduğunda Ümumdünya meteorologiya günü qeyd olunur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qərarı ilə martın 21-i Yer günü elan edilib. Həmin gün BMT-nin Nyu-Yorkdakı iqamətgahı qarşısında 3 dəfə zəng səsəndirilir. Bu zəng, əvəzli sərvət olan təbiətin gözəlliyini, füsunkarlığını qorumağa çağırışdır.

YAZIN TƏRÇİX DÖVRÜ - Boz ayın qurtarın yazın başlanğıcı zamanına el arasında verilən ad. Yazın tərcix döv-

ründə təbiət canlanır. Çöllərdə, düzlərdə, dərə-təpələrdə otlar, bitkilər göyərir. Naxırçılar, çobanlar mal-qaranı, qoyun-qazunu örüşə çıxarırlar. Torpağın sinəsindən quşəp-pəyi, quzuqulağı, qaymaqçıyı, qıjı, qazayağı, qulançar, baldırğan, əməkəməci, pərpətoyün, yemlik, təkəsəqəli, qırqbuğum, əvəlik, yarpız, nane, cincilim, bulaqotu baş qaldırır. Hərəsi də min dərindən dərman. Deyirlər ki, yazın ilk göy gurultusu eşidilməyincə bunlara toxunmaq olmaz. Elə ki, ilk göy gurultusu eşidildi, böyüklük-kiçiklik bu dərədə dərman bitkiləri toplamağa çıxırlar. Çiy yeməlişi çiy yeyilir, biçirilən bitkiləri biçirilən yeyilir, "yaz nübarı" adıyla qonum-qonşuya pay verilir.

YEDDİ ÇƏRŞƏNBƏ - dörd ilaxır və ondan qabaqkı üç çərşənbəyə verilmiş ad. İllaxır çərşənbədən əvvəlki otlar "Oğru buğ", "Oğru üskü", sonrakılara isə "Doğru buğ", "Doğru üskü" də deyilir.

"YEDDİ KEÇƏL DÜYÜNÜ" - Yaz aylarında aramsız yağın yağış ökinlərə ziyan vuranda yağışı kəsmək üçün icra olunan mərasim ayini. Yeddi çöp götürüb başına pambiq dolayaraq üstündən qırmızı parça bağlayır və hər bir çöpə qonum-qonşulardan tanışları keçəl bir adamın adını verir, sonra isə başı düyünlü çöpləri oynada-oynada oxuyarmışlar:

Yağış, kəs-kəs,
İslanıb öltürük biz,
Başım keçəl,
Özüm dəcəl,
Yazığın gəlsin bizə,
Günəş çıxsin üzümüzə...

Sınaybılar ki, beləyə yağış kəsilər. Bu mərasim ayini sözün magik təsir gücünə inam əsasında yaradılmışdır.

YEDDİLƏVİN, y e d d i l ö y ü n ("yeddi növ" deməkdir) - ilaxır çərşənbə süfrəsində düzəldilən xonça. Xonça sini və məcməyiyyə düzülmiş yeddi cür nemət - çörək, duz, üzərlik, kömür, güzgü, su və yumurtadan ibarət olur (adı da bununla əlaqədardır). Bu zaman süfrəyə şimiyət, çərəz, şam düzülməli, süfrələr göz doyuran olmalıdır. Adətə görə, xonça bayramın on iki günü süfrədə qalmalıdır. Azərbaycanın bəzi bölgələrində, xüsusilə Ordubadda ilaxır çərşənbə "yeddiləvin bayramı" adı ilə məşhurdur. Bu bayramda bazardan hər nə alınsa, yeddi növ olmalıdır. Güney Azərbaycanda - Urmiya və Təbriz tərəflərində də bu gün "yeddiləvin bayramı" adı ilə tanınmaqdadır.

YEDDİ SİN - ilaxır çərşənbə və Novruz bayramı süfrəsi üçün tutulmuş xonçada adları "s" hərfi ilə başlayan yeddi nəsnə: su, səməni, sünbül, sumaq, soğan, sulaq, sarımsaq. Əlbəttə, bu adları göstərilənlər Azərbaycanın hər yerində elə bu cür olmur. Elə İranda da bu adlar fərqli şəkildədir və onların "Yeddi sin" adlandırdıqları bunlardır: "səbas" (sünbül), "sib" (alma), "sancəd" (çaytikanı), "sif" (sarımsaq), "sirka" (sirkə), "sumaq" (sumaq), "səməni" (səməni).

Bəzi mənbələrə görə, ərəb xilafətinin işğallarından qabaq ilin axır çərşənbəsi və Novruz süfrələrinə düzülənlər "s" yox, "ş" hərfi ilə başlaymış və süfrəyə mütləq şərab da qoyulmuşdur. İslam dini şərabı haram buyurduğundan "yeddi sin" "yeddi sin" olmuşdur.

YEDDİ SİN - bax: Yeddi sin.

YEL ÇƏRŞƏNBƏ - Boz ayın dörd çərşənbəsindən birinə verilən adlardan biri. Təbiətdə oyanmanın, canlanmanın birinci şərti, sözsüz ki, havanın qızması ilə bağlıdır. Bu üzündən də, bilavasitə havanın ilkin olaraq mülayimləşməsinə, istiləməsinə xəbər verdiyi üçün çərşənbə həmin adla da tanınmışdır.

Bu günə xalq arasında "külək oyadan çərşənbə", "yelli çərşənbə" də deyilir. Yel çərşənbəsi təbiətin elə bir vaxtdır ki, qış gücündən düşərək son köçünü sürür. Qar əriyir, süyün buzu sınır, torpağın donu açılır, canına hərarət hopur. Bahar yağışları yağmağa, torpağa can verməyə başlayır.

YEL BABA - ökin-biçinlə bağlı xırman nəğməsi. İllaxır çərşənbə və Novruz bayramı günlərində, əsasən, uşaqlar "Yel baba"ni tamaşa kimi də oynayırlar. Deyilənə görə, Yel baba ilə Əkinçi baba qardaş imişlər. Bahar torpağa hərarət gətirəndə onlar birlikdə tarları şumlayıb ökinlərini əkməmişlər. Bundan sonra tarladakı işlərə Əkinçi baba cavabdeh imiş. O, məhsula su verər, ot-alaqdan təmizləyib becərə, yetişəndə də biçib xırmana götürmüş. Arpa-buğda dənini küləşdən, samandan ayırmaq isə Yel babanın işi imiş. Yel baba başqalarının da taxılını xırmanda sorubuz əvəzində pay almış. Bir kərə adamlar yenə arpa-buğdan xırmanda döyüb gözləyirlər ki, Yel baba gəlib onu sovsursun. Amma o gəlib çıxır ki, çıxır. Səbri tükənmiş adamlar taxılı özləri sovrmağa başlayır və:

Yel baba, amana gəl,
Dolanıb xırmana gəl,
Bir bəhanə yoxdurda,
Xəlbirə samana gəl.
A Yel baba, Yel baba,
Saman sənin, dən mənim.

Ləçəyi mindər-mindər,
Yönünü bizə döndər,
Yönünü döndərmirsən.
Məhini bizə göndər.
A Yel baba, Yel baba,
Saman sənin, dən mənim, -

deyə oxuyurlar. Elə bu vaxt gəlib xırmana yetişən Yel baba eşitdiyi sözlərdən inciyib geri döndür. Adamlar öz əməlin-dən peşman olurlar. Hamı Yel babanın arxasınca qaçır və onu səsləyə-səsləyə oxuyurlar:

A Yel baba, Yel baba,
Qurban sana, gəl, baba.
Taxılımız yerdə qaldı,
Yaxamız öldə qaldı.
A Yel baba, Yel baba
Qurban sana, gəl, baba.

Bu nəğmə Yel babanın xoşuna gəlir. Geri qayıdıb xırmandakı buğdanı, arpanı sovrub samandan ayırır.

YELLƏNCƏK OYUNU, k ü f d i b i - ilaxır çərşənbələrdə və Novruz bayramı günlərində də gənclərin, xüsusən cavan qızların iştirakı ilə keçirilən oyun. İştirakçılar bir-bir, iki-iki ağac budağından asılmış kəndir yelləncəyə qalxıb yellənir, deyişmə və bayatı şəklinə müxtəlif mahnı oxuyur, ətrafdakılar isə əl çalıb sənlənir, halay və yallısa-yağı rəqs edirlər. Yelləncəkdə yellənən qızın ayaqlarına çubuqla asta-asta vurub xorla oxuyurlar:

Örpəyi çəhrayı qız.
Adaxlının adın de.
Saçları xurmayı qız.
Adaxlının adın de.
Qaşları sürməli qız.
Adaxlının adın de.
Yaylığı yellənən qız.
Adaxlının adın de.
Bura qonaq gələn qız.
Adaxlının adın de.
Ha yellənə-yellənə
Adaxlının adın de.

Yelləncəkdəki qızdan ta cavab almayınca onu yellədir. Qız cavab verdikdən sonra yelləncəyi saxlayıb onu yərə salır və bir başqa yelləncəyə minir. Oyun saatlarla davam edir.

YENİ İL SÜFRƏSİ - Novruzun - yeni ilin başlanmasına bir neçə saat qalmış açılan bayram süfrəsi (bax: *Təhvil süfrəsi*).

YER ÇƏRŞƏNBƏSİ - Boz ayın dörd çərşənbəsindən üçüncüsünün el-oba arasında deyilən adlarından biri. Bu çərşənbədə yərə buğ, istilik gəldiyi üçün belə adlanır.

YUMURTA – Novruz bayramının əsas atributlarından biri. Hələ qədim zamanlardan bir çox xalqlar yumurtanı həyatın, canlılığın rəmzi hesab etmişlər; adamların etiqadına görə, həyatda olduğu kimi, yumurtadan həm xeyir, həm də şər törəyə bilər. Şərqi xalqların mif dünyasında, o cümlədən qədim türk miflərində də dünya yaradıcısının quş olaraq yumurtadan çıxdığı bildirilir. Həmin quş yarıtlarda qartal, Altay xalqlarında qaz adlanır və müqəddəs hesab olunur. Qədimlərdə türkdilli xalqlar arasında qartal quşların xaqanı sayılırdı. Yarıtlara görə, şamanlar bir qartal yumurtasından törəyiblər. Onlar qartalı özlərinin tanrısı hesab edirdi, ona and içirdilər.

Zərdüştliyin müqəddəs kitabı "Avesta"da xeyir Allahı Ahuramazda da şahin başlı, qartal qanadlı xoruz obrazında təsvir edilir. Bu mədəniyyət abidəsində dünyanın yumurtası "modeli" və ya "dünya yumurtası" ifadəsi əsas yer tutur.

İbtidai təsəvvür və etiqada əsasən, yumurta ulu Tanrının bəşəriyyətə bəxş etdiyi dörd əsas maddi nemət olan hava, su, torpaq və odla mənalandırılır. Belə ki, yumurtanın dairəviliyi və qabığı – torpaq; pərdəsi – havanı; ağı – suyu; sarı isə – odun simvollaşdırır. Məhz bu əlamətlər bir çox xalqların keçirdiyi bu və ya digər bayramlarda və mərasimlərdə yumurtadan istifadə edilməsinə səbəb olmuşdur.

Bes yumurtanın boyanması nə üçündür?

Yumurta boyamaq çox-qox qədimlərdən adət olub. Buna müxtəlif xalqlar öz dinlərinə, inam və etiqadlarına, həyat tərzlərinə uyğun cavablar vermişlər. Qədim azərbaycanlıların ilaxı çarşənbədə və Novruz bayramı günlərində qırmızı yumurta boyamaq adəti əcdadın və torpağın dirilməsi, canlanması, bir sözlə, oyanma-dirilmə ayını ilə əlaqədar olan ən qədim təsəvvürlərlə bağlı olduğunu göstərir.

Məlumdur ki, hələ qədim zamanlardan il hər biri üç aydan ibarət olmaqla dörd fəslə bölünmüşdür. Qədim azərbaycanlılar da yumurtaları yaşıl (göy), sarı, qırmızı boyamaqla bu rənglərin hər birinə təbiət səciyyəsi vermişlər: suda bəşirilən yumurtanın olduğu ağ rəngdə saxlanılması, yəni boyanılmaması qışın rəmzi kimi anılır. Yumurta

yaşıl (göy) rəngdə boyanılır; bu, yazın rəmzi kimi başa düşülür. Yumurta qırmızı rəngdə boyanılır; bu yazın rəmzi kimidir. Yumurta sarı rəngdə boyanılır ki, bu da yazın rəmzi kimi mənalandırılır. Bir sözlə, ulu çağlardan bu günədək yumurtanın daha çox qırmızı, yaşıl (göy) rənglərlə boyamaq ənənəsi, sözsüz ki, Günəş – odla, baharla, təbiətin yaşllaşması istəyi ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycan xalqı Novruz bayramının əsas rəmzlərindən biri olan yumurta ilə bağlı bir çox ayin, inam, zərhməsəllər, oyun-öyləncələri yaratmışlar (bəx: *Yumurta döyüşdürmə: Yumurta fali*).

YUMURTA DÖYÜSDÜRMƏ – Novruz bayramının çarşənbələrindən başlanmış oğlan uşaqları və cavanlar tərəfindən icra olunan oyun-öyləncə. Yumurta döyüşdürmədə həm çiy – bisməmiş, həm də bişmiş, rəngli ala-bozək boyanmış yumurtalardan istifadə olunur. Döyüşmədən əvvəl tərəflərin razılığı ilə yumurtalar dəyişdirilərək diş vurulub bərk-boşluğu yoxlanılır. Bu, "yumurtanı dadma" adlanır. Bilinəndə ki, döyüşdürülən yumurtalardan biri digərininkindən bərkdir, boş olan yumurtanın sahibi, ona: – Əy, vurum, – deyir. "Əy, vurum" yumurtanın sivrli tərəfindən azca aşığı nişan qoymaq deməkdir. Uşaqların daha çox sevdiyi, bu gündə yaşayan həmin adət öyləncəli bir səhnəyə çevrilir:

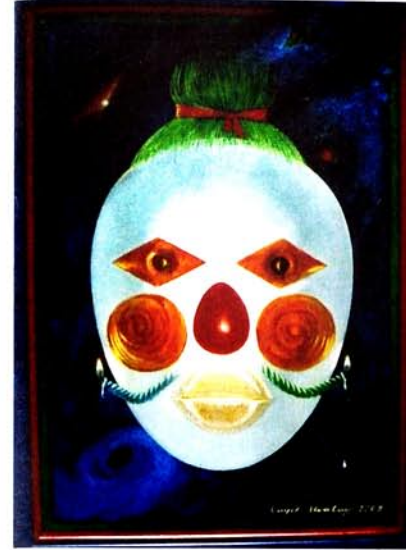
Daş yumurtam,
Daş, daş...
Baş yumurtam,
Baş, baş...
Həci dəyini
Yandırdım.
Bir səbətlik
yumurtasını sındırdım.
Daş yumurtam
Daş, daş...

Kimin oyun yumurtası çox sındırırsa, o da sınıqları yarıyığı eleyir, qalib qəhrəmanlar kimi sevinir. Bu oyunda hiylə və məharət qalib gəlir: "Sən tut, mən vurum", "Bunu mən tuturam, onu sən tut", "Gəl yumurtaları dəyişib, vuraq", "Gəl dadışaq", "Yox, sən yumurtanı ziyilidir" və s.

Döyüşmədə sındırılmış yumurtalarla oyun daha maraqlıdır. Döyüşmədə udulmuş sınıq yumurtaları sıraya düzülür. Sonra buraya bir xoruz buraxılır. Xoruz sıradakı hansı yumurtanı dimdikləyirsə, sahibi sıradakı bütün yumurtaları udmuş sayılır.

Bir oyun da bişmiş yumurtaları yoxuşdan üzünə diyiyləməkdir. Hansı yumurta daha uzağa diyiylənsə, sahibi qalib sayılır.

Yumurta döyüşdürmənin xüsusiyyətləri böyük Azərbaycan yazıçısı C.Məmmədquluzadənin (1866-1932) bir felyetonunda da özünə yer almışdır. Felyetondakı həmin epizod belədir: "...məlumdur ki, uşaqlar yumurta döyüş-

düroədə əvvəl bir dadırlar, yəni yumurtalarını dəyişdirib vururlar dişlərinə və sonra qaytarıb verirlər bir-birinə. Sonra başlayırlar oynamağa, məsələn, Əli bunu qanır ki, yumurtası Volinin yumurtasından bərkdir. Əvvəl deyir:

– Tut!
Vəli deyir:
– Sən tut!
Əli deyir:
– Sən tut!
Vəli deyir:
– Sən tut!

Axırda Əli tutur, çünki bilir ki, tutsa da, Vəlinin yumurtası sınaq.

Vəli də işi duyub vurmur, çünki bilir ki, yumurtası boşdur, sınaq. Əli deyir:

– Vur!
Vəli vurmur. Əli yumurtasını yan tutur və deyir:
– Vur!
Vəli vurmur, çünki bilir ki, yumurtası sınaq.
Əli yumurtanın künsin tutur və deyir:
– Vur!

Vəli vurmur, bilir ki, yumurtası sınaq. Sonra Əli hər yerdə Vəlini görəndə yumurtasını açıq tutub Vəliyə deyir:
– Bax, tutmuşam, haradan vuracaqsansa vur!
Çünki Əli bilir ki, Vəlinin yumurtası boşdur".

YUMURTA FALI – qabaqcadan tutulmuş niyyətin xəbərvermə ayını. Novruz bayramının ilaxı çarşənbə gecəsi icra olunur. Bunun üçün yumurtanı yük dolabının altına taxça-rəfin ol çatmayan küncünə qoyurlar. Yumurtanın yanına qara və qırmızı rəngli boyaqlar da qoyaraq niyyət tutub yatırlar. Sabahı gün sübhədən durub baxırlar. Əgər yumurtada təsadüfən qırmızı boyalı xətlər, işarələr varsa, deməli, uğurludur. Tutulmuş niyyətdəki arzu, istək mütləq həyata keçəcək. Yox, əgər yumurtanın üstündə qara rəng əlaməti varsa, onda istək hasil olmayacaq.

Zz

ZAKİR Qasım bəy (1784-1857) – Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai satiranın banisi, görkəmli maarifçi, xalq şəri üslubunda mükəmməl sonot nümunələri yaradan məşhur şair. Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Qarabağ xanlığının əsasını qoyan Ponaş xan Cavanşirin nəslindəndir. XX əsrin görkəmli ziyalıları olan böyük dramaturq M.F.Axundzadə və İ.Qutçaşnılı ilə yaxından dost olmuşdur. Q.Zakir tanınmış satirik şair omlaqla bərabər qiymətli qozal, qoşma və gərayihlər də yazmışdır. Şairin "Oldu" rədipli gərayilində bahar fəslinin gəlməsi tərənnüm olunub:

Keçdi növbəti-zimistan,
Yenə fəsl-i bahar oldu.
Əndəlibi-binovanın
Sənəti ahü zar oldu.

Yasəmənü gülü lələ,
Bir çəməndə qurb halo;
Ərgüvan tutub piyalə,
Nərgis içib xumar oldu.

Əmr olundu, abi-neysan,
Cansızlara bəxş etdi can.
Yenə təzələndi dövrən,
Nə gözəl ruzigar oldu!

Səbzpuş olub çəmənlər,
Qaldırdı hər şükufə sər.
Oyan, ey bəxti-bixəbər,
Yatan hamı bidar oldu.

Əlac oldu hər bimarə,
Tapıldı dərindən çarə.
Elə, həsrət qalan yarə
Zakiri-dilfakar oldu.

ZƏFƏRAN – Azərbaycan torpağının xoş ətirli, şöhrətli dünyaya sığışmayan nemətlərindən biri. Novruz bayramında süfrəyə qoyulan bir çox nemətlərin, o cümlədən də plovun hazırlanmasında önəmli yeri olan ədviyyə. Zəfəranlı plov həm dadı və ətiri, həm də estetik görünüşü ilə diqqətçəkicidir. Zəfəran ətirli qızıldr. Vaxt olub ki, onun hər teli pul əvəzinə, qızıl əvəzinə işlənib. Tərəzinin bir gözünə zəfəranı qoyublar, digərinə qızılı. Nahaq yərə zəfəranı "vəzndə yüngül, qiymətdə ağır" bitki adlandır-mayıblar. Zəfəranın telvari yarpaqları, açıq-qırmızı, yaxud qırmızı-bənövşəyi çiçəkləri olur. 1000 çiçəkdən orta hesabla 22-30 qram zəfəran teli alınır. Bir kiloqram zəfəran teli öldə etmək üçün isə təxminən 80 min zəfəran bitkisindən 200 min çiçək toplamaq lazım gəlir.

Təbiətin bu cəazkar bitkisinə dünyanın çox az ölkəsində rast gəlmək olur. Kiçik Asiyayı zəfəranın vətəni sayırlar. İran, Koşmir, Suriya, Hindistan, Yaponiya və Çində qədim zamanlardan becərilir.

Zəfərançılıq Azərbaycanda da çox geniş yayılmışdır. Əsasən, Ağşeron torpağında, Bakının ətraf kəndlərində becərilir. IX-X əsrlərdə Azərbaycana gəlmiş səyyahlar əsərlərində qeyd edirlər ki, zəfəran yerli əhalinin ehtiyacı ödəməklə yanaşı, ipək, duz, neft və s. ilə bərabər xarici ölkələrə ön çox ixrac edilən məhsullardan idi. Zəfəran istehsalına görə Azərbaycan nöinki Şərqdə, hətta demək olar ki, bütün dünyada şöhrət tapmışdı.

XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Bakı qəzasında hər il 1000 puda qədər zəfəran istehsal olunur və xüsusilə İrana, Türkiyəyə, Rusiyaya və Gürcüstana ixrac edilirdi.

Azərbaycan alimi, coğrafiyaşünas-səyyah Hacı Zeynalabdin Şirvani (1780-1837) yazır ki, Bakıda hasil olan zəfəran bir çox şəhər və ölkələrə, o cümlədən Gilana, Rusiyaya, Şirvana gəndərilir, münasib qiymətə satılırdı. Vaxtilə çox geniş arealda – Bakının, demək olar ki, bütün ətraf kəndlərində becərilən zəfəran bitkisi, hazırda yalnız Bilgohdə morkozlaşmışdır.

Zəfərandan hələ qədim zamanlardan toy-bayramlarımızın, el şənliklərimizin, yeməklərində, şirniyyatların,

şərbət və şirələrin hazırlanmasında və s.-də istifadə edilir. Novruz bayramında, eləcə də digər el şənliklərində süfrələrimiz zəfəranlı plovuz, kəhrəbə rəngli, ətirli bozbaşsız, milli şirniyyatsız ötüsməmişdir.

Xalq təbabətində qıcılma, göyşükürək, göz ağrısı, titrəmə-qızdırma zamanı zəfərandan istifadə edilir. Zəfəran ətiriyat sonayesində, əl-üz sabunlarının hazırlanmasında, yeyinti sonayesinin bir çox sahələrində işlədilir. Zəfəran çiçəyinin ətiri, al-əlvən rəngi insana xoş əhvalruhiyyə, ruh yüksəkliyi bəxş edir.

ZƏNCƏFİL – çoxillik tropik bitki. Asiyanın cənubunda, Qərbi Afrikada, Avstraliyada qədim zamanlardan becərilir. Yarpaqları bənövşəyi-sarı, çiçəkləri qısa, sünbülxəşar çiçək qrupunda yerləşir. Ətli kökümsovlarına tərkibindəki efir yağlı xoş qoxu, fenoloxəşar maddə isə yandırıcı dad verir.

Azərbaycanda da qədim zamanlardan məlum olan bu bitkinin narın döyülmüş quru kökümsovları bozi yeməklərin və şirniyyat məmulatlarının hazırlanmasında, çay damlənməsində və s.-də ədviyyat kimi istifadə edilir. Xüsusilə, Novruz bayramında, eləcə də digər el şənliklərində bişirilən zəncəfilli çörək, zəncəfilli səməni halvası geniş yayılmışdır.

ZODİAK BÜRCLƏRİ, "heyvanlar dairəsi" – göy ekvatoru ilə yaz və payız bərabərliyi nöqtələrində kəsişən ekliptika (göy qübbəsinin böyük dairəsi) ətrafında yerləşən 12 bürç. 12 göy bürçü aylar bölgüsündə belə təqdim olunur:

1. Qoç bürçü 21 mart – 20 aprel müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göyde yayda, payızda və qışda yaxşı görünür. Ən parlaq ulduzu 2,6 vizual ulduz ölçülüdür.

2. Buğa bürçü 21 aprel – 20 may müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göyde payızda və qışda görünür. Buğa bürçündə Ülkər ulduz topası yerləşir.

3. Əkizlər bürçü 21 may – 20 iyun müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göyde payızda, qışda və yazın əvvəllərində görünür. Kastor və Polluks on parlaq ulduzlardır.

4. Xərçəng bürçü 21 iyun – 20 iyul müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göyde yaxşı görünür. Ən parlaq ulduzundan vizual ulduz ölçüsü 3,5-dir. 2 min il əvvəl qış Günəşdurusu nöqtəsi Xərçəng bürçündə yerləşdiyindən Yerini Şimal tropiki Xərçəng tropiki adlanır.

5. Şir bürçü 21 iyul – 20 avqust müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göyde yaxşı görünür. Ən parlaq ulduzu Raquldur.

6. Qız bürçü 21 avqust – 20 sentyabr müddətini əhatə edir. Göy ekvatoru onu təqribən iki bərabər hissəyə ayırır. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göyde qışda və payızda görünür. Ən parlaq ulduzu Sünböldür.

7. Tərəzi bürçü 21 sentyabr – 20 oktyabr müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göyde görünür. Ən parlaq ulduzun 2,6 vizual ulduz ölçülüdür.

8. Əqrəb bürçü 21 oktyabr – 20 noyabr müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göyde yazda və yayda görünür. Ən parlaq ulduzu Antaresdir.

9. Oxatan bürçü 21 noyabr – 20 dekabr müddətini əhatə edir. Göyün Şimal yarımkürəsindədir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göyde görünür. Ən parlaq ulduzu 3,8 vizual ulduz ölçülüdür.

10. Oğlaq bürçü 21 dekabr – 20 yanvar müddətini əhatə edir. Göyün Cənub yarımkürəsindədir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göyde görünür. Ən parlaq ulduzu 2,8 vizual ulduz ölçülüdür. Qədim Yunanıstanda bürcləri adlandıranda qış Günəşdurusu nöqtəsi Oğlaqda qışda olduqundan Cənub tropiki Oğlaq tropiki adlanır.

11. Dolça bürçü 21 yanvar – 20 fevral müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göyde görünür. Ən parlaq ulduzu 2,9 vizual ulduz ölçülüdür.

12. Balıqlar bürçü 21 fevral – 20 mart müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göyde yazda, payızda və qışın əvvəlində görünür. Ən parlaq ulduzu 3,8 vizual ulduz ölçülüdür. Yaz bərabərliyi nöqtəsi Balıqlar bürçündədir.

Məişətdə ulduzlardan, bürclərdən fal, ovsun üçün də istifadə olunur. Göydəki ulduzların vəziyyətinə, bürclərin xüsusiyyətinə görə, insanların və dövlətlərin (taleyini) qabaqcadan xəbər verən nücum elmi (*astrologiya*) çox qədimdən yaranmış, əvvəl orəblərdə, sonra Qərbi Avropada geniş yayılmışdır. Cəmiyyətdə xüsusi mövqə tutan münəccimlər – astronomlar baş verəcək hadisələrə şərh etməklə hətta dövlətin yürütdüyü siyasətin müəyyənləşməsinə də təsir göstərə bilirdilər. Müasir dövrdə astroloqların fəaliyyəti geniş inşar tapmışdır. Bürclər təqvimində insanların arasındakı mümkün münasibətlər, əxlaqi fikirlər, ailə-məişət məsələlərinə dair tövsiyələr və s. öz əksini tapmışdır.

Göründüyü kimi, hələ qədimdən Zodiak bürcələrinin əksəriyyəti heyvan adlarını daşıyır. Zodiak adı da buradandır. Günəş sistemi planetlərinin və Ayın həqiqi yolu Zodiak bürcələrindən keçir.

ZORXANA – Novruz bayramı günlərində oyun və əyləncələr içərisində zorxana (“güc-qüvvə evi”, “hünər, zər yeri” deməkdir) oyunları daha geniş yayılmışdır. Zorxana idman oyunlarının mərkəzi – sarayı olmuşdur. El-obanın adı-sanlı pəhləvanları müntəzəm olaraq zorxanada toplaşır, məşq edər, bir-birləri ilə yarışar, həm də gəncləri mübariz ruhda tərbiyələndirirdilər.

Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılan orta əsrlərə aid zorxana oyunlarında istifadə olunan milli idman alətləri (zorxana milləri, toppuzlar, yekbargırlar və s.), canbaz geyimləri (pəhləvan-güləşçilərin şalvarları və s.) bu cəhətdən çox maraqlıdır.

Orta əsrlərdə mövcud olan zorxanalar XIX-XX əsrin əvvəllərindəki bozi cüzi dəyişikliklərlə baxmayaraq Tebriz, Ərdəbil, Marağa, Urmiya, İrəvan, Gəncə, Bakı, Naxçıvan, Ordubad, Quba, Dərbənd, Lənkəran, Şəki, Bərdə, Şuşa, Şamaxı və s. şəhərlərdə fəaliyyət göstərmişdir. Lakin çox təəssüflə etiraf etməliyə ki, son zamanlar zorxana ənənələri unudulmaqdadır.

Gücsənəmə yarışları üçün nəzərdə tutulmuş zorxana binası, adətən, ortasında kiçik gümbəzi olan, tavanlı məscid, hamam və ya türbəni xatırladır. Binanın böyük zalının səfqi tağlarla örtülür. Zalın ortasında 200-300 tamaşaçının oturduları soki ilə əhatələnmiş və eyni vaxtda 15-20 idmançı tutan oyun meydançası (süfrə) yerləşir. Oyunları süfrəyə yaxın hündür yerdə oturan təlimçi-mürşid idarə edir. Süfrədə oyuna başçılıq edən “miyandar”ın işarəsi ilə musiqi çalınar və oyun başlanır. Ənənəvi zorxana oyunları rəqs şəklinə, “Cəngi” musiqisinin sədaları, yaxud nəğarənin çox sürətli zərbələri altında müşayiət olunur. Buradakı oyunlar kompleks oyun silsiləsindən (“sino oyunu” və ya “quluncsındırma”, “mil oyunu”, “ayaq-döymə”, “kəbbədə” və ya “kəməne”, “səngi-daşqaldırma”, “çərxi” və ya “təndövrə”, “güleş” və ya “qurşaqtutma”) ibarətdir və biri digərinin ardınca icra edilir.

Mil oyunu barədə H.Sarabski yazır: “...Hərə ölinə bir mil alıb başının üstünə qaldırardı. Bu arada dumbul çalınardı. Dumbul ovcələ lap ahestə, sonra get-gədə zilə qalxıb yenə də enərdi. Mil oynadan adam da həmin ahənglə başının üstə milləri hərhləyər. Oyun qurtardıqdan sonra camaat onları alqışladı. Bəziləri camaata xoş gəlmək üçün milli tək ölümlə yuxarı atıb yenə dəstəsindən tutardı. Yaxşı mil oynadanlar milli qiçinin altından da atıb havada tutardı”.

El şənliklərində, xüsusilə Novruz bayramında zorxanalar daha təmtəraqlı görünür; səməni, bayram xonçaları rəngli yumurtalarla bəzədilər, pəncərələrə və taxçalara quruz parçalardan örtüklər salınar, hər tərəf meşəllərə işıqlandırılırdı.

Zorxanalarda pəhləvanlar qara zurnanın cəsəret, güc, qüvvət, inam, döyüşçənlik, dönməzlik, yenilməzlik aşılayan zil səsi, zərb alətlərinin gur sədası altında meydanı gəzər, igid cavanları güleşə (qurşaqtutma) çağırırdılar:

Əl-qolunu çatdadam,
Ay oğlan,
Bağrını çatdadam,
Ay oğlan,
Nişanlımı alıb qaçaram,
Ay oğlan.
Bəlalı başına bələlər açaram,
Ay oğlan.

Zorxana iştirakçıları toppuzla, daşla, zəncirle də oyun göstərirdilər. Pəhləvanlar hər ölinə bir toppuzu qaldırır və onları ahəngdar tərzdə başları üzərində fırladaraq, sinələri önündə hərhlərdə, ciyinlərinə, böyürlərinə vurur, ya da toqquşdurardılar. Bəzən toppuzlarını hər ikisi birdən və ya növbə ilə yuxarı atırdı və yenə oyunçunun əlinə düşərdi. Vaxtilə Şəki-Zaqatala bölgəsində, Bərdədə zorxana oyun-tamaşaları açıq havada, xalq toy mərasiminin bir hissəsi kimi də mövcud olub. Burada müeyyən bir süjet və ardıcılıq üzərində qurulmuş ənənəvi zorxana oyunları rəqs şəklinə, musiqi və mahnılarla müşayiət olunardı.

Bu baxımdan Naxçıvanda qələmə alınmış oyun-əyləncə daha çox maraqlıdır. Böyük bir meydan “Cəngi” havası altında zorxanalar qurulur. Pəhləvanlar üz-üzə dayanıb meydanın qızıqmasını gözləyirlər. Meydanı dövrəyə almış adamlar pəhləvan güleşindən əvvəl bu nəğməni oxuyurlar:

İki iyid çıxdı meydana,
İkisi də bir-birindən mərdana.
Həzrəti-həmzə pirimiz.
Aradıq tapdıq bir-birimiz.
Əl başda, diz yerdə,
Güleşəyim düz yerdə.
Haqqış-haqqış,
Bərk yapış.
Öləndən çıxdı,
Topuqdan yapış.
Biz deyirik məşallah,
Siz deyən bərekallah.
Məşallah deyən
Gözünə nur,
Məşallah deməyən
Gözünə kül.

Güleş başlanardı. Pəhləvanlar güleşib qurtarındı sonra zorxana yığışdırılırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı, “Qismət”, 2005.
2. Abdullayeva S. Azərbaycan folklorunda çalğı alətləri. Bakı, “Adiloğlu”, 2007.
3. Adilov M. Niyyə belə deyirik. Bakı, “Gənclik”, 1974.
4. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. М., “Солдатенкова”, 1868.
5. Allahverdiyev M. Azərbaycan xalq teatri tarixi. Bakı, “Maarif”, 1978.
6. Allahverdiyev M. Qaravəlli tamaşaları. Bakı, “İşıq”, 1988.
7. Алиева К. Безворсовые ковры Азербайджана. Баку, “Ишыг”, 1988.
8. Azərbaycan folkloru antologiyası (Naxçıvan folkloru). Bakı, “Elm”, 1994.
9. Azərbaycan folkloru (Məktəblilər üçün seçmələr). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005.
10. Azərbaycan folkloru antologiyası. 2 cildə, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1968.
11. Arif M. Azərbaycan xalq teatri. I c., “Ədəbiyyat məcmuəsi”, Azərb. EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, 1946.
12. Aslanov E. El-oba oyunu, xalq tamaşası. Bakı, “İşıq”, 1984.
13. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I c., Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1960.
14. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, I c., Bakı, “Elm”, 2004.
15. Azərbaycan nağılları. I-V cildlər. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005.
16. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı antologiyası. I c., Bakı, YNE, 2001.
17. Babayev T. El ocağı başına uğuşar. Bakı, Azərmaş, 1998.
18. Байрамалибеков Т. Праздник Новруз. Газ. “Каспий”, Баку, 2003.
19. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı, “Elm”, 2003.
20. Bəydili (Məmmədov) S. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiyası. Bakı, “Mütərcim”, 2007.
21. Bilqamis dastanı. Bakı, “Gənclik”, 1985.
22. Braginski İ.S. Bahar bayramı haqqında. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 20 mart 1967.
23. Bünyadov T. Novruz bayramının tarixi kökləri. Novruz (toplu). Bakı, “Yazıçı”, 1989.
24. Cavadov Q. Əkinçilik mədəniyyətimizin sorağı ilə. Bakı, 1990.
25. Cəmişidov Ş. Gəzəl ənənələr zənginləşdirilməlidir. “Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 20 mart 1966.
26. Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri. 3 cildə, I c., Bakı, “Elm”, 1976.
27. Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri. 3 cildə, III c., Bakı, “Elm”, 1970.
28. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr ənənəvi mədəniyyəti. Bakı, “Elm”, 1985.
29. Elçin. Eilik tamaşalarından. “Qobustan” toplusu, 1978, № 3.
30. El düzgünləri, elat söyləmələri. Bakı, Azərmaş, 1993.
31. Əlibəyazadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyəti tarixi. Bakı, “Gənclik”, 1998.
32. Gəncəvi N. İskəndərnamə (“Şərəfnamə”). Bakı, “Lider”, 2004.
33. Gəncəvi N. İskəndərnamə (“İqbalnamə”). Bakı, “Lider”, 2004.
34. Hacıbəyli Ü. Təze il. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Yazıçı”, 1985.
35. Həkimov M. Xalq mövsümləri və aşıq sənəti. Bakı, “Elm”, 1973.
36. Xəyyam Ö. Novruznamə. Tehran, 1933 (h.ş. 1312).
37. İbrahimov M. Novruzla layiq hədiyyə. Novruz (toplu). Bakı, “Yazıçı”, 1989.
38. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı, “Gənclik”, 1972.
39. Qasımlı M. Oyanış-qurtuluş bayramı. “Folklor və etnoqrafiya” jurnalı, 2006-cı il, № 1.
40. Qasımlı F.F. Novruz bayramı. Bakı, “Bilik”, 1989.
41. Qədizadə N.Q. Ailə və məişətlə bağlı adətler, inamlar, etnoqrafik əlaqələr (Naxçıvan materialları əsasında). Bakı, “Elm”, 2003.
42. Quluzadə C. Bahar nə zaman başlanır. “Kommunist” qəzeti, 19 mart 1984.
43. Меу А. Мусульманский ренессанс. М., “Наука”, 1966.
44. Mirzə A., Mehdiyev İ. Novruz təhfləri. Bakı, “Gənclik”, 1990.
45. Nəbiyev A. İlin öziz günləri. Bakı, “Maarif”, 1999.
46. Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı, “Elm”, 1987.
47. Novruz (tərtib edən A.Nəbiyev). Bakı, “Yazıçı”, 1989.
48. Ordubadi M.S. Bahar bayramı. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 25 mart 1967.
49. Rəsulzadə M.Ə. Novruz bayramı. “Yeni fikir” qəzeti, 9 yanvar 1991.

50. Rüstəmov C. Qobustan – Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı. Bakı, 2000.
 51. Sarabski H. Köhnə Bakı. Bakı, "Elm", 1958.
 52. Seyidov M. Yaz bayramı. Bakı, "Gənclik", 1990.
 53. Səlimov-Şağani T. İzahlı etnoqrafiya lüğəti. Bakı, "Sabah", 1996.
 54. Şaiq A. Əsərləri. Xatirələr, məktublar. 5 cildə, Bakı, "Yazıcı", 1978.
 55. Təhmasib M.H. Adət, ənənə, mərasim, bayram. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 12 mart 1966.
 56. Təhmasib M.H. Yeni ruhlu el bayramı. "Bakı" qəzeti, 20 mart 1969.
 57. Толстой Н.И., Толстая С.М. Заметки по славянскому язычеству. Защита от града в Драгачеве и других сербских зонах. В книге "Славянский и балканский фольклор". М., "Наука", 1981.
 58. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, "Gənclik", 1987.
 59. Vəliyev V. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1970.
 60. Zərdəbi H. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərtaş, 1960.
 61. Цыбульский В.В. Современные календари стран Ближнего и среднего востока. М., "Наука", 1964.
 62. Yoloğlu G. Dədə Qorqud uşağı. Bakı, YNE, 1999.
 63. Yoloğlu G. Türk xalqlarının mərasimləri. Bakı, 2006.

Qeyd: Novruz ensiklopediyasında müasir Azərbaycan fotoqraf və rəsamlarının da əsərlərindən istifadə edilmişdir.

MÜNDƏRİCAT

<i>Novruz – Azərbaycan xalqının milli bayramıdır (Məhərrəm Qasımlı)</i>	5
<i>Xalq bayramı (Bəhlul Abdulla, Tofiq Babayev)</i>	8
Aa	27
Bb	40
Cc	52
Çç	54
Dd	60
Ee	63
Əə	64
Ff	86
Gg	88
Hh	91
Xx	95
İi	105
Kk	108
Qq	119
Ll	129
Mm	130
Nn	137
Oo	148
Öö	152
Pp	153
Rr	155
Ss	156
Şş	173
Tt	180
Uu	189
Üü	190
Vv	192
Yy	195
Zz	202
<i>Ədəbiyyat</i>	205

NOVRUZ BAYRAMI ENSİKLOPEDIYASI

“Şərq-Qərb”

Bakı

2008

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Gülləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Kompyuter səhifələyiciləri:	<i>Aslan Almasov</i> <i>Allahverdi Kərimov</i>
Korrektorlar:	<i>Fəridə Səmədova</i> <i>Pərinaz MUSAQIZI</i>

Yığılmağa verilmişdir 14.08.2007. Çapa imzalanmışdır 25.06.2008.
Formatı 60x90 $\frac{1}{8}$. Fiziki çap vərəqi 26. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 214.

DÜST 5773-90, DÜST 4.482-87

Kitab “CBS-PP” MMC mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Şərifzadə küçəsi, 3.

73(2A)
N 84

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyevin
“Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə
kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”
12 yanvar 2004-cü il
tarixli sərəncamı ilə nəşr olunur.